

T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ORTA ÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

145199

145199

SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE

M U S U L

(1057-1127)

(DOKTORA TEZİ)

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. Salim KOCA

HAZIRLAYAN

OMEED. I. JOWZALI

ANKARA – 2004

T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

OMEED I. JOWZALI'ya ait "Selçuklular Döneminde Musul (1057-1127)" adlı çalışma, jürimiz tarafından Tarih Anabilim / Ortaçağ Tarihi bilim dalında DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

(İmza)

Başkan Prof. Dr. Refik TURAN
Akademik Unvanı, Adı Soyadı

Prof. Dr. Salim Koca (İmza)
Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı

Doç. Dr. İlhan ERDEM (İmza)
Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı

Doç. Dr. Hamza KIZIL (İmza)
Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı

Doç. Dr. Ekrem Karaman (İmza)
Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖNSÖZ	VI
KISALTMALAR	VIII
KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR	IX
GİRİŞ	1
1-) Musul Adının Aslı ve Anlamı	1
2-) Musul Şehrinin İlk Yeri ve Kuruluşu	1
3-) Musul ve Çevresinin Fizikî Yapısı	3

SELÇUKLU HAKİMİYETİNDEN ÖNCE MUSUL'UN KISA

TARİHİ	5
A) İSLAM ÖNCESİ	5
1-) Asurluların Hâkimiyeti Dönemi	5
2-) Perslerin ve Sâsânilerin Hâkimiyeti Dönemi	7
B) İSLÂMÎ DÖNEM	8
1-) Hûlâfâ-ı Râşidin Devrinde Musul (H. 21-41/M.632-661)	8
2-) Emevî Hâkimiyetinde Musul (H. 41-133/M.661-750)	9
3-) Abbâsî Hâkimiyetinde Musul (H.133-651-M. 750-1258)	10
4-) Türk Komutanlarının Musul Vâliliği	15
5-) Musul'da Hamdânî Hâkimiyeti	16
6-) Büveyhîlerin Hâkimiyetinde Musul	18
7-) Musul'da Ukaylîlerin ('Ukaylîyûn) Hâkimiyeti	20

I. BÖLÜM

SELÇUKLULARIN GELİŞME VE YÜKSELME DÖNEMİNDE

MUSUL

A-) SULTAN TUĞRUL BEY ZAMANINDA MUSUL	24
--	-----------

1-) Büyük Selçuklu Devletinin Kuruluşu ve Irak Sınırına Kadar Olan İslâm Topraklarının Selçuklu Hâkimiyetine Girişi	24
2-) Tuğrul Bey'in Bağdat'a Girişi ve Musul Hâkimi Kureyş b. Bedrân'ın Tutumu	27
3-) Arslan el-Besâsiri'nin Kuzey Irak'taki (Musul) Faaliyetleri	31
4-) Tuğrul Bey'in Musul'u İbrahim Yınal'ın Idâresine Vermesi.....	35
5-) Arslan el- Besâsiri ve Kureyş b. Bedrân'ın Musul ile Bağdat İstilâsı.....	38

B-) SULTAN ALP ARSLAN ZAMANINDA MUSUL43

C-) SULTAN MELİKŞAH ZAMANINDA MUSUL46

1-) Musul Hâkimi Şeşefü'd-devle Müslim b. Kureyş'in Kuzey Suriye'deki Faaliyetleri	48
2-) Musul Hâkimi Şerefü'd-devle Müslim b. Kureyş'in Diyarbakır ve Çevresindeki Faaliyetleri	52
3-) Türkiye Selçuklu Hükümdarı Süleyman-Şah ile Musul Hâkimi Şerefü'üd-devle Müslim b. Kureyş'in Çatışması	56
4-) Şerefü'd-devle'den Sonra Musul'un Durumu	59

II. BÖLÜM

SULTAN BERKYARUK ZAMANINDA MUSUL

1-) Melişkaş'ın Vefatından Sonra Musul'un Durumu	64
2-) Tacü'd-devle Tutuş'un Musul'a Hâkim Olması	65
3-) Sultan Berkyaruk ve Musul	69
4-) Emîr Kürboğa'nın Musul ve Çevresine Hâkim Olması	72
5-) Emîr Kürboğa'nın Musul ve Çevresindeki Faaliyetleri	73
6-) Sultan Berkyaruk ile Muhammed Tapar'ın Saltanat Mücadelesi ve Musul Hâkimi Kürboğa'nın durumu	82
7-) Kürboğa'nın Vefatından Sonra Musul'un Durumu	86
8-) Emîr Çökürmüş'ün Musul'a Hâkim Olması	86
9-) Emîr Çökürmüş'ün Musul ve Çevresindeki Faaliyetleri.....	87
10-) Sultan Berkyaruk ile Sultan Muhammed Tapar Arasında Yapılan Barış ve Musul'un Durumu	92

III. BÖLÜM

SULTAN MUHAMMED TAPAR ZAMANINDA MUSUL

1-) Musul Vâlisi Çökürmüş'ün Muhammed Tapar'a Karşı Tavrı	95
2-) Emîr Çökürmüş'ün Musul ve Çevresindeki Faaliyetleri	97
3-) Emîr Çökürmüş'ün Azli ve Emir Vâli'nin Musul'a Vâli Tayin edilmesi	100
4-) Emîr Çavlı ile Çökürmüş Arasındaki Mücadele	101
5-) Türkiye Selçuklu Hükümdarı I. Kılıç Arslan'ın Musul' u Zaptı	104
6-) I. Kılıç Arslan ile Çavlı'nın Mücadelesi	107
7-) Emîr Çavlı'nın Musul'u Zaptı	110
8-) Emîr Mevdûd'un Musul'a Vâli Olarak Atanması	111
9-) Emîr Çavlı ile Mevdûd Arasında Musul Hâkimiyeti İçin Mücadele	113
10-) Emîr Mevdûd'un Musul'a Hakim Olması	118
11-) Emîr Mevdûd'un Ölümü ve Aksungur el-Porsukî'nin Musul'a Ta'yin Edilmesi	128
12-) Emîr Aksungur el-Porsukî'nin Azli ve Emîr Cüyüş Bey'in Musul'a Vâli Tayin Edilmesi	131

IV. BÖLÜM

SULTAN MAHMÛD ZAMANINDA MUSUL

1-) Emîr Aksungur el-Porsukî'nin İsyanı	135
2-) Musul Hâkimi Melik Mes'ûd ve Birinci İsyanı	137
3-) Melik Mes'ûd'un Sultana karşı İkinci İsyanı	140
4-) Emîr Aksungur el-Porsukî'nin Musul'a İkincia Defâ Vâli Atanması (İkinci İdaresi)	147
5-) Musul Emîri Aksungur el-Porsukî ile Hille Emîri Dübeys'in Mücadelesi	148
6-) Emîr Aksungur el-Porsukî'nin Bağdat Şahneliğin'den Azledilmesi ve Musul Şehrine Dönmesi	156

III. BÖLÜM

SULTAN MUHAMMED TAPAR ZAMANINDA MUSUL

1-) Musul Vâlisi Çökürmüş'ün Muhammed Tapar'a Karşı Tavrı	95
2-) Emîr Çökürmüş'ün Musul ve Çevresindeki Faaliyetleri	97
3-) Emîr Çökürmüş'ün Azli ve Emîr Çavlı'nın Musul'a Vâli Tayin edilmesi	100
4-) Emîr Çavlı ile Çökürmüş Arasındaki Mücadele	101
5-) Türkiye Selçuklu Hükümdarı I. Kılıç Arslan'ın Musul' u Zaptı	104
6-) I. Kılıç Arslan ile Çavlı'nın Mücadelesi	107
7-) Emîr Çavlı'nın Musul'u Zaptı	110
8-) Emîr Mevdûd'un Musul'a Vâli Olarak Atanması	111
9-) Emîr Çavlı ile Mevdûd Arasında Musul Hâkimiyeti İçin Mücadele	113
10-) Emîr Mevdûd'un Musul'a Hakim Olması	118
11-) Emîr Mevdûd'un Ölümü ve Aksungur el-Porsukî'nin Musul'a Tayin Edilmesi	128
12-) Emîr Aksungur el-Porsukî'nin Azli ve Emîr Cüyûş Bey'in Musul'a Vâli Tayin Edilmesi	131

IV. BÖLÜM

SULTAN MAHMÛD ZAMANINDA MUSUL

1-) Emîr Aksungur el-Porsukî'nin İsyanı	135
2-) Musul Hâkimi Melik Mes'ûd ve Birinci İsyanı	137
3-) Melik Mes'ûd'un Sultana karşı İkinci İsyanı	140
4-) Emîr Aksungur el-Porsukî'nin Musul'a İkincia Defâ Vâli Atanması (İkinci İdaresi)	147
5-) Musul Emîri Aksungur el-Porsukî ile Hille Emîri Dübeys'in Mücadelesi	148
6-) Emîr Aksungur el-Porsukî'nin Bağdat Şahneliğin'den Azledilmesi ve Musul Şehrine Dönmesi	156

7-) Emîr Aksungur el-Porsukî'nin Haçlılarla Mücadelesi	157
8-) Emîr Aksungur el-Porsukî'nin Ölümü ve Musul'a Oğlu İzzeddîn Mes'ûd'un Atanması	164
9-) İzzeddîn Mes'ud b. el-Porsukî'den Sonra Musul'un Durumu	168

V. BÖLÜM

SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE MUSUL'DA MEDENİ VE KÜLTÜREL FAALİYETLER

A-) İDARİ YAPI VE ÖZELLİKLERİ	171
B-) MİMARİ FAALİYETLER	183
1) Savunma Te'sisleri	183
a-) Musul Surları	183
b-) Musul'un kalesi	187
2) Cami ve Medrese	191
a-) Camiler (Mescid)	191
b-) Medreseler	196
3) Musul'daki Diğer Mimarî Eserler	200
a-) Dârûl – imâre (Emirlik Sarayı)	200
b-) Sağlık Te'sisleri	204
c-) Kilise ve Manastırlar	206
C-) İLMÎ FAALİYETLER	207
Ç-) İKTİSADÎ FAALİYETLER	219

SONUÇ.....	224
BİBLİYOGRAFYA	229
ÖZET	237
SUMMARY	239
EKLER	241

Ö N S Ö Z

Selçukluların, hemen hemen bütün şubeleri üzerinde birçok çalışma yapılmıştır. Fakat, Büyük Selçuklu ve Irak Selçukluları dönemleri hakkında yapılan çalışmalarda, Musul üzerinde detaylı olarak durulmamıştır.

Musul şehrinin özellikle Büyük Selçuklu İmparatorluğu döneminde taşıdığı siyasî, tarihi ve etnik özelliklerinden dolayı ayrı bir önem taşıdığı söylenebilir. Musul'un bu özelliklerinden ötürü, tüm ihtisas süremiz boyunca bu konu hakkında araştırmalar yaptık. Konuyu siyasî ve tarihi açıdan ortaya koymakla yetinmedik; Musul şehrinin kültürel özellikleri ve bu dönemdeki medenî faaliyetler hakkında, elimizden geldiği kadar açıklamalarda bulunmaya ve bu işi yaparken de özellikle bilimsel verilere dayanmaya azami ölçüde dikkat ettik.

Selçuklular döneminde, Musul'un 1057-1127 yılları arasındaki sürecini kapsayan incelemelerimiz esnasında, dönemle ilgili yapılmış olan bütün çalışmalara ulaşmaya çalıştık. Musul hakkında çalışırken, özellikle Türkiye ve Irak'ta yayınlanmış kaynaklar ve araştırmalardan faydalandık. Kaynaklarda ve araştırmalarda bulunan bilgileri ortaya koyup, değerlendirirken şüphesiz bazı eksik ve hatalarımız olmuş olabilir. Bunları ileride tamamlayabilmemiz için değerli bilim adamlarımızın ve savunma hocalarımızın her türlü uyarı ve tenkitlerine açık olduğumuzu belirtmek isteriz.

Doktora tez çalışmamız, "önsöz, kaynaklar ve araştırmalar, sonuç ve ekler" kısmıyla birlikte 5 ana bölümden oluşmuştur.

Tezimizin giriş bölümünde Musul şehrinin adı, anlamı, coğrafi ve fizikî yapısı, ayrıca bu şehrin siyasî tarihi, İslâm öncesi ve İslâmî dönemini (*4 Halife, Emevî, Abbâsî*) kapsamak suretiyle Selçuklular dönemine kadar uzanan tarihini özetlemeye çalıştık.

Çalışmanın birinci bölümünde, Selçuklu sultanlarından **Tuğrul Bey** (H.449-455/M.1057-1063), **Alp Arslan** (H.455-463/M.1063-1071) ve **Melikşah** (H.463-485/M.1071-1092) zamanlarında Musul şehrinin siyasî durumunu ele aldık. Bu üç sultan döneminde Musul'a hâkim olan Emîrlerin idarî ve siyasî faaliyetleriyle Selçuklu sultanlarının Musul'a karşı takip ettikleri siyasetlerini açıklanmaya çalıştık. İkinci bölümde, Sultan Melikşah'ın (H.485/M.1092) yılında ölümünden sonra tahta geçen **Sultan Berkyaruk** zamanı ele alarak, bu devirde başlayan taht kavgalarını ve Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kısa sürede içine düştüğü kaos durumunu belittik. Ayrıca, Musul şehrinin siyasî vaziyetindeki değişimleri, İmparatorluğun Doğu-Batı mücadelelerinin önemli bir safhasını teşkil eden haçlı seferlerini ve Musul şehrinde bulunan Selçuklu Emîrlerinin haçlılara karşı mücadelelerini ele aldık. Üçüncü bölümde ise, Sultan Berkyaruk (H.497/M.1104) 'un ölümüyle Selçuklu tahtına çıkan **Muhammed Tapar** zamanı ele alarak, bu dönemde Musul şehrindeki Emîrlerin birbirleriyle ve Haçlılara karşı olan mücadelelerini değerlendirdik. Dördüncü bölümde de, Sultan Muhammed Tapar'ın (H.512/M.1118) ölümünden sonra Selçuklu tahtına çıkan **Sultan Mahmûd**'un dönemini inceledik. Musul'un siyasî durumu ve şehre hâkim olan Emîrlerin rolleri, bu Emîrlerin Abbâsî halifesi ile olan ilişkilerini ve Haçlılara karşı mücadelelerini izah ettik. Son olarak, beşinci bölümde ise, Musul şehrinin Selçuklular dönemindeki idarî, mimarî, ilmî ve iktisadî faaliyetleri, "Selçuklular Döneminde Medenî Faaliyetler" başlığı altında ele aldık.

Çalışmalarım sırasında büyük ilgi ve yardımlarını gördüğüm Prof. Dr. Salim Koca'ya sonsuz şükranlarımı arz ederim.

OMEED .I. JOWZALI

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
çvr.	: Çeviren
H.	:Hicrî
İ.A.	: İslâm Ansiklopedisi
M.	: Milâdî
mad	: Maddası
öl.	: ölüm
s.	: Sayfa
vd.	: Ve devamı
yay.	: Yayınlayan

KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR

A-) KAYNAKLAR

Konumuzla ilgili döneme ait (*Selçuklular Döneminde Musul, H.449-521/M.1057-1127*) müstakil bir kaynak bulunmamaktadır. Tetkikimizde kullanmış olduğumuz eserleri şu şekilde tasnif etmemiz mümkündür:

1-) Özel (Hususî) Kaynaklar, 2-) Genel (Umumî) Kaynaklar, 3-) Coğrafi Eserleri, 4-) Seyahat Eserler, 5-) Tabakat ve Terâcüm kitapları.

1-) Özel Kaynaklar

-El-Ezedî, Ebû Zekerîyye Yezid b. Muhammed (öl.H.334/M.945):

El-Ezdî, X. yüzyılın müverrihi olarak, “Târîhü’l-Musul”¹ eserini yazmıştır. Bu eser Musul tarihine ait özel bir kaynak olarak çok önemli bilgiler vermektedir. Her ne kadar bu eser Musul’la ilgili siyasî olayları (H.101/M.719) yılından başlayarak, Abbâsîlerin ilk dönemine kadar zikir etmiş ise de konumuzun özellikle giriş bölümünde Musul’a ait olan siyasî olaylardan bahsederken çok faydalandık².

-Urfalı Mateos (Öl.H.427/M.1136’dan sonra);

XI. yüzyılın sonu ve XII. Yüzyılın ilk yarısında Urfa’da yaşamış olan Ermeni ve bir Hıristiyan dîn adamı olan müellifin yazdığı “Vakayi-nâme”³ önemli bir eserdir. Konumuzla ilgili yeni bilgiler vermektedir, özellikle Selçuklular döneminde Musul’a hâkim olan Emîrlerin Haçlılara karşı verdikleri mücadeleler ve yaptıkları seferler hak-

¹ Yay, Ali Habibe, Kahire, 1967.

² Hayatı ve eseri hakkında geniş bilgi için bkz: **El-Ezedî: Tarihu’l-Musul**, s. 13,31: **Corci Zeydân: Tarihu Âdabü’l-Lüğati’l-Arabiyye**, c. III, Kahire, 1979, s. 78.

³ Urfalı Mateos Vakayi-namesi (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162) Türkçe’ye çevr: Hrant D. Andreasyan, Ankara, 1962.

kında son derece önemli bilgiler sunmaktadır. Fakat bazı hadiselerin rivayetlerinde Hristiyanlık duygularının etkisi kendini göstermektedir. Ayrıca bazı olayların anlatımında zaman zaman mübalağalar, özellikle verdiği rakamlar konusunda çokça görülmektedir.

-İbnü'l-Kalânîsî, Ebû Ya'la Hamza b. Esed (öl.H.555/M.1160)⁴

XII. yüzyılın müverrihi olarak yazdığı “Zeyli Tarihü Dımaşk”⁵, önemli eseridir. Bu eser, Suriye ve Filistin bölgelerinde cereyan eden olaylar hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Yaşadığı dönemi anlatması itibariyle I. Haçlı Seferi ve sonrası için son derece önemli bilgiler ihtiva eder. Genel olarak Dımaşk ve Filistin hakkındaki kayıtlarından güvenle istifade edilebilir. Konumuzla ilgili olarak Selçuklular döneminde Musul’a hakim olan Emîrlerin Suriye ve Filistin bölgesinde siyasî olaylardaki rolleri, özellikle Haçlılara karşı mücadeleleri ve yaptıkları seferler hakkında önemli bilgiler vermektedir.

-El-Fârkî, İbnü'l-Ezrak Ahmed b. Yûsuf (öl.H.572/M.1176)⁶

XII. asrın önemli müverrihinin kaleme aldığı “Tarihü Meyyâfârikîn Âmid”⁷, adlı eser, kendi şehri Meyyâfârikîn’e aittir. Bununla birlikte Irak, Suriye ve Gürcistan bölgelerinde cereyan eden olaylar da zikredilmektedir. Kendisine gelen veya elde edebildiği bazı kayıtlar, Doğu Anadolu, Azerbaycan ve Irak’taki Türkmen hareketleriyle ilgili bilgileri ihtiva etmektedir. Konumuzla ilgili Selçuklular döneminde Musul’a hakim olan Emîrlerin Meyyâfârikîn ve Âmid bölgesi ile ilişkileri hakkında bilgiler vermektedir.

-Er-Râvendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman (öl.H.603-604/M. 1206-1207)

XII. yüzyılın sonları ile XIII yüzyılın başlarında yaşamış olan müverrihin önemli bir eseri olan “Rahatu’s Sudûr ve Âyetü’s Sürûr”⁸ Selçuklu hanedanının tarihinden bahsetmektedir. Konumuz ile ilgili önemli bilgiler veren bu eserin en önemli

⁴ Hayatı ve eseri hakkında geniş bilgi için bkz: C. Zeydan: a. g. e., c. III, s. 786 ; Th. W. Juynball: İ.A, İbnü'l-Kalânîsî mad, c. V, s. 862 vd.

⁵ Beyrut, 1908.

⁶ Hayatı ve eseri hakkında geniş bilgi için bkz; Carl Brockelmann: Tarihü'l-Edebi'l-Arabî, Arapça'ya çevr: Mahmud Fehmi Hicazi, c. III, Mısır, 1995, s. 443.

⁷ Tarihü'l-Fârkî, adı ile tanınmaktadır, yay: D. Bedevî Abdulletif Âuz, Kahire, 1959.

⁸ Yay: Muhammed İkbâl, II. cild, London, 1921, Farsça Metinden Türkçeye çeviren Ahmed Ateş, Râhatu's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr (Gönüllerin Rahâtı ve Sevinç Alâmeti), II. cild, Ankara, 1957-1960.

kısmı; yaşadığı olayları ya bizzat görüp, şahit olduğu veya görenlerden dinlediği XII. asrın ikinci yarısı ile ilgili olan kısmıdır.

-El-Bundârî, Feth b. Ali (öl.H.643/M.1245)⁹

XIII. yüzyılın müverrihlerinden Bundârî'nin kaleminden çıkan ve Selçuklular tarihinin önemli Vekayi-namelerinden biri olan “Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra” Selçuklu vezirlerinden Enüşirvan b. Hâlid'in Farsça kaleme aldığı hatıralarını kapsayan Futûru Zamani's-Sudûr ve Sudûru Zamani'l-Futûr, adlı eserin, ünlü tarihçi ve edib İmadüddîn İsfahani tarafından ayrıntılı notlarla Arapça'ya çevrilerek Nusretü'l-Fitre ve Usretü'l-Fitre adıyla meydana getirilen bir özentiden ibarettir.

Bundârî bu eseri daha sonra 1226 yılında aynen kopya ederek, aslını bozmadan kendisi de önsöz ve bazı notları ekleyerek “zubdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra”¹⁰, adıyla yeni bir eser meydana getirmiştir. Bu eser konumuzla ilgili bazı bilgiler vermektedir. Özellikle Irak Selçukluları Tarihi ve Sultan Muhammed Tapar'ın ölümünden sonra yerine geçen oğlu Sultan Mahmud'un Büyük Selçuklu tahtına geçmesiyle ilgili önemli bilgiler vermektedir.

-İbnü'l-Adîm, Kemâleddîn (öl.H.660/M.1262)¹¹

XIII. yüzyılın bir müverrihi olarak, Suriye'de çok önemli idari ve politik görevlerde bulunmuş İbnü'l-Adîm'in. Eserlerinden olan “Buğyetü'l-Taleb fî Tarihi'l-Haleb”¹², onun önemli bir eseri olup, Halep'te yetişen meşhur kişilerin biyografilerinden bahis etmektedir. Bu eserinde konumuzla ilgili olarak, Selçuklular döneminde Musul'a hâkim olan bazı Emîrlerin, özellikle Emîr Aksungur el-Porsukî ile ilgili önemli bilgiler vermektedir. Eserde Emîr Aksungur el-Porsukî'nin hayatı , Musul'a hâkim olması ve Hille Emîri Dübeys b. Sadaka ile ilişkisi hakkında diğer kaynaklarda bulunmayan çok önemli bilgiler bulunmaktadır. Söz konusu eserde, İbnü'l-Adîm bilgilerin bazılarını İbnü'l-Esîr'den naklederek, bazılarını da babasından duyarak tesbit etmiştir.

⁹ Hayatı ve eseri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: C. Brockelmann: a. g. e., c. III, s. 397 vd; C. Zeydan: a. g. e., c. III, s. 71.

¹⁰ M.Th. Houtsma, tarafından (Leiden, 1889) da neşredilen metinden Türkçe'ye çeviren Kıvameddîn Burslan, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, İstanbul, 1943.

¹¹ Hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bkz: C. Brockelmann: a. g. e., c. III, s. 439 - 442; C. Zeydan: a. g. e., c. III, s. 185; M. Şemseddîn Gûnaltay: İslâm Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler, İstanbul, 1991, s. 164 vd.

¹² Selçuklular Tarihi (seçmeler), çvr: Ali Sevim, Ankara, 1982.

-“Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb”¹³, İbnü'l-Adîm'e ait olan diğer bir eserdir. Bu eser daha önceki eserin sonradan kısaltılıp yeniden kaleme alınmış şeklindedir. Konumuzla ilgili olarak Müslümanların, Özellikle Selçuklular döneminde, Musul'a hâkim olan Emîrlerin Haçlılara karşı yaptıkları mücadeleler hakkında önemli bilgiler vermektedir.

-İbn Tağriberdi, Cemâlüddîn Ebi'l- Mehâsın Yusûf b. Tağriberdi (öl.H.867/M.1469)¹⁴:

XV. yüzyıl müverrihlerinden olan Türk asıllı İbn Tağri Berdi'nin, “en-Nücümü'z-Zâhire fi Mülûki Mısır Ve'l-Kahire”¹⁵, adlı Arapça eserinden de bazı hususlarda yararlanılmıştır.

2-) Genel Kaynaklar

-El-Azimî, Muhammed b. Ali et-Tenûhi, Ebû-Abdullah (öl.H.556/M. 1161 den sonra)

XII. yüzyılın önemli tarihçilerinden birisi olan el-'Azimî'nin “Tarihi'l-'Azimî”¹⁶, adıyla meşhur olan eseridir. Bu eser her ne kadar olayları zikir ederek çok kısa bir şekilde bilgileri aktarmakta ise de önemli bilgiler vermektedir. Konumuzla ilgili Selçuklular döneminde, Musul şehrine hakim olan bazı Emîrlere hakkında bilgiler vererek, onların Haçlılara karşı yaptıkları mücadeleler kısaca anlatılmaktadır.

-İbnü'l-Cevzî, Abdurrahman b.Ali b. Muhammed, Ebû'l-Ferec Cemâle'd-Dîn (öl.H.596/M.1200)¹⁷:

XII. asrın önemli müverrihlerinden İbnü'l-Cevzî'nin “el-Muntazam fi Tevârihi'l-Mulûk-ve'l-Ümem”¹⁸, adlı Arapça eseridir. İbnü'l-Cevzî bu eserde Selçuklular ve Abbâsî halifeleri arasındaki münasebetlerden bahsetmektedir. Eser özellikle

¹³ Yay; Sami Dehhan, Dımaşk, 1951-1952.

¹⁴ Hayat ve eseri hakkında geniş bilgi için bkz: C. Brockelmann: a. g. e., c. VI, s. 151-155. C. Zeydan: a. g. e., c. III, s. 194-196; S. Günaltay: a. g. e., s. 390.

¹⁵ El- Kahire, 1935.

¹⁶ (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler “H. 430-538/M.1039-1143”), yay: Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988.

¹⁷ Hayatı ve eseri hakkında geniş bilgi için bkz: C. Zeydan: a. g. e., c. III, s. 99 vd; C. Brockelmann: İ.A, İbnül-Cevzî mad, c. V, s. 848-850.

¹⁸ Yay : Süheyl Zekkar, Beyrut, 1995.

Bağdat hadiseleri için birinci elden kaynak durumundadır. Eseri olayları yıllara göre zikrederek o yıl içinde ölen meşhur şahısların terâcim-i ahvâlinden bahseder. Konumuzla ilgili çok önemli bilgiler elde ettiğimiz eserde özellikle, Musul'a hakim olan Emîr Aksungur el-Porsukî'nin siyâsî rolü, Abbâsî halifesi ve Hille Emîri olan Dübeyş b. Sadaka ile ilişkileri, aralarında cereyan eden olaylar çok teferruatlı bir şekilde anlatılmaktadır.

-İbnü'l-Esîr, İzzeddîn Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed (öl.H.631/M. 1234)¹⁹

Ortaçağ İslâm dünyasının en büyük tarihçisi olan İbnü'l-Esîr'in "el-Kâmil fî't Tarih"²⁰, adlı eserinde insanoğlunun yaradılışından (H.628\M.1231) yılına kadar gelen olaylar kronolojik olarak eksiksiz ve mübâlağasız şekilde objektif bir gözle kaydedilmiştir. İbnü'l-Esîr, Selçukluların başlangıcından yıkılışlarına kadar olan tarihlerinin çeşitli safhalarına dair ayrıntılı, doyurucu ve değerli bilgiler vermektedir. Konumuzla ilgili en önemli müverrih ve kaynak olarak İbnü'l-Esîr'i kabul etmemiz mümkündür. Tarafsızlığı, verdiği bilgilerin teferruatı ve diğer kaynaklarda olmayan bir çok bilgiler, olayları modern tarihçiliğe uygun bir şekilde aktarması onun en büyük özelliğidir. Yukarıda adı geçen eseri çalışmamız açısından en önemli eseridir ve sağlıklı, teferruatlı bilgileriyle konumuzun her bölümünde çeşitli olayların aydınlatılmasına büyük katkısı olmuştur. Bu esere dayanarak hiçbir kaynakta rastlanmayan çekici kayıtlar ve bilgileri bulduk.

-Sıbt İbnü'l-Cevzî, Şemseddîn Ebû'l-Muzaffer Yûsuf b. Kızıoğlu b. Abdullah (öl.H.654/M.1257)²¹.

XII. yüzyılın bir önemli müverrihi olan Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin "Mir'atü'z-Zaman fî Tarihi'l-Â'yan"²², adlı eseridir. Bu eser de yaradılıştan (H.654/M. 1257) yıllarına kadar gelen bir umumi tarih olup İbnü'l-Ezrak el-Fârkî, İbnü'l-Kalânîsî, ve İbnü'l-Esîr gibi müelliflerin eserlerinden istifade edilerek yazılmıştır. Eser konumuzla

¹⁹ Hayatı ve eseri hakkında geniş bilgi için bkz : C. Brockelmann: a. g. e. c. III, s. 499-502; C. Zeydan: a. g. e , c. III , s. 87 vd; Ş. Günaltay: a. g. e, s. 151-163; Zeki Velidi Togan : İ.A, İbnü'l-Esîr mad, c. V, s. 851.

²⁰ Türkçe'ye çevr: Abdulkerim Özaydın , Bahar Yayınları, İstanbul, 1987.

²¹ Hayatı ve eseri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: C. Brockelmann, c. III, s. 504 vd; C. Zeydan: a. g. e, c. III, s. 89; Mah. Ben Cheneb: İ.A, Sıbt İbnü'l-Cevzî mad, c. V, s. 850.

²² Bu eserin Selçuklulara ait olan (1056-1086) yılları arasındaki olayları anlatmakta, çevr: Ali Sevim, Ankara, 1968.

ilgili çok değerli ve teferruatlı bilgiler vermektedir. Selçuklular tarihi bakımından Sultan Tuğrul Bey, Alp Arslan ve Melikşah devirleriyle ilgili bilgiler ihtiva etmektedir.

-Ebû'l-Farac, Bar Hebraeus Gregorius (öl.H.683/M.1286)²³

XIII. yüzyılın Süryani müelliflerinden olan Malatyalı Ebû'l-Farac'ın umumi mahiyette yazdığı "Tarih"²⁴, eseri kronolojik bir tarihi kaynaktır. Konumuyla ilgili olarak ilginç bilgileri kapsamaktadır ve bunlar müellifin Arap kaynaklarından faydalanması sebebiyle büyük benzerlikler göstermektedir.

-Ez-Zehebî, Ebû-Abdullah Şemseddîn Muhammed b.Ahmed b.Osman (öl.H.748/M.1348)²⁵

XIV. yüzyılın müverrihi olarak, hadis, tarih ve biyografilere dair değerli bilgilere sahip olan ez-Zehebî, birçok önemli eser yazmıştır. Eserleri arasında konumuzla ilgili olarak faydalandıklarımız:

"Kitabu-Düveli'l-İslâm"²⁶: Bu eser İslâm'ın zuhurundan (H.700/M.1300-1301) yılına kadar geçen olayları içermektedir. Ez-Zehebî olayları kronolojik bir sıra içinde vererek, Selçuklular döneminde Musul şehri hakkında önemli bilgiler aktarmıştır.

"El-'İber fi haber Mine'l-Ğaber"²⁷: Konumuzla ilgili diğer bir eseri olarak, önemli bilgiler aldık. Her ne kadar bu bilgiler bazen yüzeysel bir şekilde olsa da Musul şehrinin tarihiyle ilgili Emevî, Abbâsî ve Selçuklular dönemine ait olaylar hakkında bilgiler verilmiştir. Ez-Zehebî bu eserde de olayları kronolojik bir şekilde verdikten sonra o yıl içinde ölen meşhur şahısların terâcimi ahvalinden bahsetmektedir.

-İbnü'l-Verdî, Ebû Ce'fer Zeyneddîn Ömer (öl.H.749/M.1349)²⁸

XIV. yüzyılın bir müverrihi olan İbnü'l-Verdî, Ebû'l-Fida'nın (el-Melikü'l-Müeyyed İmâdeddîn İsmâ'il "öl.H.731/M.1331") tarihi "el-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer" adlı Arapça eserinin ihtisar ederek, "Tetimmetü'l-Muhtasar fi Ahbâri'l-

²³ İbnü'l-İbri adıyla tanınan müellif, hayatı ve seri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: C. Brockelmann: a. g. e., c. III, s. 512; C. Zeydan: a. g. e., c. III, s. 214 vd; Ş. Günaltay: a. g. e., s. 195-200.

²⁴ Tarihu Muhtasaru'd- Düvel, veya Ebû'l-Farac Tarihi, adı ile tanınan Süryanice bir eser yazmıştır. Bu eser Türkçe'ye çevr: Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarihi Kurumu tarafından basılmış, Ankara, 1945-1950.

²⁵ Hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bkz: C. Brockelmann, c. VI, s. 170 vd; C. Zeydan: a. g. e., c. III, s. 203-206; Ş. Günaltay: a. g. e., s. 201-203.

²⁶ Yay : Fahîm Muhammed Şiltön ve Muhammed Mustafa İbrahim, II ciltten ibarettir, Mısır, 1974.

²⁷ Yay: Ebû-Hâcır Muhammed es-Se'id b. Besyûni Zağlul, IV ciltten ibarettir, Beyrut, 1985.

²⁸ Hayatı ve eseri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: C. Zeydan: a. g. e., c. III, s. 206 vd; Ş. Günaltay: a. g. e., s. 254; Mah. Ben Cheneb: İ.A, İbnü'l-Verdî mad, c. V, s. 871 vd.

Beşer”²⁹ adlı eserini neşretmiştir. Bu eser olayların özet bir şekilde verilmesiyle, 1347 yılına kadar olan vakaların ilavesi ile meydana getirilmiştir. İki ciltten ibaret olan eserin ,yazarın vefat ettiği yılına kadar olan son bölümü incelemeye değerdir.İslâm Tarihi için çok önem taşıyan bu eserin,konumuzla ilgili bazı bölümlerinden faydalandık.

-İbn-Kesîr, İmâdeddîn İsmâ’îl b. Ömer ed-Dımaşk’î (öl.H.774/M. 1373)³⁰.

XIV. yüzyılın müverrihlerinden İbn-Kesîr’in “el- Bidâye ve’n-Nihâye fi’t-Tarih”³¹, adlı Arapça eseri, yaradılıştan zamanına kadar gelen olayların umumi bir tarihi olarak neşredilmiştir. VII ciltten ibaret olan eserin VII cildinde konumuzla ilgili önemli bilgiler bulduk. Selçuklu tarihine ait olan bilgiler, Sultan Tuğrul Bey döneminden itibaren başlayarak, bu döneme ait olan olayları ve siyasî faaliyetleri kapsamaktadır. Ayrıca Selçukluların Bağdat’a girişleri, Abbâsî halifesi ile Selçuklu ilişkileri ve Musul’a hâkim olan Emîrlere hakkında bir çok değerli bilgiler verilmiştir.

-İbn-Haldûn, Ebû-Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed b. Haldûn (öl.H.808/M.1406)³²:

XIV. asrın sonlarına doğru ve XV. Asrın ilk çeyreğinde yaşamış olan müverrih’in “Kitabü’l-İber ve Diva’nü’l-Mübtade’i ve’l-Haber...”³³ adlı eserinin diğer umumi İslâm tarihlerinden farklı bir yönü yoktur. İbn-Haldûn el- Mukaddime adı ile tanınan eserinde tarihi hadiselerin felsefesini yapmasına rağmen el-‘İber’de hadiseleri sadece rivayet etmekle yetinir. Konumuz açısından bir çok bölümlerini faydalı bulduk ve bu bilgileri kullandık.

3-) Coğrafi Eserleri

-İbn-Havkal, Ebi’l-Kâsım Muhammed (öl.H.350/M.961)³⁴

²⁹ Bu eser Tarihü İbnü’l-Verdî adı ile neşredilmiştir, Necef, 1969.

³⁰ Hayatı ve eseri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: C. Brockelmann: a. g. e., c. VI, s. 183-186; C. Zeydan: a. g. e., c. III, s. 208 vd; Ş. Günaltay: a. g. e., s. 328 vd; Ahlwardt, Verzeichnis: İ.A, İbn-Kesîr mad, c. V, s. 761.

³¹ Mısır, 1932.

³² Hayatı ve eseri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: C. Zeydan: a. g. e., c. III, s. 224-228; Ş. Günaltay: a. g. e., s. 336-346; Abdülhak Adnan; İ.A, İbn-Haldûn mad, c. V, s. 738-743.

³³ Beyrut, 1992.

³⁴ Hayatı ve eseri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Âdem Mitz: el-Hazâra el-İslâmiyye fi Kırın er-Râbi’ el-Hicri, Arapça’ya çevr: Muhammed ‘Abdülhâdi Ebû-Reyde, Beyrut, 1967, s. 10-12; C. Zeydan: a. g. e., c. II, s. 330; Ş. Günaltay: a. g. e., s. 432 vd.

İbn Havkal, X. yüzyılın en tanınmış seyyahlarından biridir. Önemli coğrafi bilgilere sahip olan İbn-Havkal'ın "Kitabu Suretü'l-Ârz"³⁵ adlı eseri, kendi alanında büyük bir öneme sahiptir. İslâm dünyası sınırları içinde bulunan ülkeler hakkında iklim bakımından esaslı ayrıntılar vermiş, İbn-Havkal'ın bu eseri konumuzla ilgili çok önemli bilgiler ihtiva ettiği gibi, Musul şehrinin coğrafi özellikleri bakımından da geniş açıklamalarda bulunmuştur.

-Yâkût el-Hamevî, Şehabeddîn Ebû Abdullah er-Rûmî (öl.H.626/M. 1229)³⁶

XII. yüzyılın ikinci yarısı ve XIII. Yüzyılın ilk çeyreğinde yaşamış, İslâm dünyasının en ünlü coğrafyacılarından birisi olan Yâkût'un büyük eseri "Mü'cemü'l Büldân" dır³⁷. Çok değerli bir Coğrafya Sözlüğü olan bu eserde alfabetik sırayla coğrafi isimler açıklanmaya çalışılmıştır. Yakut'un bu eseri, yalnızca bir Coğrafya Sözlüğü değildir. Yazar her beldeyi ve her bölgeyi açıklarken bölgenin tarihçesi, uygarlık ve kültürü ayrıca orada yetişen ünlü bilginler hakkında da önemli bilgiler vermektedir. Konumuzla ilgili olarak Musul'un Coğrafi özellikler ve bazı tarihi bilgilerine rastladık ve bu bilgileri kullanmada fayda bulduk. Ayrıca bu eserden bir takım yer isimlerini tespiti çalıştık.

4-) Seyahat Eserleri

-El-Makdisî, Şemseddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebi-Bekir el-Beşşeri (öl.H.375/M.985)³⁸.

X. yüzyılın coğrafi müelliflerinden biri olan el-Makdisî "kitabu Ahsenü'l-Tekâsim fi Me'rîfetü'l-Ekâlim"³⁹ adlı eserini yazmak için İslâm dünyasını gezmiş, ülkelerde kendi gördüklerini kaydetmiştir. Bu eser coğrafi bakımdan genel olarak çok değerli bilgiler vermektedir. Eserden, konumuzla ilgili olarak Musul şehrinin coğrafi yapısı için faydalandık

³⁵ "Kitabu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik" adı ile tanınmakta, Leiden, 1938.

³⁶ Hayatı ve eseri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: C. Zeydan: a. g. e., c. II, s. 96 vd; Ş. Günaltay: a. g. e., s. 435-441.

³⁷ Kitabu Mü'cemü'l-Büldân, X ciltten ibarettir, Mısır, 1906.

³⁸ Hayatı ve eseri hakkında geniş bilgi için bkz: Âdem Mitz: a. g. e, s. 10-12; C. Zeydan; a. g. e, c. II, s. 330.

³⁹ Leiden, 1906.

-İbn-Cübeyr, Ebû'l-Hasan Muhammed b. Ahmed b. Sa'îd (öl.H.611/M.1214)⁴⁰:

XIII. yüzyılın en önemli seyyahlarından birisi olan İbn-Cübeyr, batı ilmi çevrelerinde bu eseri nedeniyle önemli bir yere sahiptir. İbn-Cübeyr'in en önemli eseri de "Er-Rihle" dir⁴¹. Birçok Ülkeyi gezen İbn-Cübeyr, Musul'u da ziyaret ederek, bu şehrin coğrafi ve bazı medeni özelliklerini kaydetmeyi ihmal etmemiştir.

-İbn-Battûta, Ebu Abdullah Muhammed et-Tâncî (öl.H.764/M. 1369)⁴².

XIII. yüzyılın tanınmış sayahlarından birisi olan İbn-Battûta "Tühfetü'l Nüzzârî fi Ğarâibi'l-Amsâr ve Âcâib'l-Asfâr" veya "Rihle" adlı eseri⁴³ konumuzla ilgili olarak Musul'un coğrafi yapısı, şehrin bazı medeni ve dîni müesseselerinden zikrederek çok önemli bilgiler vermektedir. Çalışmamızda bu eserden son derece fazla faydalandık.

5-) Tabakat ve Terâcüm Kitaplar

-İbn-Hallikân, Şemseddîn Ebû'l-Abbâs Muhammed (öl.H.681/M. 1282)⁴⁴

XIII. asrın en önemli müverrihlerinden biri olarak zikredebileceğimiz İbn-Hallikân'ın "Vefeyâtü'l-'A'yan ve Enba'ı Ebnaü'z-Zaman"⁴⁵, adlı eseridir. Bu eser tarihi bir kaynak olarak, İslâm âleminde önemi bulunan Halife, Sultan, Emîr ve âlimlerin hal tercümelerini ihtiva etmektedir. Fakat bu eserde sahabelerden ve Hülefa'ir-Râşidîn'den bahsedilmemiştir. Buna rağmen İbn-Hallikân kıymetli eserinde Selçuklu Sultanları ve Emîrleriyle ilgili önemli bilgiler vermektedir. Bunun yanında meşhur Selçuklu vezirleri hakkında da bazı önemli bilgiler mevcuttur. Konumuzla ilgili olarak, Musul şehrine Selçuklular döneminde hakim olan bazı Emîrlere ve bu şehirde yetişen âlimler hakkında çok değerli bilgiler bularak bu eserden faydalandık.

⁴⁰ Hayatı ve eseri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: C. Zeydan: a. g. e., c. III, s. 94 vd; Fehim Bayraktareviç: İ.A, İbn-Cübeyr mad, c. V. s. 720.

⁴¹ Beyrut, (tarihsiz).

⁴² Hayatı ve eseri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: C. Zeydan: a. g. e., c. III, s. 239; İbrahim Kafesoğlu: İ.A, İbn-Battûta mad, c. V, s. 708-711.

⁴³ Arapça bir kaynak olarak Türkçe'ye çevrilmiş ve hazırlanmıştır, Mü'min Çevik, İstanbul, 1983.

⁴⁴ Hayatı ve eseri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: C. Brockelmann: a. g. e., c. III, s. 416-420; C. Zeydan: a. g. e., c. III, s. 172-174; Ş. Günaltay: a. g. e., s. 187-191.

⁴⁵ Yay: İhsan Abbas, Beyrut, 1978.

-Es-Sübki, Tâcüddîn Ebi-Nesir ‘Abdülvehâb (öl.H.771/M.1369)⁴⁶

XIII. Asrın ikinci yarısı ve XIV. asrın ilk çeyreğinde yaşamış, İslâm dünyasının en ünlü dîn alimlerinden ve müfessirlerinden olan es-Sübki, tel’lif ettiği “Tabakatu’ş-Şâfi’iyyeti’l-Kübrâ”⁴⁷, adlı eseridir. Bu eser devrin meşhur Şâfi’i bilginlerinin hal tercümelerini ihtiva etmektedir. Konumuzla ilgili, Selçuklular döneminde Musul şehrinde Hâdis ve Fıkıh dalında yetişen Şâfi’i âlimlerin çoğunu zikredilmiştir. Yine bu eserden de konumuzla ilgili olarak birçok yerde istifade ettik.

-Es-Sefedî, Salahaddîn Halil b. Eybek (öl.H.764/M.1363)⁴⁸

XIII. yüzyılın önemli tarihi teracümlerinden olarak bahsedebileceğimiz “Kitabü’l-Vâfi bil-Vefiyât”⁴⁹ adlı eserin müverrihi es-Sefedi’dir. Eserde Sahabeler döneminden başlayarak bütün İslâm büyüklerinden bahsedilmiştir. İslâm melik ve Emîrlerinden söz edildiği gibi, kadılardan, yöneticilerden, hafızlardan, mühaddislerden, Fakihlerden, meşâyihden, evliya ve Salihlerden, dil bilginlerinden, şair ve ediplerden, doktor ve filozoflardan bütün önemli kişilerin biyografileri de yazılmıştır.⁵⁰ Konumuzla ilgili olarak Selçuklu Sultanları ve Musul’a hakim olan Emîrlerden bahsederek, bu dönemde Musul’da yetişen ve ortaya çıkan âlimler hakkında son derece önemli bilgiler vermektedir.

Es-Süyüti, Celaledîn Ebû’l-Fazl Abdurrahman (öl.H.911/M. 1505)⁵⁰:

XIV. yüzyılın ikinci yarısı ve XV. Yüzyılın ilk çeyreğinde yaşamıştır. Es-Süyüti, geriye en çok eser bırakan ansiklopedist yazarlardan biridir. Konumuzla ilgili olarak en fazla “Tabakatü’l-Lüğaviyyin Ve’n Nuhât”⁵¹ adlı eserinden faydalandık. Bu eser bir Tabakat Kitabı olarak lûgat, özellikle Nahiv ile ilgili âlimleri zikir etmektedir. Eserde, Selçuklular döneminde Musul şehrinde, Nahiv ilminde yetişen ve bilgi sahibi olan bazı âlimler zikredilmiştir.

⁴⁶ Hayatı ve eseri hakkında geniş bilgi için bkz: C. Brockelmann: a. g. e., c. VI, s. 354-360.

⁴⁷ Yay: Mevlay Ahmed b. Abdulkarim el-Kâdiri el-Hasani el-Meğribi, Mısır, (tarihsiz).

⁴⁸ Hayatı ve eseri hakkında geniş bilgi için bkz: C. Brockelmann: a.g.e., C. VI, s. 114-120; C. Zeydan: a.g.e., C. III, s. 174 vd; Ş. Günaltay: a.g.e., s. 326, vd.

⁴⁹ Yay: Himilton Reyter ve Diğerleri, Beyrut, 1962-1999.

⁵⁰ Hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bkz: C. Zeydan: a.g.e., C. III, s. 244, vd; Ş. Günaltay: a.g.e., s. 394-397.

⁵¹ Yay : Muhammed Ebû’l-Fazıl İbrahim, Beyrut, 1964.

B-) ARAŞTIRMALAR

Selçuklular döneminde Musul tarihini konu alan tek başına ele alıp inceleyen bir araştırmaya rastlayamadık, dolayısıyla bu konu hakkında müstakil bir eserle de karşılaşmadık. Ancak bugüne kadar telif edilen Büyük Selçuklu Devleti tarihlerinde ve Irak Selçuklular hakkında yazılan eserlerde ve bazı tarihçiler tarafından yapılan araştırmalarda, konumuzun bazı kısımlarıyla ilgili olarak bir takım bilgiler bulunmaktadır. Bu araştırmaların bazılarını önemli olduğu için tarihleri sırasına göre aşağıda göstermeyi uygun bulduk.

-**Şemseddîn Sâmi**, “Kâmûsü’l-‘A’lâm” (İstanbul, 1316), adlı eserin ‘6’ cildinde, Musul şehrinin coğrafi özellikleri bakımından bilgiler vermiştir. Ayrıca bu şehrin tarihi, siyasî ve medeni bazı önemli bilgilere rastladık. Konumuzla ilgili özellikle giriş ve son bölümünde (Medeniyet) bu eserden faydalandık.

-**El-Kıs Süleyman Sa’îğ el-Musulî**, “Tarihü’l- Musul” (Mısır, 1923), adlı eserinde Musul şehrinin genel tarihini ele almıştır. Fakat konumuzla ilgili önemli bilgiler veren bu eserde dikkat çeken bilgilerin çoğu hemen hemen İbnü’l-Esîr’in eseri olan “el-Kamil”den nakledilmiştir. Buna rağmen çalışmamızın tüm bölümlerinde bu eserden faydalandık.

-**İbrahim Kafesoğlu**, “Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu”, (İstanbul, 1953), adlı eserinde, Selçuklu Sultanı Melikşah’ı genel olarak ele almıştır. Bu eser konumuzla ilgili çok değerli bilgiler vermiştir. Sultan Melikşah devrinde Musul şehrinin siyasî tarihi ve bu devirde Musul’a hakim olan Emîrlerin özellikle Şerefü’l-devle Müslim b. Kureyş ile ilgili bilgilere yer vererek, bu döneme ait olan olayları oldukça ayrıntılı bir şekilde zikretmiştir. Bu eserden, konumuzun Sultan Melikşah’la ilgili olan bölümlerinde faydalandık.

Mehmet Altay Köymen, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, II. İkinci İmparatorluk Devri”, (Ankara, 1954), Bu eserde Sultan Sancar dönemi ele alınarak, Irak Selçukluları Devleti’nin kuruluşu, Sultan Mes’ût’un tahta geçişi ve Selçuklu saltanatının sonuna kadar meydana gelen olaylar zikredilmektedir. Ayrıca bu eser Büyük Selçuklular ile Abbâsî Hilafeti ilişkilerini oldukça teferruatlı bir şekilde açıklamaktadır. Konumuzla ilgili olarak, bir süre Musul’a hakim olan Melik Mesut ve atabeği Cüyûş Bey’in Sultan Mahmûd’a karşı isyan hareketinde bulunduğu dair bilgiler aktarıl-

maktadır. Ayrıca Musul Emîri olan Aksungur el-Porsukî'nin, Abbâsî Halifesi ve Selçuklu Sultanı Sultan Mahmûd ile ilişkileri, Emîr Aksungur'un Hille hakimî olan Dübeys b. Sadaka ile olan mücadelesi hakkında son derece önemli bilgiler vererek açıklamalar yapılmıştır. Müellifimiz eserinde isabetli görüşlerini ortaya koymaktadır, dolayısıyla konumuz için değerli bir tetkik eseri olmuştur.

-Osman Turan, “Selçuklular Zamanında Türkiye”, (İstanbul, 1971), Bu eserde, Süleymanşah'ın Kuzey-Suriye'deki faaliyetleri, özellikle Antakya'yı fethi ile ilgili bilgiler verilmektedir. Bu eserde konumuzla ilgili Selçuklular döneminde Musul'a hâkim olan Çökürmüş ve Çavlı gibi Emîrler ile ilgili bilgiler bulduk. Ayrıca Musul şehrinin Türkiye Selçukluları Sultanı olan I. Kılıç Arslan tarafından idare altına alınmasıyla ilgili önemli bilgiler verilmiştir. Osman Turan'ın, bu konular hakkında bazı kendi görüşlerini ileri sürmesi yapacağımız yorumlamalarda çok faydalı oldu.

-Osman Turan'a ait olan diğer bir eser “Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti”, (İstanbul, 1999), Bu meşhur eserde Selçuklular hakkında genel olarak bilgiler verilmiştir. Irak Selçukluları ile ilgili verilen bilgiler, konumuzla ilgili çok yararlı olup, çalışmamız için bu eserden çeşitli yerlerde faydalanarak kullanmaya çalıştık.

-Ali Sevim, “Suriye ve Filistin Selçuklular Tarihi”, (Ankara, 1983), Bu eserde Selçuklular döneminde Musul'a hakim olan Emîrlerin, özellikle Şerefü'd-devle Müslim b. Kureş el-Ukaylı'dan itibaren, Suriye ve Filistin bölgesinde uygulanan siyasî ve askeri faaliyetler hakkında çok önemli bilgiler verilmektedir. Ayrıca Musul Emîrleri Kürboğa, Çökürmüş, Mevdûd ve Aksungur el-Porsukî'nin bu bölgelerde Haçlılara karşı yaptıkları ve verdikleri mücadele hakkında son derece ayrıntılı bilgiler zikredilmiştir. Dolayısıyla bu konu ile ilgili bu eserin büyük faydalarını gördük.

-Hakkı Dursun Yıldız, “Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi”, (İstanbul, 1986), Musul Tarihi ile ilgili birçok bilgiler vermektedir. Hülefa'ü'l-Râşidîn zamanından Emevî ve Abbâsî dönemine kadar Musul şehrine ait olan olaylar zikredilerek, Selçuklu döneminde de Musul'da yaşanmış siyasî olaylardan ve Selçukluların faaliyetleri hakkında önemli bilgiler aktarılmaktadır.

-Steven Runciman, “Haçlı Seferleri Tarihi”, Türkçe'ye çeviren: Fikret Işıltan, (Ankara, c.I, 1989, c.II, 1987), Suriye ve Filistin'de bulunan Haçlı devletçikleriyle yapılan mücadeleler ve ilişkiler açısından oldukça önemli bir araştırma olması hasebiy-

le ve konumuzla ilgili olarak Selçuklular döneminde Musul'a hakim olan Emîrlerin Haçlılara karşı yaptıkları mücadeleler hakkında önemli bilgiler vermesi açısından çok yararlı olmuştur.

-**Abdulkerim Özaydın**, "Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi" (H. 498-511 / M.1105-1118), (Ankara, 1990), Sultan Muhammed Tapar devrine ait olan olayların genel olarak bir tasviri yapılmıştır. Bu eserde konumuzla ilgili Muhammed Tapar zamanında Musul şehrine ait olan bilgilerden çok faydalandık.

-**Hasan İbrahim Hasan**, "İslâm Tarihi (siyasî - Dîni - Kültürel – Sosyal)" Türkçe'ye Çeviren: İsmail Yiğit, (İstanbul, 1991), Musul şehrine ait olan tarihi Emevî ve Abbâsîler zamanına kadar kapsamıştır. Bu sırada Musul'a hâkim olan Hamdâni ve Ukaylîler hanedanları ile ilgili çok ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Selçuklular döneminde de Musul'un İdari ve Siyasî durumu zikredilmektedir.

-**Ali Sevim, Erdoğan Merçil**, "Selçuklu Devletleri Tarihi", (Ankara, 1995), Eser konumuzla ilgili olarak Selçuklular döneminde Musul hakkında çok önemli bilgiler vermektedir. Bu eser Sultan Tuğrul Bey'den itibaren gelen olayları zikrederek, Sultan Mahmûd zamanına kadar uzanır. Bu sırada Musul'un siyasî tarihine ait olan ve bu devirde şehre hakim olan Emîrlerin faaliyetleri hakkında da son derece ayrıntılı bilgiler vermesi açısından çalışmamız için çok faydalı olmuştur.

-**İşin DEmîrkent**, "Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan", (Ankara, 1996), Bu eser I. Kılıç Arslan zamanını ele alarak bu döneme ait olan olayları aktarmaktadır. Sultan I. Kılıç Arslan'ın Musul'a girmesi, şehre hakim olması ve yaptığı idari işleri, daha sonra Çavlı ile mücadelesi hakkında önemli ve ayrıntılı bilgiler vermiştir. Eserin bu bölümleriyle ilgili bilgilerden çok faydalandık.

-**Hüseyin Kayhan**, "Irak Selçukluları (H. 514-590 / M. 1120-1194)", (Konya, 2001), Sultan Mahmûd zamanını detaylı bir şekilde zikrederek, Selçuklu Saltanatına geçmesi ve onun zamanında ortaya çıkan olaylardan bahsedilerek, Irak Selçuklu devletinin ortaya çıkışına dair önemli bilgiler verilmektedir. Ayrıca Sultan Mahmûd'un, Abbâsî Halifesi ile ilişkisi de oldukça teferruatlı bir şekilde ele alınmaktadır. Konumuzla ilgili olarak Sultan Mahmûd döneminde Musul'un durumu aktararak, bu devirde Musul'a hakim olan Melik Mes'ûd'un siyasî faaliyetleri ve sultana karşı isyan hareketleri de zikredilmektedir. Bu eser Musul'a hâkim olan Aksungur el-Porsukî'nin,

Sultan Mahmûd ve Abbâsî Halifesi ile olan ilişkileri hakkında da önemli bilgiler ihtiva etmektedir.

GİRİŞ

1-) Musul Adının Aslı ve Anlamı

Musul, Arapça “**vusûl**” kelimesinden çıkmış bir isimdir. Araplar tarafından “**Mevsil**” şeklinde söylenmektedir. Türkçe “**kavşak, kavuşulan yer, iki yerin birleştiği yer**” gibi anlamlara gelmektedir¹. Bugünkü Musul’un yerine bakılacak olursa, bu yerleşim merkezi gerçekten de Aşağı ve Yukarı Mezopotamya’yı (*el-Cezîre*), Dicle ve Fırat nehirlerini, Sincar ve Hadisa şehirlerini birleştiren bir konumda bulunmaktadır².

“Mevsil” (*Musul*) kelimesinin ilk şeklinin Asurîce “**meşballu**” olduğu ileri sürülmüştür. Bu kelime de Asurî dilinde seviye bakımından “**arz es-sufla evü’l-vatia**”, yani “**alçak, aşağı ve çukur yer**” anlamına gelmektedir³. Fakat, Arapça “mevsil” kelimesinin anlamı ile Asurîce “meşballu” kelimesinin anlamı arasında bir bağ kurmak mümkün olmamaktadır. Öte yandan, “meşballu” kelimesi Xenophon’da “mesbela” şeklinde bir yer ismi olarak belirtilmiştir. Aynı yazarın eserinde, “Mesbela”nın yeri de, Dicle nehrinin doğu (*sol*) tarafında gösterilmiştir. Bu yer de, büyük bir ihtimalle eski “**Ninova**” şehri idi. Çünkü, Dicle nehrinin doğu kıyısında, Musul şehri değil, “Ninova” şehri yer almaktaydı⁴.

2-) Musul Şehrinin İlk Yeri ve Kuruluşu

Musul, *el-Cezîre* bölgesindeki bugünkü “**Diyar-ı Rabia**” yöresinin merkezi olup, Dicle nehrinin batı (*sağ*) kıyısında, eski **Ninova** şehrinin karşısında kurulmuş bir yerleşim yeridir. Şehrin yeri ve kuruluşu hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür: Tarihî kayıtlara göre, bugünkü Musul şehrinin bulunduğu yerde Asurlulara ait bir kale yer almaktaydı.

¹ Mevlût Sarı, *el-Mevarid*, Arapça-Türkçe Lügat, İstanbul, tarihsiz, s. 1660.

² Yâkût el-Hamavî, *Kitabu Mu’cemu’l-Büldân*, c.VII, Mısır, 1906, s. 196; Yâsîn el-’Umerî. *Münyetü’l-Udebâ fî Tarihi’l-Musul el-Hadba’* yay. Sa’id ed-Diveci, Musul, 1955, s. 32.

³ Taha Bakır-Fu’ad Sefer, *el-Murşid ila Mevâtın el-Asâr ve’l-Hızâra*, er-Rihle es-Sâdisa (Bağdat-Musul), Bağdat, 1966, s. 17.

⁴ Besim Darkot, İ.A., *Musul mad.*, s. 739; T. Bakır- F. Sefer, a. g. e., s. 17.

Aramiler, bu kaleye “**Hasnâ Ebrâya veya Ebûrî**” (*Batı kalesi*) adı vermekteydiler. Araplar, daha sonra burayı bir şehir haline getirmişlerdir⁵.

Musul şehri, kim tarafından ve ne zaman kurulduğu kesin olarak bilinmemektedir. İslâm tarihçileri, bu kuruluşu genellikle efsanelere dayandırmaktadırlar. Meselâ bir rivayette Musul’un kuruluşu “**Revand bin Bevarsp Azdahak**”ın adına bağlanmaktadır⁶. Başka bir rivayete göre de, şehre önce “Havlân” deniyordu. Sâsânîler zamanında Musul kalesinin komutanı “**Buz (Nu)-Erdeşirânşâh**” unvanını taşıdığı için burası da bu adla anılmıştır. Bar-Bahlûl da, eski bir İran hükümdarının buraya “**Bih-Hormez-Kovâz**” ismini vermiş olduğunu ileri sürmektedir. Yâkût Hamavî’nin belirttiği başka bir rivayete göre, Musul şehri adını, şehri ilk kuran hükümdarın adından almıştır⁷.

Araplar, Musul’un bazı özelliklerine bakarak, şehri çeşitli lakaplarla anmışlardır. Bu lakaplardan bazıları şöyle idi: “**Ummu’r-Rabiayn, el-Hazra, el-Fayha, el-Hadba**”. Musul’a “Ummu’r Rabiayn” denilmesinin sebebi, şehrin ilkbahar ve sonbahar mevsimleri olmak üzere senede iki defa yeşile bürünmesinden ileri gelmektedir. “El-Hazra” denmesinin sebebi de, yağmur yağdığı zamanlarda yörenin tıpkı ipekle işlenmiş ve dokunmuş nakışlı, parlak, yeşil renkli bir elbise gibi görünmesidir. El-Fayha denmesi ise, şehrin çok geniş bir sahaya kurulmuş olmasıyla ilgilidir. El-Hadba lakabı da, Dicle nehrinin kıvrıla kıvrıla akması veya kalenin eğri olması sebebiyle kullanılmıştır. Başka bir görüşe göre, şehrin el-Hadba lakabıyla anılması, yerleşim yerinin çok engebeli olması veya evlerin bir kısmının kale içinde, bir kısmının kale dışında çukur yerlerde inşa edilmesi yüzündendir⁸.

⁵ El-Kıs Süleyman Sa’îğ el-Musulî, Tarihü’l-Musul, Mısır, 1923, s. 55; B. Darkot, İ.A, Musul mad, s. 738 vd.; Nilüfer Bayatlı, XVI. Yüzyılda Musul Eyâleti, Ankara, 1999, s. 3; Mustafa Abbâs el-Musevî, el-Avamîlû’t-Tarihîyye Lineşet ve Tatavvuru’l-Mudunu’l-Arabiyyetu’l-İslâmiyye, Bağdat, 1982, s. 97.

⁶ İbnü’l-Fakih el-Hamadânî, Muhtasar Kitâbu’l-Büldân, Leiden, 1885, s. 128; Yâkût el-Hamavî, a. g. e., c. VII, s. 196.

⁷ Yâkût el-Hamavî, a. g. e., c. VII, s. 196; el-‘Umerî, Manhalu’l-Evliyâ ve Maşrabu’l-Asfiyâ min Sâdâtî’l-Musul’ul-Hadbâ, yay. Sa’id ed-Dıveci, Musul, 1967, s. 52; B. Darkot, İ.A, Musul mad., s. 739; Abdu’l-Cebbâr Muhammed Cercîs, Delilü’l-Musul’ul-‘Âm, Musul, 1975, s. 15.

⁸ El-Kıs Süleyman Sa’îğ el-Musulî, a. g. e., s. 56 vd.; el-‘Umerî, a. g. e., s. 54 vdd.; Abdülrezzâk el-Hasanî, Tarihü’l-İrâk Kadimen ve Hadisen, Bağdat, 1982, s. 250; Abdu’l-Cebbâr Muhammed Cercîs, a. g. e., s. 17 vd.; ‘Âmr Süleyman ve diğerleri, Muhâfezet Ninova Beyne’l-Mâzi ve’l-Hâzır, Musul, 1986, s. 58 vd.; N. Bayatlı, a. g. e., s. 3 vd.

3-) Musul ve Çevresinin Fizikî Yapısı

Biraz yukarıda belirtildiği gibi, Musul şehri, el-Cezîre'deki eski Diyar-ı Rabia'nın merkezi olup, Dicle nehrinin batı sahilinde eski Ninova'nın karşısında bulunmaktadır. Yukarı Dicle ve Fırat nehirleri arasındaki topraklara el-Cezîre denmesi, bölgenin bir ada şeklinde görünmesiyle ilgilidir. Eski Yunan tarihçileri ve coğrafyacıları, bu bölgeye, yani Dicle ve Fırat arasındaki topraklara “**iki nehir arası**” (*Beyne'n-Nehreyn*) anlamına gelen “**Mezopotamya**” adını vermişler ki, bugün bu bölge ilim literatüründe genellikle bu adla anılmaktadır⁹.

Musul, el-Cezîre'nin kuzey-doğu kenarında, Bağdat'ın 322 km. kuzey batısında, 36-35 kuzey paraleli ile 40-43 doğu meridyenleri arasında yer almaktadır¹⁰. Bugünkü Musul vilâyeti, doğuda Erbil ve Kerkük, güneyde Bağdat vilayetleriyle, batıda Suriye, kuzeyde Türkiye (*Güney-Doğu Anadolu*) ülkeleriyle çevrilidir. Şehri, üçgen şeklinde düzensiz bir sur çevrelemekte olup, bu surun 18 kulesi vardı. Surun çevrelediği alan 10 bin metre kare civarındaydı. Orta Çağda şehri çevreleyen surun dışarıya açılan 10 veya 12 kapsı bulunmaktaydı. Musul halkının ayrı ayrı adlarla adlandırdığı bu kapılar, tamamen yıkılmıştır. Şehir surunun ise, sadece “**Baş Tabiyye**” denilen kısmı ayakta kalabilmiştir. Vaktiyle şehrin suru, Dicle nehrinden beslenen bir hendek ile çevrili idi. Bu hendek, özellikle Musul şehrinin savunmak için çok büyük önem taşımaktaydı¹¹.

Dicle nehrinin batısında Musul kalesi, aynı nehrin doğusunda ise, Ninova kalesi bulunmaktaydı. Yukarıda adı geçen sur ise, sadece Musul'u çevrelemekteydi. Musul kalesi, “**Hadba**” (*Kanbur*) adıyla bilinmekte olup, kale bedeninin ve burçlarının sağlamlığı ve yüksekliliği ile meşhur idi. Sultanların ve bölge yöneticilerinin sarayı da (*ikametgâh*) kaleye bitişik vaziyetteydi. Kale ile şehir arasında geniş ve uzun bir yol uzanmaktaydı. Şehri çevreleyen sur duvarları çok kalın ve geniş olduğu için bunların içine birbiri üzerinde birçok

⁹ Şemseddin Sâmî, *Kâmûsu'l-'Alâm*, c. III, İstanbul, 1890, s. 1802.

¹⁰ Ş. Sâmî, *Kâmûsu'l-'Alâm*, c. VI, İstanbul, 1898, s. 4480.

¹¹ Abdülrezzâk el-Hasanî, a. g. e., s. 246 vd.; T. Bakır-F. Sefer, a. g. e., s. 17.

oda inşa edilmiştir. Şehrin içinde ise, cami, mescit, medrese, han, hamam ve çarşı türünden medenî ve dinî hizmet veren birçok müessese bulunmaktaydı¹².

Musul şehri, Orta Çağda yörenin en büyük idarî merkezi konumundaydı. Çünkü kaynaklar, yöredeki birçok kasaba ve köyün Musul'a bağlı olduğunu belirtirler. Bunlardan bazıları şunlar idi: el-Merc, Bazıbda, Bakırda¹³, Ninova, 'Akır, Şuş, 'Immadiye, Ba'şika, Tell-'Afer, ed-Devle'iyye, Muhallebiye, Cüheyne, Ba'zra v.s.¹⁴. Ayrıca Musul'un doğusunda Zebar, kuzeyinde Akra ve Duhok, batısında Sincar, güney-batısında da Şehr-i Zûr gibi şehirler yer alıyordu¹⁵.

Musul'un yerleşim sahası engebeldir. Dicle nehrinin doğu tarafları dağlık, batı tarafları ise genellikle düzdür. Musul'un güney batısında da **"Tell-Afer"** adıyla anılan bir tepe bulunmaktadır. Şehrin kuzey ve doğu taraflarında büyük dağlar yer almaktadır. Bu dağların etekleri Dicle nehrinin kıyılarına kadar uzanmaktadır. Dicle nehrinin sağ, yani batı tarafında geniş ovalar yer almaktadır. Bu ovalar genellikle küçük parçalara ayrılmaktadır. Şehrin kuzey-doğusunda ise, **"Sincar, Zaho, Butma, Zaluvar, Parman, Muzur, Sarıbur, Kandil, Karakoç, Hamrîn dağı, Karadağ, Ali dağı, Köşk dağı"** gibi büyüklü küçüklü dağlar bulunmaktadır. Bu dağların hepsi çıplak ve çoğu taşlık olup, eteklerinde ve yaylalarında otlak arazi bulunmakta ise de, hiçbir ormanla kaplı değildir¹⁶.

İbn Havkal'a göre, Musul'un havası çok güzeldi. Toprakları da tarıma ve hayvancılığa son derece elverişli idi. Musul ve çevresinde çok miktarda hububat ekilmekte, hayvan beslenmekteydi. Musul halkı, içmek ve tarım için kullandığı suyu Dicle nehrinden temin etmekteydi. İlk defa Hamdanîler zamanda Musul çevresine çok miktarda hurma ağacı dikilmiştir¹⁷.

¹² **İbn-Battûta**, Seyahatnâme, haz. Mümin Çvrik, İstanbul, 1982, s. 160 vd.; **İbn-Cubeyr**, Rihle, tarihsiz, Beyrut, s. 168 vd.; **el-'Umerî**, a. g. e., s. 61 vd.

¹³ **İbn-Hurdadbeh**, el-Mesâsik ve'l-Memâlik, Leiden, 1889, s. 245; **İbn-Havkal**, Kitabu Suretu'l-Arz, Leiden, 1938, s. 216 vd.; **Yâkût el-Hamavî**, a. g. e., c. VII, s. 196; **el-Mes'ûdî**, et-Tenbîh ve'l-İşrâf, yay. Abdullah İsmail es-Savi, Kahire, 1938, s. 47.

¹⁴ **Yâkût el-Hamavî**, a. g. e., c. VII, s. 196; **el-'Umerî**, a. g. e., s. 63-72; **Faysal es-Sâmîr**, ed-Devle el-Hamdâniyye fî'l-Musul ve Haleb, c. I, Bağdat, 1970, s.161.

¹⁵ **Ş. Sâmi**, Kâmûsu'l-'Alâm, c. VI, s. 4481.

¹⁶ **Ş. Sâmi**, Kâmûsu'l-'Alâm, c. VI, s. 4481; **N. Bayatlı**, a. g. e., s. 2 vd.

¹⁷ **İbn-Havkal**, a. g. e., s. 214 vdd.

Musul, doğuyu-batıya, kuzeyi-güneye bağlayan yolların kavşak noktasında bulunduğu için bölgenin önemli bir ticaret merkeziydi. İran'dan Akdeniz kıyılarına ve Anadolu'dan Bağdat'a giden kervanlar ve tüccarlar, hep buradan geçmekteydiler. Musul halkı da, dışarıya yapağı, deri ve hububat (*buğday, arpa, pirinç, mercimek, nohut, fasulye v.s.*) ihraç etmekteydi. Ayrıca, dokuma sanayi ürünleri de, dışarıya satılan mallar arasında yer almaktaydı¹⁸.

Musul ve çevresinde kış ayları sert ve soğuk, yaz ayları ise sıcak ve kurak geçmekteydi. Kış aylarında ısı -12 derecelere düşmekte, yaz aylarında da ısı 40 dereceye kadar yükselmekteydi¹⁹. Bundan dolayı, Musul halkı, soğuğa ve sıcağa dayanıklı bir bedene sahipti. Öte yandan Musul'daki evler de, özellikle soğuğa ve sıcağa korunaklı olması için taştan yapılmış ve kireçle sıvanmıştır²⁰. Fakat, Musul şehrinin sokakları dar ve düzensiz idi. Evlerinin de penceresi genellikle yoktu²¹.

Musul halkı, başta Müslümanlar olmak üzere Hristiyanlar (*Keldanî, Süyanî, Yakubî*) ve Yahudîlerden oluşmaktaydı. Nüfusu ise, XIX. yüzyılın sonlarında 61 bin civarındaydı. Bu nüfusun 48 bini Müslüman, 10 bini Hristiyan, 3 bini de Yahudî idi. 1894/95 Salnâmesine göre, Musul nüfusunun 16106'sı erkek, 1912 göre de 36655'i erkek (*Müslüman erkek sayısı: 29165*) idi²².

SELÇUKLU HÂKİMİYETİNDEN ÖNCE MUSUL'UN KISA TARİHİ

A-) İSLÂM ÖNCESİ

1-) Asurluların Hâkimiyeti Dönemi

¹⁸ B. Darkot, İ.A, Musul mad., s. 743; Ş. Sâmi, Kâmûsu'l-'Alâm, c. VI, s. 4482.

¹⁹ Ş. Sâmi, Kâmûsu'l-'Alâm, c. VI, s. 4480.

²⁰ El-İstahrî, Kitabu el-Mesâlikü'l-Memâlik, Leiden, 1927, s. 73; Yâkût el-Hamavî, a. g. e., s. 196; el-Umerî, a. g. e., s. 53; Yâsîn el-Umerî, a. g. e., s. 34.

²¹ Ş. Sâmi, Kâmûsu'l-'Alâm, c. VI, s. 4480.

²² B. Darkot, İ.A, Musul mad., s. 743; Ş. Sâmi, Kâmûsu'l-'Alâm, c. VI, s. 4480.

Daha önce de belirtildiği gibi, Musul, yolların kavşak noktasında bulunduğu için eski kültürlerin ve medeniyetlerin merkezi durumunda bir şehir idi. Asurlular zamanında, Musul'un yanında Ninova şehri bulunmaktaydı. Ed-Dineverî'ye göre, Ninova, Nuh peygamberin oğlu **Sam** zamanından beri bilinen bir şehir idi²³. El-Yakubî ve el-Mes'ûdî'nin rivayetlerine göre de, Ninova şehrini kuran kişi, Sam b. Nuh neslinden **Nino** veya **Ninos** adlı bir Asur hükümdarı olup, bu hükümdar bölgede 52 yıl hüküm sürmüştür. Ninova şehri, onun zamanında Asurluların başşehri olmuştur. Hükümdar Ninos'tan sonra bölgeyi 40 yıl melike **SEmîrem** idâre etmiştir. SEmîrem zamanında Asurlular, hâkimiyetlerini kuzeye doğru genişleterek, Kafkaslara ulaşmışlardır. Melike SEmîrem'den sonra idâreyi oğlu **er-Rısis** ele almıştır. Er-Rısis'in hükümdarlığı döneminde Ninova ve Musul, kuzeyden gelen Ermenilerin saldırısına uğramıştır²⁴.

Yâsîn el-'Umarî'ye göre, Asurluların Ninova ve çevresindeki hâkimiyetleri 1305 veya 1350 yıl sürmüştür²⁵. Asurlular, Ninova'nın güvenliğini sağlamak için bölgede birçok kale inşa ettirmişler ve şehir kurmuşlardır. Bunlardan en önemlisi "**Hısn Abraniye** veya **Hısn Aburi**" kalesi idi. İslâmî dönemde bu kale eski adıyla değil, artık "**Musul**" adıyla anılmaya başlamıştır²⁶.

Hısn-Aburi (*Musul*) kalesinin inşasından sonra, bu kale ile Ninova kalesi arasında rekabet meydana gelmiştir. Bu rekabet, hükümdar Ninos zamanında çatışmaya dönüşmüştür. İki kale arasındaki bu hâkimiyet ve üstünlük mücadelesi, Melike SEmîrem ve oğlu döneminde de devam etmiştir²⁷.

Ninova ve Musul şehirleri, M.Ö. 612 yılında **Keldanîlerin** saldırısına uğramıştır. Bu saldırı sonucunda her iki şehir ve kaledeki halkın çoğu ölmüştür. Ancak pek azı kaçıp kur-

²³ Ed-Dineverî, el-Ahbârü't-Tuvâl, yay. Abdülmümin Amr, Kahire, 1960, s. 2.

²⁴ El-Ya'kûbî, Târihü'l-Yakûbî, c. I, Necef, 1358, s. 64; el-Mes'ûdî, Mürûcu'z-Zeheb ve Me'âdini'l-Cevher, yay. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, c. I, Mısır, 1964, 214; Ş. Sâmi, Kâmûsu'l-'Alâm, c. I, s. 36.

²⁵ Yâsîn el-'Umerî, a. g. e., s. 31, 36 vd.; Ş. Sâmi, Kâmûsu'l-'Alâm, c. I, s. 36; İsmet Demîr ve diğerleri, Musul-Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919), Ankara, 1993, s. 15.

²⁶ Abdülcebbâr Muhammed Cercis, a. g. e., s. 13; Mustafa Abbâs el-Musevî, a. g. e., s. 97.

²⁷ El-Mes'ûdî, Mürûcu'z-Zeheb, s. 214.

tulabilmiştir. Asayiş sağlanınca, saldırı sırasında kaçmış olan halk, tekrar yerlerine dönmüştür²⁸.

2-) Perslerin ve Sâsânîlerin Hâkimiyeti Dönemi

Musul ve çevresinde Pers hâkimiyeti, M.S. II yüzyılda **Sulukiler** zamanında başlamıştır. Bu dönemde **Hısn Aburi** (*Musul*) kalesi onarılarak, daha da sağlam hale getirilmiştir. Halk da bu dönemde kalenin çevresinde yerleşmeye ve bahçeler oluşturmaya başlamıştır²⁹. Ayrıca aynı dönemde Hristiyanlık dini de bölgeye girerek yerleşmiştir. Fakat, Musul'da ilk manastır (*tapınak*) ancak M. S. 570 yılında inşa edilebilmiştir³⁰.

Musul, VI. Asırda Doğu Roma'nın (*Bizans*) istilâ tehdidi ile karşı karşıya gelmiştir. Özellikle iki devlet arasında, yani Doğu Roma ile Sâsânî (*Pers*) devletleri arasında birçok savaş meydana gelmiştir. Bu yüzden Sâsânîler, başta Hısn Aburi (*Musul*) kalesi olmak üzere bölgedeki bütün kaleleri onarıp genişletmişlerdir. Hatta onlar, yeni kaleler de inşa ettirmişler ve içine garnizonlar yerleştirmişlerdir. Böylece Sâsânîler, bölgenin güvenliğini artırarak, yerleşmeyi teşvik etmişlerdir. Fakat, Doğu Roma-Sâsânî mücadelesi hiçbir zaman sona ermemiş, belirli aralıklarla devam etmiştir. Bu mücadeleden Musul ve çevresi zaman zaman çok zarar görmüştür³¹.

Musul ve Ninova, sadece stratejik bakımdan değil, dinî bakımdan önemli bir merkez idi. İslâmiyetten önce birçok peygamberin bölgede yaşadığı ve faaliyet gösterdiği bilinmektedir. Bunlardan **Yunus**, **Cercîs** ve **Şît** gibi peygamberlerin makamları bugünkü Musul şehrinde bulunmaktadır³².

²⁸ Yâsîn el-'Umerî, a. g. e., s. 36 vd.; Abdülcebbâr Muhammed Cercis, a. g. e., s.13-15; Mustafa Abbâs el-Musevî, a. g. e., s. 98.

²⁹ Abdülcebbâr Muhammed Cercis, a. g. e., s. 13-15; Mustafa Abbâs el-Musevî, a. g. e., s.98.

³⁰ B. Darkot, İ.A, Musul mad., s. 739.

³¹ Mustafa Abbâs el-Musevî, a. g. e., s. 98 vd.

³² İbn-Hurdadbeh, a. g. e., s. 94; Yâsîn el-'Umerî, a. g. e., s. 32 vd.; İbn-Battûta, a. g. e., s. 161; B. Darkot, İ.A, Musul mad., s. 741.

B-) İSLÂMÎ DÖNEM

1-) Hülâfâ-ı Râşidin Devrinde Musul (H.11-41/M.632-661)

Musul ve çevresi, Hz. Ömer zamanında (H.13-23/M.634-644) fethedilmiştir. Fakat, İslâm tarihçileri, Musul ve çevresinin fethi için farklı rivayetler zikretmektedirler. Bunlardan birinci rivayette şöyle denmektedir: Hz. Ömer'in komutanlarında **Abdullah b. el-Mu'temm**, Kuzey Irak'ın fethi için **Rıb'î b. el-Efkel**'i “**Tağlib, İyâd ve Nemır**” kabîleleriyle birlikte Sâsânîlerin üzerine gönderdi. Onlardan, özellikle bir baskın yaparak, “iki kale” (*el-Hisneyn*) anlamına gelen Ninova ve Musul kalelerini fethetmelerini istedi. Rıb'î b. el-Efkel de, adı geçen kabîlelerle birlikte harekete geçerek, hicretin 16. yılında (638) hücumla her iki kaleyi ele geçirdi. Bundan sonra, şehir halkı, “**zimmî**” statüsü ile İslâm Devletine bağlandı. Şehrin “**haraç**”ı da **Arfece b. Hersem** tarafından toplandı³³.

İkinci rivayette ise, Musul ve çevresinin fethi şöyle anlatılmaktadır: Hz. Ömer, hicretin 20. yılında Musul ve çevresinin fethi için **Utbe b. Ferkad es-Sülemî**'yi görevlendirdi. Utbe, önce Ninova kalesini kuşatarak, silâh kuvvetiyle düşürdü. Sonra Musul kalesini kuşattı. Ninova kalesinin düştüğünü gören Musul halkı, direnmemin faydasız olduğunu anladı. Hayatlarına ve mallarına dokunulmamak ve cizye vermek şartıyla teslim oldular. Bundan sonra Utbe, bölgenin diğer şehirlerini ve kalelerini birer birer ele geçirerek, kuzey Irak'ın fethini tamamladı. Hz. Ömer de bu başarısından dolayı Utbe'yi Musul vâlisi tayin etti³⁴.

Hz. Ömer, bir süre sonra Utbe'yi görevinden alarak, yerine **Herseme b. Arfece el-Bârikî**'yi tayin etmiştir. Musul şehrinin yerini belirleyen ve sınırların çizen, buraya Arapları yerleştiren ve burasını büyük bir şehir haline getiren şahıs, Herseme b. Arfece el-Bârikî'dir. Musul'un fethinden önce burada sadece kale ile Hristiyanların manastırları

³³ **Et-Tabarî**, *Tarihü'l-Umem ve'l-Mulûk*, yay. Muhammed Ebû Fazl İbrahim, c. IV, Beyrut, 1967, s. 35-37; **İbnü'l-Esîr**, *el-Kâmil fi't-Tarih*, çvr. A. Özaydın, c. II, İstanbul, 1987, s. 479 vd.

³⁴ **El-Belâzurî**, *Fütuhu'l-Büldân*, çvr. M. Fayda, Ankara, 1987, s. 476; **İbnü'l-Fakîh el-Hamadânî**, a. g. e., s. 128; **İbnü'l-Esîr**, a. g. e., c. II, s. 480; **el-Umerî**, a. g. e., s. 56 vd. Başka bir rivayete göre, Musul ve çevresi, yine Hz. Ömer zamanında İyâz bin Ganm ile Utbe bin Ferrkâd tarafından fethedilmiştir. Bu sırada Musul, Hristiyanlar ile Farsların (*Pers*) oturduğu iki mahalleden oluşmaktaydı.

vardı. Manastırların çevresinde de az miktarda ev bulunmaktaydı. Ayrıca, burada küçük bir Yahûdî mahallesi de yer almaktaydı. Herseme, Musul'a Arapları yerleştirmekle kalmamış, onların yerlerinin diğerlerden ayırmıştır. Hatta o, Müslümanların oturduğu yere büyük bir cami yaptırarak, Musul'daki İslâmlaşmanın temelini atmıştır³⁵.

Hz. Ömer zamanında Musul şehri, genellikle bir askerî üs olarak kullanılmıştır. İslâm orduları buradan Bizans ve Sâsânî devletleri üzerine sık sık fetih amaçlı seferler düzenlemişlerdir. Diyebiliriz ki, Musul şehri Hz. Ömer zamanında Basra ve Kûfe şehirleri gibi süratle gelişerek, büyük bir askerî merkez haline gelmiştir³⁶.

Biraz yukarıda **Nemır, Tağlib ve İyad** gibi kabîlelerin Musul'un fethine katıldığını belirtmiştik. Bu kabîleler, fetihten sonra yöreden ayrılmayıp, Musul'a yerleşmişlerdir. Hz. Osman zamanında (H.23-36/M.644-656) Musul'a yerleşmek amacıyla birçok kabîle daha gelmiştir. Bunlar arasında **Ezed, Tay, Kinde ve Abdulkays kabîleleri** bulunuyordu. Musul, Hz. Ali zamanında da (H.36-41/M.656-661) göç almaya devam etmiştir. Böylece Musul, hem nüfus hem de fiziki bakımdan büyük bir şehir haline gelmiştir³⁷.

2-) Emevî Hâkimiyetinde Musul (H.41-133/M.661-750)

Musul şehrinin, Emevîler zamanında da askerî ve ticarî bakımdan büyümesi ve gelişmesi devam etmiştir. Halife Abdülmelik (H.66-86/M.685-705), oğlu **Sa'id b. Abdülmelik b. Mervân**'ı Musul'a, kardeşi **Muhammed**'i de el-Cezîre ve Ermeniyeye bölgelerine vâlî tayin etmiştir. Sa'id, Musul'da büyük imar faaliyetlerinde bulunmuştur. O, özellikle Musul'u surlarla çevirttiği gibi, sokaklarına taş döşeterek, şehri modern bir belde haline getirmiştir³⁸. Sa'id'ten sonra Musul vâlîsi olan Muhammed b. Mervan b. el-Hakem, surların eksik kalmış olan yerlerini tamamlamıştır. Muhammed, bununla da kalmamış, Basra'dan Ezed ve Rebia kabîlelerini getirtip, buraya yerleştirerek, şehri daha da

³⁵ El-Belâzurî, a. g. e., s. 477; Muhammed Zeki Cânân, İslâm Tarihi, I, İstanbul, 1977, s. 532.

³⁶ El-Ya'kûbî, a. g. e., c. II, s. 132; Mustafa Abbâs el-Musevî, a. g. e., s. 100.

³⁷ El-'Umerî, a. g. e., s. 57; Sa'id ed-Dîvecî, Bahs fi Turâsi'l-Musul, Musul, 1982, s. 9; Abdulcebbâr Muhammed Cercîs, a. g. e., s. 19; Mustafa Abbâs el-Musevî, a. g. e., s. 100.

genişletmiştir. Diğer taraftan o, Ermeni ülkesinin fethi için buradan Kafkaslara asker g ndermiřtir³⁹.

İdar  bakımdan da gittikçe önemi artan Musul, sonunda bölgeye hâkim bir merkez haline gelmeye başladı. Özellikle Halife Hişam zamanında (*H.106-125/M.724-743*) vâlî olan **el-H rr b. Yûsuf b. Yahy  b. Hakem b. Ebi'l- s b. Ümeyye**, şehrin su ihtiya ını sağlamak için Dicle nehri ile bağlantılı bir kanal açtırdı. Fakat, el-H rr bu projeyi tamamlamaya ömrü yetmedi. Bu proje, daha sonra Musul'a vâlî olan Vel d b. Tel d tarafından tamamlandı⁴⁰.

Son Emevî halifesi II. Mervân zamanında (*H.126-133/M.744-750*), Musul'un idarî teşkil t  bir hayli geliştirilmiştir. Ayrıca bu dönemde imar faaliyetlerine önem verilmiş, özellikle surlar onarılmış ve genişletilmiş, şehrin içinde de yeni yollar yapılmıştır. Daha da önemlisi, bu dönemde Dicle üzerinde bir köprü yapılmış ve şehirdeki cami de yenilenmiřtir⁴¹.

Musul, (*H.128/M.746*) yılında Dahak b. Kays el-Haricî komutasında Haricîlerin kontrolüne girmiştir. Bunun  zerine halife II. Mervân, büyük bir ordunun başında yöreye gelmiş ve Haricî Dahak'ı ortadan kaldırmak suretiyle Musul'u tekrar Emevî yönetimi altına sokmuřtur⁴².

3-) Abbâsî Hâkimiyetinde Musul (H.133-656/M.750-1258)

Peygamberimizin amcasının soyundan gelen **Eb 'l-Abbâs**, uzun bir propaganda faaliyetinden sonra Emevî iktidarına karşı harekete geçti. (*H.133/M.750*) yılında amcası **Ab-**

³⁸ El-Belâzurî, a. g. e., s. 477; el- Umer , a. g. e., s. 73; Abdulcebbâr Muhammed Cercîs, a. g. e., s. 19; Muhammed Zeki Cânan, a. g. e., s. 532.

³⁹ El-Ya'k b , a. g. e., c. III, s. 17; el-Ezed , T rih 'l-Musul, yay. Ali Habibe, Kahire, 1967, s. 25; el- Umer , a. g. e., s. 73; Sa' d ed-D vec , a. g. e., s. 10.

⁴⁰ El-Ezed , a. g. e., s. 24-26; İbnü'l-Esîr, a. g. e., c. V, s. 112, 201; Amr Süleyman, a. g. e., s.59.

⁴¹ Yâkût el-Hamavî, a. g. e., c. VII, s. 196 vd.

⁴² El-Ya'k b , a. g. e., c. III, s. 76 vd.; et-Tabarî, a. g. e., c. VII, s. 345; İbnü'l-Esîr, a. g. e., c. V, 289-290; ez-Zehbî, el- İber f  Haber Min Ğ ber, yay. Eb  Hacer Muhammed Zağl l, c. I, Beyrut, 1985, s. 127; Y -

dullah b. Ali'yi halife II. Mervân'ın üzerine gönderdi. Abdullah b. Ali, Zap suyu kenarında, başında halife II. Mervân bulunduğu Emevî ordusu ile karşılaştı. Halife II. Mervân, burada büyük bir yenilgiye uğradı ve kaçmak suretiyle Musul'a sığındı. Mervân, halkın olumsuz tutumu yüzünden burada tutunamadı. Şehri terk ederek Harran'a gitti. Fakat, Abdullah b. Ali'nin arkasından geldiğini duyunca, buradan ayrılıp, Hıms'a geldi. Mervân, aradığı desteği Hıms halkından da göremedi. Aksine, Hıms halkı Mervân'ı tutuklamak istedi. Mervân, kendisini takip eden Hıms halkını pusuya düşürüp, imha etti. Bundan sonra Mervân, Şam ve Filistin üzerinden Mısır'a geldi. Hiçbir yerde kendisine yeterli destek bulamadı. Öte yandan, Abdullah b. Ali, Ebû'l-Abbâs'ın emri ile Mervân'ı takip ederek, Mısır'a ulaştı. Mervân, burada bir ihanet sonucu ele geçirildi ve öldürüldü⁴³. Böylece, Emevî iktidarı sona erdi ve Abbâsî hanedanı devri başladı.

Abdullah b. Ali, Abbâsî iktidarının kurulmasında başlıca rol oynayan Türk kökenli **Muhammed b. Sûl**'u Musul vâlisini olarak tayin etti. Fakat, Musul Halkı Muhammed b. Sûl'a itaat etmek istemedi. Bunun üzerine Ebû'l-Abbâs es-Saffah (*H.133-137/M.750-754*), Muhammed b. Sûl'u görevinden alarak, yerine kardeşi **Yahya b. Muhammed**'i gönderdi. Musul halkı yeni vâlîye de itaat etmeyince, Yahya b. Muhammed, Musul halkını katliama tâbi tutarak, hepsini ağır bir şekilde cezalandırdı. Rivayete göre, Yahya bin Muhammed, cezalandırma sırasında Musul'da 11 bin kişi öldürttü⁴⁴.

Abbâsîlerin ikinci halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr zamanında (*H.137-158/M.754-775*), Musul'da yeni olaylar meydana geldi: 755 tarihinde Musul yeni bir Haricî tehlikesiyle karşı karşıya geldi. Bu sırada Musul vâlisini halife el-Mansûr tarafından atanmış olan İsmâîl b. Ali idi. Haricîlerin başında bulunan Mulbid b. Hermele eş-Şeybânî, Musul üzerine bir saldırı başlatmıştı. Haricîlere karşı koyamayacağını anlayan İsmâîl, halife el-Mansûr'dan acele yardım istedi. Bunun üzerine halife, Haricîlere karşı Yezîd b. Hâtem el-

sîn el-'Umerî, a. g. e., s. 37 vd.; **J. Wellhausen**, *Arap Devleti ve Sukutu*, çevr. F. Işıltan, Ankara, 1963, s. 185 vd.

⁴³ Bu konuda geniş bilgi için bkz. **Et-Tabarî**, a. g. e., c. VII, s. 432 vd.; **el-Ezedî**, a. g. e., s. 125-132; **İbnü'l-Esîr**, a. g. e., c. V, s. 340-347;

⁴⁴ **El-Ya'kûbî**, a. g. e., c. III, s. 94; **el-Ezedî**, a. g. e., s. 145 vd.; **İbnü'l-Esîr**, a. g. e., c. V, s. 345, 360 vd.; **İbnü'l-Verdî**, *Târîhü İbnü'l-Verdî*, c. I, Necef, 1969, s. 261; **el-'Umerî**, a. g. e., s. 74 vd.; **H. D. Yıldız**,

Muhallebi el-Ezdî komutasında bir ordu gönderdi. Yezîd, Haricîler karşısında başarısızlığa uğrayınca, halife bu defa Haricîlerin üzerine Hazım b. Huzeyme komutasında yeni bir ordu daha sevk etmek zorunda kaldı. Hazım, girdiği çarpışmada Haricîlere gâlip gelerek, onların bütün kuvvetlerini dağıttı. Bu çarpışma sırasında Haricî lideri Mulbid öldü⁴⁵. Böylece, Musul'u büyük tehlikeden kurtulmuş oldu.

Fakat Musul'da isyanlar bir türlü durmadı. Bir Haricî olan **Hassân b. Mucâlid b. Yahya b. Mâlik el-Hemedanî**, (H.148-149/M.765-66) yılında isyan etti. Hassân Haricîlik fikrini, dayısı Hafs b. Eşyem'den almıştı. Hafs, Haricîlerin en önde gelen âlimlerden ve fakihlerden idi. Musul vâlisî Sakr b. Necde, Hassân'a karşı koyduysa da, başarılı olamadı. Hassân, Musul'un çarşısını yağmalayıp yaktıktan sonra Rakka ve Bahr üzerinden Sind'e kadar gitti. Ummân Haricîleri kendisi ile birleşmek istiyorlardı. Hassân onların teklifini kabul etmeyip, geri Musul'a döndü. Halife Mansûr, Musul üzerine bir ordu gönderip, Hassân'ı cezalandırmaya karar verdi. Bu hususta, zamanın en büyük din bilgini olan **Ebû Hanife**'den fetva istedi. Ebû Hanife, bu durumda Musul halkının cezalandırılmayı hak ettiğini, ancak affetmenin daha uygun olacağını belirtti. Bunun üzerine Halife Mansûr, Musul halkını cezalandırmaktan vazgeçti. Musul'a **Hâlid b. Bermek** adında muktedir ve yetenekli bir vâlî tayin etti. Hâlid, bozguncuları yenip etkisiz hale getirerek, Musul'da tekrar huzur ve güvenliği sağladı⁴⁶.

Fakat, bir süre sonra Halife Mansûr ile Hâlid'in arası bozuldu. Bunun üzerine Halife Mansûr, Hâlid'i 3 milyon dirhem borçlandırdı ve ödemesi için de 3 gün mühlet verdi. Hâlid, bu paranın büyük bir kısmını temin ettiyse de, pek azı eksik kaldı. Bu yüzden Hâlid görevinden alındı. Fakat, Musul ve çevresinde tekrar isyan çıkması üzerine, Mansûr, Hâlid'i affederek, onu tekrar bu beldeye vâlî tayin etmek zorunda kaldı. Çünkü, daha önce olduğu gibi bu isyanı da bastırabilecek tek kişi Hâlid idi. Hâlid, isyanı bastırıp, tekrar gü-

İslâmiyet ve Türkler, İstanbul, 1980, s. 53; N. Yazıcı, İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi, Ankara 1992, s. 22 vd.; E. Pamukçu, Bağdat'ta İlk Türkler, Ankara, 1994, s. 71-73.

⁴⁵ Et-Tabarî, a. g. e., c. VII, s. 495-498; el-Ezedî, a. g. e., s. 166 vd.

⁴⁶ İbnü'l-Esîr, a. g. e., c. V, 471 vd.

venliği sağladı. Bu başarının sağladığı avantajla Hâlid, Halife Mansûr'un ölümüne kadar Musul vâlisi olarak kaldı⁴⁷.

Musul'daki Haricî isyanları Halife **el-Mehdî** zamanında da (H.158-169/M.775-785) devam etti. (H.168-169/M.784-785) yılında Musul'da Temîmoğullarında **Yâsîn** adında bir Haricî baş kaldırdı. Musul'daki hükümet güçleri Yâsîn'e karşı koydularsa da yenildiler. Yâsîn, el-Cezîre ve Diyar-ı Rabî'a bölgelerinin büyük bir kısmını ele geçirdi. Bunun üzerine el-Mehdî, Herseme b. A'yen'i bir ordu ile Yâsîn'in üzerine gönderdi. Yâsîn, kendisini başarıyla savunduysa da sonunda yenildi ve öldürüldü. Kuvvetleri de bozgun halinde dağıldı⁴⁸.

Musul'a damgasını vuran Haricî isyanları, **Harunü'r-Raşîd** zamanın da (H.170-193/M.786-809) bir kere daha tekrarlandı: (H.180/M.796) yılında, Attâf b. Süfyân el Ezdî, etrafında 4 bin kişi toplayarak, Harunu'r-Reşîd'e isyan etti. Yörenin haraç vergisini kendi adına toplamaya başladı. Bu yüzden Harunu'r-Reşîd, bizzat Musul üzerine sefere çıktı. Attâf, Harunu'r-Reşîd'e karşı koymadı. Kaçarak Rakka'ya gitti. Harunu'r-Reşîd, Musul surunu yıktı. İsyana destek derdiği için halkı da cezalandırmak istedi. Harunu'r-Reşîd'in hareket tarzını doğru bulmayan kadı Ebû Yusuf, verdiği bir fetva ile bu katliamı önledi.⁴⁹

Halife **el Me'mûn** zamanında (H.198-218/M.813-833), Musul ve çevresinde bazı Arap kabîlelerinin reisleri karışıklık ve bozgunculuk çıkardılar. Bu sırada Musul vâlisi olan **Seyyid b. Enes el-Ezdî**, bölgede karışıklık çıkaran kabîle reislerini birer birer yakalayıp öldürdü. Seyyid b. Enes, Musul ile Azerbaycan arasındaki dağları ele geçirmiş olan Zürayk b. Ali b. Sadaka el-Ezdî ile de mücadele etti. Bu mücadelede Seyyid b. Enes, büyük cesaret ve kahramanlık göstermesine rağmen, tek başına saldırdığı bir sırada Zürayk'ın adamları tarafından öldürüldü (H.211/M.826). Halife el-Me'mûn, Seyyid b. Enes'in ölümüne çok üzüldü. Yerine **Muhammed b. Humeyd et-Tûsî**'yi Musul vâlisi

⁴⁷ İbnü'l-Esîr, a. g. e., c. VI, 21 vd.

⁴⁸ İbnü'l-Esîr, a. g. e., c. VI, s. 73.

⁴⁹ Ed-Dineverî, a. g. e., s. 390; et-Tabarî, a. g. e., c. VIII, s. 266; İbnü'l-Esîr, a. g. e., c. VI, s. 128, 139.

tain ederek, onu Zürayk'ın üzerine gönderdi. Muhammed, Zürayk'ı yakalayıp, Halife el-Me'mûn'a teslim etti⁵⁰.

Musul, el-Me'mûn zamanında Abbâsîlerin Anadolu'ya yapılan gaza ve cihat faaliyetlerinin bir üssü haline gelerek, gittikçe önemi artmıştır. Meselâ, el-Me'mûn, 830 yılında ordusu ile Musul'a gelip, burada bir süre kalıp hazırlığını tamamladıktan sonra Anadolu üzerine bir sefer düzenlemiştir. El-Me'mûn bu seferinde, Bizans'ın Urfa, Antakya, Tarsus ve Antalya gibi şehirlerini içine alan geniş bir gaza faaliyetinde bulunmuştur⁵¹.

Halife **el-Mu'tasım** zamanında (H.218-227/M.833-842), Kürt ileri gelenlerinden Ca'fer b. Fehrecüs, Musul civarında isyan etti. El-Mu'tasım, **Abdullah b. Seyyid b. Enes el-Ezdî**'yi Musul vâlisi tayin etti ve onu Ca'fer'in üzerine gönderdi. Abdullah, Ca'fer'i bulunduğu yerden sürüp attıysa da, daha sonraki çarpışmada başarılı olamadı. Bunun üzerine el-Mu'tasım, Ca'fer'in üzerine Türk kökenli komutan İtâh'ı gönderdi. İtâh, Ca'fer'i yenip öldürdü. Etrafında toplanan isyancı Kürtleri tamamen dağıttı⁵².

El-Mu'tasım zamanında da, Anadolu'ya yapılan gaza ve akınlarda, Musul üs olarak önemini korumuştur. Meselâ, el-Mu'tasım, Ammuriye'nin fethi ile sonuçlanan Anadolu seferine Musul'da hazırlanıp çıkmıştır⁵³.

Halife **el-Vâsık** zamanının (H.227-233/M.842-847) sonuna doğru Haricîlerden Muhammed b. Ömer eş-Şeybânî ve Muhammed b. Abdullah es-Sa'lebî Musul ve çevresinde yeni karışıklıklar çıkardılar. Halife el-Vâsık, Haricîlere fırsat vermedi; arka arkaya gönderdiği komutanları vasıtasıyla Haricî kuvvetlerini dağıttı ve bölgeyi tekrar kontrol altına aldı⁵⁴.

Musul'da Halife **el-Mu'tezz** döneminde (H.252-255/M.866-869), yine Haricîlerden Mûsavir b. Abdullah eş-Şarî tarafından çıkarılan ve Halife el-Mu'temed zamanına kadar

⁵⁰ İbnü'l-Esîr, a. g. e., c. VI, s. 311, 332, 348 vd., 352 vd.

⁵¹ El-Ezedî, a. g. e., s. 399; Aksarayî, Selçukî Devletleri Tarihi, çvr. N. Gencosmam, Ankara, 1943, s. 75; H. D. Yıldız, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, c. III, İstanbul 1986, s. 186.

⁵² İbnü'l-Esîr, a. g. e., c. VI, s. 442 vd.; el-'Umerî, a. g. e., s. 76.

⁵³ Et-Tabarî, a. g. e., c. VIII, s. 105; el-Mes'ûdî, Et-Tenbih, s. 308.

⁵⁴ El-Ya'kûbî, a. g. e., c. III, s. 207 vd. ; İbnü'l-Esîr, a. g. e., c. VII, s. 27 vd.

devam eden büyük bir isyan meydana gelmiştir ki, bu isyan Abbâsî Devletini çok uğraştırmıştır: Mûsavir, el-Hadis'e de karargâhını kurarak, Musul ve çevresini ele geçirmeye başlamıştır. Bu sırada Musul vâlisî olan **Akaba b. Muhammed el-Huzâî ve oğlu Hasan**, Mûsavir ile mücadele ettiyse de başarılı olamadılar. Bunun üzerine Halife el-Mu'tezz, Türk kökenli Sâtekin komutasında Mûsavir üzerine bir ordu gönderdi. Mûsavir, Sâtekin'e yenildi ve kaçmak suretiyle canını kurtardı. Fakat, Mûsavir bir süre sonra tekrar ortaya çıkarak, devleti uğraştırmaya başladı. Bu defa Halife **el-Muhtedî** (H.255-256/M.869-870), Mûsavir üzerine **Mûsa b. Boğa** komutasında bir ordu sevk etti. Mûsa b. Boğa, Haricîleri ağır bir şekilde mağlup etmesine ve onları Musul civarından uzaklaştırmasına rağmen, Mûsavir yine kaçıp kurtulmayı başardı⁵⁵.

4-) Türk Komutanlarının Musul Vâliliği

Halife **el-Mu'temîd** (H.256-279/M.870-892), Türk kökenli komutanların ileri gelenlerinden **Asatekin**'i Musul'a vâli tayin etti (H.259/M.873). Asatekin, Musul'a gitmedi. Yerine vekil olarak oğlu Ezgütekin'i gönderdi. Ezgütekin idârede başarılı olamadı. Kötü idâresi ve keyfi tavrı, halkın hoşnutsuzluğuna sebep oldu. Özellikle, Ezgütekin'in adamlarının bir kadına kötü davranışı, bardağı taşıran son damla oldu. Halk, Yahya b. Süleyman adında binin etrafında toplanarak, isyan etti. Ezgütekin'in evini basarak, onu Musul'dan çıkardı. Yerine Yahya b. Süleyman'ı getirdi. Ezgütekin, adamlarıyla Samarra'ya kaçtı. Asatekin, Musul'a arka arkaya birkaç vâli daha gönderdiyse de, halk bunları da şehre sokmadı. Halkın desteklediği Yahya b. Süleyman, bir süre Musul Emîri olarak kaldı. Halife el-Mu'temîd, (H.261/M.875) yılda Hızr b. Ahmed Tağlibî, (H.267/M.880) yılında da **İshak b. Kundacık**'ı Musul vâlisî tayin etti. Her iki vâlinin gayreti ile Musul'da asayiş ve huzur sağlandı⁵⁶.

⁵⁵ İbnü'l-Esîr, a. g. e., c. VII, s. 148, 152, 154, 159, 171; el-Mes'ûdî, et-Tenbîh ve'l-İşrâf, s. 317; B. Darkot, İ.A, Musul mad., c. VII, s. 739; H. D. Yıldız, İslâmiyet ve Türkler, s. 158; aynı yazar, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, c. III, s. 265.

⁵⁶ İbnü'l-Esîr, a. g. e., c. VII, s. 224-226; B. Darkot, İ.A, Musul mad., c. VII, s. 739; H. D. Yıldız, İslâmiyet ve Türkler, s. 175; İsmet DEmîr, a. g. e., s. 16.

Halife, el-Mu'temîd, zayıf bir hükümdar idi. Onun bu durumundan yararlanan kardeşi **el-Muvaffak**, bütün idâreyi ele geçirmişti. Kardeşine karşı çıkamayan el-Mu'temîd, yakın adamlarıyla kaçarak, Musul'a geldi. Amacı, Mısır'da bir devlet kurmuş olan **Tolunoğlu Ahmed'e** sığınmaktı. Bu sırada Musul ve el-Cezîre vâlisî **İshâk b. Kundacık** idi. El-Muvaffak, **İshâk b. Kundacık'a** haber göndererek, ondan kardeşi Mu'temîd'i geri göndermesini istedi. **İshâk b. Kundacık**, Mu'temîd'in adamlarını bertaraf edip, Mu'temîd'i Samarra'ya gönderdi. El-Muvaffak da, bu hizmetinden dolayı **İshâk b. Kundacık'ı** ödüllendirerek, Tolunoğlu Ahmed'in hâkim olduğu yerlerin sorumluluğunu ona verdi⁵⁷.

(H.273/M.886) yılı içinde, yani el-Muvaffak zamanında, Musul vâlisî **İshâk b. Kundacık** ile el-Cibal vâlisî **İbn Ebi's-Sâç** arasında anlaşmazlık meydana geldi. **İshâk b. Kundacık**, Ebi's-Sâç üzerine baskı yapınca, o da, Mısır hükümdarı **Humâreveyh'in** hâkimiyeti altına girip, adına hutbe okuttu. Bunun üzerine Humâreveyh, Ebi's-Sâç'a destek vermek için Şam'a geldi. Ebi's-Sâç, Humâreveyh'den aldığı cesaretle **İbn Kundacık'ın** üzerine yürüdü. **İbn Kundacık** yenildi ve Mardin'e kaçtı. **İbn Kundacık**, Mardin'den ayrılıp, Musul'a giderken tekrar Ebi's-Sâç ile karşılaştı. Ebi's-Sâç, yine galip geldi. Bundan sonra Ebi's-Sâç, el-Cezîre ve Musul'u ele geçirip, bölgede hâkimiyet kurarak, metbu' hükümdar olarak tanıdığı Humâreveyh adına hutbe okuttu⁵⁸.

5-) Musul'da Hamdânî Hâkimi

Arap **Beni Tağlib** kabîlesine bağlı bir topluluk olan **Hamdânîler**, eskiden beri **Musul ve el-Cezîre** yöresinde yaşamaktaydılar⁵⁹. Bu topluluktan Musul'da siyasî rol oynayan ilk kişi, sülalenin önde gelen reislerinden **Hamdân bin Hamdûn'dur**.

⁵⁷ **İbnü'l-Verdî**, a. g. e., c. I, s. 330; **ez-Zehbî**, el-İber, c. I, s. 386; **H. D. Yıldız**, İslâmiyet ve Türkler, s. 176.

⁵⁸ **İbnü'l-Esir**, a. g. e., c. VII, s. 354 vd. Tolunoğulları hakkında bilgi için bkz. **Ş. Atundağ**, İ.A, Tolunlular mad., c. XII, s. 430-435.

⁵⁹ **El-Kalkaşandî**, Subhu'l-A'sa fi Sinaati'l-İnşa, yay. M. Hüeyin Şemseddin, c. I, Mısır, 1987, s. 392; **Ömer Rıza Kahala**, Mu'cemu Kabailu'l-Arap el-Kadime ve'l Hadise, c. I, Beyrut, 1997, s. 298; Hamdânîler hakkında geniş bilgi için ayrıca bkz. **Faysal es-Sâmır**, a. g. e., s. 38-45; **M. Sobernheim**, İ.A, Hamdânîler mad. c. V, s. 179-182; **Hasan İbrahim Hasan**, a. g. e., c. IV, s. 12-16.

Halife **el-Mu'tazid** (H.279-289/M.892-902), Diyar-ı Rabia bölgesindeki karışıklıklara son vermek için (H.282/M.895) yılında Musul'a geldi. İshâk b. Eyyûb ile Hamdân'a mektup yazarak, her ikisinin de yanına gelip, itaat etmelerini istedi. İshâk, bu emre uyarak teslim oldu; fakat Hamdân Halifenin emrine karşı çıktı. El-Mu'tazid, Hamdân'ın üzerine komutanlardan **Vasıf, Mûşkîr ve Nasr el-Keşûrî**'yi gönderdi. Hamdân kaçtı. Oğlu el-Hüseyn ise, aman dileyerek, Halifenin komutanlarına teslim oldu. Vasıf, Hamdân'ı takip edip, onu Bâsurîn denilen yerde sıkıştırdı. Hamdân, kayıklar vasıtasıyla Dicle nehrini geçip, Diyar-Rabîa'ya kaçmayı başardı. Fakat, bir süre sonra yakalanıp hapsedildi. Halife Mu'tazid, Musul vâililiğine komutanlardan Nasr b. Kaşûrî'yi tayin etti. Nasr, gelip Musul'da görevini yaparken Haricî liderlerinden Harun ile arası bozuldu. Bunun üzerine Halife, komutanlardan Hasan b. Ali'yi bir ordu ile Musul'a gönderdi. Hasan, Harun'u Zap Suyu kenarında sıkıştırdıysa da başarılı olamadı. Bu defa Halife, Harun'un üzerine Hamdân'ın oğlu Hüseyin'i sevk etti. Hüseyin, Haricî isyanını bastırdı. Harun'u da yakalayıp Bağdat'a gönderdi. Halife, bu başarısından dolayı hil'at giydirmek ve kuşak bağlamak suretiyle Hüseyin'i ödüllendirdi. Ayrıca, hapsedilmiş olan Hüseyin'in babası Hamdân'ı da affedip, serbest bıraktı⁶⁰.

Halife **el-Muktefî Billâh** (H.289-295/M.902-908), Hamdanîlerden **Ebû'l-Heycâ' Abdullah'ı b. Hamdân'ı** (H.292/M.905) yılında Musul'a vâlî tayin etti. Ebû'l-Heycâ', Musul'da huzuru ve asayîşi kurmaya çalışırken, Muhammed b. Bilâl Ninova'daki Kürtlerin başına geçerek isyan etti. Bunun üzerine Ebû'l-Heycâ', Halifeden yardım istedi. Ebû'l-Heycâ' Halifeden gelen yardım kuvvetiyle Muhammed b. Bilâl'in üzerine yürüdü. Muhammed b. Bilâl, karşı koyamayacağını anlayınca, Ebû'l-Heycâ'ya haber gönderip, teslim olacağını bildirdi. Fakat onun amacı teslim olmak değildi; Ebû'l-Heycâ'yı oyalayıp, bu arada kaçıyordu. Nitekim, Muhammed b. Bilâl öyle yaptı; kaçarak Kandil dağlarına sığındı. Ebû'l-Heycâ', Muhammed b. Bilâl'in peşini bırakmadı. Arkasından giderek, onu saklandığı yerde teslim aldı⁶¹.

⁶⁰ İbnü'l-Esîr, a. g. e., c. VII, s. 391-394 ; Hasan İbrahim Hasan, İslâm Tarihi, çvr. İ. Yiğit, c. IV, İstanbul, 1991, s. 12, 122 vd.

⁶¹ İbnü'l-Esîr, a. g. e., c. VII, 449 vd.; H. D. Yıldız, Doğuştan Günümüze Kadar Büyük İslâm Tarihi, c. III, s. 293; N. Bayatlı, a. g. e., s. 6.

Hamdânî ailesinin Musul'daki hâkimiyeti Halife el-Muttakî zamanında da (H.328-333/M.940-944) devam etti. Halife, Abdullah b. Hamdân'ın oğlu Hasan'ı Musul' vâlî tayin etti. Halife bununla da kalmadı; **Hasan'a "Nasıru'd-Devle", kardeşi Ali'ye de "Seyfü'd-Devle"** unvanını vererek, onları onurlandırdı⁶². Halife el-Muttakî, daha sonra Nasıru'd-Devle Hasan'ı, merkeze alarak, onu "**Emîrû'l-Ümerâlık**" makamına getirdi. Böylece, Hamdânîlerin Abbâsî Devleti içindeki güçleri ve etkileri bir hayli artmış oldu. Fakat Halife, Nasıru'd-Devle Hasan'ın vergileri artırmasından ve Halifelik harcamalarını kısıtlamasından memnun kalmadı. Görevinden aldı ve çiftliklerine de el koydu. Onu, tekrar Musul'a vâlî olarak gönderdi. Emîrû'l-Ümerâlık görevini ise, Türk kökenli muktedir ve yetenekli bir komutan olan **Tüzün'e** verdi⁶³. Fakat bir süre sonra Halife el-Muttakî ile Tüzün'ün arası açıldı. Hayatını tehlikede gören Halife, kaçarak, Musul vâlîsi Nasıru'd-Devle Hasan'a sığındı. Halife ve Nasıru'd-Devle Hasan, Tüzün'ün üzerine yürüdü. Taraflar, "**Ukbara**" civarında karşı karşıya geldiler. Yapılan çarpışmada Tüzün galip geldi. Halife ve Nasıru'd-Devle Hasan, önce Musul'a, sonra Rakka'ya çekilmek zorunda kaldılar. Tüzün, ordusu ile Musul'a girdi. Öte yandan, Tüzün ile baş edemeyeceğini anlayan Halife, Tüzün'e haber göndererek, barış dileğinde bulundu. Tüzün, Halifenin isteğini kabul etti. Bunun üzerine Halife tekrar Bağdat'a, Nasıru'd-Devle de Musul'a döndü. Yapılan antlaşmaya göre, Nasıru'd-Devle Hasan, savaş tazminatı olarak Tüzün'e üç yıl vergi vermeyi kabul etti⁶⁴.

6-) Büveyhîlerin Hâkimiyetinde Musul

Büveyhîler, Ebû Şucâ' Büveyh tarafından kurulmuş **Fars kökenli** bir hanedandır. Ebû Şucâ' Büveyh, Deylemli bir topluluğun reisi idi. Abbâsî Halifeliğinin zayıflığından yararlanan Ebû Şucâ'nın oğulları **Ali, Hasan ve Ahmed kardeşler**, (H.323/M.935) yılında

⁶² **İbnü'l-İbrî**, Târîhu Muhtasarü'd-Düvel, Beyrut, 1958, s.165; **el-Ümerî**, a. g. e., s. 78; **İbn-Hallikân**, Vefâyâtü'l-'Ayân ve Enbâ'ü Ebnâ'i'z-Zamân, yay. İhsan Abbâs, c. II, Beyrut, 1978, s. 114; **Hasan İbrahim Hasan**, a. g. e., c. III, s. 380 vd.

⁶³ **Ez-Zehebî**, Kitâbu Düvelü'l-İslâm, yay. Fehim Muhammed Şitut-Muhammed Mustafa İbrahim, c. I, Mısır, 19974, s. 204; **İbnü'l-'Umrânî**, el-Enba' fî Târîhü'l-Hülefa, yay. Kâsım es-Samraî, Leiden, 1973, s. 170.

İslâm devletinin Fars, Medya ve Kirman eyaletlerini ele geçirdiler, 945 yılında da Bağdat'a girerek, halife **el-Müstakfî**'yi (H.333-335/M.944-946) tahakkümleri altına aldılar. Halife, Ali'ye **'İmadü'd-devle**, Hasan'a **Rüknü'd-devle**, Ahmed'e **Mu'izzü'd-Devle** lakaplarını verdi. Bunlardan **Mu'izzü'd-devle Ahmed**'i "**Emîrü'l-Ümerâ**" ilân etti. Emîrü'l-Ümerâ Ahmed, birkaç hafta sonra halifenin gözlerine mil çektirerek, onu halifelikten düşürdü. Yerine oğlu Ebû'l-Kâsım el-Fazl'ı el-Mutî' ismiyle tahta çıkardı⁶⁵. El-Mutî', kendisine verilen isme uygun bir şekilde davrandı. Batı İran ve Irak'ta hâkimiyet, Büveyhîlerin elinde olmuştur.

Mu'izzü'd-devle Ahmed, halife **el-Mutî**' zamanında (H.335-363/M.946-974) Musul'daki Hamdanîlerin nüfuzun kırmak ve burada kendi hâkimiyetini kurmak istedi. Bu düşünceyle Mu'izzü'd-devle Ahmed, halifeyi de yanına alarak, Musul'daki Hamdanîlerin üzerine yürüdü. Mu'izzü'd-devle ile Hamdanîlerin başında bulunan Nasru'd-devle Ukraba denilen yerde karşılaştı. Bu karşılaşmada Mu'izzü'd-devle galip geldi. Nasıru'd-devle, kaçarak Halep Hâkimi olan kardeşi Seyfü'd-devle'ye sığındı. Seyfü'd-devle kardeşi ile Mu'izzü'd-devle arasına girerek, iki lideri barıştırdı. Böylece, iki lider arasında bir barış antlaşması yapıldı (H.335/M.946) Antlaşma hükmüne göre, Nasıru'd-devle, Büveyhîlere tâbi olup, vergi ödeyeceklerdi⁶⁶.

İki lider, aralarında bir anlaşmaya vardılarsa da, Büveyhîler ve Hamdanîler arasındaki ilişkiler düzelmedi. Zira, Nasıru'd-devle, ödemesi gereken vergiyi göndermedi. Bunun üzerine Mu'izzü'd-devle Ahmed, Musul üzerine sefere çıktı. Mu'izzü'd-devle'ye karşı koyamayacağını anlayan Nasıru'd-devle, Musul'u terk edip, Nusaybin'e gitti. Ordusuyla Musul'a giren Mu'izzü'd-devle, şehri yağma ve tahrip etti. Mu'izzü'd-devle, bununla yetinmek niyetinde değildi. Hareketini daha da ileri götürüp, Hamdanîlerin elindeki bütün yerleri de almak istedi. Fakat, tam bu sırada Mu'izzü'd-devle'yi engelleye bir olay meydana geldi. Bu olay da şu idi: Samanîler, doğudan Cürcân ve Rey üzerine saldırmışlardı.

⁶⁴ İbnü'l-İbrî, a. g. e., 165; İbnü'l-Esîr, a. g. e., c. VIII, s. 345-349; ez-Zehebî, Kitâbu Düvelü'l-İslâm, c. I, s. 204; el-'Umerî, a. g. e., s. 80; Hasan İbrahim Hasan, a. g. e., c. IV, s. 13 vd.

⁶⁵ Büveyhî hanedanı hakkında geniş bilgi için bkz. K. V. Zetterstéen, İ.A, Büveyhîler mad., c. II, s. 845 vd.; Stanley Lane-Poole, Düvel-i İslâmiyye, çvr. H. Edhem, İstanbul, 1927, s. 186-190; Hasan İbrahim Hasan, a. g. e., c. III, s. 389-413.

⁶⁶ Ez-Zehebî, Kitâbu Düvel İslâm, c. I, s. 208 vd.; Hasan İbrahim Hasan, a. g. e., s. 14 vd.

Rüknü'd-devle Hasan, kardeşi Mu'izzü'd-devle Ahmed'de yardım istedi. Ahmed de, kardeşine yardım edebilmek için Hamdanî lideri Nâsıru'd-devle ile anlaşmak zorunda kaldı. Antlaşmaya göre, Nâsıru'd-devle, Musul, el-Cezîre ve Şam bölgelerinde Büveyhîlere tâbi olarak hüküm sürecekti. Buna karşılık, her yıl Büveyhîlere 8 milyon dirhem vergi ödeyecekti. Ayrıca, bu yerlerde hutbeyi Büveyhîler adına okutacaktı. Bu antlaşmadan sonra Mu'izzü'd-devle Bağdat'a döndü⁶⁷.

Nâsıru'd-devle'nin (H.357/M.968) yılında ölümü üzerine Musul'da karışıklık baş gösterdi. Nâsıru'd-devle'nin oğulları Musul hâkimiyeti hususunda kendi aralarında anlaşmazlığa düştüler ve iki gruba ayrıldılar. Bunlardan birinci grubun başında Hamdan b. Nâsıru'd-devle, ikinci grubun başında da Ebû Tağlib bulunuyordu. İki grup arasında Musul hâkimiyeti için kıyasıya bir mücadele başladı. Büveyhîler, Hamdanîler arasındaki bu mücadeleden kendi lehlerine yararlanmaya çalıştılar. Öte yandan, bu mücadeleye bazı Kürt grupları ve Arap kabîleleri de karıştılar. Sonunda Arap Ukaylî kabîlesinden Nusaybin hâkimi emîr **Ebû'z-Zevvâd Muhammed b. el-Müseyyeb**, Hamdanîleri tasfiye ederek, Musul'a hâkim oldu (H.379/M.989)⁶⁸.

7-) Musul'da Ukaylîlerin ('Ukaylîyûn) Hâkimiyeti

Ukaylîler, ünlü Arap "**Benî Ka'ab**" kabîlesinden kopmuş büyük bir topluluktur. Ukaylîler, başlangıçta **Bahreyn bölgesinde** yaşamaktaydılar. Daha sonra, bu topluluk, Kûfe üzerinden **Musul ve el-Cezîre bölgesine kadar bütün Fırat havzasına yayıldılar**⁶⁹. Biraz önce zikrettiğimiz gibi, Ukaylî lideri **Ebû'z-Zevvâd Muhammed b. Müseyyeb**, Hamdanîlerin zaafından yararlanarak, Musul'u ele geçirdi. Fakat, Büveyhîler, bu durumu kabul etmediler; Ukaylîlere karşı mücadeleye geçtiler. Bu mücadele sonucunda Ukaylîleri Musul'dan uzaklaştırdılar. Bundan sonra Ebû'z-Zevvâd Muhammed öldü. Ye-

⁶⁷ İbnü'l-Esîr, a. g. e., c. VIII, s. 409; ez-Zehebî, Kitâbu Düvel İslâm, c. I, s. 214; Hasan İbrahim Hasan, a. g. e., s. 15.

⁶⁸ İbnü'l-Esîr, a. g. e., c. VIII, s. 476 vd., 541-543; c. IX, s. 36 vd. 39, 46, 51, 60 vd., 67 vd.; İbnü'l-Verdî, a. g. e., c. I, s. 429 vd; Hasan İbrahim Hasan, a. g. e., 15-17.

rini alan kardeşi el-Mukallid b. el Müseyyeb, diğer kardeşleriyle birlikte Musul'daki Deylemlilerle temas kurdu. Ukaylîlerle mücadele etmek için onları desteğini kazandı. Ayrıca o, Büveyhî hükümdarına mektup yazarak, Musul'a hâkim olduğu takdirde kendisine 2 milyon dirhem vergi vermeyi vaat etti. Böylece, el-Mukallid, Deylemlilerin desteği ile tekrar Musul'a hâkim oldu (H.386/M.996)⁷⁰. Bundan böyle Musul'da Ukaylîlerin hâkimiyeti başladı.

Büveyhîler'den sonra İslâm dünyasına ikinci darbe Fatımîler'den geldi: Fatımîler, tıpkı Mısır'ı ele geçirmeden önce yaptıkları gibi, Suriye ve Irak gibi İslâm dünyasının en önemli ülkelerinde Şîlik propagandası yapmaya başlamışlardı. Fatımîler ve Büveyhîler, farklı iki kültür (*Arap ve Fars*) temeline dayanmakla birlikte ortak olan Şîlik anlayışı, onları birbirine yaklaştırıyordu. Fakat, menfaatlerin çatışması, her iki siyasî gücün birleşmesini engellemektedir. Bu yüzden, Büveyhîler, Fatımîlere açık bir destek verememekteydiler. Onlar, bir taraftan Fatımîlere karşı mücadele eden Karmatîleri destek verirken, diğer taraftan Fatımîlerin Suriye ve Irak'taki propagandalarına göz yumuyorlardı. Büveyhîlerin Fatımîlere vermediği açık desteği ise, Ebû'z-Zevvâd (Ebû Derda) Muhammed b. Müseyyeb vermişti. Musul'da Ukaylî hâkimiyetini kurmuş olan bu şahıs, bölgede bir hayli Fatımî propagandası yapmıştı. Böylece, Fatımî hâkimiyeti fiilen olmasa da, fikren doğuya doğru yayılmaya ve genişlemeye başlamıştı. Fatımîler, tıpkı Ebû'z-Zevvâd gibi, kardeşi Karvaş el-Ukaylî'yi de kendi taraflarına çekmişlerdi. Abbâsî Halifeliğine baş kaldıran Karvaş, el-Ukaylî, Musul, el-Anbar, el-Medâin ve Kûfe'de Fatımî propagandası yaptığı gibi hutbeyi de Fatımî halifesi Hâkim bi'emrillâh adına okutmaya başlamıştı. Bunun üzerine Abbâsî halifesi Kâdir Bi'emrillâh (H.381-422/M.991-1031), Büveyhîlere baş vurarak, Karvaş'ın faaliyetini önlemesini istedi. Büveyhîler, Karvaş'ın üzerine bir ordu gönderdiler. Büveyhîlere karşı koyamayacağını anlayan Karvaş, Fatımî halifesi adına okuttuğu hutbeyi kaldırıp, Abbâsî halifesi adına okutmaya başladı (H.401/M.1010)⁷¹.

⁶⁹ El-Kâlkâşandî, a. g. e., c. I, s. 395 vd.; Ömer Rıza Kahala, a. g. e., c. II, 801; İbn-Haldûn, Kitâbü'l-İber ve Dîvânü'l-Mübtedâ ve'l-Haber, c. IV, Beyrut, 1992, s. 306; K. V. Zetterstéen, İ.A., Ukaylîler mad., c. XIII, s. 18 vd.; Stanley Lane Poole, a. g. e., s. 159.

⁷⁰ İbnü'l-Esir, a. g. e., c. IX, s. 105 vd.; İbn-Haldûn, a. g. e., c. IV, s. 30 vd.; Hasan İbrahim Hasan, a. g. e., c. IV, s. 18.

⁷¹ İbnü'l-Esir, a. g. e., c. IX, s. 180 vd.; İbnü'l-İbrî, a. g. e., s. 178; ez-Zehebî, Kitâbu Düvelü'l-İslâm, c. I, s. 240; İbnü'l-İmad el-Hanbelî, Şezeratu'z-Zeheb fi Ahbâr min Zeheb, yay. Abdülkadir el-Arnâvutî, c. V,

Karvaş, Büveyhîlere itaatini devam ettirmedi; (H.432/M.1040) yılında Büveyhîlere karşı harekete geçti. Büveyhî hükümdarı Celâlû'd-devle, Karvaş'a karşı bir ordu gönderdi. Karvaş, Bağdat'taki Arslan Besâsirî'ye bağlı Türkleri Celâlû'd-devle'ye karşı kışkırtıp, onları kendi lehine kullanmak istediye de, bu teşebbüsünden bir sonuç alamadı. Yapılan çarpışmalarda da tarafların hiçbiri diğeri üzerinde üstünlük kuramadı. Sonunda Karvaş, Celâlû'd-devle'ye boyun eğerek, itaatini arz etti. Böylece, taraflar, eski statünün korunması hususunda anlaşmaya varmış olarak geri döndüler⁷².

(H.432/M.1040) yılında, Horasan'da, Selçuklu ailesinden **Tuğrul ve Çağrı Beylerin** yönetiminde **Büyük Selçuklu Devleti** kuruldu. Selçuklu beylerine emri altına girmek istemeyen bir grup **Türkmen kütlesi** (*Oğuzlar=Irak Türkmenleri*), Azerbaycan üzerinden Güney-Doğu Anadolu bölgesine ve Kuzey Irak'a inip, bu yerlere yerleştiler. Güney-Doğu Anadolu bölgesine yerleşen Türkmenlerin başında **Boğa ve Anasioğlu**, Kuzey Irak'a yerleşen Türkmenlerin başında da **Göktaş ve Mansûr** adlı beyler bulunuyordu. Bunlardan Göktaş ve Mansûr, Musul üzerine yürüyüp, şehrin hâkimi Karvaş el-Ukaylî'yi yenerek, şehre hâkim oldular (H.435/M.1043). Fakat, Musul halkı, Türkmen beylerine itaat etmeyip isyan etti. Türkmen beyleri bu isyanı sert bir şekilde bastırdılar. Öte yandan, Tuğrul Bey, Türkmen beylerini devlet hizmetine alıp, onları daha yakından kontrol etmek istedi. Fakat, tâ Mâverâünnehir'den beri aralarında karşılıklı güvensizlik hali devam ettiği için, onlar Sultanın bu teklifini kabul etmeye yanaşmadılar. Türkmen beyleri, Tuğrul Beyin emri altına girmek istemediyseler de, Musul'da hutbeyi Sultan adına okutarak, hukuken Büyük Selçuklu Devletinin hâkimiyetini tanımış oldular. Diğer taraftan, Musul'un eski sahibi Karvaş el-Ukaylî, Hile hâkimi Dübeys b. Müzeyyed el-Esedî ile kuvvetlerini birleştirip, bazı Arap ve Kürt kabîlelerini de desteğine alarak, Türkmen beylerinin üzerine yürüdü. Bunun üzerine Götaş ve Mansûr, Diyarbakır yöresinde oturan soydaşları Boğa ve Anasioğlu'ndan yardım istediler. Türkmen beyleri ile Karvaş el-Ukaylî arasında geçen

Beyrut, 1991, s. 7; H. D. Yıldız, Doğuştan Günümüze İslâm Tarihi, c. V. 209 vd.; Hasan İbrahim Hasan, a. g. e., c. III, s. 418.

⁷² İbnü'l-Esir, a. g. e., c. IX, s. 373 vd.; Hasan İbrahim Hasan, a. g. e., c. III, s. 426.

çarpmada, Türkmen beyleri önce galip gelmişlerse de, sonra yenildiler (H.436/M.1044)⁷³. Böylece, Karvaş el-Ukaylî, Musul'a tekrar sahip oldu.

(H.440/M.1048) yılında, Musul hâkim Karvaş b. el-Mukallid e Ukaylî ile kardeşi Ebû Kâmil b. el-Mukallid el-Ukaylî arasında anlaşmazlık çıktı. Bu yüzden Ukaylî ailesi ikiye bölündü. Kureyş b. Bedrân b.el-Mukallid, amcası Karvaş'ın yanında yer alarak, diğer amcası Ebû Kâmil'e karşı mücadeleye girişti. Ebû Kâmil, yenildiyse de mücadeleden vazgeçmedi. Kureyş, amcaları arasındaki anlaşmazlığı körükleyerek, düşmanlığı daha da artırdı. Sonunda, Ebû Kâmil, kardeşi Karvaş'a galip gelerek, Musul'a hâkim oldu. Artık, Karvaş'ın Musul'da hiçbir yetkisi ve hükmü kalmadı (H.442/M.1050)⁷⁴.

Fakat Ebû Kâmil, çok uzun yaşayamadı. Musul'un Türkmenler tarafından zaptı sırasında aldığı yara tekrar nüksetti. Gittiği Tikrit'te vefat etti (H.443/M.1051). Yerine, Ebû Kâmil'in adamları tarafından Nusaybin emîri Kureş b. Bedrân b. el-Mukallid Musul emîri seçildi. Fakat, Kureyş'in amcası Karvaş bunu kabul etmedi. Bunun üzerine Kureyş, amcası karvaş'ı tutuklayarak, onu el-Cerrahiye kalesine kapattı. Yeğenin tavrına çok içerleyen Karvaş, çok yaşamadı, kısa bir süre sonra burada öldü (H.444/M.1052)⁷⁵.

Bu defa Kureyş'in karşısına kardeşi el-Mukallid çıktı. Arap kabîleleri, Kureyş'i destekleme veya destekleme konusunda tereddüde düştüler. Fakat, Kureyş, siyasî yeteneğini kullanarak, Arap kabîlelerini kendi yanına çekmeye muvaffak oldu. Ayrıca, el-Hatira hâkimi Kâmil b. Muhammed b. el-Müseyyeb'i yenerek, bölgenin en büyük gücü haline geldi. Kureyş, çok kuvvetli bir duruma gelmesine rağmen, bu sırada zayıf durumda olan Büveyhî hükümdarı el-Melikü'r-Rahîm'e bağlılığını arz etti. Böylece, Kureyş'in işleri yoluna girdir, şan ve şöhreti arttı⁷⁶.

⁷³ İbnü'l-Esîr, a. g. e., c. IX, s. 299-302; İbn-Haldûn, Kitâbu'l-İber, c. IV, s. 311-313; F. Sümer, Oğuzlar (Türkmenler), Ankara, 1972, s. 95; O. Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, İstanbul, 1999, s. 120; M. H. Yinanç, Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, c. I, Anadolu'nun Fethi, İstanbul, 1944, s. 41 vd.

⁷⁴ İbnü'l-Esîr, a. g. e., c. IX, 419, 428 vd.; el-Kas Süleyman Sa'îğ el-Musullî, a. g. e., s. 143 vd.

⁷⁵ İbnü'l-Esîr, a. g. e., c. IX, s. 439; İbnü'l-Verdî, a. g. e., c. I, s. 490-492; İbn-Haldûn, Kitâbü'l-İber, c. IV, s. 317.

⁷⁶ İbnü'l-Esîr, a. g. e., c. IX, s. 444 vd.

I. BÖLÜM

SELÇUKLULARIN GELİŞME VE YÜKSELME DÖNEMİNDE MUSUL

A-) SULTAN TUĞRUL BEY ZAMANINDA MUSUL (H.449-455/M.1057-1063)

1-) Büyük Selçuklu Devletinin Kuruluşu Ve Irak Sınırına Kadar Olan İslâm Topraklarının Selçuklu Hâkimiyetine Girişi.

Selçuklular, Türklerin İslâm dünyasına Hâkim olmalarına ve yayılmalarına, İslâm medeniyeti ve siyâsî tarihinde yeni bir devir açmalarına amil olan kavim ve hanedanların adıdır. Selçuklular Oğuz kabilesinden (*kınık*) boyuna mensupturlar. Bunların atası olarak bilinen ve çok kuvvetli oluşu nedeniyle kendisine Oğuzlar arasında **Dmîr yaylı** (Temür yalığ) unvanı verilen **Dukak** “Tukak”, Oğuz Yabgu devletinde Yabgu’dan sonra gelen en önemli siyâsî ve askerî göreve sahip idi. Dukak’ın ölümünden sonra oğlu **Selçuk** asalet ve liderlik vasıfları taşıdığı için iyi bir kumandan olarak Yabgu tarafından ordu kumandanı tayin edilip, (*sübaşı*) lakabını taşımıştır.⁷⁷

Selçuk, kendisine bağlı birlikler ve ailelerle birlikte Oğuzlar Devleti (*Oğuz Yabgu*

⁷⁷ **İbnü’l-Esîr**: a. g. e., c. IX, s. 361; **el-Hüseynî**: Ahbar üd-Devletul Selçukiyye, çevr: Necati Lugal, Ankara, 1943, s. 1; **İbn-Kesîr**: el-Bidaye ve’n Nilaye fi’t-Tarih, c. XII, Mısır, 1932, s. 48; **O. Turan**: Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, s. 53-55; **İbrahim Kafesoğlu**: Selçuklu Tarihi, İstanbul, 1972, s. 4-7; **A. Sevim, E. Merçil**: Selçuklu Devletleri Tarihi, Ankara, 1995, s. 15; **Salim Koca**: Dandanakandan Malazgirte, Giresun, 1997, s.45.

Devleti)’nden siyâsî bir ihtilaf nedeniyle ayrılarak, İslâm ülkelerine gitmiştir. İslâm gazilerinin toplandığı bir uç şehri olan Mâverâünnehir’deki “Cend” adındaki bölgede i-kamet etmiştir. Selçuk, kendi kitlesinin Müslüman olmasıyla sınırlı kalmadı, kendi devle-tini de kurabilmek ve üzerinde ebediyen yaşayabileceği bir yurda sahip olmak için önce Mâverâünnehir’de Karahanlılara, daha sonra Horasan’da Gaznelilere karşı mücadele etmek zorunda kaldı. Selçuk ile başlayan bu mücadele, oğlu Arslan Yabgu ve Selçuk’un torunları Mikail’in oğulları olan **Tuğrul** ve **Çağrı** Beyler ile devam etmiştir.⁷⁸

Selçuklular kendi Hâkimiyetlerinin kurulması, yer ve yurt edinmek için çektikleri sı-kıntılar sebebiyle verdikleri mücadeleyi zaferle sona erdirmiş ve sonuçlandırmışlardı. Tuğrul ve Çağrı Beylerin Gaznelilere karşı **Nesa** (H.426/M.1035), **Serahs** (H.429/M.1038) ve daha sonra onlara karşı en büyük savaş olan **Dandanakan** (H.432/M.1040) zaferlerini kazanmaları iki kardeşin itibar ve şöhretleri daha da arttı. Nitekim Tuğrul Bey’e (*Sultan*), Çağrı Bey’e de (*Melikü’l-Mülük*) unvanları verilmiştir. Bu gelişmelerle birlikte Selçuklu Devletinin kuruluşu tamamlandı.⁷⁹

Selçuklular, Karahanlı ve özellikle Gaznelilerle yer ve yurt için giriştikleri uzun sü-reli ve çetin mücadelelerin önemli bir noktasını oluşturan Dandanakan zaferi ile tam ba-ğımsızlıklarını kazandılar. Bu zafer Türk-İslâm ve dünya tarihi bakımından çok önemli sonuçlar doğurmuştur. Artık Selçuklular Horasanda bir yer ve yurda sahip olup kendileri-ne ait bağımsız bir devlet kurmuşlardır. Bu zaferden sonra bütün Selçuklu başbuğları ve beyleri müşterek bir toplantı (*kurultay*) yaparak Tuğrul Bey’i Selçuklu hükümdarlığı ve sultanlığına atamışlardır. Daha sonra kurultay tarafından Tuğrul Bey imzasıyla, Abbâsî Halifesine bir mektup yazılarak yeni devletlerinin tanınmasını istemişlerdir.⁸⁰

⁷⁸ **İbnü’l-Esîr**: a. g. e., c. IX, s. 362 vd; **er-Râvendî**: *Rahatü’s Sudur ve Ayetü’s Surur*, çevr: Ahmet Ateş, c. I, Ankara, 1957, s. 85-92; **el-Hüseyînî**, a. g. e., s. 2 vd; **İ. Kafesoğlu**: *Selçuklu Tarihi*, s. 8-19; **S. Koca**: a. g. e., s. 45-51, *Türkiye Selçuklular Tarihi*, c. II, Çorum, 2003, s. 1.

⁷⁹ **İbnü’l-Esîr**: a. g. e., c. IX, s. 363-371; **er-Râvendî**: a. g. e., s. 92-100; **O. Turan**: a. g. e., s. 96-106; **M. A. Köymen**: *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul, 1976, s. 12-16; **S. Koca**: *Dandanakandan*, s. 63-78.

⁸⁰ **Er-Râvendî**: a. g. e., s. 100-103; **O. Turan**: a. g. e., s. 26 vd; **S. Koca**: a. g. e., s. 78 vd.

Selçuklu Devletinin kurulması ile **Tuğrul Bey** devlet başkanı olarak Nişabur'da oturacak ve batı yönündeki yanı *İran* ve *Irak* gibi ülkelerin fetihlerini üstlenecekti. **Çağrı Bey**, ondan sonra ikinci mevkii aldı, Melik ve Ordu komutanı olarak yönetim merkezi Merv'de oturacaktı. **Mûsa İnanç Yabgu** ise başkent Herat olmak üzere buraya Hâkim olacaktı. Bunların her biri yeni kurulan Selçuklu devleti üçlü yönetim tarzı gereğince bölüştürülmüş oldu. Böylece Selçuklu Devleti bu üçlü taksime göre ayrılmış ve her biri kendi bölgesinde hutbede önce Tuğrul Beyin adı zikrettiriyor, daha sonrada kendi adlarını okutuyorlardı.⁸¹

Selçuklu devleti kurulduktan sonra verilen kararlara göre Sultan, Melik ve Yabgu (Beyler) kendi ülkelerine giderek fetihlere giriştiler. Nitekim Çağrı Bey büyük bir ordu ile harekete geçerek Belh, Cüzcan, Badgis, Huttalan ve diğer Toharistan beldelerini fethetti. İnanç Yabgu da Harrat'ta yerleşti ise de, bir süre sonra Gazne tahtına çıkan Sultan **Mevdûd** tarafından bu şehir elinden alındı. Bu sırada Tuğrul Bey Nişabur'da teşkilatını kurduktan sonra Gazneliler tarafından ve **Mes'ûd**'un birkaç yıl önce idâresine almış olduğu Tabaristan ve Curcan bölgelerindeki kontrolü tekrar eline geçirdi (*H. 433/M.1041-1042*). Daha sonra Tuğrul ve Çağrı Beyler birlikte Harizm seferine çıktılar. Burayı zapt ettiklerinde halk onlara itaatlarını arz etmiştir (*H.434/M.1043*). Tuğrul Bey'in kardeşi **İbrahim Yinal**, Rey şehrini zapt ettikten sonra, Tuğrul Bey tarafından bu şehir Selçukluların payetahtı (*başkant*) olarak seçildi. Tuğrul Bey Nişabur'u terk ederek Rey'i devletin merkezi haline getirmiştir. Selçuklular, Tuğrul Bey tarafından İran bölgelerinin fethi için, üvey kardeşi **İbrahim Yinal**, amcazadesi **Kutalmış** ve **Çağrı Bey**'in oğlu **Kavurt** beyler kumandasındaki kuvvetleri sevk etmiş ve bunlar birkaç yıl içinde bu bölgelerin önemli şehirlerini feth ederek Selçukların saltanatına ilave etmişlerdir.⁸²

⁸¹ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. IX, s. 366; el-Hüseynî: a. g. e., s. 6; M. A. Köymen: a. g. e., s. 12; S. Koca: a. g. e., s.81.

⁸² İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. IX, s. 379; er-Râvendî: a. g. e., s. 102 vd; O. Turan, a. g. e., s. 109-112; İ. Kafesoğlu: a. g. e., s. 28-32; S. Koca: a. g. e., s.85-89.

Selçuklu devletinin Tuğrul Bey zamanında ilerleyen kuvvetleri Azerbaycan ve Anadolu'yu fetih maksadıyla yoluna devam etmiştir. Tuğrul Bey bu ülkeler üzerine kuvvetlerini göndererek sadece fetih için değil belkide bu ülkeleri yurt tutmak maksadıyla hareket etmiştir. Bunun üzerine Tuğrul Bey sevk ettiği kuvvetleri İbrahim Yınal komutasında Anadolu'ya ve Kutalmış'ı da Azerbaycan'a göndermiştir (*H.440/M.1048*). Tuğrul Bey'in gönderdiği kuvvetlerin ve kumandanların bu ülkelerde, özellikle Anadolu'da elde ettikleri başarılar onu heyecanlandırdı. Bunun üzerine Tuğrul Bey Fetih arzusuna yeni bir mücadele sahası açmış oldu. Bunun sonucunda kendisi bir ordu ile Azerbaycan'a gidip burayı itaati altına almıştır. Daha sonra Anadolu'ya yönelerek Muradiye (*Bergiri*) ve Ercis şehirlerini ele geçirdi. Malazgirt kalesini kuşattıysa da bölgede elde ettiği başarıyı yeterli bularak kuşatmayı kaldırıp devletin merkezi Rey şehrine dönmüştür (*H.446/M.1054*).⁸³

2-) Tuğrul Bey'in Bağdat'a Girişi Ve Musul Hâkimi Kureyş b. Bedrân'ın Tutumu.

Sultan Tuğrul Bey devrinde Selçuklu Devleti'nin sınırları Büveyhoğullarının sınırına dayanmıştır. Büveyhoğullarının toprakları parça parça ve dağınık bir halde Fars, Huzistan ve Irak ülkelerine münhasır kalmıştır. Bu ülkelerin bazı yerlerinde Büveyhoğullarının Hâkimiyeti devam ederken bazı yerleri de tek tek Selçuklular tarafından baskına uğruyor veya yağma ediliyordu. Bir taraftan da bu ülkelerin çoğunda iç savaşlar devam ediyordu. Selçuklular bu komşu devleti zayıflatmak için var güçleriyle çalışmıştır⁸⁴. Selçuklu Devleti'nin kuvvetleri, sınırları genişletmek amacıyla doğudan hızla batıya harekete geçmiştir. Nitekim Tuğrul Bey Doğu Anadolu gazası sırasında büyük başarılar elde edip, pek çok yerleri ele geçirmiştir. Bu yerlerin beyleri ve ahalisi Tuğrul Bey'e itaatlerini arz etmişler-

⁸³ İbnü'l-Esir: a. g. e., c. IX, s. 414 vd; O. Turan: a. g. e., s. 119, 129-131; İ. Kafesoğlu: a. g. e., s. 32-37; S. Koca: a. g. e., s. 95-97, Türkiye Selçuklular Tarihi, s. 3-6.

⁸⁴ Mevdûdî: Selçuklular Tarihi, çevr: Ali Genceli, Ankara, 1971, s. 188.

dir. Selçuklu kuvvetlerinin bu hareketi, Irak bölgesinde ve Abbâsî halifeliği üzerinde büyük tesirler yaratmıştır (H.446/M.1054)⁸⁵.

Abbâsî halifesi **el-Kâim Biemri'llah** (H.422-467/M.1031-1075) iktidarını Büveyhoğullarının etkisi altında sürdürmekteydi. Büveyhî hükümdarı **Melikü'r-rehim**⁸⁶ zamanında Türk asıllı komutanlardan olan **Arslan el-Besâsirî**'nin⁸⁷ nüfuzu iyice artmış; hatta Abbâsî halifesi ve Büveyhî hükümdarlarının yetkileri adeta onun eline geçmişti. Onun yanında halife el-Kâim ve Melikü'r-rehim güçsüz ve yetkileri ellerinden alınmış birer hükümdar durumuna gelmişlerdi. Gerçektende Arslan el-Besâsirî kısa sürede civar bölgeleri ele geçirmiş, gittikçe şan ve şöreti yayılmaya başlamıştı. Arap asıllı vâfiler ve diğer bazı idâreciler, tamamen onun hükmü altına girmişlerdir. Irak, Ahvaz ve civar bölgelerdeki cami minberlerinde onun adı zikredilmekte ve kendisi için dua edilmekteydi. Ayrıca vergiler onun adına toplanmaktaydı. Abbâsî halifesi el-Kâim Biemri'llah ona danışmadan hiçbir şey yapamaz duruma gelmişti.⁸⁸

Fâtımî halifelerine hizmet eden Arslan el-Besâsirî, Irak'ta bir kargaşalık yaratmıştır.

⁸⁵ Selçuklu kuvvetinin Hâkimiyetini genişletmesi hakkında bkz: **İbnü'l-Esir**: a. g. e., c. IX, s. 454 vd; **Müneccimbaşı**: Camiu'd-Düvel, Selçuklular Tarihi I, İzmir, 2000, s. 18-19; **İ. Kafesoğlu**; a. g. e., s. 32 vd.

⁸⁶ **Melikü'r-rehim**: Ebû-Nasır b. el-Melik, Ebi-Kalîcar b. el-Melik Sultanu'd-Devle b. Behau'd-Devle b. İziddu'd-Devle b. Rukunu'd-Devle el-Hasan b. Buveyh ed-Deylemi. Babası Ebû-Kalîcar'ın ölümünden sonra (H. 440/M. 1048) Irak, Huzistan ve Basra'da Buveyhoğullarının son Hâkimi olarak bu bölgelerde Hâkimiyetini sağlamıştır. Halife el-Kâim Biemri'llah tarafından "el-Melikü'r-Rahim" unvanını almıştır. Selçuklu sultanı Tuğrul Bey, Bağdat şehrine girerek Melikü'r-Rahimi tutuklamış ve Rey'e hapse göndermiş. Daha sonra hapiste (H. 450/ M. 1058) vefat etmiş. **Ez-Zehbî**: el-'İber, c. II, s. 297; **Hasan İbrahim Hasan**: a. g. e., c. III, s. 430 vd.

⁸⁷ **Arslan el-Besâsirî**: Ebû-Mansûr el-Besâsirî'den denilen, Ebû'l-Haris Arslan b. Abdullah et-Turki, İran'daki Besa şehrinde doğmuştur. Araplar bu şehre Fesa ve bu şehre mensubiyeti Fesevi şeklinde açıklarlar. Arslan'ın efendisi Besali olduğu için Memlükü olan kendisi de efendisine izafe edilerek Arslan el-Besâsirî nisbeti ile tanınmıştır. Halife el-Kâim Biemri'llah, Arslan el-Besâsirî'yi bir Türk komutanı olarak çok ileri bir mevkiye atamıştır. Ayrıca ona devlet idâresinde önemli görevler vermiştir. **İbn-Hallikân**: a. g. e., c. I, s. 192 vd; **İbnü'l-Adîm**: Buğyetüt-Taleb fi Tarihi Haleb, Selçuklular Tarihi-Seçmeler, çvr: A. Sevim, Ankara, 1982. s. 1; **İbn-Kesîr**: a. g. e., c. XII, s. 84; **es-Sefedî**: Kitabü'l-Vafî bi'l-Vafiyat, yay: Hamilton Riter ve Diğerleri, c. VIII, Beyrut, 1962, s. 340.

⁸⁸ **El-Hatib el-Bağdadî**: Tarihu Bağdat, c. IX, Mısır, 1931, s. 39-40; **İbnü'l-Cevzî**: El-muntazam fi Tevarihu'l Muluk ve'l-Umam, Tahkik: Suheyl Zekkâr, c. IX, Beyrut, 1995, s. 376; **İbn-Hallikân**: a. g. e., c. I, s. 192; **İbnü'l-Adîm**: Buğye, s. 1; **es-Süyûtî**: Tarihu'l Hulefa, Katar, 1974, s. 385; **Hasan İbrahim Hasan**: a. g. e., c. V, s.22.

Bağdat şehrinde Şi'iler her şeye Hâkim olup, dilediklerini yaptırıyorlardı. Bu nedenle Şi'ilerle Sünniler arasında düşmanlık iyice artmıştı(H.443-446/M.1051-1054)⁸⁹. Ayrıca yağmacılık faaliyeti, Irak'ın tüm bölgelerine yayılmıştı. Nitekim bu sırada Musul'a Hâkim olan Kureyş b.Bedrân'ın adamları da yağmacılık niyetiyle Musul şehrinde yola çıkıp civar bölgelere saldırarak yağma faaliyetlerinde bulundular. Özellikle Musul'a yakın olan **el-Beredan**⁹⁰ kasabasındaki Arslan el-Besâsirî'ye ait olan at ve develeri gasp etmişlerdir (H.446 /M.1054)⁹¹.

Yukarıda bahsettiğimiz gibi Selçukluların ele geçirdiği yerlerdeki idâreciler Sultan Tuğrul Bey adına hutbe okutmuşlardı. Bu yerlerin çoğunun Büveyhoğullarına ait olduğundan bahsetmek gerekmektedir. Nitekim Musul Hâkimi Emîr **Kureyş b. Bedrân Ukaylî** hükmünü genişletmek ve şehirleri ele geçirmek için harekete geçmiştir. Bu sırada uğrayacağı saldırılara karşı da Sultan Tuğrul Bey'in himayesinde ve itaatında olduğunu bildirmiştir⁹². Bunun üzerine Kureyş b. Bedrân, Enbar ve Harba şehirlerini kuşatarak, ele geçirmiştir. Kureyş b. Bedrân burada ve sahip olduğu diğer yerlerde, özellikle Musul'da Sultan Tuğrul Bey adına hutbe okutmuştur. Emîr Kureyş, ayrıca Büveyhîlere ve Arslan el-Besâsirî'ye bağlı olan adamları hâkim olduğu yerlerden çıkarmıştır (H.446 /M.1054)⁹³.

Abbâsî halifesi el-Kâim Biemri'llah ile Arslan el-Besâsirî arasındaki ilişkilerin bozulmaya başlaması, Musul Hâkimi Kureyş b. Bedrân Ukaylî'nin iki temsilcisi Ebû'l-Ğanâim b. El-Muhallebân ile Sa'îd b. El-Muhallebân'ı Bağdat'a gizlice halifenin huzuruna yollamasıyla ortaya çıkmıştır. Kureyş b.Bedrân'ın elçilerinin halife ile buluşmasını halifenin veziri İbn Müslime sağlamıştır. O, Arslan el-Besâsirî'yi ülkeyi harap etmekle

⁸⁹ **İbnü'l-Cevzî**: a. g. e., c. IX, s. 357-372; **İbn-Kesîr**: a. g. e., c.XII, s. 62-65; **Çağatay Uluçay**: İlk Müslüman Türk Devletleri, İstanbul, 1977, s. 45.

⁹⁰ **El-Beredan**: bir köy olarak Bağdat ile Musul şehirleri arasında yer almaktaydı. Beredan adı Farsca bir kelime olarak "Berd" kökünden alınmıştır. Bu da Farsca'da köle anlamına gelir. Eskiden (Ortaçağda) bu köy kölelerin bir merkezi halinde bulunmaktaydı. **Yâkût el-Hamavî**: a. g. e., c. II, s. 114.

⁹¹ **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. IX, s. 454.

⁹² **Mevdûdî**: a. g. e., s. 189.

⁹³ **İbnü'l-Cevzî**: a. g. e., c. IX, s. 372; **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. IX, s. 455 vd; **İbn-Haldûn**: a. g. e., c. IV, s. 318; **Mevdûdî**: a. g. e., s. 189; **Türk dünyası el kitabı**, c. I, Ankara, 1992, s. 259

itham ederek Selçukluları yardıma çağırması ve onları Bağdat'a davet etmiştir. Arslan el-Besâsirî bunu öğrenince çok kızıp; "Bunlar ve arkadaşları (**Kureyş**), adamlarımın obalarına saldırıp yağmaladılar, beldeleri açarak çok sayıda insanın mahvolmasına sebep oldular." demiştir. Dolayısıyla Kureyş'in iki temsilcisini yakalamak ister, fakat bu imkanı bulamamıştır.⁹⁴ Bu haber, Musul Hâkimi Kureyş b.Bedrân ile Selçukluların arasındaki ilişkilerin ne kadar yakın ve samimi olduğunu görebilmemiz açısından çok önemlidir.

Arslan el-Besâsirî bu hareketin halife el-Kâim Biemri'llah'ın *Reisü'r-Rüesa* ünvanıyla tanınmış olan veziri **İbn-Müslime**'den kaynaklanması sebebiyle onu itham edip, akrabalarından birine ait olan bir kervan yolunu keserek ondan vergi ödemesini istedi. Ayrıca Reisü'r-Rüesa'nın saray görevlilerinin maaşlarının da darphaneden ödenmesine son verdi. Kureyş'in iki temsilcisi olan ve Benü Muhelleban kabilesinden olduğu için el-Besâsirî bu kabilenin evlerini de yıkmak istemiş ise de buna mani olundu, bunun üzerine; "Ben sadece şehirleri harebeye çeviren ve Oğuzlarla haberleşerek onları tahrik eden Reisü'r-Rüesa'dan şikayetçiyim." dedi. Öte yandan Arslan el-Besâsirî'ye ait olan şehirlerden özellikle *Enbâr* ve *Harba*'nın Kureyş b. Bedrân tarafından ele geçirilmesi üzerine Arslan el-Besâsirî büyük bir ordu toplayıp bu iki şehri yeniden geri almıştır(*H.446/M.1054*)⁹⁵. Artık Arslan el-Besâsirî'nin davranışları ve bu sırada onun Mısır Fâtımî halifesi ile haberleştiği ve Bağdat üzerine halifeye karşı hareket etmek niyetinde olduğu haberi ortaya çıkıp ve yayıldığı zaman Arslan el-Besâsirî ile halife el-Kâim Biemri'llah'ın arası iyice açılmıştır⁹⁶.

Abbâsî halifesi el-Kâim Biemri'llah, Büveyhîleri ve Arslan el-Besâsirî'yi ortadan kaldırmak ve hilafeti korumak için Tuğrul Bey ile haberleşerek onu Bağdat'a davet edip ve şehre girmesini istedi. Bunun üzerine Tuğrul Bey de Bağdat'a girip Büveyhîlerin salta-

⁹⁴ **İbnü'l-Esir**: a. g. e., c. IX, s. 455-457; **Mevdûdî**: a. g. e., s. 189 vd; **Hasan İbrahim Hasan**: a. g. e., c. V, s. 22 vd.

⁹⁵ **İbnü'l-Cevzî**: a. g. e., c. IX, s. 372; **İbnü'l-Esir**: a. g. e., c. IX, s. 457.

⁹⁶ **İbn-Kesir**: a. g. e., c. XII, s. 64; **Aksarayî**: a. g. e., s. 110.

natına son vermiştir (25 Ramazan, H. 447/18 Aralık, M. 1055)⁹⁷. Tuğrul Bey Bağdat'a girince Musul Hâkimi Kureyş b. Bedrân yanına gelmiştir. Kureyş b. Bedrân daha sonra Selçuklulara ve Tuğrul Bey'e itaat etmiştir⁹⁸.

Tuğrul Bey'in Bağdat'a girmesi üzerine Arslan el-Besâsirî aralarındaki hısmılık sebebiyle Vasıt Emîri **Nuru'd-devle Dübeyş b. Mezyed**'in⁹⁹ yanına gitmiştir. Tuğrul Bey Bağdat'a girdiği zaman Nuru'd-devle Dübeyş'e haber gönderip Arslan el-Besâsirî'nin oradan uzaklaştırılmasını emretti, Oda bu emre uyarak Arslan el-Besâsirî'yi oradan uzaklaştırmıştır¹⁰⁰.

Tuğrul Bey, Bağdat'da işlerini yoluna koyduktan sonra her ne kadar çoğu bölgeler ona itaat etmiş ise de Tuğrul Bey'in amcasının oğlu **Kutalmış b. İsrail b. Selçuk**'u Musul, Diyarbakır ve Suriye sınırlarına gönderip bütün o bölgeleri ve civarında bulunan diyarları Selçukluların kontrolü altına alıp bu bölgeleri Selçuklu saltanatı sınırlarına katmıştır¹⁰¹.

3-) Arslan el-Besâsirî Kuzey Irak'taki (Musul) Faaliyetleri.

⁹⁷ Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. IX, s. 462 vd; **Müneccimbaşı**: a. g. e., s. 19 vd; **el-Hüseynî**: a. g. e., s. 13; **er-Râvendî**: a. g. e., s. 103 vd; **Aksarayî**: a. g. e., s. 92; **İ. Kafesoğlu**: a. g. e., s. 37 vd; **Stanley Lane Poole**: *Düvelü'l-İslâmiyye*, s. 187; **Tâmâra Rays**: *es-Selâcika*, çevr: Lütfi el-Hûri ve İbrahim Dâkûkî, Bağdat, 1968. s. 28 vd; **M. A. Köymen**: a. g. e, s. 38 vd; **S. Koca**: *Dandanakandan*, s. 103-105.

⁹⁸ **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. IX, s. 463; **İ. Kafesoğlu**: *Selçuklu Tarihi*, s. 36; **El-Kıs Süleyman Sa'îğ el-Musulî**: a. g. e., s. 147.

⁹⁹ **Nuru'd-devle**: Ebû'l-Ağar Dübeyş b. Ali b. Mezeyd el-Esedî, Arap Emîri olarak tanınmıştır. Hülefa ve sultanların nazarında çok önemli bir yere sahip olmuştur. Nuru'd-devle (H. 394/M. 1004) yılında doğmuştur, Mezeydilerin Emîri olarak (H. 408/M. 1017) atanmıştır. Nuru'd-devle ilim ve özellikle Şî'r dalında çok yetenekli ve bu konu hakkında da bilgi sahibidir. (H. 474/M. 1081) tarihinde vefat etmiştir. **İbn-Hallikân**: a. g. e., c. II, s. 491; **es-Sefedî**: a. g. e., c. XIII, s. 510.

¹⁰⁰ **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. IX, s. 462-465; **Mevdûdî**: a. g. e., s. 196; **M. A. Köymen**: a. g. e, s. 47 vd.

¹⁰¹ **El-Hüseynî**: a. g. e., s.12; **Aksarayî**: a. g. e., s.110; **Ahmed bin Mahmûd**: *Selçuk-Name*, yay: Erdoğan Merçil, c.I, İstanbul,1977, s.41 vd.

Irak'tan uzaklaştırılan Arslan el-Besâsirî, Fırat nehri üzerinden Suriye'nin, Rahbe şehrine gitmiştir. Besasiri, Mısır Hâkimi Fâtımî Halifesi *Mustansır*'a¹⁰² mektup yazıp itaatını arz ederek onun adına Irak'ta hutbe okutacağını bildirir. Bunun üzerine Fâtımî Halifesi, Besasiri'ye para yardımıyla bulunarak kendisini Rahbe Hâkimliğine atadı. Daha

sonra Nuru'd-devle Dübeys de O'na katılmıştır (*H.447/M.1055*)¹⁰³. Nitekim Tuğrul Bey'in Bağdat'a Hâkim olması ve şehri Büveyhoğulları'ndan temizlemesi sünnilerin Şi'ilere karşı bir zaferi demektir. Buna üzülen Fâtımî halifesi kendisine sığınan Arslan el-Besâsirî'ye her türlü yardımda bulunmuştur¹⁰⁴.

Arslan el-Besâsirî'nin, Fâtımîlerden aldığı yardımlarla Rahbe'de kuvvet toplaması üzerine Nuru'd-devle Dübeys b. Mezeyed de ona katıldı. Türkmenlerden topladığı büyük bir ordu ile Musul'a doğru hareket etti. Bu sırada Musul'da bulunan Emîr Kureyş b. Bedrân ve Sultan Tuğrul Bey'in amcasının oğlu Kutalmış b. Arslan bunu duyunca, Arslan el-Besâsirî'ye karşı harekete geçtiler. İki taraf *Sincar* yakınlarında savaşa tutuşurlar. Sonunda Kureyş ve Kutalmış yenilir ve her iki taraftan birçok kişi öldürülür. Ayrıca Sincar ahalisi, Kutalmış ve adamlarına birçok işkencelerde bulunmuşlardır (*H.448 /M.1056*)¹⁰⁵. Ebû'l-Farac bu olayı şu şekilde zikretmiştir: "Kureyş b. Bedrân ile Oğuzların reisi Kutalmış bu savaşta yenilerek 1200 askerini kaybetmişlerdir. Kutalmış ile kaçabilen a-

¹⁰² **El-Mustansır**- Mustansır Billah b. ez-Zâhır L'izaz-Dinillah b. el-Hâkim b. el-'Aziz b. el-Mu'ziddîn. Ebû-Temîm lakabıyla tanınmıştır. (H. 427/M. 1037) yılında babası ez-Zâhır'ın vefatından sonra Hâkimiyeti ele almıştır. Ebû Temîm el-Mustansır (H.487/M.1094) yılında vefat etmiştir. **İbn-Hallikân**: a. g. e., c. V. s. 229-231.

¹⁰³ **İbnü'l-Adîm** :a. g. e , s. 4; **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. IX, s. 465 vd; **İbn-Kesîr**: a. g. e., c. XII, s. 69; **İbn Teğriberdî**: En-Nücum ez-Zahire fi Muluk Mısır ve'l Kahire, c. V, Mısır, 1935, s. 57; **ez-Zehebî**: Kitabu Düvel-İslâm, s. 263; **Mevdûdî**: a. g. e., s. 197; **Joseph Deguignes**: Büyük Türk Tarihi, c. III, İstanbul, 1976, s. 974 vd.

¹⁰⁴ **A. Sevim, E. Merçil**: a. g. e., s. 42; **Çağatay Uluçay**: a. g. e., s. 46.

¹⁰⁵ **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. IX, s. 474; **İbn-Kesîr**: a. g. e., c. XII, s. 69; **Sıbt İbnü'l-Cevzî**: Miratuz-Zaman fi Tarihu'l-'A'yan, Hazırlayan: Ali Sevim, Ankara, 1968, s. 10-12; **el-Bundârî**: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, çevr: Kıvameddin Burslan, İstanbul, 1943, s. 9; **İbn-Haldûn**: a. g. e., c. IV, s. 318; **İbnü'l-'Umranî**: a. g. e., s. 190 vd; **Mevdûdî**: a. g. e., s. 197; **O. Turan**: a. g. e., s. 134; **S. Koca**: a. g. e., s. 107.

damları Sincar tarafına kaçmışlardır. Fakat Sincar ahalisi şehrin kapılarını yüzlerine karşı kapatarak şehre girmelerine mani olmuşlardır”.¹⁰⁶

Kutalmış bu savaşı kaybederek Hemedan’a kaçar¹⁰⁷. Kureyş b. Bedrân da yaralanır. Kureyş yaralı durumda Nuru’d-devle Dübeys’in yanına getirilir. O da Mısır’dan gönderilmiş olan bir hil’at vermiştir. Kureyş de hil’atı giyip onun tarafına geçer ve ikisi birlikte Musul’a giderler¹⁰⁸. Fâtımî halifesi el-Mustansır Billah adına Musul’da hutbe okunmuştur. Bunun üzerine Fâtımî Halifesi el-Mustansır Billah, Arslan el-Besâsirî, Nuru’d-devle Dübeys b. Mezeyd ve Kureyş’in kardeşlerine Mısır’dan hil’atlar göndermiştir¹⁰⁹.

Bu hadiseler cereyan ederken Bağdat’taki Selçuklu askerleri de davranışlarıyla şehir halkını bıktırdılar. Nihayet halife el-Kâim Biemri’llah, Reis’ür-rüesa vasıtası ile Tuğrul Bey’in veziri Amid’ül-Mülk’ü çağırıp şehir halkının şikayetlerini anlatır. Bu kötü davranışlara son verilmezse, Selçukluları Bağdat’tan uzaklaştırmak için halifenin elinden geleni yapacağı şeklindeki mesajı iletir. Amidül-Mülk meseleyi sultana arz eder. Tuğrul Bey de bunun üzerine halifeden özür diler ve halkın yükünü ve sıkıntılarını hafifletmek amacıyla Bağdat’tan ayrılmaya karar verir (*H.448 /M.1057*)¹¹⁰. Tam bu sırada el-Besâsirî tarafından Musul ve diğer şehirlerin zapt edildiği haberi gelmiştir¹¹¹.

Tuğrul Bey Bağdat’tan ayrılırken Kuzey Irak’ta Selçuklu hâkimiyetini kurmak için Musul’a doğru hareket eder. Halife onu engellemeye çalışmışsa da sultan çok ısrarlı olduğuna belirtmiştir. Fil ve mancınıklarla hazırlanmış büyük bir ordu ile Musul üzerine

¹⁰⁶ Ebû’l-Farac, Tarihu Ebû’l-Farac, cvr: Ö. R. Doğrul, c. I, Ankara, 1945, s. 308.

¹⁰⁷ Sibt İbnü’l-Cevzî: a. g. e., s. 12; el-Bundârî: a. g. e., s. 9; İbnü’l-‘Umrani: a. g. e., s. 191; Mevdûdî: a. g. e., s. 197; A. Sevim. E. Merçil: a. g. e., s. 43; Joseph Deguignes: a. g. e., c. III, s. 968.

¹⁰⁸ İbnü’l-Esir: a. g. e., c. IX, s. 474; el-Kıs Süleyman Sa’îğ el-Musulî: a. g. e., s. 147.

¹⁰⁹ İbnü’l-Cevzî: a. g. e., c. IX, s. 385; ez-Zehebî: Kitabu Düvel-İslâm, c. I, s. 263; İbn-Haldûn: a. g. e., c. IV, s. 318; İbnü’l-‘Umrani: a. g. e., s. 191; el-Yâfî: Miratü’l-Cinan ve İbratü’l-Yekzân, c. III, Kahire, 1993, s. 66; Mevdûdî: a. g. e., s. 197.

¹¹⁰ İbnü’l-Esir: a. g. e., c. IX, s. 474 vd; İbn-Haldûn: a. g. e., c. IV, s. 318; Müneccimbaşı: a. g. e., s. 20 vd.

¹¹¹ Mevdûdî: a. g. e., s. 198.

yürür. Ordu, yol üzerinde çok tahribat yapar, bunun üzerine halife Sultan Tuğrul Bey'i uyarır, Sultan askerlerinin çokluğunu ve onları disiplin altına almaktan aciz olduğunu ifade ederek halifeden özür diler¹¹².

Sultan, Musul yönüne devam etti, Avana'ya varınca askerler orayı yağmaladılar, daha sonra Ukbera ve diğer yerleri de talan ettiler. Tuğrul Bey ve ordusu Tikrit'e varıp şehri kuşattıktan sonra şehrin Hâkimi tarafından şehri savaşa gerek kalmadan teslim almıştır¹¹³.

Sultan Musul yakınında *el-Bevazic*'de konakladı. O burada iken kardeşi Yâkûtî (Yagbu)'de askerleriyle birlikte onun yanına gelmiştir. Tuğrul Bey onlarla birlikte Musul üzerine yürür.¹¹⁴ Bu sırada Arslan el-Basâsirî, Sultan Tuğrul Bey'in üzerine geldiğini öğrenince, Musul şehrini terk etmiştir. Ayrıca Musul'daki zenginlerin çoğu korkarak şehri terk etmişlerdir. Sultan Musul'u ele geçirip zapt etti. Musul sarayında birkaç gün kaldıktan sonra Musul'a yakın olan *Beled'e*¹¹⁵ hareket etmiştir.¹¹⁶

Sultan, Beled şehrini zapt ettikten sonra kumandanı olan Huzistan Hâkimi **Hezaresb b. Bengir b. İyaz el-Kürdi**'ye iktâ etmiştir.¹¹⁷ Civar bölgelerin halkları korkularından yurtlarını terk edip Beled'e sığındılar. Askerler onları yağmalamak istemiş fakat Sultan Tuğrul Bey onlara mani olmuştur. Buna rağmen askerler ısrar ederler, Sultan Tuğrul Bey şehrin ahalisini korumak maksadiyle, kumandanı olan Hezaresb'e emredip onların çoğunu Musul'a gönderir. Bunlar kadın ve çocuklardan başka yaklaşık 10.000 kişi idiler ve bunları yolda himaye edecek adamlarda gönderilmiştir.¹¹⁸ Daha sonra, Sultan kumandanı

¹¹² İbn-Kesîr: a. g. e., c. XII, s. 69.

¹¹³ İbnü'l-Cevzî: a. g. e., c. IX, s. 385; İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. IX, s. 475; İbn-Haldûn, a. g. e., s. 318; el-Kıs Süleyman Sa'îğ el-Musulî: a. g. e., s. 148.

¹¹⁴ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. IX, s. 475 vd; Müneccimbaşı: a. g. e., s. 21.

¹¹⁵ Beled: Beled veya Balat, bir kasaba olarak Musul şehrinin kuzey batı tarafında, Dicle nehrinin batı sahilinde yer almaktadır. Bu kasaba ticari bakımdan Museybin, Sincar ve el-Cezîre'ye giden kervanların önemli bir yolu olmuştur. Şu anda bu kasaba eski Musul adı ile tanınmaktadır. Yâkût el-Hamavî: a. g. e., c. II, s. 265, 270; Abdullah Emin Ağa: Beled "Eski Musul" Tarihuha ve Asaruha, Musul, 1974, s. 13-17.

¹¹⁶ Ebû'l-Farac: a. g. e., c. I, s. 309.

¹¹⁷ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. IX, s. 476; Müneccimbaşı: a. g. e., s. 21; M. A. Köymen: a. g. e., s. 50 vd.

¹¹⁸ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. IX, s. 476; Ebû'l-Farac: a. g. e., c. I, s. 309.

Hezaresb'i bir miktar askerle civardaki çöle gönderir. O da Arapların obalarını yağmalar topraklarını dağıtır, onlardan pek çok kişiyi öldürür ve bir çoğunu da esir alır. Çünkü bunlar Sultanın askerine baskın yapmak için toplanmışlardır.¹¹⁹

Sultan Tuğrul Bey Musul'u ele geçirdikten sonra bu şehri Hezaresb'e ikta etmiştir.¹²⁰ Bu sırada Nuru'd-devle Dübeys ve Kureyş b.Bedrân, Hezaresb'e haber gönderip durumlarının Tuğrul Bey'e arz edilmesini ve aralarının düzeltilmesine yardım etmesini istediler. Hezaresb, Sultan Tuğrul Bey'in yanına dönünce onların affedilmesini istemiş, bunun üzerine Sultan "onların ikisini de affettim, ancak Arslan el-Besâsirî'nin cezasını halife verecektir' biz bu hususta halifenin emrine uyacağız" demiştir. Sultan Tuğrul Bey Nuru'd-devle Dübeys ve Kureyş b.Bedrân'ı affettikten sonra ikisine de sahip oldukları yerleri bildiren bir de menşur yazdırmıştır. Buna göre, Kureyş b.Bedrân'ı Musul'a Hâkim olarak atamış, ayrıca O'na *Tikrit, Nusaybin, Enbâr, Hit, Ukbera* gibi yerleri tahsis ederek, buraların itaatini sağlamıştır(H.449 /M.1056-1057) Tam bu sırada el-Besâsirî Rahbe'ye kaçmıştır.¹²¹

4-) Sultan Tuğrul Bey'in Musul İbrahim Yinal'ın İdâresine Vermesi.

Sultan Tuğrul Bey, Kureyş b.Bedrân'a Musul'u ve diğer yerleri ikta ettikten sonra, kardeşi **İbrahim Yinal** buna karşı çıkmıştır. Yinal, Sultan'ın veziri Amidü'l-Mülk'e "Bu Araplar kim oluyor ki, sen Onları sultana rakip kabul edip de aralarını düzeltmeğe çalışıyorsun" dedi, Vezir de "sen Sultanın naibisin, nasıl istersen öyle yap" cevabını vermiştir.¹²² Bunun üzerine Sultan Tuğrul Bey Kureyş'e ait olan Musul ve diğer yerleri kardeşi İbrahim Yinal'a teslim etti ve onu bu bölgelere vâlî olarak tayin etti. Sultan Tuğrul Bey

¹¹⁹ **Müneccimbaşı**: a. g. e., s. 21 vd; **İbn-Haldûn**: a. g. e, c. IV, s. 318.

¹²⁰ **Sıbt İbnü'l-Cevzî**: a. g. e., s. 16; Fakat başka bir rivayete göre Sultan Musul şehrini kardeşi Davud'a ikta etmiştir. bkz: **İbn-Kesîr**: a. g. e., c. XII, s. 69.

¹²¹ **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. IX, s. 476 vd; **Ebû'l-Farac**: a. g. e., c. I, s. 309; **İbn-Haldûn**: a. g. e, c. IV, s. 319; **El-Kıs Süleyman Sa'îğ el-Musulî**: a. g. e., s. 148.

Musul ve çevresini İbrahim Yınal'a teslim ettikten sonra Bağdat'a döner. Daha sonra halife ile görüşmek istediğini bildirir, halife de kabul eder ve ona "*Melikü'l-Maşrik ve'l-Mağrib* (Doğunun ve Batının Hükümdarı)" ünvanını verir¹²³.

İbrahim Yınal, Musul'a geldikten sonra Nuru'd-devle ve Kureyş'in yanına Hezaresb'i göndererek, onlara artık hareketlerinde dikkatli olmaları gerektiğini bildirmiştir. Bunun üzerine ikisi de Cebel-i Sincar'dan Rahbe'ye, Arslan el-Besâsirî'nin yanına giderler, ancak el-Besâsirî onlara iltifat etmez. Bu yüzden de Nuru'd-devle Irak'a dönmüş fakat Kureyş ise Arslan el-Besâsirî'nin yanında Rahbe'de kalmıştır (*H.449 /M.1057*)¹²⁴.

İbrahim Yınal Musul ve çevresindeki bölgeleri idâre etme bakımından çok başarılı olmuştur. Daha tayinini müteakip ordugaha bir darağacı kurdurmuş, kim yağmada bulursa öldüreceğini ilan etmiştir. Bu suretle otoritesini kuran Yınal'ın bu hareketinden sonra halk yurtlarına dönmüş, adil bir idâre teessüs eder ve herkes kendisinden memnun olmuştur¹²⁵.

İbrahim Yınal dürüst ve inşafı bir adamdı. Bir gün Musul yerlerinden bir tahsildar, yanına gelerek çarşıda alışveriş ile meşgul olanlardan hergün 100 altın toplayıp getireceğini söyler. Bunun üzerine İbrahim Yınal, Musul ricalini toplayarak sordu: " Bu tahsildarın sözlerini muvafık görüyor musunuz?" onlar da şu cevabı verdiler: " İşlerimize karışan İranlılardan ve Müfrit taleplerde bulunan Oğuz Zabıtlarından bizi kurtarırsanız bu tahsildarın düşüncemize uygun olan sözlerini muvafık buluruz". İbrahim Yınal'da büyüklük göstererek şu sözleri söyledi: "Biz sizi bunlardan koruyacağız ve toprağınızın mahsulüne ve meyvesine karşı sizden mutedil vergiler isteyeceğiz". Daha sonra İbrahim Yınal münâ-

¹²² İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. IX, s. 477.

¹²³ İbnü'l-Cevzî: a. g. e., c. IX, s.393 vd; İbnü'l-Esîr: a. g. e., c.IX, s.480; İbn-Kesîr: a. g. e., c. XII, s.72; İbnü'l-Verdî: a. g. e., c. I, s. 496 vd; Mevdûdî: a. g. e., c. I, s. 198-200; F.Sümer: a. g. e., s. 97; İ. Kafesoğlu: Selçuklu Tarihi, s. 39; S. Koca: a. g. e., s. 110 vd.

¹²⁴ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. IX, s. 477.

¹²⁵ M. A. Köymen: Selçuklu Devri Türk Tarihi, Ankara, 1993, s. 60.

diler çıkardı ve çarşıda alışveriş edenlerin vergilerden muaf olduğunu bildirdi. Bütün ahalide seslerini yükselterek onun için dua etmişlerdir.¹²⁶ Böylece İbrahim Yınal'ın refah yaratan iktisâdî tedbirleri, daha önce ağır vergiler altında ezilen halkı, çoktan beri unutmuş olduğu mutluluğa ve huzura kavuşturdu. Burada şu hükme varıyoruz: Yerli halk, Selçuklu devrinde olduğu gibi hiçbir devirde böylesine büyük muafiyetlere ve koruyuculuğa mazhar olmamıştır.¹²⁷

Tuğrul Bey Bağdat şehrine girdikten sonra her ne kadar Musul Hâkimi Kureyş b. Bedrân daha önce ona itaat arz etmiş ise de Tuğrul Bey tarafından gönderilen Kutalmış, Musul'u ve çevresindeki bazı kalelerini Kureyş b. Bedrân'ın elinden almıştır. Kureyş o zamandan beri Tuğrul Bey'e kin bağlayıp ve düşman olmuş ve intikam için gayretle ve fırsat gözetmiştir¹²⁸. Ayrıca Tuğrul Bey'in (H.449/M.1057) Kureyş b. Bedrân'a Musul ve çevresindeki bazı bölgeleri ikta etmesi, daha sonra kardeşi İbrahim Yınal'ın buna karşı çıkması ve Kureyş'e ait bu bölgeleri kardeşi İbrahim Yınal'a vermesi Kureyş ile Sultan Tuğrul Bey'in arasındaki anlaşmazlığı daha da artırmıştır. Bu yüzden Kureyş b. Bedrân Sultana karşı çıkmak istemiş ve Arslan el-Besâsirî'e giderek onunla birleşmiştir¹²⁹.

(H.450/M.1058) yılında İbrahim Yınal, Musul'dan ayrılıp Oğuzlar'ın (*Türkmenler*) bir kısmını etrafına toplayarak isyan eder. İbrahim'in isyanına çeşitli yerlerden yapılan ısrarlı destekler sebep olmuştur. Bu destekleri yapanların başında Oğuzlar geliyordu. Onların mühim bir kısmı Tuğrul Bey'in yerine İbrahim Yınal'ın hükümdar olmasını istiyordu. Çünkü onlar Tuğrul Bey'in son zamanlarda kendilerine karşı olan tutumundan şikayetçi idiler. Ayrıca Türkmenler uzun süre ailelerinden ayrı kaldıkları ve pek çok sıkıntıya maruz kaldıkları için Tuğrul Bey'den hoşlanmıyorlardı. Gerçekten Tuğrul Bey idâresi altındaki devlete ganimet temin etmekle mükellef bir başbuğ olmaktan gittikçe uzaklaş-

¹²⁶ Ebû'l-Farac: a. g. e., c.I, s. 310.

¹²⁷ S. Koca: a. g. e., s. 109.

¹²⁸ Ahmed bin Mahmûd: a. g. e., c. I, s. 41 vd.

¹²⁹ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. IX, s. 477.

yordu¹³⁰. Mısır'daki Fâtımî halifesinin veziri de kendi halifesinin sultan ünvanını istediğini söyleyerek İbrahim Yınal'ı isyana teşvik ediyordu. Teşvikçilerden biri de Arslan el-Besâsirîdi¹³¹. İbrahim Yınal Musul'dan ayrıldıktan sonra el-Cibal bölgesine gitmiştir. Bu davranışı Tuğrul Bey tarafından bir isyan olarak kabul edilir, gerek halife gerekse Tuğrul Bey, elçiler göndererek onun Bağdat'a gelmesini sağlarlar ve İbrahim Yınal, Bağdat'ta merasimle karşılanmıştır¹³².

5-) Arslan el-Besâsirî Ve Kureyş b.Bedrân'ın Musul İle Bağdat İstîlâsı.

İbrahim Yınal'ın ayrılışından sonra Musul şehri ve çevresindeki bölgelerin idâresi, Tuğrul Bey tarafından *Erdem ve Batekin* (*Aytekin*)'e verildi. Selçuklu kuvvetlerinin burada azalmasını fırsat bilen el-Besâsirî ile Kureyş b.Bedrân, bunlar üzerine yürüdüler ve Musul'u kuşattılar. Dört ay süren bir kuşatma altında kalan Musul muhafızlarından, Erdem ve Aytekin adlı emîrler Bağdat'a kaçtılar¹³³.

İbnü'l-Esîr bu olayı şöyle zikretmektedir: “el-Besâsirî ile Kureyş b. Bedrân Musul'a yürüyüp şehri kuşattılar ve aynı gün zapt ettiler. Yalnızca iç kale kaldı. Hazineدار ile Erdem ve bir grup asker iç kaledeydi. Burayı dört ay boyunca kuşattılar, bu yüzden de kaledekiler hayvanlarını yemek zorunda kaldılar. Sonunda Erbil Hâkimi İbn Müsek, Kureyş

¹³⁰ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. IX, s. 488; Müneccimbaşı: a. g. e., s. 24; F. Sümer: a. g. e., s. 97.

¹³¹ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. IX, s. 484; Sıbt İbnü'l-Cevzî: a. g. e., s. 31; İbn Teğriberdî: a. g. e., c. V, s. 4 vd; Müneccimbaşı: a. g. e., s. 23; es-Süyûti: a. g. e., s. 386; M. A. Köymen: a. g. e., s. 59.

¹³² İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. IX, s. 484; Sıbt İbnü'l-Cevzî: a. g. e., s. 27; İbn-Kesîr : a. g. e., c. XII, s. 76; Mevdûdî: a. g. e., s. 202; O. Turan: a. g. e., s. 136; H.D. Yıldız: doğuştan, c. VII, s. 112.

¹³³ Sıbt İbnü'l-Cevzî: a. g. e., s. 28-30; el-Bundârî: a. g. e., s.12; Ebû'l-Farac: a. g. e., c.I, s. 313; O.Turan: a. g. e., s.136; A. Sevim, E. Merçil: a. g. e., s. 43; F. N. Uzluk: Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi, Ankara, 1952, s. 5 vd.

ile konuşup onları emanet aldı, böylece onlar da dışarı çıktılar. El-Besâsirî kaleyi yıktı, izlerini bile yok etti”¹³⁴

Bağdat’ta bulunan Sultan Tuğrul Bey, Musul üzerine sefere çıkmaya mecbur kaldı. El-Besâsirî ve ona yardımcı olan eski Musul Hâkimi Kureyş b.Bedrân, Musul ve çevresini tahrip ve yağma ettikten sonra kaçtılar¹³⁵. Tuğrul Bey ve beraberinde olan İbrahim Yınal onların peşini bırakmayıp Nusaybin’e kadar takip etti. Sultan Nusaybin’e vardığı zaman bu sırada İbrahim Yınal eski askerlerinden ve kendisine katılanlardan mürekkep büyük bir ordu ile Hemedan’a doğru çekilip, bir süre sonra oraya geldi. Sultan Tuğrul Bey de onu takip ederek yedi günde Nusaybin’den Hemedan’a varır. (H.450 /M.1058) yılında aralarında şiddetli bir savaş çıktı. İbrahim Yınal mağlup ve esir edilip, sonra öldürülmüştür¹³⁶.

Sultan Tuğrul Bey, Hemedan’da İbrahim Yınal ile mücadele ettiği sıralarda, Arslan el-Besâsirî bunu fırsat bilerek gücünün yettiğini kadar asker topladı, ayrıca Kureyş b.Bedrân’ın önderliğinde Kilaboğulları kabilesi ile Nuru’d-devle Dübeys b. Mezeyed’in yönetimindeki Esedoğulları kabilesi de kendisine katılır. Böylece el-Besâsirî müttefik kuvvetleri ile birlikte Bağdat üzerine yürür. Belirli bir askerî gücü olmayan Bağdat Kirman Selçuklu askerî vâlisi (Şihne) Aytekin, Ahvaz’a kaçmak zorunda kalır. Böylece Arslan el-Besâsirî, üzerinde Fâtımî Halifesi Mustansır’ın adı yazılı olan beyaz Şi’î bayrakları taşıyan askerleriyle Bağdat’ı işgal etmiştir (8 Zilkade,H.450 /27 Aralık,M.1058)¹³⁷. Arslan el-Besâsirî, beraberindeki müttefikleriyle Bağdat şehrine girdiği zaman şehrin düzenini alt üst ettiler. Şehirdeki büyük camilerde (el-Mansûr, Rusafe) Fâtımî halifesi

¹³⁴ İbnü’l-Esîr: a. g. e., c. IX, s. 484.

¹³⁵ İbnü’l-Esîr: a. g. e., c. IX, s. 484; Ebû’l-Farac: a. g. e., c.I, s. 313; İbn-Kesîr: a. g. e., c. XII, s. 76; H. D. YILDIZ: doğuştan, c. VII, s. 112; Çağatay Uluçay: a. g. e., s. 46.

¹³⁶ Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: İbnü’l-Kalânîsî: Zeylu Tarihu Dımaşk, Beyrut, 1908, s. 87 vd; İbnü’l-Cevzî: a. g. e., c. IX, s. 404; er-Râvendî: a. g. e., s. 166; el-Bundârî: a. g. e., s. 12; İ. Kafesoğlu: Selçuklu Tarihi, s. 40; M. A. Köymen: Selçuklular Devri Türk Tarihi, s. 61 vd; S. Koca: a. g. e., s. 113-116.

¹³⁷ İbnü’l-Kalânîsî: a. g. e., s. 88 vd; el-Hatib el-Bağdatî: a. g. e., c. IX, s. 401 vd; İbnü’l-Adîm: Buğye, s. 4 vd; İbn-Tağrıberdî: a. g. e., c. V, s. 5 vd; İbn-Kesîr: a. g. e., c. XII, s. 77.

Mustansır adına Şi'î hutbesi okunmasının yanı sıra, ezanlara da Şi'î simgesi olan (*Hayy ala hayrilamel "Haydi, hayırlı iş yapmaya"*) cümlesi ilave edildi¹³⁸.

Arslan el-Besâsirî ve beraberindekiler hilafet sarayına doğru yavaş yavaş ilerleyip, yolda her şeyi yağma ediyorlardı. Yağma amacıyla halk ve Arslan el-Besâsirî'nin askerleri hilafet sarayına yaklaşmaya başlamışlardı. Bu sırada Halife onlara karşı koymak amacıyla savaşa hazırlandı. Halife siyaha bürünmüş vaziyette, omuzunda bürde, elinde kılıç ve baş uçunda sancak sarayından dışarı çıktı, etrafında da Abbâsîlerden bir zümre ve kılıçlarını çekmiş görevliler vardı. Fakat Halife Saraydan Babü'l-Ferdevs'e kadar her tarafın yağmlandığını görüp geriye döndü. Halife bu durma karşı beceriksiz olduğunu fark edince, veziri olan Ebü'l-Kâsım Ali, İbnü'l-Müslime Reisü'r-Rüesa vasıtasıyla Arslan el-Besâsirî'nin müttefiki olan ve eski Musul Hâkimi Kureyş b. Bedrân ile görüşmesini istemiştir. Reisü'r-Rüesa Kureyş b. Bedrân'a : "Ey Alemüddin, Ey Kureyş! Emîrû'l-Mü'minin seni yakınında görmek istiyor." diye bağırdı. Kureyş hemen yanına geldi, Reisü'r-Rüesa da ona "Allah seni hiç kimsenin ulaşmadığı bir mevkiye getirdi. Emîrû'l-Mü'minin senden kendini, ailesini ve adamlarını Allah, Resûlullah ve Araplar adına, onlara hürmeten himaye etmeni istiyor" dedi. Kureyş b. Bedrân: " Allah onu himaye altına almıştır." değince Reisü'r-Rüesa bu defa: "Beni ve onun maiyetindekileri de himaye altına aldı mı?" diye sordu. Kureyş "Evet" diyerek sarığını çıkarıp halifeye verdi.¹³⁹ Bu görüşme üzerine Kureyş b. Bedrân halifeyi ve bütün saray mensuplarını Kendi himayesi altına alarak hali-

¹³⁸ El-Hatib el-Bağdadî: a. g. e., s. 401 vd; İbnü'l-Cevzî: a. g. e., c. IX, s. 405 vd; İbnü'l-Esîr :a. g. e., c. IX, s. 485; El-Fârkî: Tarihu'l-Farkî, yay: B. 'Auz, Khire, 1959, s. 156; ez-Zehebî: Kitabu Düvel, c. I, s. 264; es-Süyûtî: a. g. e., s. 386; Rızkullah es-Sayrafi: Tarihu Düvelu'l-İslâm, c. I, Mısır, 1907, s. 149 vd; A. Sevim, E. Merçil: a. g. e., s. 44 vd.

¹³⁹ İbnü'l-Cevzî: a. g. e., c. IX, s. 406; İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. IX, s. 486; Ahmet b. Mahmûd, a. g. e., c. I, s. 42; İbn Teğriberdî: a. g. e., c. V, Kahire, 1935, s. 9 vd; Mevdûdî: a. g. e., s. 203.

feyi amcazadesi Emîr *Muhâriş b. Mücella el-Ukaylî*'ye¹⁴⁰ teslim edip Hadisetu Ane'ye göndermiştir¹⁴¹.

Kureyş b.Bedrân'ın bu davranışı el-Besâsirî ile aralarındaki anlaşmayı bozmak üzere idi ki bu ikisi arasında yeni bir anlaşma yapıldı. Bu anlaşmaya göre halife Kureyş'in yanında kalacaktı. Reisü'r-Rüesan'ın ise Arslan el-Besâsirî'ye teslim edilmesine karar verdiler. Bunun üzerine Arslan el-Besâsirî, Reisü'r-Rüesa'yı tutsak almış ve sonradan onu öldürmüşlerdir (*H.450 /M.1058*)¹⁴².

Arslan el-Besâsirî, Bağdat şehrini işgal ettikten sonra MısırFâtımî Halifesi el-Mustansır adına bir yıl boyunca hutbe okutmuştur. Fakat Tuğrul Bey, kardeşi İbrahim Yınal'ın işini hallettikten sonra Irak'a harekete geçmiştir. Bu haber Bağdat'a ulaşınca el-Besâsirî oradan ayrılıp Küfe (Vasıt) tarafına gider ve orayı yağmalar. Tuğrul Bey Bağdat'a gelince ordusuyla beraber Arslan el-Besâsirî'in üzerine yürüdü, iki taraf savaşa tutuştular ve bu savaşta el-Besâsirî öldürülür (*H.451/M.1059*)¹⁴³. Kureyş b. Bedrân her ne kadar Arslan el-Besâsirî ile işbirliği yapmış ise de Bağdat işgalinde halifeye çok yardımcı olmuştur. Bunun üzerine Tuğrul Bey, Bağdat'a girdiği zaman ve Besasiri'nin isyanını bas-

¹⁴⁰ *Muhâriş b. Mücella el-'Ukaylî*: Ebü'l- Haris Muhariş b. Mücalli b. Ali İbn Kiyan b. Şu'ayb b. el-Mukallid el-Ekbar b. Ce'fer b. Ömerü b.el-Mehenna. Ukaylîlere Mensup olarak Hadise şehrinin Emîri idi. Hayır sever ve çok namaz kılardı. Muhâriş (H. 499/M. 1105) tarihinde vefat etmiştir. *İbn-Hallikân*: a. g. e., c. V, s. 269.

¹⁴¹ *İbnü'l-Kalânîsî*: a. g. e., s. 89; *İbnü'l-Adîm*: Buğye, s. 6; *İbnü'l-Esîr*: a. g. e., c. IX, s. 485-487; *El-Fârki*: a. g. e.,s.152 vd; *İbn-Hallikân*: a. g. e., c.V, s.269; *Sıbt İbnü'l-Cevzî*: a. g. e., s. 41 vd; *ez-Zehebî*: el-'İber, c. II, s.295; *er-Râvendî*: a. g. e., s. 106; *el-Hüseynî*: a. g. e., s. 14; *Ahmed bin Mahmûd*: a. g. e., c. I, s. 42; *Yâsin el-'Umerî*: a. g. e., s. 49; *Mevdûdî*: a. g. e., s. 14; *S. Koca*: a. g. e., s. 116 vd.

¹⁴² *İbnü'l-Cevzî*: a. g. e., c. IX, s. 406 vd; *İbnü'l-Esîr*: a. g. e., c. IX, s.486-488; *İbn Tağri-Berdi*:a. g. e., c. V, s. 9 vd; *İbnü'l-Verdî*: a. g. e., c. I, s. 505 vd; *İbn-Haldûn*: a. g. e., c. IV, s. 320; *Yâsin el-'Umerî*: a. g. e., s.49.

¹⁴³ *El-Hatib el-Bağdati*: a. g. e., c. IX, s. 403; *İbnü'l-Adîm*: Buğye, s. 7 vd; *İbnü'l-Verdî*: a. g. e., c. I, s. 505-507; *İbnü'l-Kalânîsî*: a. g. e., s. 89 vd; *İbnü'l-Esîr*: a. g. e., c. IV, s. 491; *İbn-Kesîr*: a. g. e., c. XII, s. 80; *Aksarayî*: a. g. e., s. 92; *el-Makrizî*: İttl.'Az el-Hunefa bi-Ahbar Eimmet el-Fâtımîyyinu'l-Hulefa, yay: Cemaleddin Şeyyal, Kahire, 1948, s. 62; *S. Koca*: a. g. e., s. 117 vd.

tırdıktan sonra Kureyş b.Bedrân'a teşekkür edip halifeye yardımından dolayı Musul ve çevresindeki bölgelerin idâresini ona vermiştir¹⁴⁴.

Kureyş b.Bedrân'ın, Musul ve Nusaybin hükümdarlığı devam etmiş ve daha sonra da Nusaybin'de vefat etmiştir (*H.453 /M.1061*). Ondan sonra **Ebü'l-Mekârim Müslim b. Kureyş**, Musul ve diğer bölgelerin üzerine Emîr ve Hâkim olarak seçilmiştir¹⁴⁵.

Tuğrul Bey (*H.452/M.1060*) yılında Bağdat'a girip halifeyi kurtararak sarayına yerleştirir. Tuğrul Bey bu sıralarda zevcesini kaybetmiş olduğundan halifenin kızıyla evlenmek istiyordu. Halife razı olduğu zaman (*H.454/M.1062*) yılında nikah kıyıldı. Daha sonra da düğünleri yapılmıştır. Bu sıralarda Kutalmış, Cibal'de *Giruzgah* kalesine sığınmış ve Tuğrul Bey'e karşı isyan etmiştir. Bunun üzerine Tuğrul Bey gelini alıp Rey'e döner. Bir süre sonra hastalanır ve bu hastalığı sebebiyle (*H.455/M.1063*) yılında 70 yaşında hayatını kaybeder¹⁴⁶.

Müslim b. Kureyş bu sıralarda Musul ve çevresindeki bölgelerin hükmünü ele alıp, Bağdat'a halife el-Kâim Biemri'llah divanına davet edilmiş ve halife tarafından bir tebal ve tazim mektubu ona gönderilmiştir. Müslim b. Kureyş halifenin divanına varınca ona hil'at verilmiştir (*H.455 /M.1063*)¹⁴⁷.

¹⁴⁴ Kureyş'in Bağdat ve halifeye karşı yaptıkları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: **İbnü'l-Cevzî**: a. g. e., c.IX, s.405-421; **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c.IX, s. 486-490; **Hasan İbrahim Hasan**: a. g. e., c.V, s.22 vd.

¹⁴⁵ **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 33-34; **İbn-Hallikân**: a. g. e., c.V, s. 267; **İbn-Haldûn**: a. g. e., c. IV, s. 320; **İbnü'l-Verdî**: a. g. e., c. I, s. 516; **İbnü'l-İmâd el-Hanbelî**: a. g. e., c. V, s. 227; **el-'Umari**: a.g.e., s. 94; **Yasîn el-'Umari**: a. g. e., s. 50, **es-Sefedî**: a. g. e., c.XIV, s. 238.

¹⁴⁶ **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 41; **el-Hüseynî**: a. g. e., s. 15; **İbn-Hallikân**: a.g.e., c.V, s.66 vd; **Kamuran Gürün**:Türkler ve Türk Devletleri tarihi, İstanbul, 1984, s. 311 vd; **S. Koca**: a. g. e., s. 118-121.

¹⁴⁷ **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 41 vd; **Sıbt İbnü'l-Cevzî**: a. g. e., s. 104 vd.

B-) SULTAN ALPARSLAN ZAMANINDA MUSUL (H.455-463/M.1063-1071)

Tuğrul Bey vefat edince kendisinden sonra hiçbir çocuk bırakmamıştır. Bunun üzerine o hayattayken kardeşinin oğlu **Süleyman b. Çağrı**'yı veliaht tayin etmişti. Dolayısıyla vefatından sonra Çağrı Bey'in oğlu tahta çıkıp sultan olarak adına hutbe okumuş¹⁴⁸, fakat Çağrı Bey'in oğlu Süleyman, sultan ilan edilmiş ise de kardeşi Alp Arslan buna karşı çıkmıştır. Süleyman, Alparslan karşısında tutunamayarak saltanatı ona bırakmak ve payitahtı terk etmek zorunda kalmıştır. Vezir **Amidü'l-Mülk el-Kündüri** de Süleyman adına okunmakta olunan hutbeyi Alp Arslan adına çevirmiştir (H.456/M.1063)¹⁴⁹.

Alp Arslan sultan ilan edildikten sonra Kutalmış ve kardeşi Kavurd taht üzerinde hak iddiası ile ortaya çıktılar. Fakat Alp Arslan kısa sürede bunlara karşı koyarak hepsini bertaraf etmiştir¹⁵⁰. Alp Arslan zamanında **Şerefü'd-devle Müslim b. Kureyş**'in makamı yükselmiştir. (H.459/M.1067) yılında Şerefü'd-devle, Sultan Alp Arslan'ın yanına gider. Sultan onun Hâkim olduğu yerlere, özellikle Musul'a ilaveten, Enbar, Hit, Harba ve el-Bevazici (*Bağdat ve Samerra*) arasındaki bölgeleri ve es-Siniin'i (*Tikrit'in yukarısında bir şehirdir*) ona ikta etti. Daha sonra Bağdat'a giderek orada merasim ile karşılanıp konaklandırıldı. Halife tarafından kendisine hil'at verilmiştir¹⁵¹.

Şerefü'd-devle Müslim b. Kureyş önce Musul ve Nusaybin, sonra yeni bölgeleri korumak için çok ısrarlı idi. Bunun üzerine (H.459/M.1067) yılında Beni Kilab

¹⁴⁸ **İbnü'l-Esir**: a. g. e., c. X, s. 43 vd; **Ebü'l-Farac**: a. g. e., c. I, s. 316; **İbn-Hallikân**: a. g. e., c. V, s. 69; **O. Turan**: a. g. e., s. 147-149; **M. A. Köymen**: Büyük Selçuklu imparatorluğu tarihi "Alparslan ve zamanı", c. III, Ankara, 1992, s. 9.

¹⁴⁹ **İbnü'l-Adîm**: Buğye, s. 10 vd; **Ebü'l-Farac**: a. g. e., c. I, s. 316; **El-Fârki**: a. g. e., s. 186; **M. A. Köymen**: a. g. e., c. III, s. 8 vd; **Kamuran Gürün**: a. g. e., s. 312; **S. Koca**: a. g. e., s. 122-126.

¹⁵⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz: **İbnü'l-Adîm**: Buğye, s. 13; **H. D. Yıldız**: doğuştan, c. VII, s. 117-120; **Kamuran Gürün**: a. g. e., s. 312 vd; **F. N. Uzluk**: a. g. e., s. 7; **S. Koca**: a. g. e., s. 127 vd, *Türkiye Selçuklular Tarihi*, s. 8-12.

¹⁵¹ **İbnü'l-Esir**: a. g. e., c. X, s. 60; **İbn-Haldûn**: a. g. e., c. IV, s. 320; **İbnü'l-Verdî**: a. g. e., c. I, s. 516; **el-'Umeri**: a. g. e., s. 50; **Yâsin el-'Umeri**: a. g. e., s. 97 vd; **Mevdûdî**: a. g. e., s. 232; **Joseph Deguignes**: a. g. e., c. III, s. 983; **El-Kıs Süleyman Sa'îğ el-Musulî**: a. g. e., s. 150.

(Kilaboğulları) Rahbe'de onlara karşı savaşa girdi. Beni Kilablılar, MısırFâtımî halifesine bağlıydılar, Şerefü'd-devle onları mağlup edip ve soygun sırasında ele geçirdikleri malları geri alır. Yanlarında bulunan ve Fâtımî alametini taşıyan sancakları Bağdat'a gönderdi, bunlar parçalanıp şehirde dolaştırıldı ve bu sebeple Şerefü'd-devle'ye hil'atler gönderilmiştir (H.460/M.1067)¹⁵².

Zamanla Şerefü'd-devle ile Sultan Alp Arslan'ın arası çok daha iyi olmaya başladı. (H.462/M.1069) yılında Dübeys b. Mezeyd ve Şerefü'd-devle Musul Hâkimi, sultanın ziyaretinde bulundular. sultanın veziri Nizâmü'l-Mülk onları karşıladı, bu sırada Sultan kardeşini Şerefü'd-devle ile evlendirdi ve onu Hezaresb rütbesine yükseltti¹⁵³. Sultan Alp Arslan zamanında yapılan fetihlere Türkmen beyleri de katılmış ayrıca fetih siyasetinde de değişiklikler olmuştur. Bu suretle Anadolu'da yurt kurma hareketi başlamıştır. Büyük çapta karşı taarruza geçen Bizans'ın yarattığı tehlikeyi Sultan Alp Arslan idrak etmiş, Malazgirt'e yönelmiş bulunan Rum hükümdarını karşılamak için harekete geçip Haleb'den ayrılmış ve Fırat'ı geçerken hayvanlarının çoğu boğulmuştur. Bilhassa Irak askerlerinin dağılmasından dolayı Alp Arslan bir ara Musul'a gitmiştir. Bu sırada Malazgirt'i işgal eden Bizans imparatoru askerleriyle birlikte Müslümanlara saldırıp pek çok kişiyi öldürür. Bunun üzerine Müslümanlar Alp Arslan'dan yardım isteğinde bulunurlar. Alp Arslan Musul'dan Silvan ve Erzen üzerinden Bitlis boğazı yoluyla Ahlat'a varmış, daha sonra Selçuklu ordusu, özellikle atlı birlikleri Bizans kuvvetlerine saldırıp onları bozguna uğratmıştır. Böylece Bizans ordusu geri çekilmek zorunda kalmıştır (H.464/M.1071).¹⁵⁴

Sultan Alp Arslan zamanında uygulanan fetih siyaseti çok büyük bir önem taşımaktadır. Nitekim Anadolu'da yurt kurma hareketi başlamıştır. Sultanın en önemli hareketi büyük çapta Bizans'ın taarruzuna karşı çıkıp Malazgirt gibi büyük Bizans şehirlerini fet-

¹⁵² İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 65; İbn-Haldûn: a. g. e., c.IV, s.320; el-Kıs Süleyman Sa'îğ el-Musufi: a. g. e., s. 150.

¹⁵³ Sibt İbnü'l-Cevzî: a. g. e., s. 234; el-Bundârî: a. g. e., s. 36.

¹⁵⁴ El-Fârkî: a. g. e., s.186-190; M. A. Köymen: Alparslan ve Zamanı, c. III, s. 26 vd; A. Sevim: Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi, Ankara, 1988, s. 57.

hetmekti. Bu hareketin başlangıcı Alp Arslan'ın Suriye'ye gelmesine neden oldu. Bu bölgede özellikle Haleb'te Mısır Fâtımî hutbesini değiştirmek için harekete geçmesine neden oldu. Sultan Horasan'dan Urfa'ya gelip karargah kurdu. Buradan Haleb Hâkimi **Mahmûd b. Nasr b. Salih**'e elçi gönderip O'na Şerefî'd-devle Müslim b. Kureys ve diğer hükümdarlarının hediye göndermek suretiyle itaat arz ettikleri gibi kendisinin de itaat etmesini istedi. Fakat O bunu kabul etmedi. Bunun üzerine Sultan Urfa'dan Suriye'ye hareket edip Haleb'i kuşattı. Bu sırada Sultan Alp Arslan'ın askerlerinin bir kısmı katiplerden biri olan Musul'lu **İbn-Cabir b. Saklab**'in kumandasında, oradaki durumu keşif için Trablus Şam'a gitmiştir. Fakat bu sırada Sultan, Bizans hükümdarının Horasan'a yürümek üzere hareket ettiğini haber alınca Haleb'ten ayrılmıştır. Bu habere göre Sultan Alp Arslan Musullulara güvenmiştir. Ayrıca Sultan, Musul şehrine stratejik bakımdan ve Bizans'lılara karşı hareketinden dolayı çok önem vermiştir (*H.463/M.11071*)¹⁵⁵.

Alp Arslan Bizans'ın yarattığı tehlikeyi fark ettiği zaman hemen harekete geçmiş, fakat hareket sırasında Fırat nehrini geçerken hayvanlarının çoğu boğulmuştur. Bu nedenle askerleri, özellikle de Irak askerleri dağılmışlardır. Ordusuz kalan Selçuklu hükümdarı Urfa'dan Musul'a hareket eder. Sultan Alp Arslan Musul'a geldiği zaman bu sırada Malazgirt'i işgal eden Bizans ordusunun önünden kaçan Müslümanlar Sultandan yardım isteninde bulunurlar. Sultan, Musul'dan hareket edip asker toplamak için Azerbaycan'a döner ve daha sonra kuvvetleriyle Bizans karşısına taarruza çıkar. İki taraf savaşa tutuşurlar. Bizans kuvvetleri bu savaşta mağlup olunca geri çekilmek zorunda kalmışlardır¹⁵⁶.

Alp Arslan'ın öyle görünüyör ki kimseye sormadan kendi başına kararlar aldığı ve derhal tatbik ettiği de oluyordu. Ani olarak verdiği bir karar bir insanın hayatına mal olabiliirdi. Sultanın vassalı olan hükümdarlara kızması, her zaman onların başlarını istemesini gerektirmezdi. Sultanın gazabına uğrayan vassal hükümdarlar çok defa arazi kaybına uğrarlardı. Vassal hükümdarlardan Müslim b. Kureys'ten nefret eden Sultan; Enbâr, Hit, Ana

¹⁵⁵ **İbnü'l-Adîm**: Buğye, s. 12-15; Zübdetü'l-Haleb Min Tarihi Haleb, Tahkik: Sami ed-Dehan, c.II, Dımaşk, 1954, s.19 vd.

ve Musul çevresinin onun elinden alınmasına emretmiştir (H.464/M.1072)¹⁵⁷. Sultan Alp Arslan Selçuklu Devletinde ve İslâm dünyasında çok önem ve şöhrat kazanmıştır. Nitekim O, cihan Hâkimiyeti şuurunu taşımış ve O'na Cihan sultanı ünvanı verilmiştir. Fakat vefat ettiği zaman Selçuklu ve İslâm alemi büyük bir Sultan kaybetmiştir. Daha önce yerine oğlu Melikşah'ı vasiyet etmiştir. Vefatından sonra Melikşah Selçukluların sultanı olmuştur (H.465 /M.1072)¹⁵⁷.

C-) SULTAN MELİKŞAH ZAMANINDA MUSUL (H.463-485/M.1071-1092)

Alp Arslan'ın büyük mirasına sahip olan Melikşah zamanında Selçuklu imparatorluğu en geniş ve kudretli seviyesine erişmiş, İslâm dünyası da en mesut devirlerinden birini yaşamıştır¹⁵⁹.

Melikşah zamanında Selçuklu imparatorluğunun umumi görünüşü kısaca şöyledir : İsfahan başkenttir. Ceyhun kıyılarından Hazar'ın güney sahillerini takiben Kafkaslara kadar uzanan sahada *Ziyariler*, *Şivanşahlar*, *Şeddadiler*, *Aphaza* memleketi, Tiflis ve Gürcistan Selçuklu Hâkimiyetini tanımaktadır. Çağrı Bey'in oğullarından **Kara Arslan Kavurd**'un zaptettiği Kirman, Fars, Umman bölgesi dolayısıyla Selçuklu idâresindedir. Bağdat, imparatorluğun manevi merkezidir. Musul'da Ukaylîler, Hille'de Mezyediler, Diyar-ı Bekir'de Mervanoğulları, Haleb'de Mirdasoğulları, Haleb'den güneye doğru fütuhat ilerliyor, Anadolu'nun doğu ve güney doğusundan batıya muhtelif istikametlerde Türkmen akınları devam ediyordu¹⁶⁰.

¹⁵⁶ El-Bundârî: a. g. e., s. 37 vd; M. A. Köymen: a. g. e., s. 26 vd.

¹⁵⁷ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 82; M. A. Köymen: a. g. e., s. 72 vd.

¹⁵⁷ O. Turan: a. g. e., s.199 vd.

¹⁵⁹ O. Turan: Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, s. 199.

¹⁶⁰ İ. Kafesoğlu: Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, İstanbul, 1953, s. 8.

Melikşah zamanında Musul hükümdarı Şerefü'd-devle Müslim b. Kureyş siyâsî ve askerî bakımdan önemli bir güç sahibi olmuştur. Sultan Alp Arslan'ın vefatından sonra Kirman'da bulunan kardeşi Kavurd Bey hemen harekete geçip ülkeyi ele geçirmek maksadıyla Rey üzerine yürür. Öte yandan Sultan Melikşah O'na karşı harekete geçip Nizâmü'l-Mülk ile beraber daha önce Rey'e varıp ve oradan Kavurd üzerine yürürler. İki taraf Hemedan civarında karşılaşarak savaşa tutuşurlar. Bu sıralarda Alp Arslan'ın yanına gelmekte olan Musul hükümdarı Şerefü'd-devle Müslim b. Kureyş ile Hille Hâkimi Behaü'd-devle Mansûr b. Dübeys b. Mezyed'in kuvvetleri Melikşah'ın yanında bulunmaktaydı. Musul Hâkiminin yanında bulunan, son zamanlarda Alp Arslan'ın arasını bulmak maksadıyla elçi olarak halife tarafından gönderilen Nakibler Nakibi **Tarrâd b. Muhammed ez-Zeynebi** de vardır. Bunlar Alp Arslan'ın vefatını ve Melikşah'ın tahta çıktığını öğrendikten sonra doğruca yeni hükümdarın yanına gitmişler ve bu savaşta hazır bulunmuşlardır. Savaş sırasında büyük bir rol oynamışlar, Nitekim Müslim b. Kureyş ve Behaü'd-devle'nin yanındaki Arab ve Kürt askerleriyle birlikte yaptığı saldırı sebebiyle Kirman ordusu tam bir hezimete uğramıştır. Kavurd, askerleri dağıldıktan sonra Hemedan dağlarına firardan başka çare bulamaz. Fakat daha sonra saklandığı yer haber alınıp yakalanır ve öldürülür¹⁶¹.

Sultan Melikşah zamanında iki Türkmen topluluğu Suriye ve Anadolu'da, Sultanın idâresinden ayrı olarak ortaya çıkmıştır. Sultan Anadolu ve Suriye'nin itaat altına alınmasını Melik ve Emîrlere havale etmiştir. Kardeşi **Tutuş**'u Suriye'ye, **Atsız** tarafından kurulan Türkmen devletini itaat altına almaya, Emîr Porsuk'u da Anadolu'ya Kutalmışoğullarını itaat altına almaya göndermiştir¹⁶². Sultan Melikşah Suriye bölgesine hareket eden Tcû'd-devle Tutuş'un yanına yardımcı olmak üzere, Musul hükümdarı Ukaylîler'den olan Şerefü'd-devle Müslim b. Kureyş'i O'na iltihak etmesini emretmiştir.

¹⁶¹ **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 82; **İ. Kafesoğlu**: a. g. e., s. 22 vd.

¹⁶² **O. Turan**: Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, s. 202; **K. Gürün**: a. g. e., s. 318.

Suriye'ye hareket eden Tutuş bu bölgeyi zapt edip, Hâkimiyetini sağlamıştır (H.470-471/M.1077-1078)¹⁶³.

1-) Musul Hâkimi Şerefü'd-devle Müslim b. Kureyş Kuzey Suriye'deki Faaliyetleri

Tacü'd-devle Tutuş b. Alp Arslan'ın Suriye'ye Hâkim olması bu bölgedeki durumu tamamen düzeltilmiş değildi. Nitekim Haleb şehrini birkaç defa kuşatmış ise de muvaffak olamamış ve oradan ayrılmıştır. İbnu'l-Esir bu muvaffakiyetsizliklerin sebebini, kuşatmış olduğu Haleb'e Musul Hâkimi Şerefü'd-devle Müslim b. Kureyş'in gizlice erzak, hububat ve diğer gıda maddeleri göndermesiyle Haleb halkının ihtiyaçlarının giderilmiş olmasına bağlamaktadır¹⁶⁴. Ayrıca Musul Hâkiminin bu konuda çok rolü vardır. Tutuş Haleb önlerinde savaş için karargah kurduğu zaman Şerefü'd-devle Müslim b. Kureyş de ona katılıp ve kendisiyle birlikte şehre karşı savaş durumu almıştır. Fakat Şerefü'd-devle bu sıralar Haleb Hâkimi olan **Sabık b. Mahmûd** ile olmak arzusunda idi. Bunun üzerine Şerefü'd-devle Müslim, Sabık'a moralini yükselten şeyler göndermiştir. Ayrıca bu sırada Sabık'a karşı durumda ve muhalefette olan Kılaboğulları kabilesinin Tutuş'tan ayrılmasına sebep olmuştur. Müslim b. Kureyş, Sabık ve Haleb halkı ile haberleşmesi dolayısıyla töhmet altında kalacağı ve bunun sonucunda Tutuş'a karşı niyetinin değişmiş olacağı endişesiyle O'ndan izin isteyip ayrılır. Müslim b. Kureyş askerleri ile Haleb önünden ayrılırken Sabık ve Haleb halkını takviye etmek için ordusunda bulunan her şeyi, özellikle yiyecek maddelerini onlara satmıştır. Onları zaafiyetten kurtarıp, kuvvetli bir duruma getirdikten sonra memleketine (Musul) dönmüştür.¹⁶⁵

¹⁶³ Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: **İbnü'l-Kalânîsî**: a. g. e., s. 112 vd; **O. Turan**: Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, s. 203; **İ. Kafesoğlu**: a. g. e., s. 37 vd; **Joseph Deguignes**: a. g. e., c. III, s.997.

¹⁶⁴ **İbnü'l-Esir**: a. g. e., c. X, s. 110.

¹⁶⁵ **İbnü'l-Adîm**: Buğye, s. 29, Zübde, c. II, s.57 vd.

Öte yandan Horasan Emîrlerinden **Türkmen et-Türki** adlı bir Emîrin beraberindeki askerlerle birlikte Tutuş'a yardıma gelmekte olduğu halde, Kilaboğulları kabilesi Emîrlerinden **Mansûr b. Kamil**'i Müslim'e haberci gönderip onlara engel olmak istemiştir. Bunun üzerine Şerefü'd-devle Müslim b. Kureyş Arab kabilelerinden kuvvet toplayarak, Türkmen et-Türki'nin askerlerine baskın yaparak, onların çoğunu öldürmüştür. Bu olaylar Tutuş'un kuvvetinin morallerini bozmuş ve Haleb kuvvetlerinin onlara karşı çıkmasıyla iki taraf savaşa tutuşmuştur. Savaşta Tutuş'un askerleri yenilmiştir (*H.471/M.1078-1079*).¹⁶⁶

Tutuş'un Haleb'den ayrılması Haleblileri memnun etmiş, öte yandan Musul Hâkimi Şerefü'd-devle Müslim b. Kureyş de bu durumdan faydalanmıştır. Nitekim Suriye'nin bu zengin ve müstahkem kalesini ele geçirmek için çeşitli faaliyetlere baş vurmaktan geri kalmamıştır¹⁶⁷. Fakat o bizzat Sultan Melikşah'dan Haleb'in fethine izin istemiş ve karşılık olarak her sene üç yüz bin altın ödemek taahhüdünde bulunmuş, Sultan da buna rıza göstermiştir¹⁶⁸. Ayrıca Tutuş'un Haleb önünden ayrılmasıyla ve şehir halkı Şerefü'd-devle'ye şehri kendisine teslim etmek üzere Musul'a gitmiş ve Şerefü'd-devle ile görüşerek O'nu şehre davet etmişlerdir. Bu da Musul Hâkimini harekete geçirmiştir¹⁶⁹. Nitekim Şerefü'd-devle Haleb'e yaklaşıncı şehri teslim etmekten vazgeçtiler. Haleblilerin lideri "**İbnü'l-Hutayti el-Abbâsî**" adıyla tanınan bir zat idi. Şerefü'd-devle şehri kuşatma halindeyken bu sırada kale dışında olan oğlu bir Türkmen tarafından yakalanarak Şerefü'd-devle'ye götürülmüştür. Bunun üzerine İbnü'l Hutayti Şerefü'd-devle'ye getirilen oğlunun

¹⁶⁶ **İbnü'l-Adîm**: Buğye, s. 31, Zübde, c. II, s.61-63.

¹⁶⁷ **İ. Kafesoğlu**: Sultan Melikşah Devrinde, s. 41..

¹⁶⁸ **Ez-Zehebî**: Kitabu Düvel, c.II, s. 5.

¹⁶⁹ **İbnü'l-Adîm**: Buğye, s. 32, Zübde, c. II, s. 67; **Sıbt İbnü'l-Cevzî**: a. g. e., s. 202, **İbn-Haldûn**:a. g. e., c.IV, s.321.

sağ salim iadesi şartıyla şehrin teslimi kararlaştırılmıştır¹⁷⁰. Böylece Musul Hâkimi Şerefü'd-devle Müslim b. Kureyş Haleb şehrini teslim almıştır (*H.478/M.1081*)¹⁷¹.

Musul Hâkimi Şerefü'd-devle Müslim b. Kureyş Haleb şehrine Hâkim olunca oğlunu bu -aynı zamanda Melikşah'ın halası **Safiye Hatun**'un oğlu idi Haleblilerden bir heyet tarafından mühürlenmiş müjde mektubunu hamilen İsfahan'a Melikşah'a gönderdi. Bu mektupta Haleb'e Hâkim olduğunu bildirdi. Ayrıca şehrin kendisine iltizama verilmesini talep etmiş, Sultan da onun isteklerini kabul edip halasının oğluna da Balis şehrini ikta etmiştir¹⁷². Şerefü'd-devle daha sonra Musul şehrine dönmüştür. Haleb şehrinin yönetimini de kardeşi **Ali b. Kureyş**'e bırakmıştır(*H.474/M.1082*)¹⁷³

Şerefü'd-devle Müslim b. Kureyş Suriye'yi zapt etmek ve oranın yönetimini ele geçirmek için çeşitli fırsatları değerlendirmiştir. Bunun üzerine Haleb'i aldıktan sonra Suriye bölgesinde iki siyâsî kuvvet mümessili olan Tutuş ve Müslim b. Kureyş arasında nüfuz rekabeti ortaya çıkmıştır. Nitekim Müslim b. Kureyş bir yandan Sultan Melikşah'a itaat arz ederken öte yandan da bütün Suriye'yi eline geçirmek suretiyle Emîrliğinin hükümler alanını genişletmek için çalışmıştır. Bunun üzerine Şerefü'd-devle Müslim Suriye şehirlerini ele geçirmek maksadıyla Harran şehrini zapt etti. Müslim, burayı Arab Numeyrilerden Benü Vessab'dan almıştır¹⁷⁴. Urfa'daki Bizans vâlisi (**Leon**) ile sulh ve anlaşma yapıp sikkelerinde Musul Hâkimi adını yazmayı kabul etti. Suriye sahiline yöne-

¹⁷⁰ Şerefü'd-devle Haleb şehrini teslim alması hakkında çeşitli rivayetler görülmektedir. bkz: **İbnü'l-Adîm**: Buğye, s. 32 vd; **Sıbt İbnü'l-Cevzî**: a. g. e., s. 202-204; **A. Sevim**: Suriye ve Filistin Selçuklular Tarihi, Ankara, 1983, s. 99-102.

¹⁷¹ **İbnü'l-Adîm**: Buğye, s. 32-35, Zübde, c. II, s. 68-69,73; **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 110; **Sıbt İbnü'l-Cevzî**: a. g. e., s. 207. Fakat Şerefü'd-devle Haleb'e Hâkim ve teslim olmasını (472 H/1079 M) yılında zikretmektedir. bkz: **İbnü'l-Cevzî**: a. g. e., c. IX, s. 560; **İbnü'l-Kalânîsî**: a. g. e., s. 113.

¹⁷² **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 110 vd; **İbn-Haldûn**: a. g. e., c. IV, s.321; **İ. Kafesoğlu**: Sultan melikşah Devrinde, s. 41.

¹⁷³ **İbnü'l-Adîm**: Zübde, c. II, s. 75.

¹⁷⁴ **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 116; **İbn-Tağrıberdî**: a. g. e., c. V, s. 113; **ez-Zehebî**: Kitabu Düvel, c. II, s. 6; **M. H. Yinanç**: a. g. e., s. 114; **el-Kıs Süleyman Sa'îğ el-Musulî** : a. g. e., s. 151.

lerek orada Antartus ve bazı kaleleri de ele geçirmiştir (H.474/M.1082)¹⁷⁵. Ayrıca Müslim b. Kureyş Şeyzer ve Humus'u da ele geçirmiştir (H.475/M.1082)¹⁷⁶.

Bu haberlere göre Müslim b. Kureyş kendi hesabına çalışmış ve bağımsız bir hüküm kurmaya uğraşmıştır. Suriye bölgelerini ele geçirmek planlarını uygulamaya devam ederken öte yandan Musul'u da ihmal etmedi. Nitekim Musul şehrini korumak için surunu tamir ettirerek yeniden yaptırmıştı (H.474/M.1082)¹⁷⁷. Ayrıca aşağıda söyleyeceğimiz üzere Şerefü'd-devle kendisi Suriye'de rakipsiz Hâkimiyet ihraz etmek için Fâtımî halifesi ile temaslara başlamıştır.

Daha önce zikrettiğimiz gibi Tutuş, Suriye bölgelerinin çoğunu ele geçirmiştir. Nitekim Mısırlıların Suriye bölgelerine saldırıya geçmeleri, (özellikle Dımaşk) burada bulunan Melikşah'ın kardeşi Atsız her ne kadar Melikşah'a itaatını arz etmiş ise de, Mısırlıların saldırısı üzerine ve onlara karşı koyamaması üzerine Atsız, Tutuş'a müracaat ederek yardım istemiştir. Bunun üzerine Tutuş yardım için Dımaşk'a yöneldi ve bu bölgeyi Mısırlılardan kurtardı. Ayrıca Tutuş Dımaşk'ı zaptetmiş ve Atsız'ı öldürmüştür (H.471/M.1079)¹⁷⁸.

Tutuş Suriye bölgesinde Musul Hâkimi ile rekabete girince iki taraf menfaatlerini korumak için çeşitli çareler aramakta idi. İkisi de birbirinin bertaraf edilmesi maksadıyla ele geçirdikleri yerlere saldırarak tüm bölgeyi ele geçirmeye çalışmışlardır. Ayrıca Tutuş bu bölgede mevcut olan Rum nüfuzunu itaat altına almak ve Mısır Fâtımî gücünü bölge-

¹⁷⁵ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 116; İbn-Kesîr: a. g. e., c. XII, s. 122.

¹⁷⁶ İbnü'l-Adîm: Zübde, c. II, s. 77; Sıbt İbnü'l-Cevzî: a. g. e., s. 215; İ. Kafesoğlu: a. g. e., s. 42; A. Sevim: Suriye ve Filistin, s. 102.

¹⁷⁷ İbn-Hlikân: a. g. e., c. V, s.268; Sıbt İbnü'l-Cevzî: a. g. e., s. 216.

¹⁷⁸ İbnü'l-Kalânî: a. g. e., s. 112; İbn-Hallikân: a. g. e., c. I, s.295; es-Sefedî: a. g. e., c. VI, s.195; ez-Zehebî: Kitabu Düvel, c. II, s. 4 vd; K. Gürün: a. g. e., s. 318 vd.

den uzaklaştırmak için uğraşmıştır.¹⁷⁹ Nitekim Tutuş Rum diyarına, Antakya ve civarına bağlı olan bölgeler üzerine Dimaşk'tan harekete geçmiştir. Tutuş'un Dimaşk'tan ayrıldığı, Haleb Hâkimi Şerefü'd-devle Müslim b. Kureyş duyunca asker toplamaya başladı, yanında büyük ve kalabalık bir ordu toplayarak Dimaşk üzerine yürüdü. Mısır Fâtımî halifesine haber gönderip Dimaşk'ı muhasara etmek için kendisine yardımcı birlikler göndermesini istedi. Halife O'na yardım vaadinde bulundu. Şerefü'd-devle'nin Dimaşk üzerine harekete geçtiği haberi Tutuş'a ulaştığı zaman Tutuş hemen Dimaşk'a döndü. Şerefü'd-devle Mısır'dan müspet cevap gelince Dimaşk'ı kuşattı. Şehir mukavemet etti. Nihayet Tutuş'un askerî Dimaşk'tan dışarı çıkıp savaştı ve Şerefü'd-devle'nin ordusuna ciddi bir şekilde saldırdı ayrıca Musul Hâkiminin kuvvtelerini hezimete uğradı. Arapların ekserisi bozulup çekildi ve kaçtı. Bu sırada Şerefü'd-devle Mısır'dan geleceğini ümit ettiği kuvvetleri beklemek üzere sebat ediyordu. Fakat Mısır'dan askerî yardım gelmediği için Şerefü'd-devle mecburen çekilmek zorunda kalmıştır (*H.476/M.1085*)¹⁸⁰. Şerefü'd-devle, Dimaşk'ı kuşattığı ve çekilmekte olduğu sırada Harran şehrinin kendisine karşı isyan ettiğini haber aldı. Bunun üzerine Şerefü'd-devle hemen Harran üzerine yürüdü ve şehri kuşattı, daha sonra da zaptetti¹⁸¹.

2-) Musul Hâkimi Şerefü'd-devle Müslim b. Kureyş Diyarbakır ve Çevresindeki Faaliyetleri

Büyük Selçuklu devleti Sultanı Melikşah devrinde Kuzey Irak ve el-Cezîre'de bağımsız bir Arap devleti kurmak isteyen Musul Emîri Şerefü'd-devle Müslim b. Kureyş ile ilgili önemli olaylardan birisi de Diyarbakır ve çevresinin doğrudan doğruya Selçuklu yönetimine alınmasıdır. Tarihte Mervanoğulları adıyla anılan ve Sultan Tuğrul Bey devrinde beri Selçuklu devletine tabi olan Müslüman bir Emîrliğin yönetimi altında bulunan bu

¹⁷⁹ Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: A. Sevim: Anadolu Fatihî Kutalmışoğlu Süleyman-şah, Ankara, 1990, s. 31-34; A. Sevim: Tutuş'un Büyük Selçuklu Saltanatını ele geçirme Teşebbüsü, Belleten, c. XXVII, Ankara, 1963, s. 412.

¹⁸⁰ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 120 vd; İbnü'l-Adîm: Zübde, c. II, s. 79-81; O. Turan: Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, s. 204; A. Sevim: Suriye ve Filistin, s. 104 vd; İ. Kafesoğlu: Sultan melikşah Devrinde, s. 42 vd.

¹⁸¹ İbnü'l-Adîm: Zübde, c. II, s. 81-83 Sıbt İbnü'l-Cevzî: a. g. e., s. 221-223; İbn-Haldûn: a. g. e., c. IV, s. 321; el-Yâfî: a. g. e., c. III, s. 109 vd; M. H. Yinanç: a. g. e., s. 115 vd

bölge XI. Yüzyılda, Diyarbakır ve Ahlat olmak üzere iki bölüme ayrılmış idi. Mervanlı Emîri **Nizamü'd-dîn Nasr**'ın ölümünden (H.473/M.1080) sonra Emîrliğin yönetimini üzerine alan **Nasrü'd-devle Mansûr**'un Müslüman veziri **Ebû-Tahir Enbârî**'yi azledip yerine Hristiyan tabib **Ebû Sâlim**'i vezirlik makamına getirmesi üzerine Mervanlı ülkesinde bir takım huzursuzluk ve şikayetler başladı. Bu girişimleri dikkatle izleyen Sultan Melikşah bu bölge yönetiminin doğrudan doğruya Büyük Selçuklu devletine bağlanması-na karar verdi. Ayrıca bölgenin zengin ve kıymetli bir ülke olduğu için de imparatorluğa bağlanmasını tavsiye etmiştir¹⁸². Nitekim bu sırada Melikşah'ın teveccühünü kazanmaya muvaffak olan **Fahrü'd-devle b. Cüheyr** bu ülkenin imparatorluğa bağlanmasını tavsiye etmiştir¹⁸³. **Fahrü'd-devle Ebû-Nasr Muhammed b. Muhammed b. Cüheyr** (H.398/M.1007-1008) yılında Musul'da doğmuştu. Ukayloğullarından Berke b. Mukallid'in hizmetinde bulunmuş. Bir müddet Haleb'te vezirlik vazifesini görmüştür. Sonra Meyafarikin'de Mervanoğullarının veziri oldu. Dirayeti ve çalışkanlığı sayesinde şöhret bulmuştur¹⁸⁴. (H.454/M.1062) yılında el-Kâim tarafından Bağdat'a davet edilerek hilafet vezirliğine getirildi. Gerek **Fahrü'd-devle** gerekse oğlu 'Amidü'd-devle, Ebû Mansûr halife el-Muktedi zamanında nüfuzlu şahsiyetler idiler. Fakat Bağdat'ta çıkan mezheb ihtilafı ve bir takım olaylar sebebiyle vezirlikten azil ile ailesiyle birlikte Selçuklu başkenti İsfahan'a gitmiştir. Dolayısıyla **Fahrü'd-devle** sultanın huzuruna çıkınca daha önce Diyarbakır'da vezirlik yaptığı için sultana geniş bilgi vermiştir¹⁸⁵.

Bunun üzerine Sultan Melikşah Diyarbakır ve çevresinin imparatorluk sınırları içine alınmasını, bu bölge siyasetlerine uygun bulan Sultan **Fahrü'd-devle**'nin önerisini olumlu karşıladı. Çok geçmeden Sultan **Fahrü'd-devle**'yi meliklik (yarı bağımsız, muhtar) alametlerinden olan hil'at, kös (*günde üç kez çalınmak üzere*) ve sancak vererek "halife ve sultan

¹⁸² **İ. Kafesoğlu**: Sultan melikşah Devrinde, s. 48; **H. D. Yıldız**: doğuştan, c. VII, s. 134; **A. Sevim-Yaşar Yücel**: Türkiye Tarihi, c. I, Ankara, 1995, s. 66 vd.

¹⁸³ **Ez-Zehebî**: Kitabu Düvel, c. II, s. 7; **O. Turan**: Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, s. 204.

¹⁸⁴ **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 162; **İ. Kafesoğlu**: Sultan melikşah Devrinde, s. 46.

¹⁸⁵ **İbn-Hallikân**: a. g. e., c. V, s. 127-131; **İbn-Haldûn**: a. g. e., c. IV, s. 321 vd; **İ. Kafesoğlu**: Sultan Melikşah Devrinde, s. 47 vd; **A. Sevim, E. Merçil**: a. g. e., s. 101; **A. Sevim, Y. Yücel**: a. g. e., c. I, s. 67.

adına hutbe okutmak, para bastırmak ve devlet hazinesine her yıl düzenli olarak vergi vermek” şartıyla Diyarbakır ve çevresi Hâkimliğine atamıştır (*H.476/M.1083*)¹⁸⁶

Sultan değerli Selçuklu Emîr ve kumandanlarından Emîr **Artuk b. Ekub**(*Çubuk*)’u, Fahrü’l-devle’ye yardım etmek üzere görevlendirmiştir. Büyük Selçuklu ordusu birlikleri Diyarbakır ve Ahlat üzerine harekete geçtiği sırada, Mervanlı Emîri **Mansûr**, savunma işleriyle yakından ilgilenmekten başka bu sıralarda Musul, el-Cezîre ve Haleb Hâkimi bulunan Şerefü’l-devle Müslim’in yanına giderek Amid’i O’na teslim etmek üzere kendisine yardımcı olmasını istemiştir. İki taraf birleşerek birbirlerini destekleyeceklerine dair yemin ettiler, Fahrü’l-devle’ye karşı savaşmak için anlaştılar ve Amid üzerine yürüdüler. Bu sırada Fahrü’l-devle Amid yöresinde karargah kurmuştu. Onların kendilerine karşı işbirliği yaptıklarını görünce barış yapmak istedi ve “Benim yüzümden Arapların başına bir felaket gelmesini istemem” dedi. Türkmenler Fahrü’l-devle’nin niyetini anladılar. Bunun üzerine Türkmenler geceleyin atlarına binip Arapların üzerine yürüdüler ve onları kuşattılar,savaş başladı ve giderek şiddetlendi.Daha sonra Araplar mağlup oldular.Vezir Fahrü’l-devle ile Emîr Artuk ise bu savaşa katılmadılar (*H.477/M.1084*)¹⁸⁷.

Türkmenler Arapları hezimete uğrattıktan sonra onların ordugahlarına daldılar ve buraları yağmaladılar. Bu arada Şerefü’l-devle ile Mervanoğlu, askerleri darmadağın olduktan sonra, Amid’e sığındılar. Burada Sultan ordusu tarafından muhasara edildiler. Amid içine kapanan Şerefü’l-devle ezici muhasaradan kurtulmak için ve kendine bir zarar gelmesinden korkarak Amid’e salimen çıkmasına yardım ettiği takdirde Artuk Bey’e pek çok miktarda para vermeyi taahhüt etti. Artuk Bey Müslim ile anlaştı. Bunun üzerine Musul emîri Amid’den çıkarak Rakka’ya ulaşmaya muvaffak oldu. Artuk Bey’e olan vaatle-

¹⁸⁶ İbnü’l-Esir: a. g. e., c. X, s. 122 vd; Sıbt İbnü’l-Cevzî: a. g. e., s. 223; İbn-Haldûn: a. g. e., c. 1V, s. 322; O. Turan: a. g. e., s. 204; A. Sevim, E. Merçil: a. g. e., s. 101; A. Sevim, Y. Yücel: a. g. e., c. I, s. 67; Joseph Deguignes: a. g. e., c.III, s. 998.

¹⁸⁷ İbnü’l-Esir: a. g. e., c. X, s. 125; Ebû’l-Farac: a. g. e., c. I, s.330; İbn-Haldûn: a. g. e., c. 1V, s.322; İbn-Vâsıl: Müferriçü’l-Kurub fi Ahbari Beni Eyyub, Tahkik: Cemaleddin Şeyyal, c. I, Mısır, 1953, s. 12; H. D. Yıldız: doğuştan, c. VII, s 134; A. Sevim: Anadolu Fethi Selçuklular Dönemi, s. 101 vd; M. H. Yınanç: a. g. e., s. 139 vd; el-Kıs Süleyman Sa’îğ el-Musulî: a. g. e., s. 151.

rini de yerine getirdi¹⁸⁸. Ayrıca Musul Hâkimi Şerefü'd-devle Müslim b. Kureyş, savaşta esir düşen Beni Ukayl mensupları, kadınlar ve çocuklar ile Selçuklu ordusunda kumandan olan Hille emîri **Bahau'd-dîn Mansûr**'un oğlu **Seyfû'd-devle Sadaka**'yı para ve mal mukabilinde kurtararak memleketlerine göndermiştir¹⁸⁹.

Sultan Melikşah Şerefü'd-devle'nin mağlup olduğunu ve Amid'de muhasara edildiğini duyunca onun esir alınacağından hiç şüphe etmemiştir¹⁹⁰. Ayrıca Sultan Melikşah, Musul hükümdarı Şerefü'd-devle Müslim b. Kureyş'e kendisine ve Abbâsî halifesine karşı davranışları sebebiyle özellikle Diyarbakır muhasarasında Mervaniler ile işbirliği yapması ve Selçuklu ordusuna karşı mukavemet göstermesi sebebiyle kızdırmıştır¹⁹¹.

Bunun üzerine Sultan Ukaylîlerin bütün topraklarını Fahrü'd-devle'nin oğlu '**Amidü'd-devle Eba-Mansûr Muhammed**'e iкта ederek ona hil'at verdi ve büyük bir orduyla Musul'a gönderdi. Türkmen beyleri de O'nun emrindeydiler. Ayrıca Emîrlerden **Kâsimü'd-devle Aksungur**'u da onunla göndermiştir (*H.477/M.1084*)¹⁹².

Diyarbakır muhasarasını terk etmek ve Şerefü'd-devle ile anlaşmak suretiyle suçlu bir durumda bulunan Artuk Bey kendisini affettirmek için Sincar'dan yanındaki Türkmenler ile beraber Musul civarında Dakuka'da '**Amidüd**'-devle'ye katılıp Musul önüne gelmiş ve orada karargah kurmuşlardı. Daha sonra Emîr Artuk, '**Amidü'd-devle**'nin yanından ayrılarak Sultan'ın yanına gitti. '**Amidü'd-devle** ise Musul'u muhasara ederek onlara haber gönderip teslim olmalarını teklif etti ise de onlar kendi hükümdarları Şerefü'd-devle'nin göndermiş olduğu talimat mucibince şehirlerini ancak sultana teslim edebilecek-

¹⁸⁸ **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 125 vd; **El-Fârîkî**: a. g. e., s.193; **Sıbt İbnü'l-Cevzî**: a. g. e., s. 227 vd; **İbnü'l-Verdî**: a. g. e., c. I, s. 530 vd; **İ. Kafesoğlu**: Sultan Melikşah Devrinde, s. 50 vd; **A. Sevim**, **Y. Yücel**: a. g. e., c. I, s. 68; **el-Kıs Süleyman Sa'îğ el-Musulî**: a. g. e., s. 151.

¹⁸⁹ **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 126; **İ. Kafesoğlu**: Sultan Melikşah Devrinde, s. 51.

¹⁹⁰ **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 126; **Sıbt İbnü'l-Cevzî**: a. g. e., s. 228; **İbn-Vâsıl**: a. g. e., c. I, s. 13.

¹⁹¹ **H. D. Yıldız**: doğuştan, c. VII, s 135; **A. Sevim-E. Merçil**: a. g. e., s. 105.

¹⁹² **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 126; **İbn-Kesîr**: a. g. e., c. XII, s. 126; **İbnü'l-Verdî**: a. g. e., c. I, s. 531; **İbn-Vâsıl**: a. g. e., c. I, s. 13; **el-Bundârî**: a. g. e., s. 78.

lerini bildirdiler. Bu haber derhal sultana arz edildi. Büyük Sultan Melikşah bizzat kendisi ve askerleriyle birlikte İsfahan'dan Şerefü'd-devle'nin ülkesi özellikle Musul'u ele geçirmek üzere harekete geçti. Sultan Musul'a varınca şehrin ümera ve eşrafı kapıları açtılar ve istikbal ederek onu şehre davet ettiler. Şehre giren Sultan büyük merasimle karşılanmıştır. Onlar sultana şehri teslim etmek hususunda kendilerine Müslim'in vermiş olduğu talimat-tan bahsettiler. Bu haber büyük sultanı çok memnun etti ve O'nun Ukayloğulları devletini ortadan kaldırmak hususundaki fikrinin değişmesine sebep oldu.¹⁹³ Ayrıca Sultan Musul'da birkaç gün kaldıktan sonra bu sırada kardeşi Tekiş'in Horasan'ın "Merv" şehrinde ayaklandığı ve imparatorluğun doğu hudutlarında bazı kaleleri işgal ve yağmaladığı haberi-ni almıştır¹⁹⁴.

Bunun üzerine Sultan Melikşah Musul bölgesinde fazla zaman kaybetmeyi uygun bulmayarak veziri Nizâmü'l-Mülk'ün oğlu Müeyyedü'l-Mülk'ü, Şerefü'd-devle'nin bulunduğu yer olan "Rahbe" şehrine gönderdi ve O'nun huzuruna gelmesini istedi. Şerefü'd-devle bu emre uyarak Haleb'den sultana hediyeler sunmak için borç para temin edip ağır hediyelerle sultanın huzuruna çıkmış. Hediyeler arasında Amid kuşatmasından kaçarken kullandığı ve hayatını kurtaran (*Beşşar*) adındaki kıymetli atı da vardı. Şerefü'd-devle sultanı memnun etmeye muvaffak olmuş. Melikşah da onu affedip ülkesine yeniden sahip olmasını onaylamıştır. Daha sonra sultan kardeşinin isyanını bastırmak için Horasan'a hareket etmiştir¹⁹⁵.

3-) Türkiye Selçuklu Hükümdarı Süleyman-şah İle Musul Hâkimi Şerefü'd-devle Müslim b. Kureyş Çatışması.

¹⁹³ Sibt İbnü'l-Cevzî: a. g. e., s. 227 vd; H. D. Yıldız: doğuştan, c. VII, s 135; İ. Kafesoğlu: Sultan melikşah Devrinde, s. 56 vd; M. H. Yınanç: a. g. e., s. 144 vd.

¹⁹⁴ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 126 vd; Müneccimbaşı: a. g. e., s.56 vd; Sibt İbnü'l-Cevzî: a. g. e., s. 230; H. D. Yıldız: doğuştan, c. VII, s 136; A. Sevim, E. Merçil: a. g. e., s. 105; Joseph Deguignes: a. g. e., c. III, s. 998 vd.

¹⁹⁵ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 126 vd; İbnü'l-Adîm: Zübde, c. II, s.85 vd; İbnü'l-Verdî: a. g. e., c. I, s. 531; el-Bundârî: a. g. e., s. 78; İbn-Haldûn: a. g. e., s. 323; Ahmed Bin Mahmûd: a. g. e., c. I, s. 144 vd;

Anadolu (*Bilad-ı Rum*)daki Selçuklu hükümdarı olan **Süleyman b. Kutalmış** Suriye üzerine yürüyerek kuzey bölgelerini ele geçirmek üzere Antakya'ya varmış ve şehri fethetmiştir (*H.477/M.1084*)¹⁹⁶. Bu şehir (*H.358/M.969*) yılından beri Rumlar elinde bulunuyordu. Fakat son zamanlarda buradaki Rum Hâkimler halka ve askerlere çok kötü davranışta bulunmakta idi. Bu yüzden Süleyman b. Kutalmış'a haber göndererek şehri O'na teslim etmek üzere şikayette bulunmalarından sonra Süleyman hemen hareket ederek şehri ele geçirmiştir. Antakya şehrini ele geçirdiği zaman Sultan Melikşah'a haber gönderip fethin O'nun adına yapıldığını bildirdi, ayrıca O'na itaatını arz etmiştir¹⁹⁷. Süleyman-şah, Melikşah'a itaat arz ettiği zaman hutbe ve sikkenin onun namına olduğunu bildirmiştir¹⁹⁸.

Antakya'nın fethinden sonra Sultan Melikşah'ın Hâkim olduğu memleketlerin siyâsî bakımından bir kısım Musul ve Haleb hükümdarı Şerefü'd-devle Müslim b. Kureyş tarafından diğer bir kısım da Anadolu fatihi Süleyman-şah tarafından idâre altına alınmış, aynı zamanda bir kısmını da Suriye hükümdarı Tacü'd-devle Tutuş tarafından idâre ediliyordu. Bu üç hükümdar büyük Selçuklu sultanı Melikşah'a tabii olarak vergiler ve hediyeler göndererek Hâkimiyetlerini sürdürüyorlardı. Fakat bu durum hükümdarların aralarında menfaatlerini korumak için rekabet yaratmıştır.

Şerefü'd-devle her ne kadar Musul saltanatını ve hükmünü yeniden ele geçirmiş ise de bir daha sultanın teveccühünü kazanamamıştır. Nitekim Süleyman b. Kutalmış Antakya'yı fethedince Şerefü'd-devle Müslim b. Kureyş O'na haber gönderip Antakya'nın Hâkimi olan (*Philatetos*)'un kendisine gönderdiği haracı istemiş ve kendisini sultana karşı gelmekle korkutmuştur. Süleyman ise O'na şu cevabı verir: "Sultan'a itaat benim uygulama-

Yâsîn el-'Umerî: a. g. e., s. 50; **O. Turan**: Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, s. 205; **K. Gürün**: a. g. e., s. 319; **Ç. Uluçay**: a. g. e., s. 62.

¹⁹⁶ **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 128; **es-Süyûti**: a. g. e., s. 391; **Urfalı Mateos**: Vekayi-Namesi; çevr: H. D. Andreasyan, Ankara, 1962, s. 161; **S. Koca**: Türkiye Selçuklular Tarihi, s.45 vd; Antakya fethi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: **A. Sevim**: Anadolu Fatihî Kutalmışoğlu Süleyman-şah, s. 31-34.

¹⁹⁷ **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 128 vd; **Ebü'l-Farac**: a. g. e., c. I, s.331; **İbnü'l-Verdî**: a. g. e., c. I, s. 531; **İbn-Vâsıl**: a. g. e., c. I, s. 14; **el-Yâfî**: a. g. e., c. III, s. 120; **el-Kıs Süleyman Sa'îğ el-Musufî**: a. g. e., s. 151.

¹⁹⁸ **O. Turan**: Selçuklular Zamanında türkiye, İstanbul, 1971, s. 73; **S. Koca**: a. g. e., s. 55.

yıp yapageldiğim birşeydir. Hutbeyi O'nun adına okutup, ülkede sikkeyi de onun adına bastırırım. Sultana Allah'ın Antakya ve diğer küffar şehirlerinin fethini ancak kendisinin yüzüsuyu hürmetine bana nasip ettiğini bildirdim. Benden önceki Antakya Hâkimi gönderdiği harac gelince,O bir kafırdı,bu sebeple hem kendisinin ve hem de adamlarının baş vergisini (cizye) gönderiyodu. Ama ben Allah'a şükür müslümanım,sana hiçbir şey gönderemem.” demiştir¹⁹⁹.

Süleyman-şah'ın Antakya'yı fethetmesi ve kendi yönetimi altındaki ülkeleri tehdit eder bir duruma gelmesi Musul Hâkimi Şerefü'd-devle Müslüm b. Kureyş'i çareler aramaya sevk etti. Çünkü o tek başına Süleyman-şah ile mücadele edemeyeceğini anlayarak müttefik aramaya başlamıştı. O bu amaçla **Artuk Bey**'e başvurdu. Artuk Bey ise Diyarbakır önündeki davranışı nedeniyle Melikşah ile arasının bir daha düzelmeyeceğini hissedererek Sultanın hizmetinden ayrılmaya karar verip Suriye Meliki Tutuş'a katılmıştır. Tutuş ise O'nu Kudüs vâililiğine tayin etmiştir. Artuk Bey daha sonra Şerefü'd-devle Müslim'in önerisini kabul ederek, onunla birleşmeye karar vermiştir²⁰⁰.

Bu sebepler üzerine Şerefü'd-devle Müslüm b. Kureyş Araplar ve Türkmenlerden müteşekkil bir ordu topladı. Şerefü'd-devle kuşatma maksadı ile Antakya üzerine yürüdü. Öte yandan Süleyman-şah bunu duyunca asker toplayıp onun üzerine yürüdü.²⁰¹ İki taraf arasında Antakya ile Halep yakınında savaş başladı²⁰². Şerefü'd-devle mağlup oldu. Bu savaşta çok sayıda Arap öldürüldü. Kaçmak isteyen Şerefü'd-devle ise yakalanarak öldü-

¹⁹⁹ **İbnü'l-Esir**: a. g. e., c. X, s. 129; **İbnü'l-Adîm**: Zübde, c. II, s.89; **İbn-Vâsıl**: a. g. e., c. I, s. 15; **İbn-Haldûn**: a. g. e., c. IV, s. 323; **A. Sevim** ,Y. **Yücel**: a. g. e., c. I, s. 80; **A. Sevim**: Anadolu Fatihî Kutalmışoğlu Süleyman-şah, s. 34; **el-Kıs Süleyman Sa'îğ el-Musulî**: a. g. e., s. 152; **S. Koca**: a. g. e., s.48.

²⁰⁰ **A. Sevim** ,E. **Merçil**: a. g. e., s. 105 vd.

²⁰¹ **İbnü'l-Adîm**: Zübde, c. II, s. 91, Süleyman-şah'ın Ordusu 4 bin, Şerefü'd-devle'nin ise 6 binden daha fazla olduğunu kaydetmektedir; **Urfalı Mateos**: a. g. e., s.163 vd, göre ise Şerefü'd-devle'nin ordusu 100,000 askerden oluşmaktadır.

²⁰² .Kaynaklar bu savaşın yeriyle ilgili çeşitli isimler zikir etmektedirler: **Sıbt İbnü'l-Cevzî**: a. g. e., s. 235 , bu savaşın Sefin nehirin kıyısında iki taraf arasında cereyan ettiğini bildirmekte. **Urfalı Mateos** :a. g. e., s. 164, göre Bızah-Bezah denilen yerde iki taraf savaşmışlardı.Fakat **S.Koca** :a. g. e., s. 48, bu savaşın Afrin çayı kenarındaki kurzahil yöresinde cereyan ettiğini kaydetmektedir.

rüldü (H.478/M.1085)²⁰³. Bazı rivayetlere göre Şerefü'd-devle'nin bu savaşta mağlup olmasının sebebi savaş esnasında onun ordusundaki Türkmenlerin Süleyman-şah tarafına geçmeleridir. Ayrıca Artuk Bey de askerleriyle Süleyman-şah tarafına geçince bu sırada orduda sadece Araplar kaldığı için mağlup olmuşlardı²⁰⁴.

4-) Şerefü'd-devle'den Sonra Musul'un Durumu

Şerefü'd-devle, el-Cezîre yöresindeki Diyar-Rabia ve Diyar-Mudar, Musul ve Suriye'de bazı bölgeleri, özellikle Haleb'i yönetimi altına almıştır. Adil bir insandı ve halka iyi davranırdı. Ülkesinin her tarafında emniyet ve ucuzluk vardı. Ülkesini gayet iyi idâre etmiştir. Şerefü'd-devle öldürülünce Ukaylîler kardeşi **İbrahim b. Kureyş**'in yanına gittiler. O sırada hapiste bulunan İbrahim'i çıkararak başlarına hükümdar yapmışlardır²⁰⁵. İbrahim b. Kureyş seçildiği zaman sultan Melikşah (H.479/M.1086) yılında O'nu Musul ve el-Cezîre hükümdarı olarak tayin etti. Ayrıca O'nu, halası (*Safiye Hatun*) Müslim b. Kureyş'in karısı ile evlendirmiştir²⁰⁶.

Yukarıda anlatılanlara göre sultan Melikşah ile Musul Ukaylîlerinin ilişkileri çok samimi olmuştur. Nitekim Sultan (H.479/M.1086) yılında İsfahan'dan ordusuyla kuzey Suriye'ye, Haleb halkının isteği üzerine harekete geçmiştir. El-Cezîre'de ilk konak olarak seçtiği Musul'a vardı. Oradan Harran'a geldi, bu şehri teslim aldı ve Şerefü'd-devle'nin oğlu **Ebû-Abdullah Muhammed b. Müslim b. Kureyş**'e ikta etmiştir²⁰⁷. Daha sonra O'nun Hâkimiyetine Rahba ve Rakka'yı da ekledi. Sultan O'nu kardeşi (*Züleyha*) ile ev-

²⁰³ **İbnü'l-Esir**: a. g. e., c. X, s. 129; **İbnü'l-Adîm**: Zübde, c. II, s. 91 vd; **Ebûl-Farac**: a. g. e., c. I, s. 332 vd; **İbn-Vâsıl**: a. g. e., c. I, s. 15; **ez-Zehebî**: Kitabu düvel, c. II, s. 7; **İbnü'l-İmâd el-Hanbelî**: a. g. e., c. V, s. 343; **A. Sevim**: Anadolu Fatihi Kutalmışoğlu Süleyman-şah, s.34 vd; **el-Kıs Süleyman Şa'îğ el-Musulî**: a. g. e., s. 152; **S. Koca**: a. g. e., s. 48.

²⁰⁴ **İbnü'l-Esir**: a. g. e., c. X, s. 129; **Sibt İbnü'l-Cevzî**: a. g. e., s. 234; **İbn- Haldûn**: a. g. e., c. IV, s. 323.

²⁰⁵ **İbnü'l-Esir**: a. g. e., c. X, s. 129 vd; **İbn-Kesîr**: a. g. e., c. XII, s. 126; **İbnü'l-Verdî**: a. g. e., c. I, s. 531; **el-Umerî**: a. g. e., s. 99.

²⁰⁶ **Sibt İbnü'l-Cevzî**: a. g. e., s. 238; **es-Sefedî**: a. g. e., c. VI, s. 93 vd.

lendirmiştir²⁰⁸. Ayrıca Sultan Haleb'e bağlı (*Ca'ber*) kalesi ile Irak'taki Ana ve Hit'i de **Salim b. Malik el-Ukaylî**'ye ikta etmiştir²⁰⁹.

Sultan Melikşah zamanında Musul ve çevre bölgelerinde siyâsî istikrara önem verilmiş ve adalet yayılmıştır. Sultan, Musul şehrine yaklaştığı zaman yolda Araplardan bir grup gelip sultana Cezîre askerlerinden ve o yerlerin beylerinden şikayetçi olarak, onlardan kendilerine aman olması için sultandan yardım istediler. Sultan da bunlara kendi oklarından bir tutam ok verip kendi aralarında dağıtmasını istedi. Elinizde benim okumu gören size taarruz eylemez ve zararlı söz söylemez. Öte yandan sultana bir bedevi gelip sizin kullarınızdan biri benim gönderimi (*kargı,mızrak*) aldı diye şikayet etti. Sultan o gulamı huzuruna getirdi, gönderi alıp elini kestikten sonra gönderin üzerine diktirip etrafta gezdirdi. Bu yol ile ülkeyi idâre edip halkın üzerindeki zulmü önlemiştir²¹⁰.

Bu yüzden Sultan Melikşah Musul ve çevresinde değil belki tüm Irak ve ülkesinde sevgi kazanmıştır. Ayrıca Sultan siyâsî, içtimai ve idârî işlere önem vererek o halkın saygısını kazanmış. Nitekim Sultan, Bağdat şehrine geldiği zaman bütün halk toplanmıştır. Sokaklar ve her taraf insan ile doluydu. Herkes sultanı övüp dua ederdi. Sultan'ın Bağdat'a gelişinin sebebi de kızını Abbâsî halifesi ile evlendirmektir. Musul'dayken İsfahan'a düğün için çeyiz olarak Bağdat'a getirmeleri için adamlar göndermiştir²¹¹.

Daha önce anlattığımız gibi Müslim b. Kureyş öldükten sonra Ukaylîler, kardeşi İbrahim b. Kureyş'i hapisten çıkarıp O'nu Musul hükümdarı olarak seçtiler. Fakat İbrahim

²⁰⁷ **İbn-Vâsıl**: a. g. e., c. I, s. 16 vd; **Ahmed Bin Mahmûd**: a. g. e., c. I, s. 150 vd; **İ.Kafesoğlu**: Sultan Melikşah Devrinde, s. 91; **H. D. Yıldız**: Doğuştan, c. VII, s 136; **A. Sevim , E. Merçil**: a. g. e., s. 107 vd.

²⁰⁸ **Sıbt İbnü'l-Cevzî**: a. g. e., s. 238; **İbn-Hallikân**: a. g. e., c. V, s. 268; **ez-Zehebî**: el-'İber, c. II, s. 340; **İbnü'l-Verdî**: a. g. e., c. II, s. 5; **es-Sefedî**: a. g. e., c. VI, s. 93; **İbn-Haldûn**: a. g. e., c. IX, s. 323 vd; **İ. Kafesoğlu**: Sultan Melikşah devrinde, s. 91.

²⁰⁹ **Sıbt İbnü'l-Cevzî**: a. g. e., s. 240; **Yâsîn el-'Umerî**: a. g. e., s. 51.

²¹⁰ **Sıbt İbnü'l-Cevzî**: a. g. e., s. 239; **Ahmed Bin Mahmûd**: a. g. e., c. I, s. 150 vd.

²¹¹ **Sıbt İbnü'l-Cevzî**: a. g. e., s. 241; **Ahmed Bin Mahmûd**: a. g. e., c. I, s. 152 vd.

siyâsî ve idârî bakımdan çok fazla bilgi sahibi değildi. Bu yüzden Hâkimiyeti altında olan bazı bölgeler, Haleb ve Enbar gibi beldeler O'nun kontrolü altından çıkmıştır²¹².

Bunun üzerine sultan Melikşah Ukayloğullarının Emîri İbrahim b. Kureys b.Bedrân'ı hesaba çekmek üzere yanına çağırılmış ve huzura gelince onu tevkif etmişti. Daha sonra da Fahrü'd-devle, **Ebû-Nasır Muhammed b. Muhammed b. Cüheyr**'i onun elindeki yerlere göndererek Musul ve diğer şehirleri de ele geçirmişti. İbrahim ise Sultan Melikşah'ın yanında tevkif durumunda kalmıştır (*H.482 –M.1089*)²¹³. **Fahrü'd-devle** Musul vâlîsi olarak ,halka çok iyi davrandı.Ayrıca bir ilim adamı olup, Fıkıh dalında çok bilgi sahibidi.Musul şehrini idâre ederek bir taraftan ilimini bu şehrin eğitiminde katkısı olmuş.Diğer taraftanda halkın idâresini ihmal etmemiştir²¹⁴.

Fahrü'd-devle daha önce birçok görevlere atanmış ve başarılı olmuştur. Özellikle Abbâsî halifeleri için vezirlik yapmış, daha sonra Musul şehrine yönetici olarak atanmış ve oraya gitmiş, orada da vefat etmiştir (*H.483/M.1090*)²¹⁵. Sultan Melikşah Musul hükümdarı vefat edince orayı ve civarındaki bölgeleri özellikle el-Cezîre'yi, **Çökürmüş**'e ikta etmiştir²¹⁶.

²¹² **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 130; **İbnü'l-Adîm**: Zübde, c. II, s. 95 vd; **El-Kıs Süleyman Sa'îğ el-Musulî**: a. g. e., s. 153.

²¹³ **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 139; **İbn-Vâsıl**: a. g. e., c. I, s. 23.

²¹⁴ **El-Fârkî**, a. g. e., s. 221.

²¹⁵ **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 162; **İbnü'l-Verdî**: a. g. e., c. II, s. 7; **İbn-Tağriberdî**: a. g. e., c. V, s. 130; **el-Bundârî**: a. g. e., s. 83.

²¹⁶ **Er-Râvendî**: a. g. e., s. 127, **O. Turan**: Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, s. 83; Başka bir rivayete göre Melikşah, Muhammed b. Şerefü'd-devle'yi Musul ve yöresinin hâkimliğine tâyin etmiş ayrıca Rahbe, Harran, Suruç ve Hapur'u da kendisine ikta etmiştir. Bkz. **İ. Kafesoğlu**: Sultan Melikşah Devri, s. 91; **A. Sevim**: Tutus'un, s. 416.

II.BÖLÜM

SULTAN BERKYARUK ZAMANINDA MUSUL (H.458-497/M.1092-1104)

Büyük Selçuklu Devleti, Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra Saltanat mücadeleleri ile sarsıntıya uğramıştır. Sultan Melikşah öldüğünde karısı *Terken Hatun* oğlu **Mahmûd**'u küçük yaşta olmasına rağmen Sultan yapmak hevesine kapıldı. Bunun üzerine Sultan Melikşah'ın Büyük oğlu olan Berkyaruk'u bertaraf etmesi için harekete geçti.²¹⁷ Nitekim Terken Hatun Abbâsî Halifesi **el-Muktedi Biemri'llah**'a(H.467-487/M.1075-1094) başvurarak oğlu Mahmûd'un adının hutbede okunmasını sağlamıştır. Böylece Mahmûd Büyük Selçuklu Sultanı olarak ilan edilmiştir. Bu küçük hükümdara "*Nasıru'd-Dünya ve'd-Dîn*" lakabı verilmiş, Bağdat'taki Selçuklu Emîr ve askerleri de Mahmûd'un sultanlığını kabul etmiştir.(22 Şevval,H.485/Cuma,25 Kâsım ,M.1092).²¹⁸ Bir kaynağa göre askerler üç sebepten dolayı Mahmûd'a biat ettiler:

1-Annesi Terken Hatun'un Melikşah zamanından itibaren ülkenin bütün işlerinde sözleri geçerli idi ve daima askerlere başışta bulunuyordu.

2-Terken Hatun, Türk padişahlarından, yani Karahanlılar ailesinden idi.

²¹⁷ İbnü'l-Esir: a. g. e., c. X ;Müneccibaşı : a. g. e., s. 70; er-Râvendî : a. g. e., s. 70; H. D. Yıldız: Doğuştan, c.VII, s. 143.

²¹⁸ İbnü'l-Esir: a. g. e., c. X, s. 184; el-Bundârî: a. g. e., s. 83; el-'Umeri: a. g. e., s.100; M. A.. Köymen: Selçuklu Devri, s. 72 vd; F. N. Uzluk: a. g. e., s. 10 vd.

3-Bütün servet ve para bu hatunun elinde idi ve bunların hepsini dağıtmıştır.²¹⁹

Bu sıralarda Selçuklu Sultanı Melikşah'ın Büyük oğlu **Berkyaruk** İsfahan'da bulunuyordu. Terken Hatun, O'nun, oğlu Mahmûd ile saltanat hususunda mücadele etmesinden korkuyordu. Bunun üzerine Berkyaruk'u tevkif etmek için İsfahan'a adam ve komutanlarından daha sonra Musul Emîri olan **Kıvamü'd-devle Kürboğa**'yı Sultan'ın mührü ile İsfahan'a göndermiştir.²²⁰ Bunlar Berkyaruk'u yakalayıp hapse attılar. Fakat Melikşah'ın eski veziri Nizâmü'l-Mülk'ün²²¹ adamları Sultan Melikşah'ın ölüm haberini duyunca İsfahan'da Nizâmü'l-Mülk'e ait olan silah deposuna saldırıp, bütün silahları aldılar ve şehirde isyan çıkardılar. Ayrıca, Berkyaruk'u da hapisten çıkararak İsfahan'da adına hutbe okutup, hükümdar ilan ettiler. Bu sırada Terken Hatun oğlu ile beraber Bağdat'tan İsfahan'a doğru hareket etmiştir. Bunu duyan Berkyaruk, İsfahan'dan çıkıp Rey şehrine gitti. Daha sonra Terken Hatun, Berkyaruk üzerine ordu göndermiş fakat bu ordu Berkyaruk ordusu ile Burucerd yakınlarında savaşa girince, mağlup olmuş, Terken Hatun'un ordusunda bulunan Emîrlerden bir kısmı da Sultan Berkyaruk'un tarafına geçmiştir.²²² Böylece daha da güçlenen Berkyaruk, Terken Hatun'un ordusunu mağlup edip İsfahan'a dönerken, onların ardından İsfahan'a gelerek şehri kuşattı. Fakat çok geçmeden Berkyaruk kuşatmayı bırakarak geri çekilmiştir. Terken Hatun oğlunu tahta geçirmek hırısından vazgeçmiyor ve kendisini destekleyecek kimseler arıyordu. O, ilk olarak Selçuklu ailesinden Azerbaycan Emîri **İsmâ'il b. Yâkûti**'ye haber göndererek, kendisiyle evlenmek istediğini söyleyerek O'nu Berkyaruk ile savaşıma çağırdı. Belki de bu fırsattan yararlanarak tahta geçmeyi ümit eden İsmail, bu çağrıyı kabul etti ve büyük bir ordu topladı. Ayrıca Terken Hatun da Kürboğa ve öteki Emîrleri büyük kuvvetlerle O'na yardıma gönderdi. Sultan Berkyaruk bu olayı haber aldığı zaman askerlerini toplayarak, dayısı İsmail

²¹⁹ **El-Hüseynî**: a. g. e., s. 51 vd; **A. Sevim, E. Merçil**: a. g. e., s. 137.

²²⁰ **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 182; **H. D. Yıldız**: Doğuştan, c. VII, s. 143; **M. A. Köymen**: Selçuklu Devri, s. 72.

²²¹ **Nizâmü'l-Mülk**, hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 177-181; **İbn-Hallikân**: a. g. e., c. XI, s. 128-131; **es-Sefedî**: a. g. e., c. XII, s. 123-125.

²²² **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 184 vd; **Ebû'l-Farac**: a. g. e., c. I, s. 334; **Müneccimbaşı**: a. g. e., s. 70-72; **el-Hüseynî**: a. g. e., s. 52; **O. Turan**: Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, s. 227.

ile savaşmak için harekete geçti. İki taraf Kerec yöresinde karşılaştılar. İsmail bu savaşta mağlup olarak İsfahan'a çekilmiştir (H.486/M.1093).²²³

1-) Melikşah'ın Vefatından Sonra Musul'un Durumu

Sultan Melikşah tarafından (H.482/M.1089) yılında tevkiif edilen Ukayloğulları Emîri İbrahim b. Kureyş b.Bedrân, Terken Hatun tarafından (H.486/M.1093) yılında Salı-verilip, Musul'a dönmek ve yeniden oranın Hâkimiyetini ele geçirmek için hareket etmiştir.²²⁴ Nitekim daha önce anlatığımız üzere Musul şehrinin idâresi Sultan Melikşah tarafından el-Cezîre'ye tayin edilen emîr Çökürmüş'e verilmiştir. Fakat kaynaklar Sultan Melikşah'ın vefatından sonra Çökürmüş'ün Musul idâresiyle ilgili hiç bilgi vermemişlerdir.

Melikşah, Beled şehrini halası *Safîyye*'ye ikta etmişti. Safîyye Şerefü'd-devle Müslim b. Kureyş'in karısıydı ve ondan "Ali" adında bir oğlu olmuştu. Safîyye kocasının ölümünden sonra kayın biraderi İbrahim b. Kureyş ile evlenmiştir. Sultan Melikşah vefat edince Safîyye oğlu Ali ile birlikte Musul'a yürüdü. Aynı şekilde **Muhammed b. Müslim b. Kureyş** (Şerefü'd-devle)'nin oğlu Musul'u ele geçirmek üzere oraya hareket etmiştir. Mücadele iki kardeş, Ali ile Muhammed arasında kaldı, Araplar iki fırkaya ayrıldılar. Bir grup Muhammed b. Şerefü'd-devle'nin, diğer grup ise Safîyye ile oğlu Ali'nin safında yer alıyordu. İki taraf Musul topraklarında "*el-Künasa*" denilen yerde savaşa tutuştular. Ali, Muhammed'i mağlup edip Musul'u ele geçirmiştir. İbrahim b. Kureyş b. Bedrân oraya varınca kardeşi Şerefü'd-devle'nin oğlu Ali'nin, Musul'u zapt ettiğini ve Melikşah'ın halası olan annesi Safîyye'nin de yanında olduğunu duydu. İbrahim, Safîyye Hatun ile haberleşti. Aralarında elçiler gidip geldi, sonunda Safîyye Hatun şehri ona teslim etmiştir (H.486/M.1093).²²⁵

²²³ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X., s.191-193; er-Râvendî: a. g. e., s.138; Müneccimbaşî: a. g. e., s.71-73; A. Sevim E.Merçil: a. g. e., s. 139.

²²⁴ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 189; İbn-Haldûn: a. g. e., c. 1V, s. 324.

²²⁵ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 189; İbn-Vâsıl: a. g. e., s. 23 vd.

2-) Tacü'd-devle Tutuş'un Musul'a Hâkim Olması

Tutuş b. Alp Arslan, Dimaşk ile civarındaki diğer Suriye şehirlerinin Hâkimiydi. Kardeşi Sultan Melikşah vefatında önce kendisine karşı kırgın ve kızgın olmuştur.²²⁶ Bunun üzerine Sultan Melikşah'a itaatını bildirmek ve onun teveccühünü kazanmak gayesiyle, Dimaşk'tan Bağdat'a hareket etmiştir. Fakat Tutuş, Irak'ta Hit kasabasına geldiği sırada Sultan Melikşah'ın ölüm haberini aldı.²²⁷ Tutuş kardeşinin ölümünden sonra Bağdat'a gitmekten vaz geçmiştir. Kalbinde Büyük Sultan olma emeli canlanmıştır. Bunun üzerine her şeyden önce içinde bulunduğu Hit'te Hâkimiyetini ilan etmiştir.²²⁸ Daha sonra Melikşah'ın Hâkimiyetindeki ülkeleri ele geçirmek ve bu suretle Büyük Selçuklu Sultanı olmak maksadiyle hazırlık yapmak üzere Dimaşk'a döndü. Burada askerlerini toplayıp ve ordusunu hazırlayan Tutuş, Haleb yönüne hareket etti. Bu sırada Haleb Hâkimi Kâsimü'd-devle Aksungur²²⁹, Antakya Hâkimi Yağısıyan ile Urfa ve Harran Hâkimi Bozan'a haber göndererek kendisine itaat ve katılmaların bildirmiştir. Bunun üzerine onlarda Tutuş'un tarafına geçmeyi bildirmişlerdi.²³⁰

Emîr Kâsimü'd-devle Aksungur'un bu konuda çok etkisi vardı. Çünkü O, efendisi Sultan Melikşah'ın çocukları arasındaki anlaşmazlığı ve onların küçük yaşta olduklarını gördü. Ayrıca, Tutuş'un mani olamayacağını da bildiği için O'nunla anlaştı ve O'nun safına geçti. Antakya Hâkimi Yağısıyan ile Urfa ve Harran Hâkimi Bozan'a da haber gönderip, Sultan Melikşah'ın çocukları arasındaki ihtilaf sonuçlanıncaya kadar Tutuş'a itaat arz

²²⁶ Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 183; **İ.Kafesoğlu**: Sultan Melikşah Devrinde, s. 99 vd; **A.Sevim**: Tutuş'un a. g. e., s. 412-414.

²²⁷ **İbnü'l-Kalânîsî**: a. g. e., s. 122; **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 188.

²²⁸ **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 188; **A.Sevim**: Tutuş'un, s. 414.

²²⁹ **Kâsimü'd-devle Aksungur**: Ebû-Sa'îd Aksungur b. Abdullah, Kâsimü'd-devle Lakabıyla ve Hâcib adı ile tanınmaktadı. Sultan Melikşah'ın Memlûklerinden biri olarak, Haleb şehrinin Emîri olmuştur ve burada çok başarılı bir sî.Aset uygulamıştır. Kâsimü'd-devle Musul şehrinin Atabeylerin atasıdır, yani İmadeddin Zengî'nin babasıdır. Kâsimü'd-devle ve Emîr Bozan, Dimaşk'a Hâkim olan Emîr Tutuş ile savaşa tutuşarak esir alınmış, daha sonra Emîr Tutuş tarafından öldürülmüştür (H.487/M.1094). **İbn-Hallikân**: a. g. e., c. I, s. 241; **es-Sefedî**: a. g. e., c. IV, s. 309.

²³⁰ **İbnü'l-Kalânîsî**: a. g. e., s. 122; **İbnü'l-Adîm**: Zübde, c. XI, s. 106 vd; **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 188 vd; **Müneccimbaşı**: a. g. e., s. 72; **Urfalı Mateos**: a. g. e., s. 180; **A.Sevim**: Suriye ve Filistin, s. 138.

etmelerini tavsiye etti. Onlar da bu tavsiyeye uyarak Tutuş'un tarafına geçtiler. Şehirlerin-
de de O'nun adına hutbe okuttular.²³¹

Tutuş beraberinde, kuvvetleriyle birlikte, Kureyş oğullarının elinde bulunan Rahbe üzerine yürüyerek orayı şiddetle kuşatıp sıkıştırmış ve Tutuş çok geçmeden burasını aman ile teslim almış ve şehirde kendi adına hutbe okutmaya başlamıştır (*Muharrem, H.486/Şubat, M.1093*). Daha sonra Nuseybin yönüne hareket etti. Tutuş ordusunun, şehir önlerine geldiğini öğrenen Nuseybin vâlisi, derhal onun katına gelmiş, itaatını bildirmiştir. Fakat şehirde bulunan Musul Hâkimi İbrahim b. Kureyş'in adamları başında bulunduğu askerî kuvvetlerin, şehri Tutuş'a teslim etmek istememeleri üzerine savaş başlamış. Karşı kuvvete dayanamayan yıkılan şehir surlarından içeri hücumla giren Tutuş, iki bin kişiye yakın insanı kılıçtan geçirmiş hatta kılıçtan kurtulmak ümidiyle, cami ve mescidlere sığınan kimseler dahi öldürülmüş. Ayrıca Tutuş'un askerleri şehirde halka karşı pek çok zulüm yapmışlardı.²³² Tutuş Nuseybin'i beraberinde bulunan Muhammed b. Şerefü'd-devle'ye teslim etmiştir.²³³

Tutuş, Nusaybin'i de Hâkimiyeti altına aldıktan sonra, bu sıralarda Musul'u elinde bulunduran İbrahim b. Kureyş'e haber göndererek şehirde kendi adına hutbe okutmasını bildirmiş ise de, fakat İbrahim b. Kureyş bunu kabul etmemiştir. Bunun üzerine Tutuş, beraberinde bulunan Emîrlere ve kuvvetleriyle birlikte Musul yönüne harekete geçti. Öte yandan Tutuş'un Musul üzerine gelmekte olduğunu haber alan İbrahim b. Kureyş, daha önce girişmiş olduğu askerî hazırlıklarını bitirip ona karşı yürüdü. Her iki taraf kuvvetleri Musul'a bağlı bulunan *el-Muday'*ya,²³⁴ mevkiinde karşılaştılar (*Rebiülevvel, H.486/Nisan, M.1093*). İbrahim'in otuz bin Tutuş'un ise on bin kişilik ordusu vardı. Tutuş'un sağında Aksungur, solunda da Bozan bulunuyordu. İlk çatışma sırasında

²³¹ *İbnü'l-Esîr*: a. g. e., c.X, s.188 vd.

²³² *İbnü'l-Kalânîsi*: a. g. e., s. 122; *El-Fârkî*: a. g. e., s. 233 vd; *A.Sevim*: Tutuş'un , s. 416. Bazı rivayetler Tutuş'un ordusunda bulunan Ermeni askerleri bu savaş sırasında 10 bin Arabı kılıçtan geçirmişlerdi. bkz: *Urfalı Mateos*: a. g. e., s. 181; *ez-Zehbî*: Kitabu Düvel, c. XI, s. 14.

²³³ *İbnü'l-Esîr*: a. g. e., c. X, s. 189; *İbn-Vâsıl*: a. g. e., s. 23; *el-'Umeri*: a. g. e., s.100.

²³⁴ *İbnü'l-Kalânîsi* (a. g. e., s. 123) ve *Urfalı Mateos* (a. g. e., s. 181) Savaşın Habur'un kollarından biri olan Hirman çayı civarında vukua gelmiştir. Fakat başka bir rivayete göre iki taraf (Dara) diye bir yerde savaşa tutuştular. Dara'da, Nuseybin ile Mardin arasında ve elCezîre'ye bağlı bir kasabadır. bkz: *İbnü'l-Adîm*: Zübde, c. II, s. 107.

Arap kuvvetleri Emîr Bozan'ın askerleri üzerine hücumla geçmişlerse de bozulup geri çekilmişlerdir.²³⁵ İki tarafın askerleri birbirine karışıp kanlı ve şiddetli çarpışmaya girişmişlerdi. Bu karışma nedeniyle her iki taraftan savaşı bırakan ve geri çekilenler olmuştu.²³⁶ İbrahim b. Kureyş'in askerleri karargahlarına dönüp meşgul bulundukları sırada, Emîr Aksungur kuvvetleriyle çabucak hareket ederek gafil bir halde yakalamağa muvaffak olduğu Arap askerleri üzerine ansızın hücumla geçmiş ve kanlı boğuşma halini alan bu çarpışmada pek çok sayıda arap askerini kılıçtan geçirmiştir. Bu baskın sırasında Arap yaya kuvvetlerinin büyük bir kısmı çadırlarının içinde bulunuyordu. Bu bakımdan Aksungur, hiçbir ciddi karşı koymaya rastlamaksızın söz konusu baskın hareketini başarı ile sona erdirmiştir.²³⁷ Bu çarpışma sırasında birçok arap kadını, çocuk ve askerleri tutsak alınmıştır, bu tutsaklardan birçoğu özellikle kadınlar Fırat nehrine atarak kendilerine kıydılar.²³⁸ Ayrıca, tutsaklar arasında, miğferini delen bir okla başından ağır surette yaralanmış bulunan Emîr İbrahim b. Kureyş²³⁹ ve bir çok Arap Emîrleri de bulunuyordu. Tutuş bütün Arap Emîrlerini ve İbrahim'i hiç acımaksızın öldürmüştür. İki taraf kuvvetlerinin ağır zayıyatıyla son bulan bu savaşta iki taraftan yaklaşık on bin kişi öldürülmüştür.²⁴⁰ Arap ordugahı tamamen yağma edilmiş ve Türk askerlerinin eline ganimet olarak pek çok sayıda deve, at, koyun gibi hayvan ve eşya geçmiştir.²⁴¹

Tutuş Kazandığı el-Muday'ya savaşından sonra Ukaylîler'in Musul ve diğer şehirleri ele geçirmek için hemen hareket etmiştir. Nitekim Tutuş hiçbir direnişle karşılaşmadan Musul şehri ve Ukaylîler'in Hâkim oldukları şehirleri ele geçirip, Musul ve mülhakatına,

²³⁵ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 189 vd; İbn-Vâsıl: a. g. e., s. 24; el-Yâfî: a. g. e., c. III, s. 141 vd; El-Kıss Süleyman Sa'îğ el-Musulî: a. g. e., s. 154; A. Sevim, E. Merçil: a. g. e., s. 141. Bu rivayete göre İbrahim'in askerlerinin 30 bin, Tutuş'un ise 10 bin olduğunu bildirmektedir. Fakat İbrahim'in ordusu için verilen rakamda mubalağa edilmektedir. Nitekim Ukayl Oğullarının en haşmetli devrinin Emîri olmuş bulunan Müslim'in, Süleyman-şah'a karşı savaşan ordusunun 6-7 bin civarında zikir etmektedir. bkz: İbnü'l-Adîm: Zübde, c. II, s. 91; A. Sevim: Tutuş'un, s. 419.

²³⁶ Urfalı Mateos: a. g. e., s. 181.

²³⁷ İbnü'l-Kalânîsî: a. g. e., s. 123; A. Sevim: Tutuş'un, s. 417.

²³⁸ İbnü'l-Kalânîsî: a. g. e., s. 123; İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 190; İbn-Haldûn: a. g. e., c. IV, s. 324; Ahmed bin Mahmûd: a. g. e., c. II, s. 82.

²³⁹ Urfalı Mateos: a. g. e., s. 181; el-Fârkî: a. g. e., s. 233. Bu tutsaklar arasında İbrahim'in amcası Mukbil de vardır. Bkz: İbnü'l-Adîm: Zübde, c. II, s. 108.

²⁴⁰ Ahmed bin Mahmûd (a. g. e., s. 32) bu savaşta iki taraftan yaklaşık 12 bin kişi öldürülmüştür.

²⁴¹ İbnü'l-Kalânîsî: a. g. e., s. 123; İbnü'l-Adîm: Zübde, c. II, s. 108; el-Fârkî: a. g. e., s. 233; A. Sevim: Tutuş'un, s. 417.

Ali b. Şerefü'd-devle b. Müslim ile kendi halası olan **Safiyye Hatun**'u oraya naib olarak tayin etmiştir.²⁴²

Bunun üzerine Tutuş yönetimi altında, Haleb Hâkimi Kâsimü'd-devle Aksungur, Antakya Hâkimi Yağısıyan ile Urfa ve Harran Hâkimi olan Bozan'ı toplamayı başarıp ve bunların yardımlarıyla Rahbe, Nusaybin ve Musul şehir ve yörelerini almak suretiyle kısa bir sürede, hükümrânlık bölgelerini genişletmiştir. Bunun bir sonucu olarak Büyük Selçuklu İmparatorluğu tahtına geçmeyi kendisi için artık bir hak sayan Tutuş, Bağdat'a Abbâsî halifesi el-Muktedi Biemri'llah'a haber gönderip Büyük Selçuklu İmparatorluğu Sultanı sıfatıyla Bağdat'ta kendi adına hutbe okutmasını istemiştir. Bu sırada Bağdat Selçuklu şihnesi (asker vâlî) **Sa'ıdü'd-devle Gevherayın**, Tutuş'un isteğini olumlu bulup ve ona bu konuda yardımcı olacağını arzetmiştir.²⁴³ Fakat öte yandan halife el-Muktedi buna razı olmayarak cevabını vermiştir.²⁴⁴ Tutuş adına hilafet başkenti Bağdat'ta hutbe okutabilmesi için cevabında bazı şartları açıklamıştır:

1-Horasan ve Maşrik'ta(doğuda) hükümrân olarak İslâm alemine Hâkim olması,

2-Kardeş çocuklarından hiçbirisinin taht mücadelesi olarak ortaya çıkıp, kendisine muhalefet etmemesi,

3-Başkent İsfahan'daki imparatorluk hazinesine sahip olması.²⁴⁵

Tâcü'd-devle Tutuş Musul ile diğer şehirlerini ele geçirdikten sonra Diyarbakır üzerine yürüdü. Meyyâfârikin ile Diyarbakır'ın diğer şehirlerini İbn Mervan'dan almıştır.²⁴⁶ Burayı ele geçirdikten sonra yeni vâlîler atamaya başlamış, Musul şehrine yeni vâlî tayin edince bu sırada şehre Hâkim olan Ukaylîler evlerini ve şehirlerini terk edip bırakmışlardı. Bunun üzerine Ukaylîler Sultan Berkayaruk'un yanına gittiler, Ali b. Şerefü'd-devle Müs-

²⁴² İbnü'l-Esir: a. g. e., c. X, s. 190; İbn-Vâsıl: a. g. e., s. 24; ez-Zehebî: el-'İber, c. II, s. 351; İbn-Haldûn: a. g. e., c. IV, s. 324 vd; A. Sevim, E. Merçil: a. g. e., s. 141.

²⁴³ İbnü'l-Esir: a. g. e., c. X, s. 190; A. Sevim: Suriye ve Filistin, s. 141.

²⁴⁴ İbnü'l-Esir: a. g. e., c. X, s. 190; İbn-Vâsıl: a. g. e., s. 24 vd; İbn-Kesîr: a. g. e., c. XII, s. 144; İbn-Tağrıberdî: a. g. e., c. V, s. 137.

²⁴⁵ İbn-Tağrıberdî: a. g. e., c. V, s. 137; es-Sefedî: a. g. e., c. X, s. 378; A. Sevim: Suriye ve Filistin, s. 141.

²⁴⁶ İbnü'l-Kalânîsî: a. g. e., s. 123; İbnü'l-Adîm: Zübde, c. II, s. 108 vd; M. A. Köymen: Selçuklu Devri Türk Tarihi, s. 74 vd; A. Sevim: Tutuş'un, s. 419 vd.

lim b. Kureys ve Annası Safiyye Hatun Sultan Berkayruk'a , Tutuş'un onlara yaptıkları ve davranışları anlatıp şikayette bulunmuşlardı.²⁴⁷

3-) Sultan Berkayruk ve Musul

Tutuş, Azerbeycan yönüne hareket ettiği zaman Kâsimü'd-devle Aksungur ve Bozan oldukça kalabalık kuvvetleriyle birlikte Tutuş'un ordusundan ayrıldılar ve Sultan Berkayruk tarafına geçtiler.²⁴⁸ Tutuş onların bu hareketinden haberdar olunca onlara karşı koyacak durumda olmadığını anlayarak derhal Suriye'ye döndü, böylece bütün şehirler Berkayruk'un eline geçti ve durumu giderek güçlenmiştir.²⁴⁹

Kâsimü'd-devle Aksungur ve emîr Bozan, Büyük Selçuklu İmparatorluğu adına vâilîlik yapmakta oldukları Urfa ve Haleb'e güvence altında ulaşabilmeleri için Sultan Berkayruk'tan askerî yardım isteğinde bulundular. Her iki emîrin bu isteğini olumlu bulan Berkayruk, bir miktar askerî kuvvetle, Sultanlığını halifeye onaylatmak amacıyla, Bağdat'a gitmek üzere, önce Tutuş'un Hâkimiyetine geçen Ukayloğulları ailesinin yöntemine geçen Musul'a vardı ve şehri yeniden Ukayloğullarına teslim etti. **Ali b. Şerefü'd-devle b. Müslim b. Kureys'i** orada hükümdar olarak tayin etti ve ona *Sa'idü'd-devle* ünvanını vermiştir.²⁵⁰ Daha sonra kendisiyle anlaşma yapılan Sa'duddevle bir miktar Ukaylî kuvveti ile Aksungur ve Bozan'ın yanına vermiştir. Böylece Bozan Urfa'ya, Aksungur da Haleb'e Sa'idü'd-devle ve Sultana ait bir askerî kuvvetle birlikte Urfa ve Haleb şehirlerini güvence altına almak için yola çıkmıştır (*H.486/M.1093*).²⁵¹

Sultan Berkayruk, Musul şehrinde bulunduğu sırada Abbâsî Halifesi el-Muktedi Biemri'llah tarafından O'nu Bağdat'a davet etmek üzere Musul'a bir elçi göndermiştir. Bu

²⁴⁷ **İbnü'l-Kalânîsî**: a. g. e., s. 123.

²⁴⁸ Aksungur ile Bozan, Tutuş'un Ordusundan ayrılması sebebi hakkında bkz: **İbnü'l-Adîm**: Zübde, c. II, s. 109; **el-Fârkî**: a. g. e., s. 243; **Ahmed bin Mahmûd**: a. g. e., c. II, s. 32.

²⁴⁹ **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 190; **el-Fârkî**: a. g. e., s. 335; **İbn-Vâsıl**: a. g. e., s. 25; **Müneccimbaşı**: a. g. e., s. 72 vd; **ez-Zehebî**: el-İber, c. II, s. 351; **Urfalı Mateos**: a. g. e., s. 181; **H. D. Yıldız**: Doğuştan, c. VII, s. 145; **M. A. Köymen**: Selçuklu Devri Türk Tarihi, s. 75.

²⁵⁰ Görünüyor ki Sultan Berkayruk, Ali b. Şerefüddere'yi, Musul'a Hâkim olarak atamış ise de onun yanına sultana bağlı olarak bir miktar Selçuklu Kuvveti ve Emîr Kürboğa'yı bir naib olarak oraya tayin etmiştir. **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 197.

²⁵¹ **İbnü'l-Kalânîsî**: a. g. e., s. 124; **İbnü'l-Adîm**: Zübde, c. II, s. 110; **İbn-Vâsıl**: a. g. e., s. 25 vd; **A. Sevim**: Suriye ve Filistin, s. 145.

elçi büyük bir alim ve hükümdarların saygı duyduğu bir zat olan **Şeyh el-Muşatıb b. Muhammed el-Hanefî** idi. Bu büyük alim, Musul topraklarında vefat etmiş, daha sonra cenazesi Bağdat'a gönderilmiştir (*H.486/M.1093*).²⁵²

Abbâsî Halifesinin isteği üzerine Sultan Berkyaruk Musul şehrini Ukayloğullarına teslim ettikten sonra Bağdat'ta gidip, Abbâsî halifesi el-Muktedi Biemri'llah tarafından karşılanmıştır. Bağdat'ta Selçuklu Sultanı olarak adına hutbe okundu. Ayrıca halife ona Rükneddin unvanını vermiştir.²⁵³ Abbâsî halifesi el-Muktedi Biemri'llah vefat edince oğlu **el-Mustazhir Billah Ebû-Abbâs** (*H.487-513/M.1094-1118*) yerine geçip bey'at olmuştur, daha sonra Sultan Berkyaruk tarafından da bey'at alınmıştır (*H.487/M.1094*).²⁵⁴

Bağdat'ta Berkyaruk'un halife tarafından Sultanlığının tasdik edildiği sıralarda Tcû'd-devle Tutuş daha önce Azerbaycan'dan bozgun halinde Dımaşk'a geri dönünce saltanatı ele geçirmek gayesiyle yeni kuvvetler toplamıştır. Bunun üzerine Dımaşk'tan Haleb'e yönelmiş ve çevresine yağma akınları düzenlemiştir. Buna karşı Haleb Hâkimi Aksungur ve Urfa Hâkimi kuvvetlerini birleştirdiler, ayrıca Sultan Rükneddin Berkyaruk'a da haber göndererek ondan yardım talebinde bulundular. Sultan Berkyaruk Musul vâlisi olan Emîr Kürboğa ile onlara yardımcı kuvvetler göndermiştir. Kürbağa onlarla birleşip, Tutuş'un üzerine yürüdüler. Haleb yakınında iki taraf Tutuş ve birleşmiş olan (*Aksungur, Bozan, Kürboğa*) kuvvetleri karşılaşıp savaşa tutuştular. Bu savaşta Aksungur mağlup ve esir olup öldürülmüştür. emîr Bozan ile emîr Kürboğa bu savaşta taaruza geçmiyerek Haleb'e doğru çekilmişlerdir (*H.487/M.1094*).²⁵⁵

Emîr Kürboğa ve Bozan, Haleb şehrine sığındıktan sonra şehir halkı ve muhafız kuvvetleriyle birleşip Haleb'i, Tutuş'a karşı savunma hazırlıklarına girişmekten başka, kendilerine süratle yardımcı kuvvet göndermesi için de Berkyaruk'a başvurdular.²⁵⁶ Çok

²⁵² İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 194.

²⁵³ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 195; es-Süyûtî: a. g. e., s. 392.

²⁵⁴ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 195-197; İbnü'l-Verdî: a. g. e., c. II, s. 9 vd; İbn-Haldûn: a. g. e., c. V, s. 18 vd.

²⁵⁵ İbnü'l-Kalânîsî: a. g. e., s. 126; İbnü'l-Adîm: Buğye, s. 64 vd, Zübde: c. II, s. 109-113; İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 197 vd; İbn-Haldûn: a. g. e., c. I, s. 241; A. Sevim: Suriye ve Filistin, s. 148; H. D. Yıldız: Doğuştan, c. VII, s. 146 vd.

²⁵⁶ İbnü'l-Kalânîsî: a. g. e., s. 126; İbnü'l-Adîm: Zübde, c. II, s. 117.

geçmeden Berkıaruk'tan güvercin postasıyla Haleb'e gelen bir mektupta kendilerine Haleb savunması için gönderilen kuvvetlerin Musul'a eriştiği ve yakında Haleb'e ulaşacağı bildiriliyordu.²⁵⁷ Bu haber üzerine adları geçen Emîrlerin, şehri Tutuş'a karşı savunmada moralleri bir kat daha artmış idi. Buna karşı Tutuş hiç vakit kaybetmeksizin süratle Haleb üzerine yürümüş ve şehri şiddetle kuşatmıştır. Çok geçmeden kenti savunan muhafızlardan kal'atü's-şerif'te oturanlar burayı Tutuş'a teslim ettiler. Tutuş'ta buradan Haleb'e girip Kürboğa ile Bozan'ı da esir almıştır.²⁵⁸ Tutuş, kendisine Aksungur ile birlikte ihanet eden Bozan'ı derhal öldürmüş, Kürboğa'yı da Humus'a gönderip hapsedmiştir.²⁵⁹ Nitekim bu savaşın galibi Tutuş evvela Aksungur'u ve daha sonra Bozan'ı öldürmüş ise de, büyük emîrlerden Uner'in şefaati üzerine ve daha ziyade zaptedilecek arazisi bulunmadığı için, Kürboğa ile kardeşi Altuntaş'ı Humus Kalesi'nde hapsedirmekle iktifa etmiştir.²⁶⁰

Tutuş bu savaşı kazandığı zaman Selçuklu saltanatını ele geçirmek gayesiyle harekete geçmiştir. Harran ve Urfa şehrini zaptettikten sonra Diyarbakır yönünü tutup yola çıkmıştır. Fakat Tutuş bu seferinde Musul üzerinden geçemedi, çünkü bu sıralarda sultan Berkıaruk Musul'da bulunuyordu. Daha önce anlattığımız gibi saltanat davası için harekete geçen Melikşah'ın karısı ve Berkıaruk'un kardeşi olan Mahmûd'un Annesi Terken Hatun, İsfahan şehrini zaptetmiştir. Dolayısıyla Sultan İsfahan'a gitmek gayesiyle Musul'a gelmiştir.²⁶¹

Tutuş Hemedan'ı ele geçirdiği zaman, Terken Hatun, Berkıaruk'a karşı onunla birleşmek için İsfahan'dan, Hemedan yönüne çıkmıştır. Fakat yolda ağır bir hastalığına yakalanmak üzere vefat etmiştir. Ayrıca bu sırada askerleri çoğu Sultan Berkıaruk tarafına geçmiştir.²⁶² Daha sonra Sultan Berkıaruk İsfahana doğru hareket eder, oraya yaklaşınca kardeşi Mahmûd çıkıp onu karşılamıştır, Sultan İsfahan'ı ele geçirdikten bir süre sonra

²⁵⁷ İbnü'l-Adîm: Zübde, c. II, s. 117.

²⁵⁸ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 198.

²⁵⁹ İbnü'l-Kalânîsî: a. g. e., s. 127; İbnü'l-Adîm: Zübde, c. II, s. 118; K. Gürün: a. g. e., s. 338; İ. Kafesoğlu: İ.A, Kürboğa md, c. VI, s. 1084.

²⁶⁰ İ. Kafesoğlu: a. g. e., s. 1084.

²⁶¹ İbnü'l-Kalânîsî: a. g. e., s. 127; İbnü'l-Adîm: Zübde, c. II, s. 118; İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 198 vd; M. A. Köymen: Selçuklu Devri Türk Tarihi, s. 75.

²⁶² İbnü'l-Kalânîsî: a. g. e., s. 127.

Mahmûd çiçek hastalığı sebebiyle vefat etmiştir.²⁶³ Böylece Tutuş Selçuklu saltanatını ele geçirme mücadelesinde daha da kuvvetli bir duruma gelmiş oluyordu. Bunun bir sonucu olarak iki taraf Tutuş ile Berkyaruk, (H.488/M.1095) yılında Rey şehrine bağlı (*Daşılı*) Taşlı Köyü yakınlarında şiddetli bir savaşa tutuştular. Bu savaşta Tutuş mağlup olup öldürülmüştür.²⁶⁴

4-) Emîr Kürboğa'nın Musul ve Çevresine Hâkim Olması

Tcû'd-devle Tutuş, Rey savaşında yenilip öldürüldükten sonra Suriye ve Filistin Selçuklu Devleti oğullarından Rıdvan, Haleb'te, Dukak ise Dımaşk'ta birer meliklik kurmuşlardı. Her ikisi de Sultan Berkyaruk'un yüksek Hâkimiyetini tanımakta idi.²⁶⁵ Daha önce anlattığımız üzerine Tutuş emîr Kürboğa ve kardeşi Altuntaş ile birlikte Haleb'te hapsedmiştir. Tutuş öldürülünceye kadar hapiste kalmışlardı. Fakat daha sonra **Melik Rıdvan** Haleb'e Hâkim olunca, Sultan Berkyaruk, Rıdvan'a haber gönderip Kürboğa'yı ve kardeşi Altuntaş'ı serbest bırakmasını emretmiştir (H.489/M.1696).²⁶⁶

Sultan Berkyaruk daha önce emîr Kürboğa'yı, Musul'a vâlî olarak atamıştır. Bunun üzerine Kürboğa hapisten serbest bırakılınca Musul Hâkimiyetini ele geçirmek için hemen hareket etmiştir. Ayrıca Sultan Berkyaruk'un tasvibi ile, Diyarbakır ve el-Cezîre havâlîsinde, Tutuş'un nüfuzunu tamamen silmek üzere Kürboğa ile Altuntaş, harekete geçtiler, ilk olarak iki kardeş Harran'a doğru hareket ettiler yolda pek çok asker onlara katıldı. İki kardeş Harran'a gelip şehri teslim aldılar. Bu sırada Nusaybin'de bulunan **Muhammed b. Şerefü'd-devle Müslim b. Kureys**, Kürboğa ve Altuntaş ile haberleşip Musul emîr **Ali b.**

²⁶³ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 199; Ebû'l-Farac: a. g. e., c. I, s. 335; el-Hüseynî: a. g. e., s. 52.

²⁶⁴ İbnü'l-Adîm: Zübde, c. II, s. 118 vd; İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 207; el-Hüseynî: a. g. e., s. 52; İbn-Hallikân: a. g. e., c. I, s. 295; H. D. Yıldız: Doğuştan, c. VII, s. 148.

²⁶⁵ İbnü'l-Adîm: Buğye, s. 88 vd, Zübde, c. II, s. 120 vd; İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 214; İbn-Hallikân: a. g. e., c. I, s. 296; A. Sevim: Suriye ve Filistin, s. 161; H. D. Yıldız: Doğuştan, c. VII, s. 150; İ. Kafesoğlu: Selçuklu Tarihi, s. 72 vd.

²⁶⁶ İbnü'l-Kalânîsî: a. g. e., s. 127; İbnü'l-Adîm: Zübde, c. II, s. 120 vd; İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 215 vd; İbnü'l-Verdî: a. g. e., c. II, s. 13; İbn-Haldûn: a. g. e., c. V, s. 20; es-Sefedî: a. g. e., c. X, s. 378; A. Sevim: Suriye ve Filistin, s. 150; İ. Kafesoğlu: Kürboğa, c. VI, s. 1084.

Şerefü'd-devle'ye karşı onlarla bir anlaşma yaptı. Kürboğa bu anlaşmayı kabul ederek yanına gidip, daha sonra onu tevkif etti ve Nusaybin'i de ele geçirip ve teslim almıştır.²⁶⁷

Kürboğa, Muhammed b. Şereffüddeve'yi yanına alarak (H.489/M.1096) yılında Musul'a doğru yola çıkmıştır. Musul'a varınca orayı muhasara etti. Fakat hiçbir şey elde edemedi ve Beled'e gitti. Burada Muhammed b. Şerefü'd-devle'yi boğarak öldürttü ve tekrar Musul'u muhasara etmek üzere döndü. Musul'un doğu tarafını Altuntaş'a bıraktı. Musul Emîri Ali b. Müslim Cezîret İbn Ömer Hâkimi emîr **Çökürmüş**'ten yardım istedi. Fakat Altuntaş buna engel oldu ve Çökürmüş ile savaşıp onu mağlup etti. Çökürmüş bölgesine dönüp Kürboğa'ya itaat arzetti ve Musul kuşatmasında ona yardımcı oldu. Musul kuşatma sebebiyle çok zor durumlar yaşadı. Yiyecek ve aydınlanmak için malzemeleri kalmamıştır. Dolayısıyla Musul Emîri Ali b. Müslim çok zor durumda kalınca, şehirden ayrılp Sdaka b. Mezyed'in yanına, Hille'ye gitmiştir.²⁶⁸

Kürboğa dokuz ay süren kuşatmadan sonra Musul şehrini teslim aldı. Fakat halk, özellikle ileri gelenler Altuntaş'ın kendilerine zarar vereceğini duydukları için çok korkuyorlardı. Nitekim Kürboğa şehri aldığı sırada kardeşinin yağma ve tahribatına mani oldu ise de, Altuntaş bu davranışlarına ısrar etmiştir. Kendisini dinlemeksizin şehrin ayan ve eşrafının muluklarını yağma ve onlardan cebren para vb. almaya devam etmiştir. Bunun üzerine Kürboğa onu öldürmüştür. Musul idâresinde tek başına kalan Kürboğa şehrin halkına çok iyi davranıp onların sevgisini kazanmıştır (H.489/M.1096).²⁶⁹

5-) Emîr Kürboğa'nın Musul ve Çevresindeki Faaliyetleri

Haçlıların çoğunluğu Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Hâkimiyetindeki İslâm ülkelerine ve kentlerine karşı başlattıkları istila hareketi Büyük Selçuklu Sultanlığının önderliğinde bir cihad hareketine dönüşmüştür. Bunun üzerine İslâm alemi her geçen gün

²⁶⁷ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. 10, s. 215-217; İbnü'l-Verdî: a. g. e., c. II, s. 13; el-Kıs Süleyman Sa'îğ el-Musulî: a. g. e., s. 154; İ. Kafesoğlu: a. g. e., c. VI, s. 1084-1086.

²⁶⁸ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 215-217; İbn-Haldûn: a. g. e., c. IV, s. 325.

²⁶⁹ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 217; İbnü'l-Verdî: a. g. e., c. II, s. 13; İbn-Kesîr: a. g. e., c. XII, s. 152; ez-Zehbî: el-İber, c. II, s. 360; İbn-Haldûn: a. g. e., c. V, s. 20; İ. Kafesoğlu: a. g. e., c. VI, s. 1085.

biraz daha kuvvetlenen haçlılara karşı ciddi bir şekilde mukavemet ve direniş göstermekte idi.

Sultan Berkayaruk Selçuklu İmparatorluğunu ancak yeni yeni Taparlarken ve Suriye'deki karışıklığı düzeltmek için uğraşırken, ilk haçlı hareketi (*I.sefer*), Baudouin'ın komutanlığı altında, İslâm aleminin özellikle ortadoğu bölgelerine doğruca harekete geçmiştir. Haçlı ordusu Urfa ve Antakya üzerine hareket ederek, Urfa şehrini teslim alıp ele geçirmişlerdi (*H.490/M.1097*).²⁷⁰

Haçlı ordusu daha sonra Antakya'ya doğru ilerledi. Bunu öğrenen Antakya Emîri Yağısıyan hemen harekete geçip şehrin savunma hazırlıklarına girişti. O, Hristiyanların faaliyetlerini sınırlandırıcı Emîrlere verdi ve ileri gelen birçok Hristiyanı şehirden çıkarttı. Çok geçmeden Haçlılar Antakya önüne geldiler ve şehri kuşatmaya başladılar.²⁷¹ Emîr Yağısıyan bu duruma karşı çevreden kendine müttefikler aradı, Oğullarını Şemsü'd-devle ve Muhammed Arap, Türk Hâkim ve emîrlere yollayarak yardım isteğinde bulundu. Bu arada Yağısıyan, oğlu Muhammed'i Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Musul vâlisi Kürboğa'ya ve diğer Türkmen beylerine göndererek Haçlılara karşı cihad hareketine katılmak üzere, süratle Antakya'ya yardımca gelmelerini bildirmiştir.²⁷²

Antakya Hâkimi Yağısıyan diğer oğlunu Şemsü'd-devle'yi süratle Haleb'e Melik Rıdvan'ın katına yollamış ve ondan Haçlılara karşı Antakya savunması için askerî yardım isteğinde bulunmuştur. Bunun üzerine Antakya'ya Haçlılara karşı yardım etmek için Haleb Meliki Rıdvan kendisi katılmayarak, Haleb askerî ile Suruç emîri Artukoğlu Sökmekmen'in Türkmenlerinden oluşan bir askerî birliğini Şemsü'd-devle'nin emrine vererek Antakya'ya göndermiştir.²⁷³ Haçlılar'a karşı bu sefere katılan Dımaşk Hâkimi Tuğtekin de vardır. Ayrıca Musul'dan ve Irak bölgesinden yaklaşık "30" bin Türk askerî hepsi bir arada toplanıp Haçlı ordusuna karşı yürüdüler. Öte taraftan Haçlılar da buna karşı 70 bin

²⁷⁰ Urfalı Meteos: a. g. e., s. 190 vd; S. Runciman: Haçlı Seferleri Tarihi, Çevr: Fikret Işıltan, c. I, Ankara, 1989, s. 157 vd, A. Sevim, E. Merçil: a. g. e., s.153 vd; H. D. Yıldız: doğuştan, c. VII, s. 150; S. Koca: a. g. e., s. 82.

²⁷¹ İbnü'l-Esir: a. g. e., c. X, s. 228 vd; ez-Zehebî: Kitaabu Düvel, c. II, s 19; A. Sevim, E. Merçil: a. g. e., s.154.

²⁷² İbnü'l-Kalânîsî: a. g. e., s. 134; İbnü'l-Adîm: Zübde, c. II, s. 130; A. Sevim E. Merçil: a. g. e., s. 378.

²⁷³ İbnü'l-Adîm: Buğye, s. 90. Zübde, c. II, s. 132; A. Sevim: Suriye ve Filistin, s. 184.

askerle onlara karşı çıkıp Haleb civarında şiddetli bir savaşa tutuştular. Bu savaşta Haçlılar, müslümanları mağlup edip askerlerini de çoğunu kaçarken kılıçtan geçirmişlerdir (H.491/M.1098).²⁷⁴

Musul Emîri Kürboğa, Antakya vâlisi Yağısıyan'ın yardım isteği ve Haçlılara karşı cihat etmek gayesiyle askerî yardım etmiş ise de O, kendisi Büyük Selçuklu İmparatorluğu Sultan Berkyaruk'un emriyle Haçlılara karşı hazırlığa başlamıştır. Bunun üzerine Kürboğa Musul'dan asker toplayıp Haçlılar üzerine harekete geçmiştir. Fakat bu Emîr, ağır davranışları sebebiyle ve Antakya'yı kuşatmadan kurtarmak gayesiyle yola çıkmış ise de Haçlıların büyük komutanı olan Bauduin'i ortadan kaldırmak üzere, Urfa şehri istikametini tutarak yolda hiç güçlük çekmeden oraya varıp kuşatmıştır. Kürboğa üç hafta suretiyle Urfa şehrini kuşattı. Askerleriyle birlikte tarlaların mahsulünü tüketti, boş yere şehrin surlarına saldırdı durdu. Şehrin Kontu Bauduin'in şiddetli savunma savaşı vermesi karşısında başarılı olamadı ve kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldı. O'nun bu hareketin başarısızlığı Bauduin'in itibarını arttırdı ve onun bu suretle kaybettiği zaman da haçlı seferini felaketten kurtarmıştır.²⁷⁵

Başka bir rivayete göre Kürboğa'nın Urfa şehrini kuşatması ve oradan ayrılması şöyle anlamaktadır: Kürboğa 200,000 kişilik savaşçı bir süvari kuvveti ve sayısız yaya ile Haçlılar üzerine azimet etmiştir. Urfa civarına geldiği sırada bölgenin çeşitli yerlerinden yanına gelenler kendisine haçlı ordusundan ve Antakya'nın kuşatılmasından bahsederlerken, bir taraftan da Türkleri mağlup edip çeşitli yerlerden sürüp çıkarmış olan ve sadece Urfa şehrini değil bir çok kaleyi de Hâkimiyeti altına alan Baudouin'den şikayetçi oldular. Kürboğa bunun üzerine Urfa'nın kuşatılıp zaptedilmesine, Baudouin ve ona bağlı hristiyanların esir ve tebib edilerek şehir ve ülkenin tekrar Türk Hâkimiyetine alınmasına karar verdi. Fakat ne tehdid ne de korku yolu ile sindirilmesi mümkün olmayan Baudouin Kürboğa'nın gelişini ve Urfa şehrine karşı planlarını sükunetle telakki etti. Bütün silahlı adamlarını toplayarak, süratle ve dayanıklı atlar üzerinde Kürboğa'nın şehri kuşatmak için

²⁷⁴ Urfalı Meteos: a. g. e., s. 192.

²⁷⁵ Urfalı Meteos: a. g. e., s. 196; S. Runsiman: a. g. e., c.I, s.162-177; H. D. Yıldız: doğuştan, c. VII, s. 150; İ. Kafesoğlu, Selçuklu Tarihi, s. 76 vd. Işın DEMİRKENT: Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi, c. I, Ankara, 1987, s. 39.

önden gönderdiği kuvvetler üzerine yürüdü. Büyük bir cesaretle onlara taarruz etti. İki taraf arasında şiddetli bir mücadele vuku'a bulundu. Baudouin, Kürboğa'nın karargahına kadar geri sürdü ve bunların yanlarında getirmiş oldukları silah, deve, sığır ve diğer ihtiyaç maddelerini ganimet olarak Urfa'ya götürdü. Kürboğa bu olaylara karşı ve Baudouin'in gösterdiği bu cürete çok şaşı ve bu küstahlıktan dolayı duyduğu büyük hiddet içinde Urfa kuşatmasından vazgeçmeye karar vererek şehre taarruz ederek, Baudouin'i esir almak üzere kendisini teşvik ve tahrik etti. Bunun üzerine bütün ordu boynuz ve borazan çalarak şehri kuşatıp üç gün müddetle ve büyük bir şiddetle surlara ve kapılara taarruz ettiler. Fakat, Türkler şehir müdafilerinin çok kuvvetle mukavemet ettiklerini ve şehir surları ve kulelerinin alınmayacak şekilde tahkim edildiğinden kısa zamanda hiçbir şey yapamayacaklarını anlayınca, Kürboğa'ya kuşatmadan vazgeçerek süratle Antakya üzerine yürümesini tavsiye ettiler.²⁷⁶

Kürboğa, Urfa'nın kuşatması ve şehrin haçlı Hâkim Baudouin ona karşı şiddetli savunması sırasında, Antakya emîri Yağısıyan'ın oğlu Muhammed Kürboğa'nın yanına gelip yardımını rica etti. O, Haçlı ordusunun az ve açlıktan dolayı çok zayıf kalmış olduğunu ona bildirmiştir.²⁷⁷ Bunun üzerine Kürboğa Urfa kuşatmasını bırakarak oradan ayrılmıştır. Kürboğa Diyarbakır ve Suriye kuvvetleriyle birleşmek üzere, geldiği Mercidabık'ta bir süre bekledi, burada bütün Suriye askerleri Arabıyla, Türküyle ona katılmıştır. Ayrıca emîrlerinden Dimaşk Meliki Tutuş'un oğlu **Dukak**, Suruç emîri **Artukoğlu Sökmen**, Sincan emîri **Arslantaş**, Sümeysat emîri **İlgazioğlu Süleyman**, Humus Hâkimi **Canâhü'd-devle** ona ittihak ettiler. Suriye, el-Cezîre ve Diyarbakır'den oluşturulan kalabalık Selçuklu ordusu, Mercidabık'ta toplandıktan sonra Kürboğa'nın kumandası altında Antakya üzerine harekete geçmiştir.²⁷⁸

Bunu öğrenen Haçlılar Kürboğa'nın hazırlıkları ve ordusunu dağılması gayesiyle hileyle baş vurup, Dimaşk hükümdarı Dukak ve Haleb hükümdarı Rıdvan'a birer elçi göndererek onların ülkelerine karşı hiçbir kasıtları olmadığını temin etmek suretiyle tarafsız

²⁷⁶ **I. Demîrkent**: a. g. e., c. I, s. 40 vd.

²⁷⁷ **Urfalı Meteos**: a. g. e., s. 196; **I. DEmîrkent**: a. g. e., c. I, s. 39.

²⁷⁸ **İbnü'l-Adîm**: Zübde, c. II, s. 133; **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 230; **A. Sevim E. Mercil**: a. g. e., s. 154.

kalmalarını talep etmişlerdi. Fakat buna karşı Dımaşk Hâkimi haçlıların arzularını kabul etmemiştir.²⁷⁹ Bunun sebebi de Antakya Hâkimi Yağısıyan, Selçuklu sultanlığına karşı pek itaatkar olmayan bir vassal idi ve Dımaşk Emîri Dukak ile Musul Emîri Kürboğa'yı Rıdvan aleyhine tahrik etmek suretiyle fiilen ve pratik anlamda bağımsızlığını koruyordu. Ayrıca Yağısıyan'ın isteği üzerine Haçlılara karşı harekete geçen Musul Emîri Kürboğa bunu bir fırsat bilmiştir. Çünkü O, çoktan beri Haleb'e göz koymuş bulunmaktaydı. Antakya'yı Hâkimiyeti altına alacak olursa Rıdvan her taraftan kuşatılmış ve O'nun kuvveti-ne mahkum olmuş olacaktı.²⁸⁰

Sayısı her ne kadar mübalağalı olsa da Kürboğa Haçlılara karşı büyük bir ordu toplamıştır. Fakat ordusunun çıkarabileceği en kalabalık kuvvet olduğunu göstermektedir. Kürboğa, 800 bin altı ve 300 bin piyade askerden müteşekkil olan ordu ile Ova ve tepelere kaplamış olduğu halde haçlılara karşı yürüyüp Antakya'ya hareket etmiştir.²⁸¹ Dağlık arazinin arzettiği müşkülat ve bu kadar orduda bulunduğu binlerce kişinin gemilerle Fırat'tan geçirilmesinin güçlüğü muvacehesine de ordusunu kısımlara böldü. Urfa Hâkimi Baudouin ve onunla birlikte şehirde olanlar ise bu tehditkar kitle ve tavırlar karşısında düzenini bozmamışlardı. Hatta Kürboğa şehirden uzaklaşınca bunlar atlarına atlayarak imha edebilecekleri ihmalkar bir birliğe rastlamak ümidiyle düşman, yani Kürboğa'nın ordusunun atlılarını takibe başladılar. Fakat Türklerin dikkat ve uyanıklığı sebebiyle bir şey yapmaya muvaffak olamadan Urfa'ya döndüler.²⁸²

Kürboğa'nın gereksiz Urfa kuşatması sebebiyle, zaman kazanan Haçlılar, Yağısıyan'ın savunduğu kenti şiddetle kuşatmayı sürdürüyorlardı. Bu sırada kalabalık Selçuklu ordusunun gelmekte olduğunu öğrendikleri zaman büyük bir telaş ve korkuya kapıldılar. Bir yandan, acele savunma önlemleri alırken, bir yandan da başta Bohemund, Tancred, Godefroi ve Raymand olmak üzere, birçok Haçlı liderlerinin katılmasıyla bir toplantı yapıldı ve kendileri aleyhine son derecede ciddiyet kazanan durum muzakere edi-

²⁷⁹ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 230; S. Runciman: a. g. e., c. I, s. 176.

²⁸⁰ S. Runciman: a. g. e., c. II., s. 164 vd.

²⁸¹ Urfalı Meteos: a. g. e., s. 196.

²⁸² I. DEîrkent: a. g. e., c. I, s. 41.

lip Antakya'nın bir an önce alınması karar verilmiştir.²⁸³ Bunun üzerine Haçlılar'ın başkumandanı seçilen Bahemund, Antakya kalesinin burçlarından birisinin savunmasını yöneten ermeni asıllı olan **Firuz** (*Ruzbe*)²⁸⁴ ile ilişki kurduktan sonra gece vaktinde Haçlı askerlerinin bulunduğu burcun şerefelerine ipler atılarak onların yukarı çıkmaları sağlandıktan sonra Antakya Haçlılar tarafından işgal edilmiştir. Bu durumu öğrenen Antakya Vâlisi şehirden kaçıp ayrılmıştır. Daha sonra şehirden kaçmasına ve öldürülünceye kadar savaştığına pişman olur. Adamları onu yolda bırakıp gitmiş ve O'da güçsüz bir halde olduğu sırada bir ermeni tarafından fark edilip ve öldürülmüştür. Sonra da başı kesilip Antakya'ya Haçlılara gönderilmiştir (*H.491/M.1098*)²⁸⁵

Kalabalık Selçuklu ordusunun başında olan Kürboğa Antakya'ya geldiği zaman, kentin Haçlılar tarafından işgal edildiğini öğrenince ordusunu Antakya'ya bağlı olan Artah yönüne, diğer bir kısmını da Antakya'nın Kuzey-doğusunda bulunan Cîsru'l-Hadîd'e (*Demîrköprü*) sevketti. Selçuklu kuvvetleri bu yöreleri Haçlı askerlerinden temizlemeyi başardı. Çok geçmeden Antakya iç kalesinde bulunan müslüman askerlerinin hala direndiği haber alınınca hemen Antakya önüne gelmiştir. Selçuklu ordusu buraya gelince tüm Haçlı kuvveti buradan içeriye doğru kaçtılar, daha sonra dağ yönünde karargah kurup bu yönden yapılan savaşlarda Haçlı kuvvetleri daha çok yıpratılıyor ve etkisiz duruma getiriliyordu. Nitekim Haçlılar bu yönden yapılan Türk saldırılarını önlemek amacıyla, birkaç noktaya acele yeni surlar inşa etmek zorunda kalmışlardır.²⁸⁶ Başkumandan Kürboğa, içkalede direnişi sürdüren Yağısıyan'ın oğlu Şemsü'd-devle ile de ilişki kurmuştur. Şemsü'd-devle hemen Kürboğa'ya haber göndererek yardımını rica etti. Kürboğa içkaleyi kendi birlikleriyle işgal etmek hususunda ısrar etti. Şemsü'd-devle, şehir geri alınincaya kadar içkaleye kumanda etmesine Mûsade buyurmasını rica etti. Fakat Kürboğa buna razı olmadı, kaleyi bütün ihtiyat erzakı ile birlikte sadık adamlarından Ahmed b. Mervan'ı

²⁸³ **İbnü'l-Adîm**: Zübde, c. II, s. 134; **A. Sevim**: Suriye ve Filistin, s. 185.

²⁸⁴ **İbnü'l-Kalânîsî**: a. g. e. s. 135 vd, (Niruz-Firuz); **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 229, (Ruzbe) adlı ile zikr etmektedir.

²⁸⁵ **İbnü'l-Kalânîsî**: a. g. e., s. 135 vd; **İbnü'l-Adîm**: Zübde, c. II, s.134 vd; **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 229; **Ebû'l-Farac**: a. g. e., c. II, s. 339; **İbn-Kesîr**: a. g. e., c. XII, s. 155; **ez-Zehebî**: Kitabu Düvel, c. II, s. 19 vd; **Urfalı Meteos**: a. g. e., s. 196; **A. Sevim, E. Merçil**: a. g. e., s. 380. Haçlılar Antakya'yı ele geçirmek hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: **S. Runciman**: a. g. e., c. I, s. 177-180.

²⁸⁶ **İbnü'l-Adîm**: Zübde, c. II, s. 136; **A. Sevim**: Suriye ve Filistin, s. 185 vd.

oraya göndererek kaleyi Şemsü'd-devle'den ona teslim etmeye zorladı ve Ahmed'i iç kaleyi müdafaa ile vazifelendirmiştir.²⁸⁷

Kürboğa, Antakya ve Haçlılara karşı kendi görüşlerine ve emîrlere uymuş. Antakya hakkında ve kendi ordusu hakkında iyi bir siyaset kullanmamıştır. Nitekim Kürboğa yanındaki orduda bulunan müslümanlara çok kötü davranmıştır. Ayrıca emîrleri de çok kızdırmıştır. Onlara karşı büyüklük taslamasından dolayı Emîrleri gücendirmiştir, bu sebeple savaş sırasında ona ihanet etmeyi akıllarına koyup, en kritik anda onu yalnız bırakıp perişan etmeğe karar vermişlerdi.²⁸⁸

Buna dayanarak ve Kürboğa'nın yanlış davranışları hakkında, Antakya Haçlılarını bir yandan içkale, öte yandan kent surları dışındaki birleşik Selçuklu kuvvetlerinin iki yanlı baskısı arasında kalan Haçlı ordusu, gerçekten çok zor bir duruma düşürüp ve onları sıkı kuşatmışlardı. Bunun sonucu olarak Haçlıları özellikle yiyecek sıkıntısı son derecede ciddi bir tehlikeye atmış bulunuyordu.²⁸⁹ Haçlılar bu duruma karşı her ne kadar dışardan yardım istemeye başlamış ise de fakat sonuç alamamışlardı.²⁹⁰ Bu sebeple Haçlılar Kürboğa'ya haber gönderdiler ve şehri terk edip gitmek için ondan can güvenliği istediler. Fakat Kürboğa onlara istedikleri sözü vermedi ve onlara: "Siz ancak kılıç zoruyla çıkarılacaksınız." demiştir.²⁹¹ Fakat Kürboğa Haçlıların isteğini kabul etseydi, Antakya'ya sahip olma ve ele geçirme imkanını bulmuş olacaktı. Bu arada Kürboğa Antakya'yı sıkıştırmaya devam ediyordu ve her taraftan Haçlılar üzerine baskında ve saldırıya hazır bir durumdaydı. Nitekim 12 Haziranda yaptığı ani bir taarruz ona az kalsın güney-batı surlarındaki iki kuleden birini ele geçirmek imkanını verecekti. Fakat oradaki şövalyeler bunu önlediler. Böyle bir tehlikenin tekrerrünü önlemek üzere Haçlı liderlerinden Bohemund

²⁸⁷ S. Runciman: a. g. e., c. I, s. 182; H. D. Yıldız, doğuştan, c. VII, s. 151.

²⁸⁸ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 230.

²⁸⁹ İbnü'l-Kalânîsî: a. g. e., s. 136; İbnü'l-Adîm: Zübde, c. II, s. 137; İbnü'l-Esîr: a. g. e. c. X, s. 230; ez-Zehebî: Kitabu Düvel, c. II, s. 20; S. Runciman: a. g. e., c. I, s. 182.

²⁹⁰ S. Runciman: a. g. e., c. I, s. 182; A. Sevim, E. Merçil: a. g. e., s. 380.

²⁹¹ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 230; İbnü'l-İberi: a. g. e., s. 196; ez-Zehebî: Kitabu Düvel, c. II, s. 20; Urfalı Meteos: a. g. e., s. 197.

şehrin suru yakınında bulunan bir çok mahalleyi yaktırdı. Haçlı ordusu bu suretle daha rahat hareket etmek imkanını bulacaklardı.²⁹²

Başkumandanlık görevini yürüten Kürboğa kuvvetleriyle birlikte kendisine katılan melik ve Emîrlere genellikle önem vermiyor, her konuda kendi özel fikir ve kararlarının uygulanmasını adeta emrediyordu ve buna devam etmekteydi. Kürboğa bu davranışı ordusunu zayıf bir hale getirmekte idi. Nitekim Antakya kuşatma savaşının devam ettiği sıralarda Haleb Selçuklu meliki Rıdvan'dan, Kürboğa'ya bir elçi heyeti gelmiştir. Niçin geldiği anlaşılamayan bu elçi heyetinin Kürboğa ile görüşmeler yapması, Selçuklu ordusunda, Rıdvan'ın hasmı durumunda olan Melik Dukak ile emîr Cenahü'd-devle'yi son derecede kuşkulandırdı. Ayrıca Mirdesi emîri Vessab'ın kuvvetlerini oluşturan Arap askerleri ile Türkmenler arasında, Rıdvan'ın gönderdiği sözkonusu elçi heyetinin girişimleri sonucunda, anlaşmazlık çıkmış, dolayısıyla Türkmenler ordudan ayrılmışlardır. İşte bütün bu nedenlerle Selçuklu ordusu birlik ve beraberlikten yoksun bir duruma gelmiştir.²⁹³ Öte yandan Antakya içinde kuşatmış ve sıkışmış şekilde kalan Haçlılar bu duruma karşı bir ümit ışığı ve çare bulmak için beklemekteydiler. Bu sıralarda Haçlı liderlerin Antakya'da emrine itaat ettikleri bir rahip vardı. Rahip ileri görüşlü bir adamdı. "Antakya'daki bir kilisede,²⁹⁴ H. İsa'ya ait bir mızrak vardır. Eğer mızrağı bulursanız zafer kazanacaksınız, bulamazsanız, mutlaka helak olacaksınız." dedi. Haçlılar mızrağı bulduktan sonra haberin yayılması olayı, onlara yeni bir ümit ışığı olarak morallerini yükseltmiştir.²⁹⁵ Daha önce söylediğimiz üzere Haçlılar tarafından Selçuklu başkumadanı Kürboğa'ya gönderilen elçi heyeti, Antakya'yı bırakıp güven ile memleketlerine dönmek isteğinde bulunan bu elçi içinde Rahip (*Pierrel'Hermite*) vardır. Her ne kadar bu elçinin isteği Kürboğa tarafından reddedilmiş ise de bu elçi özellikle bu Rahibin önemli bir rolü vardır, bir taraftan Haçlıla-

²⁹² S. Runciman: a. g. e., c. I, s. 185.

²⁹³ İbnü'l-Adîm: Zübde, c. II, s. 136 vd; S. Runciman: a. g. e., c. I, s. 189; A. Sevim: Suriye ve Filistin, s. 186 vd.

²⁹⁴ İbnü'l-İberi'e göre bu kilise'nin adı El-ksyan idi. Bkz: a. g. e., s. 196.

²⁹⁵ İbnü'l-Esir: a. g. e., c. X, s. 230 vd; İbnü'l-İberi: a. g. e., s. 196; Ebû'l-Farac: a. g. e., c.II, s. 340; ez-Zehebî: Kitabu Düvel, c. II, s. 20; İbn Teğriberdî: a. g. e., c. V, s. 147 vd; Urfalı Meteos: a. g. e., s. 197.

rı, müslümanlara karşı savaş için morallerini yükseltmek, diğer bir taraftan da Türk ordugahındaki durum hakkında faydalı bilgiler vermiştir.²⁹⁶

Bunun üzerine Haçlıların savaşçıları küçük gruplar halinde şehrin kapısından dışarı çıkmaya başladılar. Müslüman ordusunda bulunan Emîrlar Kürboğa'ya bunların üzerine derhal saldırılması hususunda ısrar ettiler. Kürboğa ise buna mani oldu ve Haçlıların hepsi dışarı çıkmadan önce öldürölmelerini yasakladı.²⁹⁷

Müslüman ordusundan ve Kürboğa tarafından Haçlılar'a bir haberci göndererek, haçlılar ordusunu kent önlerindeki ovada savaşa davet etti. Haçlılar Kürboğa'nın bu önerisini büyük bir sevinç içinde karşıladılar. Antakya'dan çıkıp ovada savaş hazırlıklarına başladılar. Fakat haçlı ordusu müslümanlara karşı azalmış durumdaydılar. 150 bin piyade ve 15 bin askerden ulaşmakta idi. Buna rağmen savaş yapmak üzere müslümanlara karşı ilerlediler. Müslümanlar ve Kürboğa'nın askerleri arka arkaya on beş sıra oldukları halde geniş ovayı kaplamış bulunup Haçlılara karşı dağ gibi yığılmış olan sayısız bir ordu çıkarmıştır.²⁹⁸ Haçlı ordusuyla başkumandan Kürboğa'ya kırıgın bulunan Melik ve Emîrlerin yönettiği Selçuklu ordusu arasında, Antakya ovasında şiddetli bir meydan savaşı başladı. Haçlı kuvvetleri her ne kadar az bir sayıda savaşa tutuştu ise de onlar Selçuklu ordusuna saldırıya geçtiler. Daha henüz çarpışmaların başlarında Selçuklu ordusunda bulunan Melik ve Emîrlar kuvvetleriyle birlikte saflardan ayrılıp geri çekildiler. Savaşa devam etmeyerek memleketlerine dönmeye başlamışlardı. Sonuç olarak buyruğu altındaki Melik ve Emîrların kendisini düşman karşısında yalnız bıraktıklarını gören Kürboğa da savaşa devam etmeyerek süratle geri çekilmek zorunda kalmıştır. Haçlılar bu durumu görünce bunu bir hile zannettiler. Müslümanları takip etmekten korktular. Mücahidlerden bir grup kaçmadan şehitlik için savaştılar. Bunun üzerine Haçlılar binlerce mücahiti öldürdüler, karargah-taki erzakı, malları, eşyaları, hayvan ve silahları ganimet olarak almıştılar (H.491/M.1098).²⁹⁹ Urfalı Mateos'a göre Haçlılar müslümanları şiddetle kovalayıp onları

²⁹⁶ S. Runciman: a. g. e., c. I, s. 189 vd.

²⁹⁷ İbnü'l-Adîm: Zübde, c. II, s. 137; İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 231; İbnü'l-İberi: a. g. e., s. 196; S. Runciman: a. g. e., s. 196; H. D. Yıldız: Doğuştan, c. VII, s. 151.

²⁹⁸ Urfalı Mateos: a. g. e., s. 197 vd.

²⁹⁹ İbnü'l-Kalânîsî: a. g. e., s. 136; İbnü'l-Adîm: Zübde, c. II, s. 137; İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 231; A. Sevim: Suriye ve Filistin, s. 187 vd.

kılıçtan geçirdiler. Onların kılıçları kanla doydular ve bütün ova cesetlerle kaplandı. Bu savaşta müslümanlardan yaklaşık 30 bin ateşle mahvedildi ve toprak geniş bir sahada cesetlerden dolayı taafün etti. Haçlılar bu savaşta büyük miktarda ganimet ve esirlerle beraber sevinç tezahüratiyle Antakya'ya dönmüşler.³⁰⁰

İbnü'l-Esîr'e göre müslümanlar iki sebepten dolayı bozgun halinde geri kaçtılar. Birincisi Kürboğa'nın başlangıçtan onları küçümsemesi ve değer vermemesi. İkinci olarak da dışarı çıkan Haçlıları öldürmelerine mani olmasıydı. Böylece müslümanlar tam anlamıyla bozguna uğramıştır.³⁰¹ Ayrıca bu konu hakkında, Kürboğa'dan yüz çevirmeye karar veren bir çok müslüman Emîrinin hareketinden doğdu. Bu Emîrlere kazanılacak bir zaferin Kürboğa'yı gereğinden fazla güçlendireceğine ve işin sonunda bunun zararını kendilerinin çekeceğine kaani olmuşlardı.³⁰²

Başkumandan mevkiinde bulunan Kürboğa'nın olumsuz kararları ve özellikle beraberindeki melik, Emîr ve kumandanlara karşı gösterdiği sert ve önemsemez davranışlar nedeniyle kalabalık Selçuklu ordusunun, savaşı bile ölüme mahkum bir duruma gelmiş olan Haçlı ordusu karşısında geri çekilmesi gerçekten o devir İslâm dünyası için telafisi güç bir kayıp olarak tarihe geçmiştir. Kürboğa savaşta sonra Halep'e gitti. Buradan askerlerine gerekli çadır, yiyecek maddeleri vesair şeyler aldıktan sonra vâlisi bulunduğu Musul'a dönmüştür.³⁰³

6-) Sultan Berkyaruk ile Muhammed Tapar'ın Saltanat Mücadelesi ve Musul Hâkimi Kürboğa'nın Durumu

Sultan Berkyaruk, Haçlılar ile mücadeleye giriştiği bir sırada *Gence*'ye Melik tayin ettiği kardeşi **Muhammed Tapar** Saltanat iddiasıyla (H.492/M.1099) yılında ortaya çıktı

³⁰⁰ Urfalı Meteos: a. g. e., s. 198.

³⁰¹ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 231.

³⁰² S. Runciman: a. g. e., c. I, s. 191.

³⁰³ İbnü'l-Adîm: Zübde, c. II, s. 138; A. Sevim: Suriye ve Filistin, s. 188; H. D. Yıldız: Doğuştan, c. VII, s. 151.

ve Sultan Berkyaruk'a isyan etti.³⁰⁴ Muhammed Tapar, babası Melikşah'ın ölümü sırasında O'nun yanında Bağdat'ta idi. Sonra analığı Terken Hatun ve kardeşi Mahmûd ile İsfahan'a gitti. Sultan Berkyaruk İsfahan'ı kuşattığı zaman (H.486/M.1093), Muhammed Tapar gizlice kaçarak Berkyaruk'a sığındı. Berkyaruk Bağdat'a giderken Muhammed Tapar da O'nunla beraberdi. Sultan Gence ve çevresini Muhammed Tapar'a ikta etti ve O'na Melik ünvanı verilirken emîr **Kutlug Tekin**'i de O'na atabek atanmıştır. Muhammed Tapar, durumu kuvvetlenince çevresindekilerin de etkisiyle saltanatı ele geçirmeyi düşünmüş ve buna ilk engel olarak da atabek Kutlug Tekin'i gördüğü için O'nu öldürtmüştü. O daha sonra Gence'nin de içinde bulunduğu Erran eyaletini ve O'na bağlı yerleri de ele geçirdi. Bu sırada Berkyaruk'a muhalif ve düşman olan Müeyyedülmülk, Gence'de Melik Muhammed'in yanına giderek O'nu kardeşine muhalefet etmeye ve saltanatı ele geçirmek için çalışmaya teşvik ve tavsiye etti. Bunun üzerine Melik Muhammed Hâkim olduğu yerlerde Berkyaruk adına okunmakta olan hutbeye son vererek kendi adına hutbe okuttu. Böylece Muhammed Tapar kendisini sultan ilan edip, Müeyyedülmülk'ü de veziri olarak atamıştır.³⁰⁵

Sultan Muhammed'in durumu güçlenince, Bağdat şihnesi olan Sa'düddeve Cevherain, Musul Emîri Kürboğa, el-Cezîre emîri Çökürmüş ve diğer bazı Emîrlere anlaşıp sultan Muhammed'in yanına gittiler, Sultan Muhammed onlarla Kum şehrinde karşılaşıncaya, **Sa'idü'd-devle Cevherain**'e hil'at verip onu Bağdat'ta geri göndermiş. Kürboğa ile çökürmüş de onun hizmetinde İsfahan'a gittiler. Cevherain Bağdat'a varınca Halife'den Sultan Muhammed adına hutbe okutmasını istedi, Halife el-Mustazhir, bu isteği kabul ederek Bağdat'da Muhammed Tapar adına hutbe okuttu ve ona *Ğıyasü'd-dünya ve 'd-Dîn* lakabını vermiştir (H.492/M.1099).³⁰⁶

Sultan Berkyaruk, kardeşi Muhammed Tapar Gence'de kendisine karşı isyan ettiğini ve Bağdat'ta O'nun adına hutbe okunmasını duyunca hemen harekete geçmiştir. Bu sırada Sultan Berkyaruk Huzistan'da bulunuyordu. Berkyaruk tekrar Bağdat'ta hutbenin kendi

³⁰⁴ **İbnü'l-Cevzî**: a. g. e., c. X, s. 40; **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 237; **ez-Zehbî**: Kitabu Düvel, c. II, s. 21 vd; **O. Turan**. Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, s. 231; **H. D. Yıldız**: Doğuştan, c. VII, s. 152; **F. N. Uzluk**: a. g. e., s. 13.

³⁰⁵ **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s.237 vd; **A. Sevim, E. Merçil**: a. g. e., s. 157.

adına okunmasını istiyordu. Çok geçmeden kedisine katılanlarla Vasıt'a daha sonra Bağdat'a hareket etmiştir. Şehre girmeden önce (15 Safer, H.493 /31 Aralık, M.1100) Cuma günü Bağdat'ta tekrar adına hutbe okunmuştur. Böylece sultanlığı yeniden tanınan Berkayaruk (17 Safer, H.493/2 Ocak, M.1100) tarihinde Bağdat'a girdi. Sultan Berkayaruk adına hutbe okunduğu sırada Muhammed Tapar taraftarı olan Sa'dudevle Gevheriyan, Artukoğlu İlğazi ve öteki Emîrlar, Muhammed Tapar ve veziri Müeyyedülmülk'e haber göndererek onları yanlarına gelmeye teşvik ettiler. Bunun üzerine Muhammed Tapar ve veziri yanlarında olan, Cezîret İbn Ömer emîri Çökürmüş ile Musul emîri Kürboğa'yı Gevheriyan'ın yanına gönderdiler. Fakat yukarıda anlattığımız gibi bu arada Sultan Berkayaruk'un durumu tekrar güçlenmiştir. Dolayısıyla Emîrlar Muhammed Tapar'dan çekilmeye başladılar. Bu sırada emîr Çökürmüş Cezîret İbn Ömer'de durumun kötü olduğunu söyleyerek bu şehre dönmek için izin istedi. Gevheriyan da O'na izin verdi. Bir grup Emîr Gevheriyan ile beraber kalarak birlikte hareket etmeye karar verdiler. Onlar Sultan Berkayaruk'a "Bizim yanımıza gel, aramızda seninle savaşacak kimse yok" haberini gönderdiler. Sözkonusu bu Musul Emîri olan Kürboğa'nın fikriydi ve Gevheriyan'a "Biz Muhammed Tapar ile Müeyyedülmülk'ten hiçbir fayda görmedik." diyerek, Kürboğa Müeyyedülmülk ile Muhammed Tapar'dan yüz çevirmişti. Bunun üzerine Sultan Berkayaruk bu çağrıyı iyi değerlendirerek onların yanına Da'y-ı Merc'e gitti. Sultan Berkayaruk'u karşılamaya çıkınca hepsi atlarından inerek yer öptüler. Sonra sultanla beraber Bağdat'a döndüler. Görüldüğü gibi, Abbâsî Halifesi el-Mustazhir ve Emîrlar, kim kuvvetli duruma geçerse onun adına hutbe okunuyor ve tarafına geçiliyordu.³⁰⁷

Sultan Berkayaruk kardeşinin bu isyanını bastırmak ve ona gereken dersi vermek için onun üzerine yürüdü, Hemedan civarındaki *Sefid-Rud* bölgesinde iki taraf (H.493/M.1100) yılında savaşa tutuştular. Bu savaşta Sultan Berkayaruk'un ordusunda Kürboğa sol tarafta yer almaktaydı. Fakat bu savaşta Berkayaruk mağlup olup çekilmek zorunda kalmıştır.³⁰⁸

³⁰⁶ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 239; Ebû'l-Farac: a. g. e., c. II, s. 341; Münecceimbaşı: a. g. e., s. 81.

³⁰⁷ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 242 vd.

³⁰⁸ İbnü'l-Cevzî: a. g. e., c. X, s.44; İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 243; ez-Zehebî: Kitabu Düvel, c. II, s. 22; A. Sevim, E. Merçil: a. g. e., s. 159 vd; H. D. Yıldız: Doğuştan, c. VII, s. 152.

Sultan Berkjaruk'un bu savaşta mağlup olması üzerine Emîrlerin çoğu Muhammed Tapar'ın tarafına geçtiler ve onunla birleştiler, özellikle Musul emîri Kürboğa. Fakat bu çok sürmedi çünkü Kürboğa yine Berkjaruk'a tarafına iltihak etmiştir.³⁰⁹

Sultan Berkjaruk ile Muhammed Tapar arasındaki anlaşmazlık ve savaş sırasında, Abbâsî halife el-Mustazhır'ın da rolü görülmektedir. Nitekim halife iki kardeşin arasına girmesiyle sulh yapmak için çok uğramıştır. Her ne kadar bu Sulh iki kardeş arasında yapılmaktaydı. Fakat bu Sulh ve Barış yeniden bozulmuştur.³¹⁰

Sultan Berkjaruk'un tarafına geçen Musul emîri Kürboğa'nın, Haçlılar karşısından mağlup olması, kardeşi Muhammed Tapar ile arasındaki saltanat mücadelesinde Kürboğa'nın kararlarına rağmen Sultan tarafından nüfuz ve itibarı bir daha geri dönmüştür. Nitekim Sultan Berkjaruk zamanında Azerbaycan'da bulunan **Melik Mevdûd b. İsmâ'il b. Yâkûti**, Sultana karşı isyan etmiştir. Bunun üzerine Sultan Kürboğa'yı on bin süvar ile onun üzerine göndermiştir (*H.494/M.1101*).³¹¹ Kürboğa Musul şehrini ve hükümünü bırakarak Tekiş b. Alp Arslan'ın oğlu Musul şehri üzerine yürüyüp orayı ele geçirmiştir. Fakat şehrin ileri gelenleri ve oradaki halk buna karşı çıkıp muhalefet ve isyan etmişlerdi, bunun üzerine oradan ayrılıp Bağdat'a doğru hareket etmiştir.³¹² Bundan anlaşılıyor ki Kürboğa'nın Musul'dan ayrılması ve Azerbaycan'a gitmesi üzerine şehrin durumu iyice zayıflanmıştır. Öte yandan şehir halkı ne kadar Emîrlere bağlı ve vefakar olduklarını göstermektedir.

Dolayısıyla, Kürboğa Azerbaycan'ın büyük bir kısmını ele geçirdikten sonra Sultan Berkjaruk'tan kendi bölgesine (Musul) dönmek ve idâresini sürdürmek için ricada bulunup ve yola çıkmıştır. Huy bölgesine varınca orada hastalanıp bir süre sonra orada vefat etmiştir (*H.495/M.1102*).³¹³

³⁰⁹ **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 244-251; **A. Sevim, E. Merçil**: a. g. e., s. 158 vd.

³¹⁰ **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 244, 254, 255, 269, 279; **A. Sevim, E. Merçil**: a. g. e., s. 157-171.

³¹¹ **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 252; **İbn-Haldûn**: a. g. e., c. V, s. 35.

³¹² **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 286.

³¹³ **İbnü'l-Kalânîsî**: a. g. e., s. 140; **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 279; **İbnü'l-Verdî**: a. g. e., c. II, s. 19; **ez-Zehabî**: Kitabu Düvel, c. II, s. 25; **el-'Umerî**: a. g. e., s. 103.

7-) Emîr Kürboğa'nın Vefatından Sonra Musul'un Durumu

Kürboğa, hasta durumdayken yanında bulunan kumandan **Sungurca**'yı yerine halef olarak tayin edip, Türklere de ona itaat etmelerini emretmiştir. Kürboğa'nın ölümünden sonra Sungurca ile askerlerin büyük bir kısmı Musul'a gidip şehri teslim aldılar. Orada üç gün kaldılar. Musul'un ileri gelenleri daha önce Kürboğa'nın Hısın-ı Keyfa'daki naibi Türkmen Emîri **Mûsa**'ya haber gönderip şehri kendisine teslim edeceklerini bildirerek derhal gelmesini istemişler. O da sür'atle Musul'a gitmişti. Sungurca onun Musul'a vardığını duydu, fakat kendisine hizmet etmek için geldiğini zannediyordu. Sungurca Musul halkıyla beraber Mûsa'yı karşılamağa çıkmıştır. Daha sonra Musul hükmü ve vâlîliği konusuna ilgili ikisi arasında anlaşmazlık ve gerginlik ortaya çıktı. Bu sırada Sungurca kılıcını çekip Mûsa'nın başına vurarak onu yaraladı. Mûsa kendini yere attı, Sungurca da onu çekip yere indirdi. Mûsa'nın yanında eski Diyarbakır emîri **Mansûr b. Mervan**'ın oğlu vardı. O da bıçağını çekip Sungurca'nın kafasına vurdu ve ikiye ayrılıp öldürdü. Sungurca'yı öldürdükten sonra, Mûsa şehirde Sungurca'nın adamlarına hil'atler verip gönüllerini aldı, böylece Musul vilayeti onun Hâkimiyetine girmiştir.³¹⁴

8-) Emîr Çökürmüş'ün Musul'a Hâkim Olması

Cezîret İbn-Ömer Hâkimi **Şemsü'd-devle Çökürmüş el-Türki**, Mûsa'nın Musul şehrin'e Hâkim olmasını haber alınca, Musul'u ele geçirmek için harekete geçerek Musul'a bağlı olan Nuseybin üzerine yürüdü ve orayı teslim alıp zaptetmiştir. Bu arada Mûsa da Cezîret İbn-Ömer'i zaptetmek ve Çökürmüş ile savaşa girmek niyetiyle Musul'dan yola çıkmıştır. Mûsa'nın ordusu Çökürmüş'e yaklaşıncı askerleri Mûsa'ya ihanet edip Çökürmüş'ün tarafına geçtiler. Bunun üzerine Mûsa Musul'a geri döndü, Çökürmüş'te onun üzerine yürüdü Musul'a varınca Çökürmüş orayı kuşattı, uzun süren kuşatma sebebiyle Mûsa Diyarbakır'da bulunan Artukoğlu Sökmen'den yardım istedi, Sökmen'e Hısın-Keyfa ile birlikte on bin dinar da para verdi. Sökmen Musul'a gitmek üzere yola çıktı, bu

³¹⁴ **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 279 vd; **İbn-Haldûn**: a. g. e., c. V, s. 35; **el-'Umerî**: a. g. e., s.103 vd; **el-Kis Süleyman Sa'îğ el-Musulî**; a. g. e., s. 154 vd.

sırada çökürmüş bu haberi alınca kuşatmayı bırakıp oradan ayrılmıştır. Mûsa, Sökmen'i karşılamak için Kerâsâ (*Kûvasa*) Köyü yakınlarına çıktı, bu sırada Kürboğa'ya bağlı birkaç kişi ona saldırıp öldürdüler. Mûsa'nın cesedi bu köyün bir tepesinde defnedildi. Bugün bu tepe (*Tell-Mûsa*) Mûsa Tepesi adıyla tanınmaktadır. Emîr Sökmen bunu duyunca Hısın-Keyfa'ya dönüp oraya Hâkim olmuştur. Çökürmüş yeniden Musul üzerine yürüyüp şehri birkaç gün kuşattıktan sonra sulh yoluyla teslim aldı. Musul halkına iyi bir şekilde davrandı, bu arada, Mûsa'yı öldürüp ve Kürboğa'ya bağlı kişileri yakalayıp öldürdü. Daha sonra Habur'u da ele geçirip buradaki Arapları ve kürtleri idâresi altına aldı. Bunlardan hepsi Çökürmüş'e itaatlarını arz etmiştir.³¹⁵

9-) Emîr Çökürmüş'ün Musul ve Çevresindeki Faaliyetleri

Görüldüğü üzere Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra başlayan iç karışıklıklar özellikle iki kardeş arasında cereyan eden saltanat mücadelesi Selçuklu devletinin hükümlanlığını ve saltanatını hemen hemen zayıf bir duruma gelmesi, bunun bir sonucu olarak ve yukarıda anlattığımız gibi vasallar ve Emîrler arasında sürekli olarak çatışmalar ortaya çıkmasına neden olmuştur, her taraf kendi hükmünü ve saltanatını genişletmek, amaçlarını gerçekleştirmek için uğraşmıştır. Özellikle el-Cezîre bölgesinde, Haçlıların Antakya önünde bozguna uğratmış oldukları Musul emîri Kürboğa'nın (*H.495/M.1102*) yılında ölmüş olması bir iç savaş doğurmuştu. Ayrıca Hısın-Keyfa Artuklu hükümdarı Sökmen, daha önce Musul emîri Kürboğa, Amid şehri üzerine yürüyerek karşı çıkmıştır ve onunla savaşa girmiştir. Fakat Sökmen bu savaş mağlup olup kardeşinin oğlu Yâkûtî b. Artuk esir alınıp Mardin kalesinde hapsetmiştir. Kürboğa Mardin'i teslim aldıktan sonra Yâkûtî'yi serbest bırakmıştır. Fakat Yâkûtî Mardin'i Kürboğa'dan geri almak gayesiyle şehrin yakınlarında konaklanıp ve ona bağlı kasaba ve köylerine bir kaç defa baskın ve yağmalama etmiştir. Kürboğa öldükten sonra Yâkûtî ele geçirip, daha sonra asker toplayıp Musul emîri Çökürmüş'e ait olan Nuseybin ve Cezîret İbn-Ömer'e baskın düzenlemiştir.

³¹⁵ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 280; İbnü'l-Verdî: a. g. e., c. II, s. 19 vd; El-Kıs Süleyman Sa'îg el-Musulî: a. g. e., s. 155.

Bunun üzerine Çökürmüş onların üzerine yürümüş ve onlarla savaşa girmiştir. Bu sırada Yâkûfî hastalanması nedeniyle savaşta mağlup olup ölmüştür.³¹⁶

Emîr Yâkûfî, Çökürmüş'ün önünde mağlup olup öldükten sonra kardeşi Sökmen intikam almak gayesiyle yine Çökürmüş'e ait olan Nusaybin üzerine yürüyüp orayı kuşattı. Bunun üzerine Çökürmüş ona gizlice pek çok para göndererek razı etmiştir. Mardin'de Yâkûfî'den sonra kardeşi Ali Hâkim olup Çökürmüş'ün hizmetine girdi. Fakat Mardin vâlisi Sökmen'e "Kardeşinin oğlu, Mardin'i Çökürmüş'e teslim etmek istiyor" diye haber göndermek nedeniyle Sökmen bizzat kendisi orayı teslim almıştır. Bunun bir sonucu olarak iki taraf Sökmen ve Musul Emîr Çökürmüş savaş haline getirmiştir. Bu nedenlerle iç savaşlar İslâm dünyasını olumsuz bir şekilde etkilemiştir.(Özellikle dışarıdan gelen Haçlı tehlikesine karşı) Bu sıralarda Haçlılar İslâm ülkelerinin ele geçirmek için harekete geçmişlerdi. Bir çok kısmını işgal ettikleri sırada Müslüman hükümdarlar ve İslâm orduları birbirleriyle savaşmakla uğraşmaktadırlar. Suriye ve Filistinde faaliyetlerini artmış olan Haçlılar, müslüman şehri olan Harran'ı ele geçirmek için üzerine yürüyüp şehri kuşatma altına aldılar. Harran şehri siyâsî ve idârî bakımından karışık bir duruma gelmiştir.³¹⁷

Haçlılar için Harran şehri çok önem taşıyordu. Çünkü Suriye müslümanlarını Irak ve diğer bölgelerin müslümanlarıyla bağlamıştır. Dolayısıyla bu bağlantıyı etkili bir şekilde kesilebilmesi için Harran'ın müstahkem yerini ele geçirmesi gerekiyordu. Ayrıca Harran ellerinde bulunduğu takdirde Haçlılar, hatta Musul ve el-Cezîre üzerine bir sefer yapmayı bile düşünebilirlerdi. Ayrıca Haçlılar Urfa ve Harran'da bulundukları halde tarlaları tahrip edip ticaret hayatını sekteye uğratan yağma akınları altında olan bu iki önemli şehir İslâm bölgelerini büyük bir sıkıntı içine soktular.³¹⁸

Bir rivayet; Harran ahalisinin haçlıların kuvveti karşısında dehşete düştüklerini ve şehri savunmayı düşünmeyip onlara teslim olmayı tercih ettiklerini kaydetmektedir. Ahali şehrin anahtarlarını Urfa kontu Baudouin'e teslim etmek istemiş ise de Bauduin bu teklifi,

³¹⁶ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 316 vd; İbnü'l-Verdî: a. g. e., c. II, s. 23; İbn-Haldûn: a. g. e., c. V, s. 42 vd.

³¹⁷ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 303.

³¹⁸ S. Runciman: a. g. e., c. II, s. 33 vd; I. DEmîrkent: a. g. e., c. I, s. 85 vd.

bütün haçlı ordusunun şehre girerek yapacakları yağma ve tahribatı göz önünde tutup kabul etmemiştir. Bauduin, Türklerle yapılacak savaş sonrası şehri tek başına Hâkimiyeti altına almayı düşünmekte idi. Buna dayanarak bu sırada Harran önünde bulunan haçlı ordusu, Antakya ve Urfa reisleri arasında ihtilaf ortaya çıktığı görülmüştür. Nitekim kont Baudouin tarafından şehrin teslim teklifinin reddedilmesi Tankred ve diğer haçlı liderlerini çok kızdırmıştır.³¹⁹

Bunun üzerine gerek Mardin'deki Sökmen, gerekse Musul'daki Çökürmüş endişeye düştüler. Müsterek tehlike onları aralarındaki anlaşmazlığı bir tarafa bırakarak birbirleriyle anlaşp Haçlılara karşı harekete geçtiler. Sökmen'in yanında 7 bin Türkmen Süvari vardı. Çökürmüş'ün yanında ise topladığı el-Cezîre ve Musul halkından Türk, Kürt ve Araplardan müteşekkil 3 bin Süvari bulunuyordu.³²⁰

İki tarafın ordusu birleşerek Haçlılara karşı Suriye'ye yürüdüler. Harran Belih ırmağı kıyısında Haçlılarla karşılaştılar, bir rivayete göre iki taraf (*H.496/M.1103*) el-Kattar denilen mevkide karşılaştılar. Bu savaşta Artukoğlu Sökmen ile Musul Hâkimi Çökürmüş haçlılar üzerine saldırarak onları çöle çektiler, ve haçlıların yolları üzerindeki su kaynaklarını kapattılar, daha sonra yine haçlılar üzerine saldırarak onlardan pek çoğunu öldürdüler. Geri kalanlar da susuzluktan öldüler.³²¹ Bu savaşta ilk kez haçlılar büyük bir bozguna ve mağlubiyete uğradılar ve çok sayıda Haçlılar askerlerinden esir alınıp mal ve malzemeler ele geçirmiştir (*H.497/M.1104*).³²²

Bu savaşa çok ünlü ileri gelen haçlı liderlerinden ve kumandasından katılmıştır bunlardan Urfa haçlı kontu **Bauduin**, **Joscelin**, **Bohemond** ve **Tancred**. Fakat buna rağmen Haçlılar mağlubiyete uğramışlardı, hatta Bauduin ve Joscelin gibi Haçlı ileri gelenlerinin

³¹⁹ I. DEmîrkent: a. g. e., c. I, s. 87 vd.

³²⁰ İbnü'l-Kalânîsî: a. g. e., s. 143; İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 303; İbn-Haldûn: a. g. e., c. V, s. 39 vd; S. Runciman: a. g. e., c. II, s. 34; I. DEmîrkent, a. g. e., c. I, s. 86.

³²¹ El-'Azîmî: a. g. e., s. 34; I. DEmîrkent; a. g. e., s. 89.

³²² İbnü'l-Kalânîsî: a. g. e., s. 143; İbnü'l-Adîm: Zübde, c. II, s. 148; İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 303; İbnü'l-Verdî: a. g. e., c. II, s. 21; İbn Teğriberdî: a. g. e., c. V, s. 188; A. Sevim: Suriye ve Filistin, s. 197. Bu savaş hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. S. Runciman: a. g. e., c. II, s. 34-36, I. DEmîrkent: a. g. e., c. I, s. 88 vd.

bu savaşta tutsak alınması olayı bütün İslâm alemini sevindirmiştir.³²³ Bu savaşta haçlılar mağlup olunca Hristiyanlardan çok sayıda asker öldürüldü. Bütün memleket kanla sulandı ve cesetlerle kaplandı. 30 bin kadar Hristiyan telef oldu ve memleket ıssız bir hal aldı. Urfa kontu ve Joscelin esir olunca diğerleri ise bütün askerleriyle beraber kurtulmuş olup Urfa'ya iltica ettiler. Urfa şehri, yapılan katliamdan dolayı büyük bir matem içine düştü. Çünkü Harranlılar, Kaçan askerlerin yollarını kesip dağ ve ovaları tuttular ve 10 bin kişi olan kaçanları kamilen kılıçtan geçirmişlerdi. Urfa kontu Bauduin Çökürmüş'e, Joscelin de Artukoğlu Sökmen'e teslim edilmiştir.³²⁴

Çökürmüş'ün, Urfa Kontu Bauduin'i tutsak alması olayı şöyle olmuştur. Urfa Kontu Bauduin savaş sırasında bir grup Haçlı kontuyla beraber mağlup olunca, Belh Nehri'ne girmişlerdi. Fakat atları çamura saplandığı için Sökmen'in adamlarından bir grup Türkmen onlara yetişerek, onları esir alıp Bauduin'i efendisi Sökmen'in çadırına götürmüşlerdir. Bu sırada Çökürmüş'ün adamları, Sökmen'in askerlerinin Haçlıların ağırlıklarını ele geçirdiklerini, kendilerinin ise ganimetlerden hiçbir pay almadan döndüklerini görünce, Çökürmüş'e: "Onlar bizim yanımızdan ganimetlerle ayrılırken bizim halkın ve Türkmenlerin nazarındaki itibarımız ne olur?" diyerek O'nu Kont'u ele geçirmeye teşvik ettiler. O da adamlarını gönderip Kont Bauduin'i, Sökmen'in çadırından aldırttı. Sökmen bu meseleyi öğrenince Çökürmüş'ün yaptıkları çok ağırına gitti. Bu sebeple adamları Çökürmüş'e karşı savaş için hazırlandılar ise de Sökmen onları geri çevirdi ve "Müslümanların bu gazadan duydukları sevinç bizim aramızdaki ihtilaf yüzünden kedere dönmesin, düşmanları Müslümanlara güldürerek öfkelerini teskin etmek istemem." demiştir.³²⁵

Yukarıda zikrettiğimiz üzere Musul emîri Çökürmüş ile Mardin emîri Sökmen haçlılara karşı aralarındaki ittifak sönmüştür. Buna rağmen ikisi de haçlılara karşı mücadeleye devam etmişlerdir. emîr Sökmen, mahiyetindeki Türkmen kuvvetleriyle birlikte Haçlılara ait olan Şabahtan bölgesinde birkaç kaleyi ele geçirip zapt etmişlerdir. Çökürmüş ise bölgede önem taşıyan Harran şehri üzerine hareket etmiş ve orayı teslim almıştır.

³²³ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 303 vd; Urfalı Meteos: a. g. e., s. 223 vd; A. Sevim: Suriye ve Filistin, s. 197.

³²⁴ Urfalı Mateso: a. g. e., s. 224; S. Runciman: a. g. e., c. II, s. 35 vd.

³²⁵ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 304; S. Runciman: a. g. e., c. II, s.36.

Çökürmüş, haçlılarının mağlubiyetleri üzere, Urfa şehrini kolaylıkla zaptedebileceğini düşünür. Bunun üzerine yanındaki kuvvet ve belki de Harran'dan aldığı bazı kuvvetlerle Urfa üzerine yürümüştür.³²⁶

Urfa şehri Hâkimi Tancred, Çökürmüş'ün üzerine gelmesini haber alınca, şehri savunmak üzere sur ve istihkamlarını kuvvetlendirmeye vakit bulmuş ve yerli Ermenilerin sadakat ve savaşta gösterdikleri yararlıklar sayesinde Çökürmüş'ün ilk hücumuna mukavemet edebilecek duruma gelmiştir.³²⁷ Tancred'in kuvvetleri ve şehir ahalişi kuşatma durumunda olduğu sırada aralıksız devam eden Çökürmüş'ün askerlerinin saldırısı karşısında bir süre dayandı. Fakat Çökürmüş ve kuvveti kuşatmadan vazgeçmemeleri üzerine Tancred'in dayısı olan Antakya Hâkimi Bohman'a haber göndererek ondan ısrarla yardım ricasında bulunmak zorunda kalmıştır. Her ne kadar Bohmand, Urfa'nın ve Tancred'in yardımına koştu ise de biraz gecikmiştir. Dolayısıyla Urfa Hâkimi ve şehir halkı ondan ümidi keserek, Çökürmüş ve kuvvetleri üzerine yürüdüler, bir sabah gün doğurken ani bir saldırıya geçmişlerdi. Çökürmüş ve kuvvetleri böyle bir şeyi hiç beklemeyen ve tamamen hazırlıksız bulunan askerlerin büyük bir şaşkınlığa uğramışlardı. Tam bu sırada Bohmand birlikleriyle savaş alanına ulaşmaları, Çökürmüş'ün kuvvetlerini yenilgiye uğratmışlardır.³²⁸

Çökürmüş on beş gün Urfa şehrini kuşattıktan sonra yenilerek Musul'a çekilmiştir. Öte yandan Tancred'in eline Çökürmüş'ün ordusundan esirler düşmüştür, Emîr'in sarayına mensup çok asil bir Selçuklu prensesi esir düşer. Dolayısıyla Çökürmüş bu hanımı kurtarmak için uğraşmıştır. İslâm devleti erkanı Urfa'ya müracaat ederek daha önce esir edilmiş Urfa haçlı kontu Baudouin ile mübadelesini (*trampa*) veya fidyeyi necat olarak 15000 Bizans altını ödemeği teklif etmiştir.³²⁹ Çökürmüş'ün bu teklifi Kudüs kralı Baudouin I. de öğrenir, O da derhal Urfa'da bulunan Bohmand ve Tancred'e, kont Baudouin'i kurtarmak için bu tekliften faydalanılması hususunda ısrarlı haberler gönderir.

³²⁶ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 304; I. DEmîrkent: a. g. e., c. I, s. 94.

³²⁷ S. Runciman: a. g. e., c. II, s. 36.

³²⁸ S. Runciman: a. g. e., c. II, s. 36 vd; I, DEmîrkent: a. g. e., c. I, s. 95 vd.

³²⁹ İbnü'l-Esîr (a. g. e., c. X, s. 304), rivayetine göre Çökürmüş haçlı kontu Baudouin'i "35000" Dinar fidyeye vermesi ve "160" Müslüman esirini serbest bırakması şartıyla onu salıverecektir.

iş. Fakat iki haçlı reisi krala gönderdikleri nazikane cevapta, orduda bulunan askerlerin maaş ve ücretlerini ödemek için paraya ihtiyaçları bulunduğunu belirterek Baudouin'i esaretten kurtarmaya yanaşmadılar. Böylece kont Baudouin, Çökürmüş'ün yanında esarette kaldı (*H.497/M.1104*).³³⁰

10-) Sultan Berkyaruk ile Sultan Muhammed Tapar Arasında Yapılan Barış ve Musul'un Durumu

Sultan Melikşah'ın iki oğlu Sultan Berkyaruk ile Sultan Muhammed arasındaki savaş uzun yıllar devam etmiştir. Fesat yaygınlaşmış, halkın malı yağmalanmış, kan dökülmüş, şehirleri tahrip edilmiş ve köyler yakılmıştı. Saltanat hedef alınmış, fakat ona mahkum olunmuştur. Sultanlar başlangıçta güçlü kudretli iken bu savaşlar sebebiyle zayıf ve güçsüz duruma düşmüşler. Her ne kadar aralarında barış ve anlaşma yapıldı ise de bu barış bir süre sonra bozulmuştur. Nitekim (*H.497/M.1104*) yılında gene aralarında barışa ve sulha ikna ettirilmiştir, bu barış daha önceki şartları kapsamaktadır.³³¹ İki taraf arasında kabul edilen anlaşmaya göre;

1-Berkyaruk Sultan, Muhammed Tapar ise Melik ünvanına sahip olacak,

2-Melik Muhammed Tapar'ın sarayının kapısında günde 3 nevbet(bando) çaldiracak,

3-Melik Muhammed Tapar hükmettiği bölgelerde ve şehirlerde, hutbede sadece O'nun ismi okunacaktır,

4-İkisi arasındaki ilişkiler, vezirler aracılığıyla yürütülecektir,

5-Her ikisinin askerî, hükmettikleri bölgelerde müstakil kalacak, birinin askerî diğ-
erinin askerine karışmayacak, askerler dilediği tarafa geçebilecek ve hiç kimseye müdahale etmeyecektir,

³³⁰ S. Runciman: a. g. e., c. II, s. 36 vd; I. DEmîrkent: a. g. e., c. I, s. 96.

³³¹ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 271; Müneccimbaşı: a. g. e., s. 88.

6-Gence ve ona bağlı yerler, Azerbaycan, Diyarbakır, El-Cezîre ve Musul Muhammed Tapar'a ait olacaktır,

7-Melik Muhammed Tapar, herhangi bir yere sahip olmada zorlukla karşılaşırsa Sultan Berkyaruk kardeşine askerî yardımda bulunacaktır.³³²

Bu anlaşmaya göre Musul şehrinde ve eyaletlerinde sadece Muhammed Tapar'ın adı zikredilecektir. Bunun üzerine Muhammed Tapar anlaşmayla kendisine bırakılan Musul şehri üzerine harekete geçti. Bu sırada Musul ve el-Cezîre bölgeleri Emîr Çökürmüş Hâkimiyeti altındaydı.³³³

Çökürmüş (*H.498/M.1105*) yılında Muhammed Tapar'ın kendi üzerine geldiğini duyunca Musul'un surlarını yeniledi ve tamire muhtaç yerlerini onartarak çevredeki köylülere zarar görmemeleri için "şehre girmelerini" emr etti, belkide onları zorla içeriye girmelerini istedi. Nitekim adamlarına içeri girmeyenlerin mallarını yağmalama izni verdi. Böylece o, muhtemel bir kuşatma için hazırlıklarını tamamlamıştır. Nitekim çok geçmeden Muhammed Tapar, şehri kuşattı ve Çökürmüş'e haber göndererek kardeşi Sultan Berkyaruk ile yaptıkları anlaşmaya göre, Musul ve el-Cezîre'nin kendisine verildiğini hatırlattı, ayrıca ona, "Eğer bana itaat edersen Musul'u senden almayacağım, yine senin elinde bırakacağım, yalnızca şehirde hutbe benim adıma okunacak" dedi. Çökürmüş ise bunu: "Anlaşmadan Sonra Sultan Berkyaruk bana da mektuplar gönderdi. O, bu mektuplarda, şehrin kendisinden başkasına teslim edilmemesini emrediyor." şeklinde cevaplıyordu. Muhammed Tapar, bu durumda mancınık atışları ve lağımcıların şehrin altına doğru tüneller kazmasıyla savaşa başladı. Çökürmüş'ün Musul'da siyâsî idâresi ve halkla iyi davranması sebebiyle halk ve askerlerde onunla birlikte ciddi bir şekilde savaştılar, Çökürmüş'ün emriyle savaş sırasında surlarda küçük kapılar açılıp, bu kapılardan askerler yaya olarak çıkıp, Muhammed Tapar'ın askerlerini öldürüyorlardı. Daha sonra Muhammed Tapar'ın kuvvetleri saldırıya geçti ve surlarda gedikler açıldılar. Ancak ertesi sabaha kadar Musul

³³² İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 300 vd; İbnü'l-İbri: a. g. e., s. 197; İbn Teğriberdî: a. g. e., c. V, s. 187; el-Hüseynî: a. g. e., s. 54; Müneccimbaşı: a. g. e., s. 93; ez-Zehebî: Kitabu Düvel, c. II, s. 24; İbn-Haldûn: a. g. e., c. V, s. 39; H. D. Yıldız; doğuştan, c. VII, s. 152 vd.

³³³ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 310; ez-Zehebî: Kitabu Düvel, c. II, s. 27; A. Sevim, E. Merçil: a. g. e., s. 174.

halkı gedikleri tamir edip ve orayı savaşçılarla doldurdular, ayrıca Çökürmüş'ün askerlerinden bir kısmı Tell-'Afer'de toplanmıştır, bunlar sultanın askerlerine baskın düzenliyor ve onların erzak ikmali yapmalarına mani oluyordular. Çökürmüş, bu kuşatmaya hazırlıklı olduğundan şehirde yiyecek sıkıntısı çekilmemiş ve fiyatlarda bir artık görülmemiştir. İki taraf arasındaki savaş Berkyaruk'un ölüm haberiyle sona ermiştir.³³⁴

Muhammed Tapar Musul Emîri Çökürmüş ile mücadele ederken bu sıralarda Sultan, Berkyaruk çok şiddetli hastalanmıştır, bu arada oğlu **II. Melikşah**'ı küçük yaşta ken-disine veliaht tayin ederek ona biat etti, Ayaz'ı da ona atabeg olarak görevlendirdi. Onlara Bağdat'a gitmelerini emretti. Berkyaruk (498.H/M.1105) yılında vefat etmiştir.³³⁵

³³⁴ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 310 vd; İbn-Haldûn: a. g. e., c. V, s. 41; A. Sevim, E. Merçil: a. g. e., s. 174 vd; El-Kıs Süleyman Sa'îğ el-Musulî: a. g. e., s. 156.

³³⁵ İbnü'l-Kalânîsî: a. g. e., s. 147; İbnü'l-Verdî: a. g. e., c. II, s. 22; Ebû'l-Farac: a. g. e., c. II, s. 343; İbn-Haldûn: a. g. e., c. V, s. 40; H. D. Yıldız: doğuştan, c. VII, s.155; Hasan İbrahim Hasan: a. g. e., c. V, s. 61.

III.BÖLÜM

SULTAN MUHAMMED TAPAR ZAMANINDA MUSUL

(H.497-511/M.1104-1117)

Sultan Berkyaruk, İsfahan'da verem ve basur hastalıklarına yakalanmış ve bir mahfe (sedye) içinde Bağdat'ta hareket etmiş Berucird'ye varınca durumu iyice ağırlaşmış, hayatından umut kesilince emîrlerini yanına çağırarak dört yıl sekiz aylık oğlu **Melikşah**'ı veliahd ilan ederek, Emîr **Ayaz**'ı da ona atabeg tayin ettiğini bildirdi ve ikisine de hil'at giydirdi. Ayrıca emîrlerinden, ikisine de itaat etmelerini istedi, emîrlerin hepsi sultan'ın talebini kabul edip Melikşah'ı desteklemek hususunda canlarını ve mallarını feda edeceklerini söylediler ve bu konu hakkında yemin ettiler. Sultan sonra Bağdat'a gitmelerini emretti. Onlar da yola çıkınca ve Bağdat'a yaklaştıklarında tam bu sırada Berkayruk'un ölüm haberini aldılar (H.498/M.1104).³³⁶

Berkyaruk öldükten sonra emîr Ayaz, Veliaht olan Melikşah için otağ ve çetr gibi saltanat simgelerini hazırlamıştır. Bunlar Bağdat'a ulaştıkları zaman Abbâsî halifesi **el-Mustazhir** ve veziri **Ebûl-Kâsım Ali b. Cüheyr** onları karşıladı. II Melikşah Sultan olarak Bağdat'ta adına hutbe okunmuştur (17. *Rebiülahir*. H.498/6. Ocak.M.1104).³³⁷

1-) Musul Vâhisi Çökürmüş'ün Muhammed Tapar'a Karşı Tavrı.

Muhammed Tapar, kardeşi Berkyaruk'un ölüm haberini, Musul'u kuşattığı sırada öğrenmiştir. Çarpışmalar (H.498/28 Ocak,M.1105) tarihine kadar devam etti. Çökürmüş

³³⁶ **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 308; **İbnü'l-Verdî**: a. g. e., c. II, s. 22; **el-Hüseynî**: a. g. e., s. 55; **M. A. Köymen**: Selçuklu Devri Türk Tarihi, s.14; **Abdülkerim Özeydin**: Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi, Ankara, 1990, s. 39.

³³⁷ **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 309 vd; **İbnü'l-Verdî**: a. g. e., c. II, s. 22; **el-Hüseynî**: a. g. e., s. 55 vd; **A.Sevim, E. Merçil**: a. g. e., s. 174.

Sultan Berkyaruk'un vefat haberini alınca şehir halkını çağırıp Sultan'ın ölümünden sonra ne yapacağını istişare etti. Onlar: "Mallarımız ve canlarımız senin emrindedir. Sen ne yapacağını daha iyi bilirsin." dediler. Ayrıca Çökürmüş bu konu için Emîrlerini toplayıp onlara danıştı. Onlar da "Berkyaruk'un öldüğünü, bu durumda halkın Muhammed Tapar'dan başka itaat arz etmenin daha doğru olacağı" belirttiler. Bu görüşmelerden sonra emîr Çökürmüş, Muhammed Tapar'a elçi göndererek itaatini bildirdi ve vezir Sa'dülmülk'ün yanına gelmesini istedi. Vezir, Çökürmüş'ün yanına giderek O'na: "Yapılacak en doğru iş, derhal sultanın huzuruna gitmendir. Çünkü o, senin hiçbir isteğini geri çevirmeyecektir." dedi. Çökürmüş, onun sözünü dînleyerek, birlikte Muhammed Tapar'ın yanına gittiler. Bu sırada, Musul halkı, bunu duyunca ağlayıp feryat etmeye ve başlarına toprak atmağa başladılar. Çökürmüş Muhammed Tapar'ın huzuruna girince, onu hürmetle karşıladı ve "hemen halkının yanına dön, çünkü onların kalbi seninledir. Onlar şimdi senin dönüşünü dört gözle bekliyorlar" dedi. Çökürmüş, yeri öptükten sonra, Muhammed Tapar'ın yakın adamlarından oluşan bir gurupla, Musul'a dönmüştür.³³⁸

Daha sonra Musul dışında büyük bir şölen düzenlemiş ve Muhammed Tapar ile vezirine hediyeler gönderip, ona itaat arz ettikten sonra Muhammed Tapar Musul'a terk edip Bağdat'ta yönelik harekete geçmiştir.³³⁹ O, Musul'a Hâkimiyetini kabul ettirdikten sonra kardeşi Sultan Berkyaruk'un taziyeleri kabule başladı, beraberinde Sökmen el-Kûtbî, Çökürmüş ve bazı Emîrlere bulunduğu halde, Bağdat'a gitti. Öte yandan Hille emîri **Seyfü'd-devle Sadaka** da 25 bin kişilik bir ordu ve iki oğlu **Dübeys** ile **Bedrân**'ı, Muhammed Tapar'a göndererek onu Bağdat'a gelmeye teşvik etmiştir. Muhammed Tapar, bu yolculuk sırasında onları da yanına aldı. Emîr Ayaz ise Muhammed Tapar'ın harekete geçtiğini öğrendiğinde askerleri ile Bağdat dışında ordugah kurdu. Bu arada emîrlere bir toplantı yapan Ayaz, onların görüşlerini aldı. Emîrlere, "Tahtı Muhammed Tapar'a kaptırmamak için ona karşı Ayaz'ın yanında savaşacakları, kendisine ve II. Melikşah'a kalacakları" hususunda ant içtiler. Bu toplantı bitip emîrlere dağıldıktan sonra Ayaz'ın veziri es-

³³⁸ İbnü'l-Esir: a. g. e., c. X, s. 311; İbnü'l-İbri: a. g. e., s. 198; İbn-Haldûn : a. g. e., c. V, s. 41; Rızkullah el-Sayrafi: a. g. e., s. 166; Müneccimbaşı: a. g. e., s. 98; A. Sevim, E. Merçil: a. g. e., s. 175; el-Kıs Süleyman Sâ'îğ el-Musulî: a. g. e., s. 156.

³³⁹ İbnü'l-Kalânî: a. g. e., s. 147; İbnü'l-Esir: a. g. e., c. X, s. 311 vd; Müneccimbaşı: a. g. e., s. 98; Joseph Deguignes: a. g. e., s. 1026; el-Kıs Süleyman Sâ'îğ el-Musulî: a. g. e., s. 157.

Sayif Ebû'l-Mehasin akılcı görüşler ileri sürerek “Ey efendimiz, hiç şüphesiz benim hayatım senin nimet ve devletinin devamına bağlıdır. Ancak onların önerileri doğru değildir. Onların amacı sana yaklaşmak için bir vasıta bulabilmek ve senden yararlanmaktır. Doğru olan, Sultan Muhammed ile barışmak ve itaat arz etmektedir. O, seni ıktında bırakacağı gibi, dilediğin kadar fazlasını da verecektir” dedi. Ancak emîr Ayaz, barışmak veya muhalefet etmek hususunda kararsızdı.³⁴⁰

Melikşah'ın atabegi Ayaz, başlangıçta Muhammed Tapar ile savaşa kararlıydı. Fakat savaş için hazırlıklarına devam ederken askerlerinin Muhammed Tapar'a katılmak üzere tarafına geçmelerinden endişe etmekteydi. Böyle bir durumun kendisi için yaratacağı felaketi idrak edip, Muhammed Tapar ile anlaşma yoluna gitti ve onun sultanlığını kabul etti. Emîr Ayaz kendisi için ve Melikşah için eman verilmesini istedi. Bunun üzerine Sultan Muhammed Tapar isteklerini kabul etmiştir. Fakat ne kadar emîr Ayaz sultana itaatini arzetmiş ise de bir süre sonra Sultan Muhammed Tapar tarafından öldürtülmüştür.³⁴¹ Bununla artık Muhammed Tapar için saltanat yolunda engel kalmamıştır. Abbâsî halifesi el-Mustazhir (H.498/M.1105) tarihinde onu yeniden sultan olarak ilan etti ve ona “Gıyasüddîn” unvanı yetmiştir.³⁴²

2-) Emîr Çökürmüş Musul ve Çevresindeki Faaliyetleri

Musul emîri **Çökürmüş** (H.498/M.1105) yılının ilk aylarında Sultan Muhammed Tapar ile anlaştıktan sonra yeniden haçlılara karşı savaşmak için durumu müsait olmuştur. Belki de O, bizzat Sultan Muhammed Tapar tarafından haçlılara karşı yeni bir sefer hazırlığına sevk edilmiş ve yine onun emriyle Urfa üzerine yürüyerek şehri kuşatmıştır.³⁴³

³⁴⁰ **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 311 vd; **Müneccimbaşı**: a. g. e., s. 98 vd; **A. Sevim, E. Merçil**: a. g. e., s. 175.

³⁴¹ **İbnü'l-Kalânîsî**: a. g. e., s. 147; **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 313 vd; **İbnü'l-Verdî**: a. g. e., c. II, s. 22; **Müneccimbaşı**: a. g. e., s. 99 vd; **İbn-Haldûn**: a. g. e., c. V, s. 41 vd; **Ahmed b. Mahmud**: a. g. e., c. II, s. 40 vd; **H. D. Yıldız**: *Doğuştan*, c. VII, s. 155; **A. Özeydin**: a. g. e., s. 41 vd.

³⁴² **Ebû'l-Farac**: a. g. e., c. II, s. 344; **İbn-Haldûn**: a. g. e., c. V, s. 42; **es-Süyûti**: a. g. e., s. 395; **Hasan İbrahim Hasan**: a. g. e., c. V, s. 61.

³⁴³ **I. Demierkent**: a. g. e., c. I, s. 102.

Çökürmüş büyük bir orduyla Urfa şehri üzerine hareket ettiği sırada hasat mevsiminde şehrin kapısı önünde karargah kurup burayı kuşatmıştır. Bu sırada Urfa şehri askerlerinin idâresi ve müdafaasına **Tancred** Tarafından **Rişar** (*Richard*) adlı birisi tevdi edilmiştir. **Richard** yanlış bir çıkış hareketinde bulunmuştur. Çökürmüş ile savaşa girmek üzere piyada askerleriyle beraber şehrin dışına çıktı. Bu duruma karşı Çökürmüş'ün askerleri bunu fırsat bilip hemen dışarı çıkan haçlı ordusu üzerine saldırıya geçerek onlardan yaklaşık 450 kişiyi öldürdüler. O gün Urfa şehri büyük bir matem içine düşmüştür. Çökürmüş büyük bir zaferle kendi memleketi Musul'a dönmüştür.³⁴⁴

Haçlılar, Suriye özellikle Haleb bölgesinde askerî faaliyete geçmiştir. Haleb Selçuklu **Meliki Rıdvan b. Tutuş** ciddi bir tehlike ile karşı karşıya gelmiştir. Bu duruma karşı Melik Rıdvan çare aramaya başladı ve Haçlılarla savaşa karar vermiştir. Daha önce Bağdat şihneliğini yapan Mârdîn emîri **Artukoğlu İlgazi**, Rahbe Hâkimi **İspehbüd Sabave**, Sincar Hâkimi ve Çökürmüş'ün damadı olan **Alpı b.Arslantaş** gibi bazı emîrler ile haberleşip ve ilişkiler kurarak Haçlılara karşı girişecekleri askerî hareket için anlaşmaya vararak bir ittifak oluşturulmuştur. Müttefikler, Haçlılara karşı savaşılabilecek konuları için yaptıkları toplantıda, İlgazi onlara: "Yapacağımız en doğru iş Çökürmüş'ün ülkesiyle civarındaki yerlere gidip onları zapt etmektir, böylece o bölgenin askerleri de bizim emrimize girer, askerî ve mali açıdan kuvvetleniriz." dedi. İlgazi'nin bu teklifi, Rıdvan ve Alpı tarafından da olumlu bulununca süratle hazırlanan on bin kişilik bir kuvvetle Musul'a bağlı Nusaybin üzerine yürümüştür. Çok geçmeden Nusaybin, müttefikler tarafından şiddetle kuşatılıp sıkıştırılmaya başlanınca Çökürmüş'ün Nâibleri olan ve adları belirtilmeyen iki emîr, kent kalesini savunmaya başladılar. Çarpışmalar sırasında emîr Alpı, surlardan atılan bir okla ağır bir biçimde yaralanmış ve bu yüzden çarpışmaya devam edemeyerek memleketi Sincar'a dönmek zorunda kalmıştır (*H.499/M.1105*).³⁴⁵

Bu sıralarda hastalanan Musul emîri Çökürmüş Tanza'da tedavi edilmekte idi. Melik Rıdvan ve onunla ittifak eden emîrler hükmü altındaki yerleri ele geçirmek gayesiyle harekete geçmeleri ve Nusaybin hareketini öğrenir öğrenmez hemen Musul'a giderek asker-

³⁴⁴ **Urfalı Mateos**: a. g. e., s. 227 vd; **I. Demîrkent**: a. g. e., c. I, s. 101.

³⁴⁵ **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 326; **S. Ransiman**: a. g. e., c. II, s. 90; **H. D. Yıldız**: *Doğuştan*, c. VII, s. 434 vd; **A. Sevim**: *Suriye ve Filistin*, s. 200; **I. Demîrkent**: a. g. e., c. I, s. 102.

lerini toplayıp, kedisi Rıdvan ve müttefikleri ile savaşmak gayesiyle Musul şehri önünde karargah kurdu. Hileye başvurup Melik Rıdvan'ın önde gelen askerleriyle haberleşti, onları bazı vaatlerle kendi tarafına geçmeğe teşvik etti ve sonunda onların niyetlerini bozdu. Ayrıca Nusaybin'deki Nâiblerine Rıdvan ile haberleşip ona bir takım hediyeler göndermelerini emretti. Çökürmüş bizzat Rıdvan'a elçi göndererek "Sultan Muhammed Tapar beni muhasara etti, ama hiçbir şey elde edemedi ve sonunda barış yolunu seçti. Eğer senin ve başkalarını da bildiğim gibi, müfsit ve belalı bir adam olan İlgazi'yi yakalarsan ben seninle beraberim, adamlarımla, silah ve mallarımla sana yardım ederim." demiştir.³⁴⁶

Musul emîri Çökürmüş'ün bu önerisini, Haçlı mücadelesi siyâsetine uygun bulan Melik Rıdvan, onu uygulamaya karar verdi. Bu amaçla O, İlgazi'yi yanına çağırarak O'na: "Haçlılar, Haleb ve yörelerini istila etmiş durumdadır. Yapılacak en doğru ve faydalı iş Çökürmüş ile anlaşmak ve onu yanımıza almaktır, hep beraber Haçlılarla savaşa gireriz. Bu davranış Müslümanların birliği ve düzenini sağlayacak bir hareket olur." dedi. Bunun üzerine kalabalık bir Türkmen kuvvetine sahip bulunan İlgazi, "Sen, kendi başına buyrukmuş gibi hareket ediyorsun, halbuki şu anda benim buyruğum altında bulunuyorsun, ya kalırsın, ya da seninle savaşa girerim." cevabını vermiştir. Melik Rıdvan'ın önerisi ve tavsiyesini İlgazi tarafından sert bir şekilde reddettirmesi üzerine Rıdvan, derhal onu tutuklatarak tevkif etmiştir. Fakat bu kez İlgazi'ye bağlı Türkmenler bu haberi öğrenince Rıdvan'ın yanından ayrılıp Nusaybin surlarına ve yörelere saldırı ve yağmalara başladılar. Durumun karıştığını gören Rıdvan kendisine ait kuvvetlerle Haleb'e dönmek üzere hareket etmiştir.³⁴⁷

Bu sıralarda Musul emîri Çökürmüş, Nusaybin'e doğru hareket üzere Musul'dan ayrılıp Tell-Aafer'e varmıştır. O, buraya varınca Rıdvan'ın, İlgazi ile anlaşmazlığa düştüğünü ve oradan çekip gittiğini haber almıştır. Daha sonra Rıdvan'ın elçileri gelip Çökürmüş'ten yardım talep etti ise de Çökürmüş, Rıdvan'a net bir cevap vermemiştir. Bundan sonra Çökürmüş kendisine karşı yatığı düşmanlıklardan ve düşmanlarını desteklemesinden dolayı Alpı b. Arslantaş şehri olan Sincar üzerine hareket edip ve şehrin önle-

³⁴⁶ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 326.

³⁴⁷ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 326 vd; H. D. Yıldız: Doğuştan, c. VII, s. 435 vd; A. Sevim, E. Merçil: a. g. e., s. 386.

rinde karargah kurup kuşatmaya başlamıştır. Bu sırada Alpı, Nusaybin önlerinde isabet sebebiyle Sincar'a dönmüştü ve çok hastaydı. Adamları Çökürmüş'ün isteği üzerine Alpı, yanına götürerek yaptıklarından dolayı ondan özür diledi. Çökürmüş'te ona acıyarak şehrine dönmesini istedi. Fakat o, döner dönmez vefat etmiştir. Alpı'n ölümü üzerine Sincar halkı Çökürmüş'e karşı isyan edip onunla savaşa girdiler iki taraf hiçbir şey elde etmedi. Sonunda Alpı'nın amcası ve Arslantaş'ın kardeşi **Temîrek** gelip onlarla Çökürmüş'ün arasını düzeltti. Temîrek ve Sincar onun hizmetine girince, Çökürmüş'de Musul'a dönmüştür (*H.499/M.1106*).³⁴⁸

3-) Emîr Çökürmüş'ün Azlı Ve Emîr Çavlı'nın Musul'a Tayin Edilmesi.

Sultan Muhammed Tapar, saltanatının ilk günlerinde Musul, Diyarbakır ve el-Cezîre'yi, emîrlерinden Çökürmüş'e ikta etmiştir. Çökürmüş'te ona hizmetine hazır olmayı ve para göndermeyi vaat etmiştir. Fakat iktasına yerleşince verdiği sözlerin hiç birini tutmadı. Hizmette ve para gönderme konusunda ağır davrandı, bunun üzerine Sultan (*H.500/M.1106*) yılında ona ait bütün yerleri **Çavlı**'ya ikta etmiştir.³⁴⁹

Emîr **Çavlı Sakavu** daha önce, Huzistan ve Fars bölgesindeki şehirleri istila edip ve buradaki kaleleri tamir ve imar etmiş müstahkem bir hale getirmiştir. Bu faaliyetlerinden, onun bağımsızlık hevesinde olduğu anlaşılıyor. Ancak Muhammed Tapar, Selçuklu tahtına geçtiği zaman emîr Çavlı ondan korktu. Nitekim Selçuklu Sultanı, onu itaat altına almak için emîr Mevdûd b. Altuntekin'i (*H.499/M.1105-1106*) yılında Çavlı'nın üzerine gönderdi. Emîr Mevdûd, bir kaleye kapanan Çavlı'yı sekiz ay kuşattı. Sonunda Çavlı, Sultan Muhammed'e yazdığı bir mektupta "Ben Mevdûd'a teslim olmam, eğer başka birini gönderirsen gelirim." dedi. Sultan da onun itaatini sağlamak için emîr **Ahur** ile yüzüğünü yolladı. Çavlı bu durumda kapandığı kaleden çıkarak İsfahan'a sultanın huzuruna giderek

³⁴⁸ **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 327.

³⁴⁹ **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 339; **Müneccimbaşı**: a. g. e., s. 101; **H. D. Yıldız**: *Doğuştan*, c. VII, s. 156; **A. Özaydın**: a. g. e., s. 51.

itaat etti. Sultan O'na işgal ettikleri yerleri geri almak üzere Haçlıların üzerine yürümesini emretti. Dolayısıyla Sultan, Musul ve çevresini ona ikta etmiştir.³⁵⁰

Bu sıralarda Haçlılar, sahil bölgesi ve Suriye'deki kaleleri istila edip ve birçok müslümanı orada katletmiş, onları eziyet ve işkencelere maruz bırakmışlardır. Ayrıca Trablus kenti Haçlılar tarafından şiddetli bir muhasara ve sıkıntı altındaydı. Bunun üzerine Trablus Hâkimi **Fahrü'l-mülk b.Ammâr** ve Dımaşk atabegi **Zâhirü'd-dîn Tuğtekin**, Sultan Muhammed Tapar'a üst üste mektuplar yazarak haçlıların birçok şehir ve kaleyi ele geçirdiklerini, buradaki halka zulmettiklerini bildiriyor ve devam eden Trablus kuşatmasından bahsederek müslümanlara yardım elini uzatmasını, halkı da yardıma teşvik etmesini istiyorlardı.

Sultan Muhammed Tapar bu vaziyetten haberdar olunca ileri gelen bir kumandanıyla birlikte büyük bir Türk ordusunu yukarda anlattığımız gibi emîr Çavlı Sakavu kumandasında haçlılara karşı sefere memur etti. Ayrıca hilafet merkezi Bağdat'ta, Hille Arap emîri **Seyfû'd-devle Sadaka b. Mezyed**'e ve Musul emîri **Çökürmüş**'e de haber gönderip Çavlı komutasındaki bu orduyu savaş araç-gereçleriyle (para, asker) takviye ve destek vermesini emretti. Sultan Muhammed Tapar bu sefer dolayısıyla Rahbe ve Fırat nehri kıyısındaki araziye de Çavlı'ya ikta etti. Fakat bu bağış diğer emîrlerin bilhassa **Çökürmüş**'ün hiç hoşuna gitmedi. Sultan'ın emrine rağmen Seyfû'd-devle Sadaka cihad hareketiyle hiç ilgilenmediği gibi, bu sefere **Çökürmüş** de katılmak istemedi. Ayrıca Çavlı, Sultanın ona ikta ettiği yerleri ağır idâresinden dolayı seferden vazgeçip **Çökürmüş** ile mücadeleye girmiştir (*H.500/M.1106*).³⁵¹

4-) Emîr Çavlı'nın, Çökürmüş Arasındaki Mücadele.

Emîr Çavlı Bağdat'a gelince orada (*H.500./1.Ekim,M.1106*) tarihine kadar kaldıktan sonra buradan ikta bölgesinin merkezi olan Musul'a yöneldi. Yolu üzerindeki el-Bevazic'i zaptedip dört gün boyunca yağmaladı. *El-Bevazic*'i ele geçirdikten sonra Erbil'e yürüdü.

³⁵⁰ İbnü'l-Esîr : a. g. e., c. X, s. 339; Münecimbaş: a. g. e., s. 101 vd; İbn-Haldûn: a. g. e., c. V, s. 44; A. Sevim, E. Merçil: a. g. e., s. 177 vd; el-Kıs Süleyman Sâ'îğ el-Musulî: a. g. e., s. 157.

³⁵¹ İbnü'l-Kalânîsi: a. g. e., s. 156; A. Özyayın: a. g. e., s. 93 vd.

Çökürmüş, kendi ikta bölgesini terketmek niyetinde olmadığından Çavlı'nın ilerleyişini duyunca ona karşı asker toplamak için çevredeki emirlere mektup yazıp yardım istedi. Erbil Hâkimi **Ebûl-Heyca b. Müsek el-Kürdi el-Hezebânî** ise ona gönderdiği mektupta, "Ona karşı işbirliği yapmak ve engel olmak için hemen yanımıza gelmezsen onun saflarına katılmak zorunda kalacağım." demiştir.

Bu mektup Çökürmüş'ün harekete geçmesine sebep oldu, kendi askerleri toplanmadan önce Musul askerleriyle yola devam etti. Ebûl-Heyca da çocuklarıyla asker gönderdi, bunlar Erbil'e bağlı *Bakelba* köyünde Çökürmüş'e katılmışlardı. İki ordu savaş düzenine geçtiğinde, Çavlı'nın bin, Çökürmüş'ün ise iki bin kişilik süvari kuvveti vardı. Çökürmüş, sayı bakımından üstünlüğü nedeniyle Çavlı'yı ele geçireceğinden hiç şüphe etmiyordu, ancak onun düşüncesi gerçekleşmedi. Çavlı, Çökürmüş'ün kuvvetlerinin merkezine saldırmış ve bu saldırı karşısında, Çökürmüş'ün adamları bozguna uğrayarak dağılmıştı. Çökürmüş ise tek başına kaldı, felç olması sebebiyle ata binemiyor ve bir mahaffe (sedye) içinde taşınıyordu. Yanında, kendisini savunan birkaç sadık adamı kalmıştı, Çökürmüş'ü müdafaa için muazzam bir şekilde Çavlı'nın ordusuyla çarpıştı ve sonunda onlarda öldürdüler, Çavlı'nın askerleri Çökürmüş'ü tutsak alarak, Çavlı'nın yanına götürdüler. Çavlı da onun muhafaza edilmesini emretmiştir.³⁵²

Çökürmüş'ün mağlubiyet ve esir düştüğü haberi, Musul'a ulaştığı zaman, oradaki adamları ileri gelenler onun yerine on bir yaşındaki oğlu **Zengî**'yi getirip sadakat yeminin ifa ettiler ve Çavlı ile muharaba için hazırlandılar, ayrıca ona biat ettiler ve adına hutbe okutmuşlardır.³⁵³

Çavlı bu savaştan sonra, Musul'u kuşatmaya başladı. Çökürmüş, daha önce Musul'un surlarını yükseltmiş ve sağlam bir duruma getirmiştir. Ayrıca çevresine hendek kazdırarak şehri zabtedilmeyecek kadar sağlamlaştırmıştır. Bu sıralarda, Çökürmüş'ün memlûklerinden (köle), Musul şehrinin ve kalesini muhafaza ve müdafaa eden Oğuzoğlu

³⁵² İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 339 vd; İbnü'l-İbrî: a. g. e., s. 198; Münecimbaşî: a. g. e., s. 102; İbn-Haldûn: a. g. e., c. V, s. 44; Rızkullah el-Sayrafi: a. g. e., s. 166; A. Sevim, E. Merçil: a. g. e., s. 178, A. Özaydın: a. g. e., s. 52, 94.

³⁵³ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 340; Ebû'l-Farac: a. g. e., c. II, s. 245; İbnü'l-Verdî: a. g. e., c. II, s. 25; Münecimbaşî: a. g. e., s. 102; el-'Umerî: a. g. e., s. 104; H. D. Yıldız: Doğuştan, c. VII, s. 156 vd; O. -

(*Guzoğlu=Ğezeğlli*), orduyu yeniden toplayarak üzerlerine para ve atlar dağıttı, ayrıca Hille'nin Emîri Arap asıllı **Seyfû'd-devle Sadaka**'ya, Türkiye Selçuklu Sultanı **I. Kılıç Arslan**'a ve Bağdat şihnesi Aksungur'a haber göndererek süratle Musul'a gelmelerini ve Çavlı'yı oradan uzaklaştırmalarını istedi. **Guzoğlu**, bunların her birine geldikleri takdirde şehri kendilerine teslim edeceğini vaadetmiştir. Çavlı ise adamlarına "Çökürmüş'ün her gün katır sırtında götürülüp Musul'daki halka, şehri teslim ederek, efendilerini kurtarmaları için çağrıda bulunulmasını" emretti. Çökürmüş'ün de bu hususta Emîr vermesine rağmen bir sonuç elde edilmedi ve şehir teslim olmadı. Böylece bir sonuç alamayacağını anlayan Çavlı, Çökürmüş'ü bir çukurda hapsetti ve kaçırılmaması için birini görevlendirdi. Zaten felçli ve altmış yaşında bulunan Çökürmüş bu çukurdan bir gün ölü olarak çıkarılmıştır (*H.500/M.1106-1107*).³⁵⁴ Çökürmüş çok adil ve hayırsever bir emîr idi.³⁵⁵

Musul'un ileri gelen bir ailesinden Benü Küseyrat'a bağlı **Ebû-Talib b. Küseyrat**, Çökürmüş'ün yanında ilerlemiş, önemli bir mevkie yükselmiş ve idâreye Hâkim olmuştu. Çavlı ile yaptığı savaşa da Çökürmüş'ün yanında katılmıştı. Çökürmüş esir düşünce Ebû-Talib, Erbil'e kaçıp Erbil Hâkimi Ebû'l-Heyca'a sığınmıştır. Bu arada Erbil Hâkimi Ebû'l-Heyca'nın çocukları da Çökürmüş ile beraber savaşa girmişlerdi. Fakat Çavlı Çökürmüş ile onları da esir almıştır. Dolayısıyla Erbil Hâkimi çocukları Çavlı tarafından serbest bırakmasını isteyince, buna karşı Çavlı **Ebû-Talib**'i istedi, iki taraf anlaştıktan sonra Ebû Talib, Çavlı'nın yanına gönderildi. Nitekim Çavlı, Musul ile Çökürmüş'ün elindeki diğer yerlerin fethini ve paraları tahsil etmeyi garanti etmiştir. Fakat Musul Kadısı **Ebû'l-Kâsım b. Ved'ân**, Ebû Talib'e daha önce düşman olduğu için Çavlı'ya haber gönderip "Eğer Ebû-Talib'i öldürürsen Musul'u sana teslim ederim" dedi. Çavlı da onu öldürürsen Musul'u sana teslim ederim" dedi. Çavlı da onu öldürünce, Musul kadısı ona ait pek çok malla ve emanetlerine el koydu. Nitekim Musul da bulunan ve Çökürmüş'e bağlı adamları ve Türkler kadının bu davranışına isyan edip ve onu da öldürmüştüler.³⁵⁶

Turan: Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul, 1971, s. 168; **I. Demîrkent**: Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan, Ankara, 1996, s. 55; **S. Koca**: a. g. e., c. II, s. 91.

³⁵⁴ **İbnü'l-Esir**: a. g. e., c. X, s. 341; **Ebû'l-Farac**: a. g. e., c. II, s. 345; **İbnü'l-Verdî**: a. g. e., c. II, s. 25; **Rızkullah el-Sayrafi**: a. g. e., s. 166; **Müneccimbaşı**: a. g. e., s. 102; **A. Sevim, A. Merçil**: a. g. e., s. 178.

³⁵⁵ **İbn-kesir**: a. g. e., c. XII, s. 167.

³⁵⁶ **İbnü'l-Esir**: a. g. e., c. X, s. 341; **Ebû'l-Farac**: a. g. e., c. II, s. 345.

Bundan anlaşıyor ki Çavlı, Musul'u ele geçirmek için çok uğraşmıştır. Fakat Musul'un müstahkem yükselmiş surları, etrafında olan hendek ayrıca Musul'da dayanan halk ve şehre bağlı vefakar oldukları için hiçbir şey elde edememiştir.

5-) Türkiye Selçuklu Hükümdarı I. Kılıç Arslan'ın Musul'u Zaptı

Çökürmüş'ün adamları Hille emîri Sadaka, Bağdat Şahnesi Kâsimü'd-devle Aksungur el-Porsukî ve Anadolu Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan'a mektup yazıp her birini Musul'u teslim almak için gelmeğe davet ettiklerini yukarda anlatmıştık. Sadaka, Sultan Muhammed Tapar'a itaattan ayrılmayı uygun görmedi ve bu teklifi kabul etmemiştir.³⁵⁷

Anadolu Selçuklu Sultanı I.Kılıç Arslan b.Süleyman b.Kutalmış, dedesi Kutalmış'tan gelen Büyük Selçuklu tahtını ele geçirmek çabasından bir türlü vazgeçmemiştir. Sultan I.Kılıç Arslan'ın Büyük Selçuklu tahtı üzerinde hak iddiası, Sultan Berkıyaruk'un ölümünden sonra daha girişmiş ve güçlenmiştir. Sultan Muhammed Tapar devrinde taht üzerinde hak iddiasında bulunmak fırsatının kendisi için doğmuş olduğuna inandığını gösteriyordu. Bundan sonra I.Kılıç Arslan, daha Güney doğu-Anadolu seferine çıkmadan önce, bu bölgedeki olaylarla yakından ilgilenen Sultan Muhammed Tapar, sadece siyâset gereği Musul'da Vâli bıraktığı, fakat hiç güvenmediği Çökürmüş'ü buradan uzaklaştırmaya çalışıyordu, O'nun I.Kılıç Arslan ile gizli bir anlaşma içinde olduğundan kuşkulandı. Bu sebeple ve anlattığımız diğer sebeplerden dolayı Diyarbakır, el-Cezîre ve Musul'un idâresini emîr Çavlı'ya vererek Çökürmüş'den kurtulmak istemiştir.³⁵⁸

I. Kılıç Arslan saltanatını ve Hâkimiyetini genişlemek için Güney doğu ve Doğu Anadolu yönüne harekete geçmiştir. Bunun üzerine Haçlılar ile karşı karşıya gelmiştir. Dolayısıyla I.Kılıç Arslan Haçlılara bağlı bölgeleri ele geçirmek üzere seferler düzenlemiştir. I.Kılıç Arslan'ın önemli hedeflerinden biri de Antakya üzerine yürümek idi. Antak-

³⁵⁷ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 342.

³⁵⁸ S. Runciman: a. g. e., c. II, s. 91; I. Demîrkent: a. g. e., s. 54 vd.

ya'ya hareket ederek burayı ele geçirip zapt etmiştir (*H.496/M.1103*).³⁵⁹ Ayrıca I.Kılıç Arslan'ın Doğu Anadolu'daki genişleme faaliyetinin en büyük engel ve hedefi Malatya şehri idi. Malatya önüne gelerek burada karargah kurup şehri kuşattı. Daha sonra şehri bir anlaşma yolu ile teslim almıştır (*H.498/M.1105*).³⁶⁰

Daha sonra Urfa şehrini kuşattı. Fakat şehrin sağlam surlarını aşmak mümkün olmadı. Tam bu sırada Musul Vâlisi Çökürmüş'ün Harran'daki adamları, şehirlerini teslim etmek üzere kendisini çağırınca, I.Kılıç Arslan Urfa kuşatmasını kaldırarak Harran'a gitti ve şehri teslim aldı. Fakat bir kaç gün sonra burada hastalanan I. Kılıç Arslan, Malatya'ya dönmek zorunda kalmıştır (*H.499/M.1105*).³⁶¹

Sultan I.Kılıç Arslan şarki (Doğu) Anadolu'ya Haçlılara karşı sefere çıkınca ve halk onun Haçlılara karşı Cihada geldiğini duyunca Müslüman halkı son derecede sevindiler. Ayrıca I.Kılıç Arslan'ın bu politikası sebebiyle siyâsî bakımından çok rolü vardır. Nitekim şarki (Doğu) Anadolu bölgelerde bulunan Türk beyleri arasında itibarını yükseltti ve çoğu da onu metbu olarak tanıdı. Bunun üzerine Sultan I.Kılıç Arslan, idâresini genişletmiş ve Türkiye Selçukluları ile Büyük Selçukluları komşu yapmış ve an'anevi rekabet ve Hâkimiyet mücadeleleri tekrar canlanmıştır.³⁶²

Malatya'da bulunan I.Kılıç Arslan, Musul'dan gelen çağrıya uyarak bu teklifi kabul edip ordusuyla birlikte hemen Musul'a doğru harekete geçmiştir. I.Kılıç Arslan askerleriyle Nusaybin'e varıp askerleri toplayıncaya kadar orada bir süre beklemiştir. Bu sırada I.Kılıç Arslan Nusaybin'de Çavlı'nın askerleriyle çatışmış ve muharebeye girmiştir, bu muharebeyi Sultan I.Kılıç Arslan kazanmıştır. Ayrıca I.Kılıç Arslan Musul'a elçi gönderip, Çökürmüş'ün oğlu Zengî ile buluşmuştur.³⁶³

³⁵⁹ İbnü'l-Kalânî: a. g. e., s. 143; O. Turan: a. g. e., s. 106; A. Özaydın: a. g. e., s. 59 vd; S. Koca: a. g. e., s. 89.

³⁶⁰ Ebû'l-Farac: a. g. e., c. II, s. 342-345; S. Koca: a. g. e., s. 89 vd.

³⁶¹ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 333; Urfalı Mateos: a. g. e., s. 231; S. Runciman: a. g. e., c. II, s. 90; O. Turan: a. g. e., s. 108; H. D. Yıldız: Doğuştan, c. VII, s. 156 vd; M. A. Köymen: Selçuklu Devri Türk Tarihi: s. 111; I. Demîrkent: a. g. e., s. 54; Urfa Haçlı Kontluğu, c. I, s. 103; S. Koca: a. g. e., s. 90.

³⁶² O. Turan: a. g. e., s. 108; H. D. Yıldız: Doğuştan, c. VII, s. 156 vd; A. Özaydın: a. g. e., s. 60; S. Koca, a. g. e., s. 90 vd.

³⁶³ İbnü'l-Kalânî: a. g. e., s. 156; O. Turan: a. g. e., s. 108; A. Özaydın: a. g. e., s. 60.

Çavlı Sakavu Musul şehrini kuşattığı sırada, I.Kılıç Arslan'ın hareket ettiğini ve ona yaklaştığını duyunca Musul'dan ayrılıp Sincar'a çekilmiştir. Çok geçmeden Artukoğlu İlğazi ve Çökürmüş'ün askerlerinden bir kısım kuvvetleri kendilerine katılmış, böylece Çavlı 4 bin altıdan oluşan bir kuvvete sahip olmuştur. İşte bu sıralarda Haleb emiri Melik Rıdvan, Çavlı'ya bir mektup göndermiş ve O'na Haçlılara karşı Suriye'ye gelmesi hususunda çağrıda bulunmuştur. Dolayısıyla Çavlı bunun üzerine Suriye (*Rahbe*)'ye hareket etmiştir.³⁶⁴

I.Kılıç Arsan Musul'a harekete geçtiği zaman, Musul halkının çağrısına cevap verenlerden biri de Bağdat şahnesi olan Kâsimü'd-devle el-Porsukî idi. O, Çavlı'nın ayrılmasından sonra Musul'a gelmiştir. Ancak Aksungur'a Musul'da kimse iltifat etmemiş, bu nedenle o, aynı gün geri dönmüştür.³⁶⁵

Musul halkı ve Çökürmüş'ün askerleri, Nusaybin'de bulunan, Kılıç Arslan'a haber gönderip "kendilerine bir zarar gelmeyeceğine dair yemin etmesini istediler, o da yemin etti ve onlardan kendisine itaat edeceklerine ve bağlı kalacaklarına dair yemin istedi". Kılıç Arslan onlardan ant aldıktan sonra (25 Recep, H.500/22 Mart, M.1106) tarihinde Musul'a girip ve Hâkim olmuştur.³⁶⁶

Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan b. Süleyman b. Kutalmış Musul şehrine girince, Çökürmüş'ün oğlu Zengî ve adamları Kılıç Arslan'ı merasimle karşıladılar. Kılıç Arslan da başta Zengî ile Guzoğlu olmak üzere emirlere iltifat edip onlara hil'atlar giydirdi. Tahta çıkıp Sultan Muhammed Tapar namına okunan hutbeyi *Abbâsî halifesinden sonra kendi adına hutbe okuttu*. Böylece şehir, Büyük Selçuklu yönetiminden çıkıp Anadolu Selçuklu Hâkimiyetine geçmiş olmuştur. Ayrıca I. Kılıç Arslan kendisine Büyük Selçuklu sultanlığına adaylığını açıkça ortaya koymuş bulunuyordu.³⁶⁷

³⁶⁴ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 342; A. Sevim: Suriye ve Filistin, s. 205; A. Özaydın: a. g. e., s. 61.

³⁶⁵ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 342; İbn-Haldûn: a. g. e., c. V, s. 45; A. Sevim, E. Merçil: a. g. e., s. 179.

³⁶⁶ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 342; el-'Umerî: a. g. e., s. 104; S. Runciman: a. g. e., c. II, s. 91; A. Özaydın: a. g. e., s. 61.

³⁶⁷ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 343; Ebû'l-Farac: a. g. e., c. II, s. 246; İbnü'l-İbri: a. g. e., s. 198 vd; İbn-Haldûn: a. g. e., c. V, s. 45; Tâmarâ Rays: a. g. e., s. 65; O. Turan: a. g. e., s. 108; M. A. Köymen: Selçuklu Devri Türk Tarihi, s. 112; A. Sevim, E. Merçil: a. g. e., s. 179; Ç. Uluçayk: a. g. e., s. 192; S. Koca: a. g. e., s. 91 vd.

I. Kılıç Arslan, Musul da halka iyi davranıp, halka ağır gelen bazı vergileri derhal kaldırdı. Şehrin yönetimi için yeni atamalarda bulundu. Nitekim Kadı **Ebû Muhammed Abdullah b. el-Kâsım eş-Şehrizûrî**'yi Musul kadılığına, **Ebû'l-Berekât Muhammed**'i şehrin resliğine getirdi. Herkese adaletli davrandı. Çıkacak her türlü fitneyi önlemek amacıyla "kim başkası aleyhinde konuşursa, söyleyeni öldürürüm" diye bir ferman yayınlamıştır.³⁶⁸ Ayrıca askerlere ihsanda bulundu, Musul kalesinin Çökürmüş'ün memlûkü olan **Guzoğlu**'ndan alıp oraya başka bir Dizdar (*Kale muhafızı*) tayin etmiştir. Bu dizdarın adı **Bozmuş**'tur. Bu sıralarda I. Kılıç Arslan'ın yanında bazı Emîrlar bulunuyordu. Amid Hâkimi **Emîr İbrahim b. Yinal et-Türkmani** ve Hısn-ı ziyad (Harput) Hâkimi **Muhammed b. Çubuk et-Türkmani**.³⁶⁹

6-) I. Kılıç Arslan ile Çavlı'nın Mücadelesi

Musul'un Türkiye Selçuklu devletine katılması ile I. Kılıç Arslan'ın artık Büyük Selçuklu tahtını ele geçirmek ve el-Cezîre ile Kuzey Suriye bölgelerini Hâkimiyeti altında birleştirmek istediği açıkça belli olmuştu. Bu durum ise aynı yörelerde hüküm süren Mârdîn Artuklu beyi İlgazi ile Haleb Selçuklu meliki Rıdvân'ı rahatsız etti. İkisi de bağımsızlıklarını kaybedecekleri düşüncesiyle I. Kılıç Arslan ile işbirliğine gitmekten kaçındılar, tam aksine ona karşı cephe aldılar. Bunun üzerine İlgazi, Musul önünden uzaklaşıp Sincar'a gelen Çavlı ile haberleşerek birleşti. Daha sonra doğruca Rahbe şehrine hareket etmişlerdi.³⁷⁰

I. Kılıç Arslan Nusaybin'e varması ve Musul şehrine yaklaşması üzerine Çavlı'nın şehirden ayrılması ve Sincar'a çekilip, çok geçmeden Suriye bölgesine Rahbe'ye hareket etmesini yukarda anlatmıştık. Bu sırada Rahbe şehri Benü Şeybandan, **Muhammed b. es-Sebbak** adında bir Emîrin elindeydi. Muhammed, Sultan I. Kılıç Arslan'ın Hâkimiyetini kabul etmiş olup, şehirde hutbeyi onun adına okutuyordu. Bunun üzerine Çavlı Rahbe

³⁶⁸ **İbnü'l-Esir**: a. g. e., c. X, s. 343; **Ebû'l-Farac**: a. g. e., c. II, s. 346; **H. D. Yıldız**: Doğuştan, c. VII, s. 157; **I. Demîrkent**: a. g. e., s. 55 vd; **A. Özaydın**: a. g. e., s. 61; **S. Koca**: a. g. e., s. 92.

³⁶⁹ **İbnü'l-Esir**: a. g. e., c. X, s. 343; **Ebû'l-Farac**: a. g. e., c. II, s. 346; **İbn-Haldûn**: a. g. e., c. V, s. 45; **O. Turan**: a. g. e., s. 109.

³⁷⁰ **El-'Azimî**: a. g. e., s. 34; **I. Demîrkent**: a. g. e., s. 56.

şehrine gelip burasını kuşatmayı tercih etmiştir. Çavlı, iki aydan fazla bir süre Rahbe'yi kuşattı ve kuşatma sırasında bu defa kendisi Haleb Hâkimi Rıdvan'a haber yolladı. Çavlı önce Musul'a yeniden Hâkim olabilmesi ve Rahbe'yi ele geçirmesi için kendisine askerî yardımda bulunmasını, bunu gerçekleştirdikten sonra birlikte Haçlılara karşı savaşıp ve onları Haleb bölgesinden atılmasını bildirdi. Bu koşulları kabul eden Melik Rıdvan, Çavlı'nın yanına gelip ikisi birlikte Rahbe şehrini çok sıkı bir şekilde kuşatmaya başladılar, şehir halkı çok zor durumda kalmıştır. Bunun üzerine Rahbe şehrinin burçlarından birinde bulunan bir topluluk Çavlı'ya haber gönderip kendilerini himaye edeceğine dair yemin etmesini istediler, ayrıca gece yarısı kendilerinin bulunduğu burca gelmesini söylediler. Çavlı istenilen şeyleri yaptı, onlar da bulundukları burçlardan gece yarısı Çavlı'nın adam-larını iplerle yukarı çıkardılar.

Çavlı bu yüzden Rahbe şehrini ele geçirmeyi başardı ve şehri yağmalattı. Rahbe Hâkimi **Muhammed b. Sebbak eş-Şeybani** de ona itaat etmek zorunda kalmıştır (24.Ramazan,H.500/19.Mayıs,M.1107).³⁷¹

Rahbe Hâkimi Muhammed b.Sebbak daha önce şehri Çavlı tarafından kuşatma halindeyken, Musul'a I.Kılıç Arslan'a haber gönderip ondan Çavlı'yı şehirden uzaklaştırmak için yardımını istemiştir.³⁷² Bunun üzerine I. Kılıç Arslan, Musul işini çözümledikten sonra Diyarbakır Beyi **Yınaloğlu İbrahim**, Harput Beyi **Çubukoğlu Muhammed** yanında olduğu halde kendisi için en tehlikeli rakip olarak gördüğü Çavlı ve müttefiklerine karşı savaşmak üzere Musul'dan yola çıktı. Sultan I. Kılıç Arslan, on bir yaşındaki oğlu **Melikşah'ı**,³⁷³ kendine vekil olarak Musul'da görevlendirdi, yanında annesi,yani sultan I.Kılıç Arslan'ın karısını da onunla birlikte saraya yerleştirdi.Ayrıca onlarla iyi techiz edilmiş dört bin süvari bırakmıştır.³⁷⁴ Öte yandan da Çavlı Rahbe şehrini işgal ve itaat altına alınmasından sonra onunla ittifaka giren Hâkimler bunlardan, Haleb'den Melik Rıd-

³⁷¹ **İbnü'l-Kalânîsî**: a. g. e., s. 156 vd; **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 344; **el-'Azimî**: a. g. e., s. 34 vd; **A.Sevim**: Suriye ve Filistin, s. 205 vd; **I. Demîrkent**: a. g. e., s. 56; **A. Özaydın**: a. g. e., s. 61 vd.

³⁷² **İbnü'l-Kalânîsî**: a. g. e., s. 157.

³⁷³ Başka rivayete göre I. Kılıç Arslan Oğlu Şahinşah'ı Melik olarak kendisi yerine Musul'a Vâli tayin edi, Emîr Bozamış'ı da atabegi olarak orada bırakmıştır.bkz: **A. Sevim**, **Y. Yücel**: a. g. e., s. 86 vd.

³⁷⁴ **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 344; **Ebû'l-Farac**: a. g. e., c. II, s. 346; **İbnü'l-Verdî**: a. g. e., c. II, s. 26; **el-'Umerî**: a. g. e., s. 104; **A. Sevim**, **E. Merçil**: a. g. e., s. 179; **Joseph Deguignes**: a. g. e., s. 1027; **I. Demîrkent**: a. g. e., s. 57.

van ve Artukoğlu İlgazi kuvvetlerini yanına alarak, yönetimi Büyük Selçuklu İmparatorluğuna bağlı olan Musul'u işgal ile Anadolu Selçuklularına bağlayan I.Kılıç Arslan'a karşı harekete geçmiştir.³⁷⁵

I. Kılıç Arslan kendi kuvvetlerinin azlığı ve Çavlı'nın yanındaki asker sayısının çokluğunu fark etmiştir. Bu yüzden vakit kazanmağa çalışıp kuvvetlerinin toplamağa kadar onunla savaş haline girmesini düşünmemiştir.³⁷⁶

Bu sırada onun askerleri Çavlı'nın gücünden haberdar olunca aralarında kararsızlığa ve anlaşmazlığa düştüler. Savaşmaktansa çekip gitmeyi yeğlediler. İlk ayrılan Amid Hâkimi **İbrahim b. Yinal** oldu, çadırlarını ve ağırlıklarını savaş alanında *Habur* bölgesinden I. Kılıç Arslan'a bırakarak ülkesine döndü. Diğer Emîrlar de aynı şekilde davrandılar. Sultan I. Kılıç Arslan da işin farkında olup ülkesine haber göndererek yardım istemiştir. Nitekim o, bir kısım kuvvetlerini Haçlılarla savaşan Bizans İmparatoru **Aleksios Komnenos**'a yardıma göndermiştir. Yine de I. Kılıç Arslan, *Habur*'a ulaştığı zaman askerlerinin sayısı beş bine yükselmiştir. Emîr Çavlı'nın yanında ise dört bin kişi vardı, Melik Rıdvan da bir grup askerle Çavlı'nın yanında yer almıştır. Çavlı, I. Kılıç Arslan'ın askerlerinin azlığını fırsat bilerek Bizans İmparatoruna yardıma gönderdiği askerler gelmeden önce onunla savaşa girmiştir.³⁷⁷ İki ordu *Hapur ırmağı* kıyısında (20.zilkade,H.500/13.Temmuz,M.1107) tarihinde savaşa tutuştu. I.Kılıç Arslan, Çavlı'nın askerlerine bizzat saldırıya geçerek onların arasına girdi, Sancaktarın eline vurup ikiye ayrıldı, hatta Çavlı'nın yanına kadar ilerleyerek ona da bir kılıç darbesi indirdi. Bu darbe, Çavlı'nın zırhını parçaladı ise de vücuduna ulaşamadı. Ancak Çavlı'nın askerleri, bu sırada, karşı taarruza geçip I.Kılıç Arslan'ın ordusunu yenilgiye uğrattılar (18.Şevval,H.500/13.Haziran,M.1107). I.Kılıç Arslan, askerlerinin mağlup olduğunu görünce, tutsak alındığı takdirde Sultan Muhammed Tapar ile mücadeleye giren ve saltanat davasına kalkışan bir şahsın maruz kalacağı cezaya çarptırılacağını anladı ve kurtulabilmek için atıyla beraber onlara ok yağdırarak *Habur* nehrine girdi, Atı kendisiyle birlikte d-

³⁷⁵ M. A. Köymen: Selçuklu Devri Türk Tarihi, s. 112; A. Sevim: Suriye ve Filistin, s. 206.

³⁷⁶ İbnü'l-Kalâni: a. g. e., s. 157; K. Gürün: a. g. e., s. 351.

³⁷⁷ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 344 vd; Ebû'l-Farac: a. g. e., c. II, s. 346 vd; O. Turan: a. g. e., s. 109; H.D. Yıldız: Doğuştan, c.VII, s. 157; I. Demîrkent: a. g. e., s. 56 vd; A. Özaydın: a. g. e., s. 62.

Ayrıca , I. Kılıç Arslan'ın oğlu olan Melikşah'ı yakalayıp İsfahan'a Sultan Muhammed Tapar'ın yanına göndermiştir.³⁸²

Bundan anlaşıyorki ,I.Kılıç Arslan'ın burada bıraktığı adamlardan hiç kimse Çavlı'ya karşı koymaya cesaret etmemiştir . Ayrıca Çavlı,I.Kılıç Arslan tarafından Musul kallesine bir Dizdar (*kale muhafızı=kurucu*) **Bozmuş**'ı Tayin etmiştir. Bu sırada Çavlı, Bozmuş'tan kalenin teslimi,şehirden almış olduğu herşeyin iadesi ve kimlerle geldise onları da yanına almak suretiyle sulh içinde heri dönmesini istedi.Bozmuş çaresiz bu istekleri kabul ederek yerine getirdi. Çünkü O,efendisi olan I.Kılıç Arslan'ın ölümüyle tüm ümidini kaybetmiştir. Bozmuş için önemli olan beraberinde bulunan I.Kılıç Arslan'ın karısı ve akrabasını sükunet içinde kurtarmak ve şehirden çıkmaktır.Nitekim Bozmuş onları alarak Malatya'ya götürmüştür³⁸³.

Çavlı, Musul şehrini ele geçirdikten sonra, Cezîret İbn-Ömer üzerine yürüdü. Burası Çökmüş'ün oğlu **Habeşî** ve yanında bulunan babasının memlûklarından **Guzoğlu** idâresi altındaydı, Çavlı burayı bir süre kuşattı. Bu durumda Habeşî ve Guzoğlu anlaşmayı yeğleyerek Çavlı'ya at ve giysilerin dışında altı bin dînar verdikten sonra sulh yoluyla hükmü altına girmiştir. Bunun üzerine Çavlı şehri onlara bırakarak yeniden Musul'a dönmüştür.³⁸⁴

8-) Emîr Mevdûd'un Musul'a Vali Olarak Atanması.

Emîr Çavlı, kazandığı başarılar nedeniyle çok sayıda asker toplamıştır. Ayrıca Sultan Muhammed Tapar, Çavlı'nın ele geçirdiği bütün şehirlerin yönetimini ona bırakmıştır. Bu sebeple Çavlı birçok şehri ele geçirip, pek çok mala ve techizata sahip olmuştur. Fakat Sultan Muhammed Tapar (*H.502/M.1108*) tarihinde bu şehirleri Çavlı'dan geri almaya karar vermiştir. Bunun sebebi de şudur: Büyük Selçuklu devleti Sultan Muhammed Tapar'ın, Musul ve el-Cezîre bölgeleri Vâliliğine atadığı emîr Çavlı devlet hazinesine vergi

³⁸² İbnü'l-Kalânîsî: a. g. e., s. 158; İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 345; O. Turan: a. g. e., s. 149; A. Sevim, E. Merçil: a. g. e., s. 180; I. Demirkent: a. g. e., s. 58; A. Özaydın: a. g. e., s. 63.

³⁸³ Ebû'l-Farac: a. g. e., c. II, s. 347; M. Kesik: a. g. e., s.14,

³⁸⁴ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 345; Ebû'l-Farac: a. g. e., c. II, s. 347; İbn-Haldûn: a. g. e., c. V, s. 45 vd; el-Kis Süleyman Sâ'îğ el-Musulî: a. g. e., s. 159; A. Özaydın: a. g. e., s. 63.

ve hiçbir şey göndermemiştir.³⁸⁵ Ayrıca (H.501/M.1107) yılında Hille emîri **Seyfû'd-devle Sadaka b. Mezyed** Sultan Muhammed Tapar'a isyan edip karşı çıkmıştır. Sultan, Sadaka'nın üzerine yürümek amacıyla İsfahan'dan Bağdat'a gelmiştir, onunla savaşa girip öldürülmüştür.³⁸⁶

Sultan Bağdat'a geldiği zaman, Çavlı'ya haber göndererek askerleriyle beraber yanına gelmesini istemiştir. Bu maksatla birkaç defa elçi göndermiştir. Fakat Çavlı, bu çağrıya uymamış geleceğini söyleyerek Sultanı oyalamıştır. O, bununla da yetinmeyerek Sadaka'yı, Sultana karşı muhalefet ve isyana tahrik etmiştir.³⁸⁷ Bunun üzerine Sultan Muhammed Tapar, Sadaka sorununu çözümledikten sonra, Çavlı'yı azletmiş ve yerine kumandanlarından **Altuntiginoğlu Mevdûd'u** atamış, ayrıca Çavlı'yı bu bölgeden uzaklaştırabilmesi için de emirlere, **Sökmen el-kûtbî'ye Aksungur el-Porsukî, Nasr b. Mühelbî** ve Erbil Hâkimi **Ebû'l-Heyca'yı** kendisine yardımla görevlendirip, Musul'a ve Çavlı'nın elindeki diğer şehirler üzerine sefere çıkmalarını ve buraları ondan geri almalarını emretmiştir.³⁸⁸ Bunlarda Musul'a doğru hareket etmişler. Öte yandan Çavlı, şehrin surlarını yükseltip sağlamlaştırmıştır. Çökürmüş'ün yaptığı yerleri de mühekkem hale sokmuştur. Savunma için gerekli yiyecek, silah ve techizatı hazırlatmıştır, ihanete uğramamak için de şehrin ileri gelenlerini tutuklatmıştır. 20 bin milis (muhafız) kuvvetini şehirden dışarı çıkarmıştır. Emîr Çavlı, şehrin surları arkasında kalmayı kendisi için tehlikeli görerek Musul'dan çıkıp çevredeki köyleri yağmalamaya başlamıştır. Bununla beraber O, Porsuk'un kızı olan karısını şehirde bırakıp, onu kalede 1500 Türk atlısı dışında, bazı atlı ve yaya (piyade) kuvvetleriyle oraya yerleştirmiştir. Muhammed Tapar'a bağlı kuvvetler ise (H.502/Nisan,M.1108) tarihinde Musul önlerine gelerek orada karargah kurmuştur. Çavlı'nın karısı, Selçuklu askerlerinin gelmesiyle şehirde çok sıkı önlemler aldı. Bu davranışları nedeniyle halk ondan uzaklaştı. Kötü duruma düşen halk dışardan muhasara içinden

³⁸⁵ **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 366; **Ebû'l-Farac**: a. g. e., c. II, s. 347; **Müneccimbaşı**: a. g. e., s. 104; **H. D. Yıldız**: Doğuştan, c. VII, s. 180; **A. Sevim, E. Merçil**: a. g. e., s. 184; **el-Kıs Süleyman Sâ'îğ el-Musulî**: a. g. e., s. 159.

³⁸⁶ **İbnü'l-Kalânîsî**: a. g. e., s. 159 vd; **el-Hüseynî**: a. g. e., s. 55 vd; **M. A. Köymen**: Selçuklu Devri Türk Tarihi, s. 14 vd.

³⁸⁷ **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 366; **İbn-Haldûn**: a. g. e., c. V, s. 47.

³⁸⁸ **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 366; **İbn-Haldûn**: a. g. e., c. V, s. 47; **H. D. Yıldız**: Doğuştan, c. VII, s.440; **A. Özeydin**: a. g. e., s. 53.

de Çavlı'nın karısının zulmüne maruz kaldı. Şehirdeki askerler de önlem alıp bir ihanete uğramamak için halktan hiç kimsenin şehrin surlarına yaklaşmasına izin vermiyorlardı.³⁸⁹

9-) Emîr Çavlı İle Mevdûd Arasında Musul Hâkimiyeti İçin Mücadeleleri.

Sultan Muhammed Tapar'ın ordusu ve başında kumandan olarak Emîr **Mevdûd**, Musul şehrine varınca burayı kuşatmaya başlamıştır. Bu sırada Çavlı şehirden dışarı çıkıp, ayrılmasını yukarda anlatmıştık. Çavlı daha önce Çökürmüş tarafından tutsak alınan Haçlı Urfa kontu Baudouin'i yanına alarak Musul şehirden ayrılıp Sultana karşı ve Ordusu'nu Musul'dan uzaklaştırmak için kendisine bir müttefik aramıştır. Bunun üzerine Çavlı, Nusaybin'e doğru hareket etti, bu sıralarda Nusaybin, Mârdîn **Artuklu** emîri **İlgazi**'nin hükümü altında bulunuyordu. Çavlı, İlgazi ile haberleşip ondan kendisine iltihak ve birleşmek için çağrıda bulundu. Büyük çabalardan sonra her ne kadar iki taraf birbirleriyle birleşip ve Sincar'ı bir süre kuşatmışlar ise de şehrin Hâkimi onlarla barışa yanaşmadı. Bunun üzerine kuşatmayı kaldırıp Rahbe'ye doğru gittiler. Çavlı'nın kendisine olan güvensizliği nedeniyle İlgazi ondan gizlice kaçıp ayrılmıştır.³⁹⁰

İlgazi, Çavlı'nın yanından kaçınca, o tek başına Rahbe'ye gitmek için yoluna devam etmiştir. Rahbe yakınlarındaki *Maksin*'e varınca, burada yanında tutsak bulunan haçlı kontu **Baudouin**'i 70 bin altın kurtuluş akçası ödemek, Müslüman tutsakları serbest bırakmak ve gerektiği zaman da kendisine askerî ve mali yardımlarda bulunmak şartları--la serbest bıraktı, ayrıca Baudouin, bu şartları yerine getirebilmesi için **Salim b. Malik**'in yönetimindeki *Ca'ber* Kalesinde bir süre oturmak zorunda bırakılmıştır. Ca'ber kalesine yerleşen Baudouin, kısa bir süre sonra kendisiyle birlikte tutsak alınıp sonradan 20 bin altın kurtuluş akçası ödenmek suretiyle salıverilen akrabası ve bu sıralarda Tell-Beşîr Hâkimi olan **Joscelin** yanına gelerek Ca'ber'de kendi yerine rehin olarak bıraktı. Baudouin, Antakya'ya doğru hareket edip, **Tancred**'in yanına gelerek, ondan 30 bin altın ile at, silah, giysi

³⁸⁹ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 367; Ebû'l-Farac: a. g. e., c. II, s. 347 vd; İbn-Haldûn: a. g. e., c. V, s. 47; A. Sevim, E. Merçil: a. g. e., s. 184.

³⁹⁰ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 368; Ebû'l-Farac: a. g. e., c. II, s. 347 vd; İbn-Haldûn: a. g. e., c. V, s. 47.

ve daha başka şeyler almış ise de Tancred, tutsaklığı sırasında yönetimine aldığı Urfa'yı ona geri vermeyi kabule yanaşmamıştır. İki taraf Tancred ve Bauduin aralarında anlaşmazlık çıkınca, Bauduin, Antakya'dan ayrılıp Tell-Beşîr'e gitmiştir. Öte yandan Çavlı Bauduin ile yaptığı anlaşma şartlarını bir an önce yerine getirmesi için Ca'ber'de Bauduin'in yerine kefil bulunan Joscelin'i serbest bırakmıştır.³⁹¹ Tancred, Bauduin ile Joscelin'i kendisine vassal yapmak istemiştir. Fakat bu teklifi kabul etmeyen Bauduin ve ona Urfa şehrini geri vermemesi nedeniyle Bauduin Tell-Beşîr'e gidince bu arada Joscelin'de ona iltihak etmiştir. Bauduin ile Joscelin beraberce Çavlı'dan yardım isteğinde bulundular, Çavlı'da onlarla birleşmiştir. Bu arada Tancred, Tell-Beşîr üzerine yürüdü, burada iki taraf arasında çarpışma vuku buldu. Bu savaşta Tancred Bauduin ve onunla birleşmiş olan Çavlı'yı mağlup etmiştir (*H.502/M.1108*).³⁹²

Bu savaştan sonra iki taraf yeniden aralarındaki anlaşmazlığı düzeltmek için meseleyi yeniden müzakere edilip iki taraf arasında yapılan müzakereler sonucunda Tancred, Urfa'yı Boudouin'e teslim etmiştir. Bu olaylardan sonra Boudouin, Çavlı ile yaptıkları anlaşma şartlarını yerine getirmiş, hemen hepsi Haleb bölgesine ait olan Müslüman tutsakları serbest bıraktı. Onları giydirip kuşandırdıktan sonra ülkelerine göndermiştir, ayrıca Çavlı'ya vaat ettiği parayı da göndermesine söz verip Çavlı ile dostluğuna sadık kalmıştır.³⁹³

Yukarıda anlattığımıza göre Çavlı Sultan Muhammed Tapar'a karşı mücadelede sıkışık bir durumda olduğu için ve yeni bölgesinin özellikle Musul hükmünü geri almak için çareler aramıştır. Nitekim O her ne kadar müslümanlara yaramış ve Haçlılar tarafından serbest bırakmalarını sağlamış ise de diğer taraftan Çavlı onlar ile birleşip ve işbirliği yapmıştır. O, kendi davası için Haçlılardan destek ümit ediyordu.

Çavlı, Musul'a dönmekte kararlı olduğu için kendisine müttefik aramaktan vazgeçmemiştir. Bunun üzerine O, Rahbe'ye varınca daha önce itaatına giren Cezîret İbn Ömer

³⁹¹ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 368 vd; Ebû'l-Farac: a. g. e., c. II, s. 348; Urfalı Mateos: a. g. e., s.234; S. Ranciman: a. g. e., c. II, s. 92. Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: I. Demîrkent: a. g. e., c. I, s. 106-111.

³⁹² İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 369; S. Ranciman: a. g. e., c. II, s. 92.

³⁹³ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 369 vd; S. Ranciman: a. g. e., c. II, s. 92 vd; A. Sevim, E. Merçil: a. g. e., s. 185.

emîri Çökürmüş'ün oğlu **Habeşî**, Çavlı tarafına geçip ona katılmıştır.³⁹⁴ Burada Sultan Muhammed Tapar tarafından katledilen, Hille emîri Seyfü'd-devle Sadaka'nın iki oğlu **Ebû'n-Necm Bedrân** ile **Ebû-Kâmil Mansûr** Sultana karşı Çavlı'ya katıldılar. Ayrıca Rahbe Hâkimi **İspehbud Sabave** Çavlı'ya katılıp onu Suriye'ye yönelmeye ve bölgeyi kontrolü altına almaya teşvik ediyordu. Çavlı da bu öneriyi olumlu görüp ve bu amaçla Rahbe'den Suriye bölgelerini ele geçirmek için harekete geçmiştir. Haleb Meliki Rıdvan, Çavlı'nın, Rahbe şehrinde kendisine müttelikler toplıyarak ve Haçlılarla özellikle Urfa Kontu Baudouin ile Tell-Beşîr Hâkimi Joscelin'in ittifak yapması O'nu endişeye düşürmüştü. Bunun üzerine Melik Rıdvan, Haleb'den ayrılp *Sıffin*'e giderek yolda Urfa kontu Baudouin'in, emîr Çavlı'ya söz verdiği para ve gönderdiği fidyeyi götürmekte olan 90 haçlı askerleriyle karşılaştı. O, bu parayı aldığı gibi Haçlılardan bir kaçıını tutsak alarak, Rahbe Hâkimine bağlı olan Rakka'ya geldi. Burası, daha önce *Numeyroğulları* Kabilesi tarafından bir isyan hareket sonucu olarak **Cüşen en-Numeyri** tarafından ele geçirilmiştir. Melik Rıdvan Rakka'ya gelince buradaki Numeyroğulları ve mensuplarına para vererek emîr Cüşen ile anlaştı. Rıdvan, oradan ayrılarak Haleb'e döndü. Nitekim buna karşı Rahbe Hâkimi İspehbud Sabave, Çavlı'dan yardım istedi "Rakka'ya gelip burayı ele geçirmesini talep etti. Gerekli malzemeyi verip ihtiyaçlarını karşılayacağına da söz verdi". Çavlı, bu isteği yerine getirerek Rakka'yı 76 gün kuşattı. Numeyroğulları bu kuşatmadan kurtulabilmek için ona at ve para vermeyi önerdi, bunun üzerine Çavlı da kuşatmadan vazgeçmiştir.³⁹⁵

Bu sıralarda Sultan Muhammed Tapar tarafından bir elçi göndererek bu olaylara rağmen Çavlı ile aralarını düzeltmek istiyordu. Nitekim bu amaçla emîr **Hüseyin b. Atabey Kutluğtekin** ve **Fahrü'l-mülk b. Ammâr** ile birlikte Çavlı'nın yanına gönderdi. emîr Hüseyin, bu görev için Çavlı'nın yanına geldi ve Sultan adına onun gönlünü aldı, "Elindeki yerleri teslim ve sultana itaat ettiği takdirde kendisine ödül verileceği" hususunda garanti verdi. Bunun üzerin Çavlı. "Ben, sultanın kölesiyim ve ona itaatkarım" demiştir. Ayrıca Çavlı onu takdir edip sonra da "Musul'a git, askerleri oradan uzaklaştır, Sultan da Musul'u idâre edecek ve vergi tahsil edecek bir adamı oraya göndersin" demiştir. Emîr

³⁹⁴ **İbnü'l-Esir**: a. g. e., c. X, s. 345, 373.

³⁹⁵ **İbnü'l-Esir**: a. g. e., c. X, s. 370 vd.

Hüseyin Çavlı'nın adamıyla yanından ayrılıp yola çıktı. Musul önlerindeki askerîn yanına vardıkları zaman şehri henüz alamamışlardı, Hüseyin onlardan buradan uzaklaşmalarını istedi. Tüm emîrler bunu kabul edip fakat emîr Mevdûd kabul etmeyip, "Sultan emri almadan buradan ayrılmam" demiştir.³⁹⁶

Bu sıralarda Musul şehri kumandanı Mevdûd tarafından kuşatma devam etmekte idi, halk uzun süre içerden ve dışardan baskı ve sıkıntılara maruz kalınca, şehirde bulunan bir kireççi (*cessas*) **Sa'îd** adındaki reisleri ile harekete geçmelerine sebep oldu. Şehri Sultanın askerlerine teslim etmeyi kararlaştırdılar ve birbirlerine yardımcı olmak üzere anlaştılar. Bunun üzerine Cuma namazı sırasında herkesin camide olduğu bir sırada burçlardan birine çıkıp orada bulunan askerler üzerine saldırıp öldürdükten sonra onları aşağı attılar, silahlarını aldıktan sonra oradan başka bir burca hâkim oldular. Bu arada Musul'da bulunan Çavlı'nın askerleri yaklaşık 200 süvari onların üzerine saldırmıştır, onları ok yağmuruna tuttular. Onlarda bir yandan savaş sürdürüyor bir yandan da bağırarak sultanın Hâkimiyetini ilan ediyorlardı. Bunu duyan Sultanın askerleri hemen saldırıya geçti ve onların bulunduğu yerden içeri girip şehri ele geçirdiler. Emîr Mevdûd, münadiler vasıtasıyla halka aman verdikten sonra herkesin evlerine ve mülklerine dönmelerini istedi.³⁹⁷

Bu sırada Çavlı'nın karısı ise kalede 8 gün, kaldıktan sonra, Mevdûd'a elçi gönderip gitmesine izin, ayrıca hayatının muhafaza edilmesi hususunda da ant içmesini istedi. Emîr Mevdûd, onun bu arzusunu yerine getirdi. Çavlı'nın karısı, kardeşi **Porsukoğlu Porsuk**'un yanına gitmek üzere, beraberinde para ve eşyaları olduğu halde, kaleden ayrılmıştır. Böylece Emîr Mevdûd (*H.502/Eylül,Ekim,M.1108*) yılında Musul ve ona bağlı yerlere Hâkim olmuştur.³⁹⁸

Öte yandan Sultan Muhammed Tapar tarafından gönderdiği elçi, Çavlı'nın Musul'a dönmesini sağlamak için uğraştı ise de fakat, Musul Vâliliğine atanan Emîr Medud'un tutumu nedeniyle bunu gerçekleştirmek mümkün olmamıştır. Böylece Çavlı'nın eski iktasına dönmek ümidi zayıflamıştır. Bunun üzerine Çavlı kuvvetleriyle birlikte Suriye bö-

³⁹⁶ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 371.

³⁹⁷ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 367; el-'Azimî: a. g. e., s. 36.

³⁹⁸ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 367; Müneccimbaşı: a. g. e., s. 105.

İlgesinde askerî faaliyette bulundu. Nitekim Haleb Meliki Rıdvan'ın Hâkimiyetindeki *Balis* üzerine yürüdü ve burayı kuşattıktan sonra zaptetmiştir.³⁹⁹ Burayı ele geçirdikten sonra yağmaladı, pek çok mal ve eşyaya ganimet olarak el koydu. Melik Rıdvan bunu öğrenmiş, ayrıca Çavlı'nın niyetinde Haleb'i ele geçirmek olduğu için hemen harekete geçmiş, Çavlı'nın Suriye'deki faaliyetine mani ve engel olmak üzere yakın komşusu Antakya Haçlı Hâkimi **Tancred** ile haberleşerek Çavlı'ya karşı bir ittifak önerisinde bulundu. Çavlı'nın Suriye'de yerleşmesi halinde Haçlılar için bir tehlike oluşturacağını bildirmiş, dolayısıyla ona karşı birleşme ve yardım isteğinde bulunmuştur. Bunun üzerine Melik Rıdvan ile Tancred İttifak etmiştir⁴⁰⁰. Öte yandan Çavlı bundan haberdar olunca Urfa Haçlı kontuna haber gönderip onu yardımına çağırdı. Ayrıca ona "Fidyenin geri kalan kısmından da vazgeçtiğini" bildirdi.⁴⁰¹ Bunun üzerine Çavlı ile Urfa Kontu **Baudouin** ittifak etmiştir. İki taraf ordu hazırlıklarını tamamladıktan sonra Tell-Beşîr yörelerinde şiddetli bir savaş başladı. Bu savaşta Çavlı ile müttefikleri mağlup olmuştur (*H.502/M.1108*).⁴⁰²

İbnü'l-Esîr'e göre Çavlı'nın askerleri ve müttefikleri yenilgiye uğrama sebebi Şudur: "Çavlı ve Müttefikleri savaşta Tancred'in kuvvetleri üzerine saldırarak büyük bir başarı elde edip ve onları geri çekilmek zorunda bıraktı. Fakat bu sıralarda Sultanın askerleri ve başında kumandan olan Mevdûd, Musul'u ele geçirmeleri, hazine ve mallarına el koymaları öğrenildi. Bu haber Çavlı'nın çok zorunda gitti. Yanındaki adamlarının çoğu Çavlı'yı terk etti, onları geri çevirmek için her ne kadar uğraştı ise de, artık o'na itaat etmez olmuşlardı. Öte yandan Urfa kontu Baudouin ile Joscelin'de Çavlı'yı terk edince, askerleri bozulup savaş meydanını terk edip geri çekilmek zorunda kalmıştır."⁴⁰³

Bu savaşta pek çok müslüman öldürüldü, paraları ve ağırlıkları da Haçlılar tarafından ele geçirilmiştir. Çavlı'nın askerleri yenilip dağıldıktan sonra O, Rahbe'ye hareket etmiştir. Ancak bu sıralarda Mevdûd'a bağlı bir grup askerî Rahbe yakınlarında ve etrafta

³⁹⁹ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 371; Ebû'l-Farac: a. g. e., c. II, s. 348; el-'Azîmî: a. g. e., s. 36; Steven Ranciman: a. g. e., c. II, s. 93.

⁴⁰⁰ Ebû'l-Farac:(a. g. e., c. II, s. 348),rivayet ettiğine göre iki taraf Tancred (1,500) bin frank süvari,Melik Rıdvan ise (600) bin süvari ile birleşerek Çavlı'ya karşı harekete geçmiştiler.

⁴⁰¹ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 371.

⁴⁰² İbnü'l-Adîm: Zübde, c. II, s. 153; İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 371 vd; Urfalı Mateos: a. g. e., s. 234 vd; S. Ranciman: a. g. e., c. II, s. 93 vd; A. Sevim: Suriye ve Filistin, s. 209 vd; A. Özeydin: a. g. e., s. 54 vd.

⁴⁰³ İbnü'l-Esîr: a. g. e., s. X, s. 372.

dolaşmaları üzerine Çavlı, el-Cezîre ve Suriye’de kalamayacağını, kendini savunacak ve başvuracağı bir yer bulamayacağını anladı. Bu nedenle onun için Sultan Muhammed Tapar’a itaatten başka bir çare kalmamıştır. Nihayet, Sultanın İsfahan yakınındaki ordugahına gidip elinde kefeniyle sultanın huzuruna çıkarak ondan aman diledi. Sultan da ona aman vermiştir.⁴⁰⁴

Çavlı daha sonra Sultan Muhammed Tapar tarafından Fars bölgesinin Vâliliğine atanmıştır. Çavlı bu bölgede iyice yerleşip nüfuz ve itibara sahip olmuştur. Çavlı (H.510.H/M.1116-17) tarihinde ölmüştür.⁴⁰⁵ Ayrıca Çavlı’nın bu davranışı ve Sultan Muhammed Tapar’a sığınması onunla müttefik olan diğer emîrler üzerine çok etki yaratmıştır. Bunun üzerine Seyfû’d-devle Sadaka’nın iki oğlu Ebû-Kâmil Mansûr b. Sadaka Sultan’ın dergahına sığınmış ondan af ve aman diledi, Sultan da onu af edip ve iyi karşılamıştır. Öte yandan kardeşi Ebû’n-Necim Bedrân b.Sadaka da Musul’a Hâkim olan emîr Mevdûd’a sığınıp ona katılmak isteğinde bulundu. Mevdûd da onu iyi karşılayıp dost olmuştur.⁴⁰⁶

10-) Emîr Mevdûd’un Musul’a Hâlim Olması

Rivayete göre emîr Mevdûd, Muslu şehrini ele geçirdikten sonra şehir halkına çok kötü davranmış. Bu sırada Sultan Muhammed Tapar da ona karşı kırgın ve kızgın idi. Bunun üzerine Musul’da oturan halkın çoğu kaçıp şehri terk etmiştir. Fakat Mevdûd’un Musul’u, Çavlı’nın adamlarından halk vastasıyla aldığını daha önce anlatmıştık. Bunun üzerine Mevdûd’un kullandığı ve uyguladığı siyâset Musul’un tüm halkına değil, Çavlı’nın adamları ve onları destekleyen halka söz konusu olabilir. Ayrıca Sultan’ın ona kızgın olması sebebi de, çünkü Sultan, Çavlı ile arasını düzeltmek için uğraştığı sırasında Mevdûd, Sultanın elçisinin isteğini kabul etmemiştir. Nitekim Sultan Çavlı’nın Suriye’deki davranışını anladıktan sonra, Mevdûd’a karşı iyi niyetle bulunup ve sultanın teveccühünü kazanmıştır. Bunun üzerine Mevdûd iyi işlerde bulunup, iyi karakter sahibi olduğunu ortaya

⁴⁰⁴ İbnü’l-Esîr: a. g. e., s. X, s. 373; Ebû’l-Farac: a. g. e., c. II, s. 349; Müneccimbaş: a. g. e., s. 105; A. Sevim, E. Merçil: a. g. e., s. 186; A. Özaydın: a. g. e., s. 55.

⁴⁰⁵ Çavlı Sakavu’n Ölümü ve Fars bölgesinde faaliyeti hakkında ayrıntılı bilgi için, bkz.: İbnü’l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 410-412; Müneccimbaş: a. g. e., s. 107 vd; İbn-Haldûn: a. g. e., c. V, s. 52 vd.

⁴⁰⁶ İbnü’l-Esîr. a. g. e., c. X, s. 376.

çıkarmıştır. Mevdûd adil, hayırsever, dindar bir emîr idi. Dolayısıyla güzel davranışlarıyla tüm İslâm aleminde özellikle Musul'da halkın gönlünü kazanmıştır.⁴⁰⁷ Ayrıca emîr Mevdûd, Musul şehrinde yeni bir idârî sistem ve burada adaleti barmarar etmesi için I. Kılıç Arslan tarafından Musul kadılığına atanan kadı Ebû-Muhammed Abdullah b. el-Kâsım'ı azledip yerine bu görevi Kadı **Sedid Ebû Bekir-Muhammed b. el-Hasan b. Ebû Halid**'e vermiştir.⁴⁰⁸

Emîr Mevdûd, Musul'a çok hizmette bulundu, oranın idâresini düzenli haline getirmiştir, daha sonra askerlerini toplayıp Haçlılara karşı harekete geçmiştir. Nitekim daha önce Trablus Hâkimi kadı **Fahrû'l-mülk İbn-Ammâr**, Haçlıların uzun süre şehri kuşatmaları üzerine büyük sıkıntıyla karşı karşıya kalmıştır. Bunun üzerine O, bu durumdan kurtulmak ve Sultan Muhammed Tapar'dan, Haçlıları o bölgeden uzaklaştırmak için asker göndermesini istemek amacıyla Bağdat'a gitmiştir. Fahrûlmülk Bağdat'a varınca Sultan Muhammed Tapar ve Halife Mustazhir tarafından ikramla karşılanmıştır. İbn-Ammâr sultanın huzuruna çıkarak şehrin durumunu ve Haçlıların yaptıklarını anlatıp Sultandan yardım istemiştir. Sultan da O'na, istediği yardımı yapacağını vaad etmiştir.⁴⁰⁹

Sultan Muhammed Tapar emîr Mevdûd kumandasında Çavlı ile savaşmak için Musul'a sevkettiği kuvvetleri İbn-Ammâr ile beraber göndermesini ve kendisinin de onunla birlikte Suriye'ye gitmesini emretmiştir. Fakat emîr Mevdûd'un Musul'u ele geçirmek istemesi nedeniyle İbn-Ammâr'a yapılacak yardımın gerçekleşmemesine sebep olmuştur. Dolayısıyla İbn-Ammâr (*H.502/Ağustos,M.1108*) yılında Dimaşk'a dönmüştür. O, Dimaşk'a döndüğü zaman, burada Trablus'un Fâtımîlerin idâresine geçtiğini öğrendi. Bu bakımdan İbn-Ammâr, Dimaşk askerlerine bağlı bir birlikte oradan ayrılarak kendisine tabi olan *Cebel* şehrine gitmek zorunda kalmıştır.⁴¹⁰ Çok geçmeden, Haçlılar, Suriye bölgelerini ele geçirmek üzere, Trablus-Şam'ı istila edip yağmaladılar, kadın ve çocukları tutsak, malları da ganimet olarak ele geçirdiler. Daha sonra İbn-Ammâr içinde bulunduğu Cebel şehri üzerine yürüyüp ele geçirdiler. Şehirden kaçıp kurtulan İbn-Ammâr, Dimaşk

⁴⁰⁷ İbnü'l-Kalânîsî. a. g. e., s. 188.

⁴⁰⁸ El-'Azimî: a. g. e., s. 36.

⁴⁰⁹ İbnü'l-Kalânîsî: a. g. e., s.160 vd; İbnü'l-Adîm: Büğye, s.100 vd.

⁴¹⁰ İbnü'l-Kalânîsî: a. g. e., s.160, vd; İbn-Haldûn: a. g. e., c. V, s. 46; A. Sevim, E. Merçil: a. g. e., s. 193.

Hâkimi **Tuğtekin** yanına gitti. Tuğtekin ona izzet ve ikramda bulunduktan sonra bir çok şehri ona ikta etmiştir (*H.503/M.1108*).⁴¹¹

Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Muhammed Tapar zamanında Haçlıların faaliyetleri daha arttı. Nitekim Tell-Beşîr savaşında emîr Çavlı önünde kazandıkları galibiyetten dolayı bu savaştan sonra birlikte hareket ederek özellikle Suriye kıyılarında büyük başarılar kazanıp İslâm ülkelerini karşı karşıya tehdit ederek, buna karşı İslâm ülkelerinde bir cihad hareketi başlanmış Haçlılara karşı ciddi bir cephe sağlamışlardı.

Bunun üzerine Sultan Muhammed Tapar (*H.503/M.1109*) yılında cihada kararlı olduğunu etraftaki hükümdarlara duyurdu. Erminya , Mayâfâîkin ve Ahlat emîri **Sökmen el-Kûtbî**, Musul emîri Şerefü'd-dîn Mevdûd ve Mârdîn emîri **Artukoğlu İlğazi**'ye mektup yazıp Franklara karşı sefer hazırlıklarına başlamalarını ve Musul'a bağlı beldeleri Haçlı tehdidine karşı korumalarını emretti. Emîr Mevdûd ve Sökmen topladıkları orduyla hareket edip Cezîret İbn Ömer'de⁴¹² ordugah kurdular ve yöredeki diğer Vâlilerin ve gönüllülerinde kendilerine katılmaları için bir süre beklediler. **Artukoğlu Necme'd-dîn İlğazi** de kalabalık bir Türkmen kitlesiyle Cezîre'de beklemekte olan bu orduya katıldı. Böylece Selçuklu ordusunun sayısı haçlıların hepsinin bile karşı koyamayacağı bir sayıya ulaşmıştır.⁴¹³

Müslüman emîrlere başta olan Musul Hâkimi savaş meclisinde önce Urfa'nın fethedilmesine karar verdiler. Bunun üzerine Selçuklu ordusu Urfa üzerine harekete geçip şehri kuşatmaya başlamıştır. Urfalı Mateos bu olayı zikir ederek: "Emîr Mevdûd büyük ordusuyla beraber gelip Urfa'nın geniş ovasını askerleriyle kapladı. O, şehri her taraftan kuşattı ve dağlarla tepeleri askerle doldurdu. Şehrin halkı çoğu kaçıp memleket işsiz bir hale geldi, kuşatma edilenler de büyük bir korku ile sarsılmış kaldılar. Urfa şehri, yüz gün çok tehlikeli ve dehşetle dolu bir durum içinde kaldı, onlar her ne kadar Selçuklu ordusuna

⁴¹¹ İbnü'l-Adîm: Buğye, s. 100 vd; A. Sevim, E. Merçil: a. g. e., s. 193; Joseph Deguignes: a. g. e., s. 1030 vd.

⁴¹² Selçuklu Ordusu Cezîre'de toplanması sebebi, bir taraftan burada oturan NümeYROğullarının desteğini sağlamak. Diğer taraftan da bu sırada Emîr İlğazi'nin yönetimi altında olan Harran şehrine çok yakın olduğu için. Nitekim buradan orduya destek ve her tür yardımı taşımaktadır. bkz: A. Sevim: Suriye ve Filistin, s. 211.

⁴¹³ İbnü'l-Kalânîsî: a. g. e., s. 169; İbnü'l-Adîm: Zübde, c. II, s. 154; S. Runciman: a. g. e., c. II, s. 95; A. Sevim: Suriye ve Filistin, s. 210 vd; I. Demîrkent: Urfa Haçlı Kontluğu, c. I, s.122 vd.

karşı direnmişler ise de, fakat kötü bir hale gelmişken açlık felaketi de baş göstermeğe başlamıştı. Çünkü kuşatmış askerlerin çokluğundan, şehre girip çıkmak imkansız olmuştu. Şehirde çıkanlar tutuklanıp derhal öldürülüyorlardı. Böylece şehrin etrafı cesetle dolmuş, bütün bölge yanmış ve hiçbir yer mamur kalmamıştır.”⁴¹⁴

Urfa’yı kuşatmış kalabalık Selçuklu ordusu, şehri sıkıştırmaya başlamıştır. Giriş-çıkışını kontrol altına alınması nedeniyle, şiddetli bir yiyecek sıkıntısı başlamıştır. Bunun üzerine Suriye ve Filistin Haçlıları harekete geçmekte gecikmedi. Nitekim Antakya Hâkimi **Tankred**, Urfa Kontu **Baudouin du Bourg**, Kudüs kralı **Baudouin** ve Trablus kontu **Bertrand** arasında her ne kadar anlaşmazlık var ise de, ondan vazgeçip birbirleriyle birleşip hemen hareket etmişler ve asker toplamaya, savaş hazırlığına başladılar, daha sonra Urfa’yı kurtarmak ve yardım etmek için oraya hareket ettiler.⁴¹⁵ Fırat kıyısına geldikleri zaman müslümanlar çok sayıda askere sahip olduğu için daha ileri gidemeyip orada beklediler. Selçuklu ordusu bir savaş taktiğiyle Mevdûd ve yanındaki emîrleri daha önce İlgazi’ye teslim ettiği Harran şehrine doğru yaklaşımlarını sağlamak ve onlarla Fırat’ın doğusundaki açık sahada bir meydan savaşına zorlamak ve toplan imha etmekte istemektedir.⁴¹⁶

Urfa önlerine gelen toplu haçlı ordusu önce Harran üzerine yürüdü. Ancak daha sonra bunun bir harp hilesi olduğunu anlayıp Selçuklu ordusuyla savaşa girmeden, Fırat kıyılarına süratle çekildiler. Selçuklu ordusu ve emîr Mevdûd bunu öğrendiği zaman derhal haçlı birliklerinin takiben Fırat istikametinde harekete geçti. Ancak süratli süvariler Haçlı liderlerinin bir kısmı emniyet içinde Fırat’ı geçtikten sonra onlara ulaşabildi. Nehri henüz geçmemiş olan Franklar Selçuklu askerleri tarafından saldırıya maruz kalarak çok sayıda haçlı askerleride öldürüldü ve kılıçtan geçirildi. Müslümanların elleri ganimetlerle doldu. Selçuklu ordusunun esas hedefi Urfa’yı ele geçirmek olduğu için nehri geçmeyip Frank birlikleriyle savaşa girmediler. Birkaç gün Fırat kenarında kaldıktan sonra Urfa’yı

⁴¹⁴ **Urfalı Mateos**: a. g. e., s. 238 vd.

⁴¹⁵ **İbnü’l-Kalânîsî**: a. g. e., s. 169; **İbnü’l-Adîm**: Zübde, c. II, s. 154 ; **el-’Azîmî**: a. g. e., s. 37; **Urfalı Mateos**: a. g. e., s. 239; **S. Runciman**: a. g. e., c. II, s. 95; **A. Sevim**: Suriye ve Filistin, s. 211; **I. Demîrkent**: Urfa Haçlı Kontluğu, c. I, s. 124.

⁴¹⁶ **İbnü’l-Kalânîsî**: a. g. e., s. 169; **İbnü’l-Adîm**: Zübde, c. II, s. 154 vd; **Urfalı Mateos**: a. g. e., s. 239; **A. Sevim**, **E. Merçil**: a. g. e., s. 193 vd. **S. Runciman**: a. g. e., c. II, s. 95; **I. Demîrkent**: a. g. e., c. I, s. 126. **İbnü’l-Esîr** (a. g. e., c. X, s. 388) bu olayı (505.H-1111-1112.M) yılında zikir etmektedir.

tekrar muhasara etmek üzere yola çıkmışlardı. Bu sırada Selçuklu ordusu Urfa şehrinden ayrıldıktan sonra Harran'a doğru Franklar şehri erzakla ve muhafız kuvvetleriyle takviye etmiştir. Dolayısıyla Selçuklu ordusu Urfa'ya dönerek şehrin istihkâmı, kış yaklaşmış ve ordugahdaki yiyecek stokları azalması sebebiyle Emîr Mevdûd bu müstahkem kaleyi kolay kolay ele geçirmeyeceğini anlayarak, Urfa'yı sürekli olarak göz altında tutacak bir garnizonu Harran'da görevlendirdikten sonra kuşatmayı kaldırıp ve ordusu dağıtıp Emîrlere ülkelerine ve Mevdûd da Musul'a dönmüştür (*H.503/M.1110-11*).⁴¹⁷

Emîr Mevdûd ve Selçuklu ordusunun Haçlıları Fırat nehri kıyısında kılıçtan geçirmesi sırasında, Haleb Selçuklu Hâkimi Melik Rıdvan bu durumdan istifade ederek çıkıp Haçlılar tarafından işgal edilen yerlerinin bir kısmını geri aldı, orada bulunan Haçlıları yağmaladı ve öldürdü. Bunun üzerine Haçlılar geri dönüp Fırat'ı geçince Rıdvan'ın Hâkimiyetindeki ve Haleb'e bağlı şehir ve köylere dağılıp buralarda ne varsa, yağmalayıp mahvettiler. Halkın bir kısmını öldürdüler, bir kısmını da esir aldılar. Bu arada çok sayıda kadın ve çocuğu da esir etmişlerdir.⁴¹⁸ Ayrıca Haleb şehri Haçlılar tarafından çok ciddi ve tehlikeli bir durumla karşı karşıya kalmıştı. Bu nedenle başta Melik Rıdvan olmak üzere yardım için Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'a mektup göndermiştir. Öte yandan Haleb şehrinde, ileri gelen ailelerden, dîn adamları ve tacirlerden bir topluluk oluşturup bir heyet olarak Bağdat'a gelerek Abbâsî halifesi olan el-Mustazhir Billah ve Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'dan Haçlılara karşı cihad çağırısında bulunmuşlardı.⁴¹⁹ Bunun üzerine Sultan Muhammed Tapar emîrlere haber gönderip, Haçlılara karşı cihad için gerekli hazırlıklar ve yeni bir ittifak yapmalarını emretti. Ayrıca Sultan, Musul emîri Mevdûd'a, başkanlığında ve kendi yerine de oğlu **Melik Mes'ûd**'u da Musul'a göndermiştir (*H.504/M.1111*).⁴²⁰

⁴¹⁷ **İbnü'l-Kalânîsî**: a. g. e., s. 169 vd; **Urfalı Mateos**: a. g. e., s. 239 vd; **S. Runciman**: a. g. e., c. II, s. 96 vd; **A. Sevim**: Suriye ve Filistin, s. 211 vd; **I. Demîrkent**: a. g. e., c. I, s.129 vd.

⁴¹⁸ **İbnü'l-Kalânîsî**: a. g. e., s. 170; **İbnü'l-Adîm**: Buğye, s. 93 vd, Zübde, c. II, s.155; **el-'Azîmî**: a. g. e., s. 37; **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c.X, s. 389; **A. Sevim**: Suriye ve Filistin, s. 212-215; **I. Demîrkent**: a. g. e., c. I, s.130 vd; **A. Özeydin**: a. g. e., s. 109.

⁴¹⁹ **İbnü'l-Kalânîsî**: a. g. e., s. 173; **İbnü'l-Adîm**: Buğye, s. 94, Zübde, c. II, s. 157 vd; **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 385 vd; **Ebû'l-Farac**: a. g. e., c. II, s. 350; **A. Sevim**: Suriye ve Filistin, s. 215; **I. Demîrkent**: a. g. e., c. I, s.132.

⁴²⁰ **İbnü'l-Kalânîsî**: a. g. e., s. 173; **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 387; **S. Runciman**: a. g. e., c. II, s. 100; **Ebû'l-Farac** (a. g. e., c. II, s. 350), rivayet ettiğine göre Sultan Muhammed Tapar, Emîr Mevdûd'un oğlu

Sultan Muhammed Tapar'ın, Haçlılara karşı cihad emri üzerine ilk harekete geçen Musul emîri Mevdûd oldu. Bunu desteklemek için Sultan Merağa emîri **Ahmedil**, Tabriz ile Diyarbakır'ın bir kısmına Hâkim olan emîr **Sökmen el-Kûtbî**, Hamedan ve civarına Hâkim olan **Porsuk**, Erbil Hâkimi **Ebü'l-Heyca** ve Mârdîn Hâkimi **İlgazi**'ye mektuplar göndererek Melik Mes'ûd ve başkumanda Mevdûd'a iltihak ve katılmalarını emretti. Bu emîrler Sultanın mektubu üzerine hazırlamaya başladılar. Fakat Mârdîn Emîri **İlgazi** Haçlılara karşı bu sefere kendisi bizzat katılmayıp bir miktar atlı ile oğlu **Ayaz**'ı gönderip, diğer taraftan Emîr Porsuk da iki oğlu **İlbegi** ve **Zengî** ile bu sefere katılmak üzere hazırlanmışlardı.⁴²¹

Emîr Mevdûd Musul'dan ayrılarak Suriye ve Filistin bölgesine Haçlılara karşı hareket etti. Sincar bölgesine vararak Amid'e bağlı Haçlılar elinde bulunan *Tellguran* Kalesine karşı yürüdü. Şiddetli bir saldırı sonucunda kale muhafızları, maruz kaldıkları tehlikeden dolayı kaleyi, Mevdûd'a teslim ettiler. Mevdûd bu kalede bulunan kırk haçlıyı kılıçtan geçirdi. Daha sonra Mevdûd buradan Urfa bölgesinde bulunan Haçlı kalelerinden *Katedil* ile *Çalman* ve başka bazı kaleleri fethetmiştir.⁴²²

Emîr Mevdûd daha sonra Harran bölgesine gelerek ve yukarda adları geçen emîrlerin kumandaları altındaki kuvvetler birer birer gelerek Harran arazisinde toplanmaya başlamışlardır. Müttefik Selçuklu ordusu başkomutanı olarak Musul emîri Mevdûd'un emri altında harekete geçip Urfa üzerine yürüdü. Urfa'yı bir süre kuşattı. Fakat burada birkaç gün kaldıktan sonra şehri alamadan ayrılmıştır (*H.505/M.111*).⁴²³ Emîr Mevdûd ve müttefik Selçuklu ordusunun Urfa önünden ayrılma sebebi de bu sıralarda *Şeyzer* emîri **Sultan b.Ali b.Munkız**, Selçuklu ordusu başkumandanı Emîr Mevdûd'a bir mektup göndermiş. İbn-Munkız bu mektubunda Antakya prensi **Tancred**'in *Şeyzer* topraklarına girdiğini ve *Şeyzer*'in tam karşısında *Tell İbn-Ma'ser* adında bir kale inşa etmeye başladığını bildiriyor

Ebü'l-Fetih Mes'ud'u hazırladı, ona büyük bir ordu vererek Musul'a gönderdi ve burada haçlılarla mücadele için hazırlanmalarını istemiştir.

⁴²¹ **İbnü'l-Adîm**: Buğye, s. 94-101; **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 388; **İbn-kesîr**: a. g. e., c. XII, s. 173; **S. Runciman**: a. g. e., c. II, s. 100; **A. Sevim**: Suriye ve Filistin, s. 216.

⁴²² **Urfalı Mateos**: a. g. e., s. 242; **A. Sevim**: Suriye ve Filistin, s. 216; **I. Demîrkent**: a. g. e., c. I, s. 133.

⁴²³ **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 388; **Urfalı Mateos**: a. g. e., s. 242 vd; **İ. Kafesoğlu**: Selçuklu Tarihi, s. 77; **Joseph Deguiges**: a. g. e., s. 102; **I. Demîrkent**: a. g. e., c. I, s. 134.

ve bu haçlı liderine karşı kedisine yardımcı olmak üzere Şeyzer'e doğru gelmelerini istemiştir.⁴²⁴

İslâm ordusu, başta olan Musul Hâkimi Mevdûd, Mıncız'dan gelen mektuplar üzerine, Fırat nehrini geçip Suriye bölgesinde haçlılara ve **Joscelin**'e ait olan *Tell-Beşîr*'e vararak orada karargah kurdu. Bu arada Hamedan emîri **Porsukoğlu Porsuk** da Sultan Muhammed Tapar'ın emrine uyarak birleşik Selçuklu ordusuna katıldı. Daha sonra Tell-Beşîr'i şiddetli bir şekilde kuşattılar, bunun üzerine bu kaleye Hâkim olan **Joscelin**, Merağa emîri **Ahmedil** ile haberleşip ona mal ve hediyeler vererek va'dlerde bulunmuştur. Ahmedil'i kandırarak diğer emîrlerin muhalefetine rağmen Selçuklu ordusunun büyük bir kısmını teşkil eden askerleriyle kuşatmadan vazgeçerek kale önünden uzaklaşmaya razı etmiştir. Diğer emîrlerin ısrarlarına rağmen Ahmedil, Joscelin'in teklifini cazib bulup müslümanlara ihanet ederek Tell-Beşîr önünden ayrılmış.⁴²⁵ Ayrıca Ahmedil'in ayrılma sebebi; kuşatmadan sonra emîr Sökmen el-Kûtbî hastalanmış, dolayısıyla emîr Ahmedil ona ait olan bölgeleri Sultan Muhammed Tapar tarafından kendisine ikta edilmesini düşüncesi idi, çünkü sultan ile dostluk ilişkileri vardı. Ahmedil'in ayrılmasından sonra Selçuklu ordusu da Tell-Beşîr'den ayrılıp Haleb istikametine doğru yola çıktılar. Böylece Selçuklu ordusu bu kaleyi alamadan oradan ayrılmıştır (*H.505/M.111*).⁴²⁶

Emîr Mevdûd her ne kadar Haçlılara bağlı ve Joscelin'in yönetimindeki Tell-Beşîr'i kuşattı ise de bu kuşatma sırasında iki olay, Selçuklu kuvvetlerinin Tell-Beşîr önünden ayrılarak Haleb'e gitmelerine sebep oldu. Tell-Beşîr Hâkimi Joscelin Selçuklu ordusunda büyük bir kuvvete sahip olan emîr Ahmedil ile haberleşerek bir anlaşma yapıp O'nu kendi tarafına çekmiş ve ordudan ayrılmasına sebep olmuştur. Ayrıca bu sırada Haleb Hâkimi **Melik Rıdvan**, Selçuklu emîrlere özellikle emîr Mevdûd'a haber göndererek, Haçlı istilası ve işgalleri nedeniyle, Tankred'e karşı daha fazla direnemeyeceğini bildirerek derhal Haleb'e doğru yardıma gelmelerini istemiştir. Bunun üzerine emîr Mevdûd Tell-Beşîr kuşatmasını kaldırarak orduyu Haleb'e doğru sevk etti. Ancak Melik Rıdvan'ın daveti Sâmiîmi değildi. Nitekim Haçlılara karşı kendi davet ettiği müslüman müttelik ordusu şeh-

⁴²⁴ İbnü'l-Kalânîsi: a. g. e., s. 174; **I. Demîrkent**: a. g. e., c. I, s.134.

⁴²⁵ İbnü'l-Kalânîsi: a. g. e., s. 174 vd; **Urfalı Mateos**: a. g. e., s. 243; **A. Özaydın**: a. g. e., s. 111 vd.

⁴²⁶ İbnü'l-Kalânîsi: a. g. e., s. 175; İbnü'l-Adîm: Buğye, s. 101.

re yaklaşıncı, Melik Rıdvan şehir kapılarını kapattı ve şehirde çıkabilecek bir isyanı önlemek için de bir çok nüfuzlu Haleb halkını tutuklattı. Ayrıca Melik Rıdvan, şehri Selçuklu ordusuna karşı, içinde ve dışında her türlü savunma önlemlerini almış oldu. Bu durumda Emîr Mevdûd, kızgınlığını Haleb yörelerini tahrip etmekle göstermiştir.⁴²⁷

Melik Rıdvan, Haleb kapılarını kapatıp sultanın askerleriyle görüşmeyince onlar da Suriye bölgesinde *Ma'arratun 'n-Nu'man'* a gittiler. Bu sırada Dımaşk Hâkimi Tuğtekin de onlara katıldı ve emîr Mevdûd'un yanına misafir oldu. Burada bazı emîrlerin kendisi hakkında kötü niyetli davranışlarını fark ederek, Dımaşk'ın elinden alınmasından korktu. Fakat emîr Mevdûd onu yanına alarak dost olmuştur. Bu sırada Haçlılar Müslümanlara ve Selçuklu ordusuna karşı savaştan çekiliyorlardı. Bunun üzerine Selçuklu ordusunun da bir neticeye bağlanmadan askerleri dağıldı. Böylece İslâm ordusu ve Mevdûd Haçlılarla savaşmak üzere harekete geçmiş ise de bir şey elde edemedi geri çekilmiştir (*H.505/M.1111*).⁴²⁸

İslâm ordusu dağıldıktan sonra Mevdûd ve Tuğtekin ordugahta kalmıştı. Bu sırada tek olumlu olay, Mevdûd ile Tuğtekin'in arasında kuvvetli bir dostluk oluşmuştur. Fakat Haçlılar ise Selçuklu kuvvetlerinin bu dağınlığından yararlanarak İslâm şehirlerine doğru harekete geçtiler. Haçlıların ilk hedefinin Şeyzer olduğunu anlayan şehir Hâkimi İbn-Munkiz hemen Mevdûd ve Tuğtekin'in yanına gitti. Birlikte hareket ettikleri takdirde Franklara karşı kolaylıkla mukavemet edebileceklerini söyleyerek onları cihada teşvik etti. Böylece Mevdûd ve Tuğtekin, Şeyzer'e doğru hareket ettiler. İki taraf, Mevdûd ve Tuğtekin ile Haçlılar Şeyzer'e yakın *Tell-Mennes*'te savaş düzenine girdiler ve aralarında savaş başladı. Selçuklu ordusu, Haçlı askerlerini perişan etti. Haçlılar bu tepede üç gün beklediler, hiçbir yerden yardım gelmeden müslümanların Cuma namazı için Şeyzer'e gitmesinden yararlanarak derhal kaçmayı başardılar. Selçuklu ordusunun bu başarısı ve haçlıların böyle perişan bir halde dönüp gitmeleri müslüman halkın sevinmesine sebep

⁴²⁷ İbnü'l-Kalânisî: a. g. e., s. 175; İbnü'l-Adîm: Buğye, s. 94 vd, Zübde, c. II, s. 159 vd; Ebû'l-Farac: a. g. e., c. II, s. 351; el-'Azîmî: a. g. e., s. 38; S. Runciman: a. g. e., c. II, s. 100 vd; A. Sevim, E. Merçil: a. g. e., s. 194 vd; I. Demîrkent: a. g. e., c. I, s. 135 vd.

⁴²⁸ İbnü'l-Adîm: Buğye, s. 95, Zübde, c. II, s. 160 vd; İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 389; Ebû'l-Farac: a. g. e., c. II, s. 351; A. Özeydin: a. g. e., s. 113 vd.

oldu. Emîr Mevdûd, daha sonra sonbaharda Musul'a dönmüştür (*Rebiülevvel, H. 505/Eylül-Ekim, M. 1111*).⁴²⁹

Emîr Mevdûd, Haçlılar karşısında her ne kadar başarılı oldu ise de ardından Musul'a dönmüştür. Fakat O, cihad hareketini devam ettirmek üzere Haçlılara karşı yeni sefer düzenlemek için Musul'dan tekrar asker toplayıp Urfa şehrine karşı yürüdü. Şehrin önüne gelip kuşatmaya başlamıştır, bu sırada Mevdûd'un komutasındaki Selçuklu kuvvetlerinin çevredeki ekili arazi ile bağ ve bahçeleri tahrip etmesiyle şehirde açlık tehlikesi baş göstermiştir.⁴³⁰

Mevdûd, Urfa şehri önünde sekiz gün kaldıktan sonra bir kısım askerî buradan ayrılıp Suruc'a gitmiştir. Mevdûd'un bu şekildeki hareketinden maksadı Urfa'daki askerlerin dikkatini başka yöne çekmekti. Ancak bunu haber alan Tell-Beşîr Hâkimi Joscelin hemen harekete geçip 600 atlı ve o kadar da piyade askerle beraber Suruc şehrine girip, Mevdûd'un askerlerine karşı müdafaa için hazırlanmıştır. Bunun üzerine Türkler, 1.500 kişi civarında oldukları halde bu şehre taarruz ettiler, Joscelin bu saldırıya karşı hemen üzerlerine saldırmıştır. Bu savaşta Mevdûd'un askerleri mağlup olup, 50 kişi öldürülür ve şeflerinden bazıları esir edilir. Ayrıca bütün ağırlıkları da ganimet olarak zaptedilmiştir. Bu savaştan kurtulmuş olan diğer askerler de Urfa'ya Mevdûd'un yanına döner. Bunu haber alan Mevdûd askerlerini alıp Suruç şehrine Joscelin üzerine yürür. Fakat Joscelin bu arada gizlice Suruç'tan ayrılıp Urfa şehrine girmiştir. Mevdûd Suruç'ta yedi gün kaldıktan sonra Urfa'ya karşı döndü. Urfa bölgesindeki Ermenilerden bir kısmı ile anlaşip onların yardımıyla şehrin en yüksek kulesine Hâkim olduysa da Joscelin, Urfa Kontu Baudoin ve diğer haçlı kumandanı askerlerini toplayıp, Mevdûd'un askerlerinin zapt ettiği kuleye karşı saldırıya geçmişler ve buradaki askerleri aşağıya inmeğe mecbur bırakmışlardır. Bunun üzerine Joscelin'in duruma müdahale etmesiyle şehir Mevdûd'un eline geçmekten kurtul-

⁴²⁹ İbnü'l-Kalânîsî: a. g. e., s. 177 vd; İbnü'l-Adîm: Zübde, c. II, s. 161; A. Sevim, E. Merçıl: a. g. e, s. 95; A. Özeydın: a. g. e., s. 155-116.

⁴³⁰ İbnü'l-Kalânîsî: a. g. e., s. 181; İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 393; İbnü'l-İbri: a. g. e., s. 199; S. Runciman: a. g. e., c. II, s. 101; Joseph Deguignes: a. g. e., s. 1032; I. Demîrkent: a. g. e, c. I, s. 139; A. Özeydız: a. g. e., s. 116 vd.

du. Mevdûd, Urfa'nın çok sağlam surlarına karşı saldırıya geçmenin faydasızlığını anlayarak, şehir önünden ayrılıp sonra da Musul'a dönmüştür (*H.506/M.1112-13*).⁴³¹

Musul emîri Mevdûd (*H.506/M.1113*) yılında haçlılara karşı yine harekete geçmiştir. Nitekim bu sırada Kudüs kralı Baudouin'in Dımaşk'a bağlı yerlere sürekli baskınlar düzenleyip yağmalaması, şehrin ikmal ve ticârî yollarının kesilmesine neden olmuştur. Bunun üzerine Dımaşk atabegi **Zahirü'd-dîn Tuğtekin**, Emîr Mevdûd'a elçi gönderip ondan yardım istemiştir.⁴³²

Emîr Mevdûd da asker toplayıp derhal Suriye'ye hareket etmiştir. Yanında Sincar Hâkimi emîr Temîrek ve emîr Ayaz b. İlğazi vardır.⁴³³ Daha sonra Dımaşk Hâkimi Tuğtekin onlara katılmıştır.⁴³⁴ Ebû'l-Farac'ın rivayetine göre emîr Mevdûd ile maiyetinde bulunan ordu ve askerlerin sayısı 7000 süvari, yanlarında da 2000 piyade ile haçlılar üzerine yürümüştür.⁴³⁵

Haçlılar Musul emîri Mevdûd'un ve onunla birleşmiş olan emîrlerin üzerlerine hareket ettiğini duyunca büyük bir korku ve endişe yarattığını fark etmişlerdir. İlk olarak haçlı Kontu Kudüs Kralı Baudouin hemen harekete geçip ordu kumandanları başta Joscelin olmak üzere diğer haçlı kumandanları ve meşhur süvarilerini toplamaya, askerî hazırlamaya başlamıştır. İslâm ve Selçuklu ordusu, Mevdûd komutasında haçlılara karşı hareket etmiştir. İki taraf Ürdün'de, *Taberiyye* yakınlarında savaşa tutuştular. Çok çetin bir savaş meydana gelmesine rağmen iki taraf da sabırla savaşa devam etti, sonunda Haçlılar bozguna uğradılar ve İslâm ordusu büyük bir zafer kazandı. Bu savaşta yaklaşık 2 bin haçlı kumandan ve askerî öldürülmüştür. Ayrıca haçlılardan pek çok esir düştü, bunların arasında Kral Boudouin de vardı. Fakat fark ettirmeden kurtulmuştur. Bir taraftan da Haçlılardan firar ederek Ürdün nehrine düşüp boğulanlar olmuştur. Bu savaştan sonra Müslüman-

⁴³¹ *Urfalı Mateos*: a. g. e., s. 246 vd; *I. Demirkent*: a. g. e., c. I, s. 140 vd.

⁴³² *İbnü'l-Kalânisi*: a. g. e., s. 183 vd; *İbnü'l-Esir*: a. g. e., s. X, s. 395; *H. D. Yıldız*: *Doğuştan*, c. VII, s. 160; *A. Sevim*: *Suriye ve Filistin*, s. 220.

⁴³³ *İbnü'l-Esir*: a. g. e., c. X, s. 395; *İbnü'l-Verdi*: a. g. e., c. II, s. 30.

⁴³⁴ *İbnü'l-Kalânisi*: a. g. e., s. 184; *İbnü'l-Adîm*: *Buğye*, s. 95; *İbnü'l-Esir*: a. g. e., c. X, s. 395; *A. Özeydin*: a. g. e., s. 119.

⁴³⁵ *Ebû'l-Farac*: a. g. e., c. II, s. 352.

lar büyük bir ganimet elde edip, Haçlılara bağlı yerleri de yağmaladılar (H.507/M.1113).⁴³⁶

11-) Emîr Mevdûd'un Ölümü Ve Aksungur el Porsukî'nın Musul'a Vâli Tayın Edimesi.(Birinci İdâresi).

Emîr Mevdûd Taberiyye savaşından sonra bir kısım askerlerin yurtlarına dönmek istemeleri ve sonbaharın gelmesi sebebiyle onları salıverdi. Kendisi de Sultan Muhammed Tapar'dan gelecek yeni emîrleri beklemek ve Haçlılara fırsat vermeden onlara yakın olmak ve takip etmek için Suriye'de kalıp, Dımaşk atabeği Tuğtekin'e misafir olmuştur. Meydân-ı Ahdar (*yeşil meydân*) daki bir evde ikamet etmeye başladı. Mevdûd ile Tuğtekin aralarındaki dostluk ve muhabbet de her geçen gün artıyordu. İkisi birlikte her Cuma Dımaşk Camii'ne gidiyor ve namazlarını kıldıktan sonra Hz. Osman'ın Medîne'den Taberiyye'ye getirdiği, Tuğtekin'in de haçlı tehlikesi karşısında (H.492/M.1099) tarihinde Dımaşk Camii'ne getirttiği mushafı ziyaret ediyorlardı.⁴³⁷

Mevdûd 507 yılı Rebiülahirinin son cuma günü (10 Ekim 113.M). Cuma namazını kılmak için beraberinde Tuğtekin ve kalabalık bir cemaatle Dımaşk Camii'ne geldi. Namazdan sonra kalabalık sırasında hiç kimsenin tanımadığı birisi Mevdûd'a yaklaşıp ona iki darbe vurdu, yakalanan katil derhal öldürüldü. Mevdûd yaralandıktan sonra birkaç saat sonra vefat etmiştir.⁴³⁸ Bir rivayete göre Suriye'de Bâtnîler Mevdûd'ten korktukları için onu öldürmüşlerdi. Başka bir rivayete göre de Mevdûd, Dımaşk'ı ele geçirmesinden korktuğu için Tuğtekin tarafından rüşvetle kandırılmış bir İranlı adam tarafından öldürülmüş-

⁴³⁶ İbnü'l-Kalânîsî: a. g. e., s. 185; İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 395 vd; Ebû'l-Farac: a. g. e., c. II, s. 352; İbnü'l-İbri: a. g. e., s. 199; ez-Zehebî: Kitabu-Düvel, c. II, s. 34 vd; İbn-Haldûn: a. g. e., c. V, s. 50; el-Yafî'i: a. g. e., c. III, s. 193; Urfalı Mateos: a. g. e., s. 150 vd; el-'Umeri: a. g. E., s.105; S. Runciman: a. g. e., c. II, s. 104; Hasan İbrahim Hasan: a. g. e., c. V, s. 64.

⁴³⁷ İbnü'l-Kalânîsî: a. g. e., s. 186 vd; ez-Zehebî: Kitabu-Düvel, c. II, s. 35.

⁴³⁸ İbnü'l-Kalânîsî: a. g. e., s. 187; İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 396 (Mevdûd'un Vefat tarihi hakkında "21. Rebiyülevvel, 507/ 5. Eylül, 1113" de zikir etmektedir), İbnü'l-İbri: a. g. e., s. 199; İbn-kesîr: a. g. e., c. XII, s. 173; es-Süyûtî: a. g. e., s. 396; ez-Zehebî: el-'İber, c. II, s. 389; H. D.Yıldız: Doğuştan, c. VII, s. 161.

tür. Nitekim katilin kimse tarafından tanınmaması için başı kesilip derhal öldürülmüş-tür.⁴³⁹

Sultan Muhammed Tapar Mevdûd'un öldürüldüğünü duyunca, emîr **Aksungur el-Porsukî**'yi⁴⁴⁰ Musul ve civarına Vâli olarak tayin etmiştir (*H.508/M.1114*).⁴⁴¹

Sultan Muhammed Tapar, Haçlılara karşı başarılı seferler tertip eden emîr Mevdûd'un vefatından dolayı cihad davasından vazgeçmedi. Nitekim Haçlılar'a karşı mücadele vazifesinin Musul Vâlileri ve askerleri tarafından çok önemi vardı. Sultan Mevdûd'un yerine Musul Vâliliğine getirdiği Aksungur el-Porsukî'yi de Selefi gibi cihada memur etti. Bu maksatla 507 yılında (*Haziran 1113-1114*) oğlu **Melik Mes'ûd**'u da kala-balık bir orduyla onun refakatine vermişti. Sultan Muhammed Tapar ayrıca kendine tabi emîrlere de haber gönderip askerleriyle birlikte cihada katılmalarını ve Aksungur el-Porsukî'nin emrlerine itaat etmelerini istedi. Aksungur, Musul'a gelince **İmade'd-dîn Zengî b. Aksungur** ve Sincar Emîri **Temîrek** ile öteki Selçuklu ordusuna iltihak ettiler.⁴⁴²

Aksungur el-Porsukî, Haçlılara karşı cihad ve mücadele etmek için harekete geçip Musul'dan ayrılarak doğruca Cezîret İbn-Ömer'e yürüdü ve Mevdûd'un buradaki Nâibi şehri ona teslim etti. Her ikisi birlikte Mârdîn'e hareket ettiler. Mârdîn'de bulunan emîr **İlgazi**'de Aksungur'a itaat arzetti. Haçlılar'a karşı sefere katılmak için oğlu Ayaz'ı küçük bir kuvvetle gönderdi.⁴⁴³ Aksungur, öteki Selçuklu emîrlere üstünlüğünü kabul ettirdikten sonra beraberindeki 15 bin atlı ile Urfa üzerine yürüdü ve şehre taarruz etti. Selçuklu kuvvetleri iki aydan biraz fazla Urfa şehrini kuşattı, bu sırada Selçuklu kuvvetleri ve Haçlılar arasında çok şiddetli çarpışmalar meydana gelmiştir, sonunda yiyecek sıkıntısı yüzünden muhasara kaldırıldı. Aksungur bu seferi sırasında Urfa civarında Franklara ait bahçe ve tarlaları sistemli bir şekilde tahrib ederek akınlar yapmıştır (*H.507/Nisan-*

⁴³⁹ **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 396; **Urfalı Mateos**: a. g. e., s. 252.

⁴⁴⁰ **Aksungur el-Porsukî**: Ebû-Sa'id Aksungur el-Porsukî el-Ğâzî, Kesîmü'd-devle Seyfû'd-dîn lakabıyla tanınmıştır. Aksungur, Emir Mevdûd'tan sonra Sultan Muhammedi Tapar tarafından Musul ve çevresinin idâresine tayin edilmiştir. Sultan Tuğrul Bey'in memlûklerinden biri idi, Selçuklu devletinde bir Selçuklu Emîri olarak çok ileri makama sahip olmuştur, hatta bir çok konuda ona istişare ediliyordu. **İbn-Hallikân**: a. g. e., c. I, s.242.

⁴⁴¹ **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 399; **İbn-kesîr**: a. g. e., c. XII, s. 178; **el-'Azîmî**: a. g. e., s. 39; **H. D. Yıldız**: Doğuştan, c. VII, s. 164; **Joseph Deguignes**: a. g. e., s. 1033.

⁴⁴² **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 399.

⁴⁴³ **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 399; **H. D. Yıldız**: Doğuştan, c. VII, s. 162; **A. Özeydin**: a. g. e., s. 126 vd.

Mayıs, M.1114).⁴⁴⁴ Ayrıca Aksungur'un Urfa muhasarası sırasında civardaki bölgelerin ve şehirlerin çoğu Aksungur'a haber gönderip Hâkimiyetini tanıdığını bildirip ona itaatlarını arzemişlerdir.⁴⁴⁵

Aksungur el-Porsukî, İlgazi'nin bizzat kendisinin gelmeyip oğlu **Ayaz** emrinde küçük bir kuvvet göndermiş olması nedeniyle, Aksungur el-Porsukî, İlgazi'nin oğlu Ayaz'ı tevkif edip İlgazi'nin Hâkimiyeti altındaki bölgeleri, özellikle Mârdîn köylerini yağmalamıştır. Öte yandan İlgazi, Oğlunun tutuklandığını öğrenince, Hısın Keyfa (*Hasankeyf*)'ya giderek buranın Hâkimi olan yeğeni **Dâvûd b.Sökmen**'den yardım istedi. Davut, bu istek üzerine askerleriyle yola çıkmış, ayrıca Türkmenlerden de pek çok atlıyı yanına almıştır.⁴⁴⁶ İki emîr birleşerek birlikte Aksungur'un üzerine yürüdüler. İki taraf arasında Habur nehri yakınında meydana gelen şiddetli çarpışmalar sonunda Aksungur'un ordusu mağlub olup, firara mecbur kalmıştır.⁴⁴⁷ Ayrıca bu savaş sonrası İlgazi'nin oğlu Ayaz, serbest kaldı. Bunu haber alan Sultan Muhammed Tapar İlgazi'ye haber gönderip onu tehdit etti. İlgazi'de yaptığı bu hareketi üzerine Muhammed Tapar tarafından cezasız bırakılmayacağı nedeniyle, Dimaşk Hâkimi **Atabey Tuğtekin**'in yanına gitti. Tuğtekin ise emîr Mevdûd'un katlinden dolayı itham altında bulunduğundan Sultan'dan çekiniyordu. Bu yüzden her ikisi de Sultan'a karşı birlikte hareket etmeye ve haçlılarla işbirliğinde bulunmaya karar verip onlarla haberleştiler (*H.507/Mayıs-Haziran, M.1114*).⁴⁴⁸

Aksungur el-Porsukî (*H.507/M.1114*) yılında emrinde haçlılarla cihad için gönderilen Selçuklu ordusu, emîrlerin birbirleriyle çekişmeleri yüzünden başarıya ulaşmadan dağılmıştı. Aksungur, İlgazi karşısında mağlub olması üzerine görevinden alındı ve ikta'ı olan Rahbe'ye gitti. O, Sultan Muhammed Tapar'ın vefatına kadar burada kalmıştır.⁴⁴⁹

⁴⁴⁴ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 399; Urfalı Mateos: a. g. e. s. 257; S. Runciman: a. g. e., c. II, s. 106; A. Sevim, E. Merçil: a. g. e., s. 197.

⁴⁴⁵ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 399 vd.

⁴⁴⁶ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 399 vd; A. Sevim, E. Merçil: a. g. e., s. 197.

⁴⁴⁷ Urfalı Mateos: a. g. e., s. 257; S. Runciman: a. g. e., c. II, s. 106 vd.

⁴⁴⁸ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 400 vd; İbnü'l-Verdî: a. g. e., c. II, s. 32; İbn-keşîr: a. g. e., c. XII, s. 178; Urfalı Mateos: a. g. e., s. 257; H. D. Yıldız: Doğuştan, c. VII, s. 163; A. Özaydın: a. g. e., s. 128 vd.

⁴⁴⁹ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 409; A. Özaydın: a. g. e., s. 130.

12-) Emîr Aksungur el-Porsukî'nın Azlı Ve Emîr Cüyûş Bey'in Musul'a Vâli Tayin Edilmesi.

Sultan Muhammed Tapar, Musul'u ve emîr Aksungur el-Porsukî'nin elindeki yerleri Emîr Cüyûş (Çavuş) Bey'e ikta etti. Ayrıca oğlu Melik Mes'ud'u de onun yanına göndermiştir.⁴⁵⁰

Sultan Muhammed Tapar, İmparatorluğu metbu tanıyan, Mârdîn emîri Artukoğlu İlğazi ile Dimaşk emîri Tuğteki'nin Sultan'ın kuvvetlerine karşı savaştıkları derecede isyan halinde bulundukları, ayrıca Sultanın aleyhine Haçlılarla ittifak yaptıklarını duymuş, buna son derecede kızmıştır. Bunun üzerine Sultan, Haçlıları Suriye ve Filistin bölgesinden kovup ve uzaklaştırmak, ayrıca isyan halinde bulunan İlğazi ve Tuğtekin'e karşı, büyük bir ordu hazırlamak üzere, Hamedan emîri Porsukoğlu Porsuk'ı kumandan olarak görevlendirmiştir. Sultan, Porsuk'un yanında emîrlerinden Musul emîri Cüyûş Bey ve Emîr Gündoğdu'yu yardımcı olarak görevlendirdi. Dolayısıyla bu orduya Musul ve el-Cezîre askerleri de katıldı. Sultan emîr Porsuk'a önce isyan halinde bulunan İlğazi ve Tuğtekin cezalandırmasını, daha sonra da haçlılar üzerine yürümesini emretmiştir.⁴⁵¹

Selçuklu ordusu görevlendirildiği maksatla Suriye ve Filistin bölgesine hareket etmiştir. Büyük Selçuklu Ordusu Haleb yönünü tutmuştur. Nitekim Haleb Meliki Rıdvan öldükten sonra (H.507/M.1113) yerine oğlu Alp-Arslan geçmiş, küçük yaşta olduğu için babasının hadimi olan Lülü de atabegi olmuştur. Lülü kendisi pek kudretli bir kişiliğe sahip olduğu için Haleb hükmünü ve idâresini ayrıca Melik Rıdvan'ın bıraktığı altın ve değerli eşyasını ele geçirmiş ve kendi kontrolü altına almıştır. Fakat bununla yetinmemiş, Alp-Arslan'ın yetkili olan iki kardeşini öldürdükten sonra, Alp-Arslan da onun çabasıyla öldürülmüştür. Haleb şehri karışık bir durumda atabeg Lülü hükmü altında yaşamakta olduğu sırada Batını hareketi ortaya çıkmış. Ayrıca Haçlılar tehlikesiyle de karşı karşıya kalmıştır.⁴⁵²

⁴⁵⁰ İbnü'l-Esir: a. g. e., c. X, s. 409; İbnü'l-Verdî: a. g. e., c. II, s. 33; İbn-Vâsıl: a. g. e., s. 29; Müneccimbaş: a. g. e., s. 107.

⁴⁵¹ İbnü'l-Esir: a. g. e., c. X, s. 405; A. Sevim: Suriye ve Filistin, s. 232.

⁴⁵² Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: İbnü'l-Kalânîsî. a. g. e., s. 189; İbnü'l-Adîm: Buğye, s. 97-100; el-'Azîmî: a. g. e., s. 38 vd.

Bunun üzerine Haleb askerlerinin kumandanı ve şehrin hükümdarı olan Lülü, Sultan Muhammed Tapar'a mektupla başvurarak "Rıdvan ve oğlu Alparslan'ın bıraktıkları hazinelerle birlikte Haleb'i kendisine teslim edeceğini ve bu nedenle asker göndermesini" bildirmiştir.⁴⁵³ Bunun üzerine Porsuk'un kumandasındaki kalabalık Selçuklu ordusu, Rakka şehri yakınlarından Fırat ırmağını geçerek Haleb'e yaklaşıncı emîr Porsuk, Lülü ve şehrin askerlerinin kumandanı **Şemsü'l-Havass**'a haber gönderip Sultana gönderilen mektupları üzerine Haleb'i derhal kendisine teslimini istedi. Fakat Haleb yönetimini elinde bulunan Lülü, Sultana verdiği sözünden vazgeçip, Porsuk'a de hiçbir cevap göndermeden imparatorluğa isyan halinde bulunan İlgazi ve Tuğtekin'e elçiler göndererek "Haleb'i kendilerine teslim edeceğini, buna karşılık Dimaşk'a bağlı bir yerin yönetiminin kendisine verilmesini, bu nedenle süratle Haleb'e gelmelerini" bildirmiştir.⁴⁵⁴ Tuğtekin ile İlgazi, Lülü'nün önerisini kabul ederek birlikte iki bin kişilik bir atlı ile derhal Haleb'e gelerek Selçuklu ordusuna karşı savunma hazırlıklarına giriştiler. Bunu öğrenen Selçuklu ordusu Tuğtekin'e ait olan *Hama*'ya doğru yürüyüp ve burayı zorla ele geçirip daha sonra Haçlıların elinde olan *Efamiye* ve *Kafertab* üzerine hareket ettiler. Kafertab'ı kuşatıp zaptettikten sonra Efamiye kalesine yürüdüler. Fakat buranın çok müstahkem olması sebebiyle vazgeçip Maarra'ya gittiler, daha sonra Haleb'e doğru yürüdüler. Porsuk, Haleb'e yakın karargah kurmuştur. Bu sırada Haçlılar askerlerini toplamış ve Tuğtekin ile İlgazi birleşerek Selçuklu ordusuna karşı hareket edip Selçuklu ordugahına saldırmışlardır. Bu durumdan habersiz olan Selçuklu ordusu Haçlılar karşısında yenilgiden kurtulamamıştır (*H.509/M.1115*).⁴⁵⁵

Selçuklu ordusu Porsuk komutanlığı altında her ne kadar Suriye bölgesinde başarılı, Haçlıların elinde bulunan yerleri zapt etmiş, ayrıca Musul emîri Cüyüş Bey askerî bakımından önemli rolde bulundu ise de bu ordu daha sonra yenilgiye uğramıştır. Bunun üzerine çok kayıp vermiş, haçlılar tarafından kimi öldürülmüş kimi de tutsak alınmıştır. Haleb

⁴⁵³ İbnü'l-Adîm: Zübde, c. II, s. 174; H. D. Yıldız: Doğuştan, c. VII, s. 164.

⁴⁵⁴ İbnü'l-Adîm: Zübde, c. II, s. 174; İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 405; Urfalı Mateos: a. g. e., s. 257 vd; S. Runciman: a. g. e., c. II, s. 108; H. D. Yıldız: Doğuştan, c. VII, s. 164.

⁴⁵⁵ İbnü'l-Adîm: Zübde, c. II, s. 174 vd; İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 405-407; ez-Zehebî: Kitabu-Düvel, c. II, s. 37; İbnü'l-Verdî: a. g. e., c. II, s. 32 vd; İbn-kesîr: a. g. e., c. XII, s. 178 vd; Müneccimbaş: a. g. e., s. 106; S. Runciman: a. g. e., c. II, s. 108 vd; H. D. Yıldız: Doğuştan, c. VII, s. 164 vd; A. Sevim: Suriye ve Filistin, s. 232 vd; A. Özyayın: a. g. e., s. 130-134.

halkı ile Suriye'deki Müslümanlar, Selçukluların bu yenilgisi nedeniyle endişeye kapıldılar. Çünkü onlar bu ordudan zafer umuyorlardı. Böylece şimdi onlar Haçlılar karşısında savunmasız bir durumda bulunmakta olup onlarla karşı karşıya geldiler. Haçlıların başarıyla, Selçuklu ordusu dağılıp askerler de beldelerine dönmüştü. Porsuk bu bozgundan dolayı çok üzülmüş, pişman olmuştu. Yeniden cihada çıkmak için hazırlıkları yapmış ise de ömrü buna vefa etmemiştir (*H.510/M.1116-1117*).⁴⁵⁶

Sultan Muhammed Tapar hastalığı nedeniyle bir türlü şifa bulamamıştı. Hatta halk arasında onun öldüğüne dair asılsız haberler de yayılmıştı. Sultan bu tür asılsız haberleri önlemek maksadı ile kurban bayramına rastlayan (*4 Nisan 1118*) de sarayında büyük bir şölen tertip etti. Bu şölen sırasında halka görünüp asılsız haberleri yalanladı. Fakat hayatından ümidini kestiği için (*9 Nisan*) günü oğlunu yanına çağırıp hüznü dolu bir törenden sonra onu veliaht tayin etti. Kendisi de birkaç günden sonra vefat etti (*24 Zilhicce.H.511/M.18. Nisan.1118*).⁴⁵⁷

⁴⁵⁶ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 406 vd.

⁴⁵⁷ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 417; es-Süyûti: a. g. e., s. 397; H. D.Yıldız: Doğuştan, c. VII, s. 107.

IV.BÖLÜM

IRAK SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE MUSUL SULTAN MAHMÛD ZAMANINDA MUSUL (H.511-526/M.1117-1131)

Sultan Mahmûd Zamanı (H.511/M.1118-H.526/M.1131) tarihleri arasını alır. Fakat bizim konumuz ilgili olarak (H.511/M.1118-H.521/M.1127) tarihleri arasını kapsamaktadır.

Sultan Muhammed Tapar b. Melikşah, **Mahmûd** dışında **Mes'ûd**, **Tuğrul**, **Süleyman-şah** ve **Selçukşah** adlarında dört oğlu daha vardı. Bunlardan Selçukşah'tan başka hepsi Saltanata geçmişlerdir⁴⁵⁸. İlk olarak Sultan Muhammed Tapar Vefat etmeden önce büyük bir ziyafet tertipleyerek henüz 14 yaşında olan büyük oğlu **Mahmûd**'u merasime tahta çıkarıp kendisinden sonra Sultan olarak ilan edip, bütün Emîrlerin bi'atını almıştır, Sultan (24. Zilhice, H.511/18.Nisan, M. 1118) vefat etmiştir⁴⁵⁹.

Sultan Muhammed Tapar vefat edince oğlu Mahmûd Büyük Selçuklu Devleti'nin tahtına çıktı. Bu sırada Devlet idâresini Vezir **er-Rebib Ebû-Mansûr** Sürdürüyordu. Bu vezir Abbâsî halifesi el-Mustazhir Billah'a elçi gönderip Bağdat'ta yeni sultan olan Mahmûd adına hutbe okunmasını istedir. Abbâsî halifesi bu isteği kabul ederek (13.Muharrem, H.512/6 Ekim, M.1118) tarihinde Cuma günü Bağdat'ta Mahmûd'un adına hutbe okunmuştu⁴⁶⁰.

⁴⁵⁸ El-Bundârî: a. g. e., s. 116; el-Hüseynî: a. g. e., s. 57.

⁴⁵⁹ İbnü'l-Kalânîsî: a. g. e., s. 198-199; İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 417; el-'Azîmî: a. g. e., s. 41; er-Râvendî: a. g. e., s. 165; Joseph Defuignes: a. g. e., s. 1033.

⁴⁶⁰ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 424; el-Bundârî: a. g. e., s. 116 vd; Müneccimbaşî: a. g. e., s. 132.

Sultan Mahmûd Büyük Selçuklu Devleti tahtına geçmesinden sonra devletin durumu karışık bir hale gelmişti. Babası zamanından kalan bazı nüfuzlu devlet adamları, Onun yaşının küçüklüğünü fırsat bilerek saray eğlenceleri tertiplemek suretiyle sefanat ortamına sürükleyip, devleti istedikleri gibi yönetmeğe başladılar. Bunun sonucunda devlet içerisinde isyanlar çıkmağa ve başta maliye olmak üzere devlet kurumları süratle bozulmaya başladı⁴⁶¹.

1-) Emîr Aksungur Porsukî'nin İsyanı

Sultan Mahmûd Saltanatının başlangıcında uğraştıran en önemli meselelerden birisi Bağdat Şahneliği meselesi olmuştur. Bağdat Şahneliği Makamını Sultan Mahammed Tapar zamanından beri işgal eden **Mücahideddîn Bihruz** idi. Büyük bir nüfuza sahip olan Macahideddîn Bihruz, Sultan Mahmûd'un yanındaki Emîrlere ondan hiç hoşlanmıyor ve onun sultan katındaki itibar ve yakınlığını çekemiyorlar.

Bu sırada Aksungur el-Porsukî İktâ olan Rahbe'de bulunuyordu. Diğer vilayetlerde hiçbir şeyi yoktu. Oğlu **İzzeddîn Mes'ud**'u Rahbe'de vekil bırakıp iktâının arttırılmasını istemek gayesiyle ölümünden önce Sultan Muhammed'in yanına gitti. Fakat daha Bağdat'a varmadan yolda Sultan Muhammed'in ölüm haberini aldı. Mücahideddîn Bihruz, Aksungur'un Bağdat'a yaklaştığını duyunca, O'na haber göndererek Bağdat'a girmesini yasakladığını bildirdi; bunun üzerine Aksungur da Sultan Mahmûd'un yanına hareket etti. Sultan Mahmûd'un emirleri ve Bihruz'un önemli mevkilere gelip nüfuz ve itibara sahip olmasından endişe ediyorlardı. Bunun üzerine Sultan Mahmûd, Aksungur el-Porsukî'yi Bağdat Şahneliğine tayin etti. Bihruz'u azlederek kendi Hâkimiyetindeki *Tekrit*'e kaçmıştır. (H.512 /M.1118)⁴⁶².

Aksungur el Porsukî, Bağdat'a girerek görevine başladı. Fakat kısa bir müddet sonra azledilerek, yerine Sultan Mahmûd'un üzerinde büyük bir nüfuza sahip olan ve büyük emîrlere olan **Mengüpars**'ı tayin etti, bunun sebebini de bilmektedir. Mengüpars, Bağdat ve Irak'ta kendi yerine Nâib olması için üvey oğlu emîr **Hüseyin b. Özbek** adlı T-

⁴⁶¹ Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: **el-Bundârî**: a. g. e., s. 117-120; **Hüseyin Kayhan**: Irak Selçukluları (514-590 / 1120-1194), Konya, 2001, s. 35 vd.

⁴⁶² **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 424 vd.

ürk beyini bir orduyla birlikte Bağdat'a gönderdi. Azledilmesine bir anlam veremeyen Porsukî, görevini bırakmak istemedi. Bu haberi duyunca hemen harekete geçti ve Halife el-Mustazhir Billah'a baş vurarak, durumu araştırmak istediğini, bunun için de zamana ihtiyacı olduğunu belirttikten sonra, ondan emîr Hüseyin'i belli bir süre için Bağdat'a sokmaması ricasında bulundu. Bunu kabul eden halife, emîr Hüseyin'e haber gönderip bir müddet şehre girmemesini emretti ise de, ondan olumsuz cevap aldı. Bunun üzerine Aksungur el-Porsukî asker toplayıp emîr Hüseyin'in üzerine yürüdü. İki taraf karşılaşp savaştılar, bu savaşta emîr Hüseyin ağır bir yenilgiye uğradı ve kardeşi savaşta öldürüdü. Hüseyin de mağlup olarak Sultan'ın Karargahına döndü. (*Rebiülevvel, H.512/Haziran-Temmuz, M.1118*)⁴⁶³.

Bu hadilerer Abbâsî Halifesi el-Müstezhir Billah vefatından önce olmuştur. Nitekim Halife el-Mustezhir Billah (16. *Reibûlâhir, H.512/6 Ağustos. M.1118*) tarihinde vefat etti, onun oğlu **el-Mstersîd Billah** bey'at edilerek babası yerine geçmiştir⁴⁶⁴. El-Mstersîd Billah zamanında Devletin durumu daha bozulmuştur. Nitemik daha önce Hille emîri Dübeys b. Sadaka Sultan Mahmûd'a baş vurarak ülkesine dönmüştür. O, babasının yerini alarak yerli halkı etrafında toplayıp Selçuklulara ve Abbâsî Halifesine karşı tehlike yaratmıştır. Özellikle Halife el-Mstersîd zamanında. Öte yandan sultanın emrine karşı gelerek, zorla Bağdat Şahneliği görevini devam ettirmek isteyen, Emîr Aksungur el-Porsukî, Selçuklu Sultanı Mahmûd'a karşı bir isyan hareketine geçmiştir. Ayrıca Hille emîri Dübeys b.Sadaka Abbâsî Halifesi el-Mustersîd Billah'a karşı davranışlarıyla tehlikeli bir duruma gelerek, Bağdat şahnesi olan Aksungur "Sultanın emri olmadan Hille emîri Dübeys karşı harekete geçip, Hille üzerine yürüdü. Bağdat'tan çıkıp ordusuyla Rakka'nın aşağısında karargah kurdu. Bunu duyan Dübeys b. Sadaka asker toplayıp, onlara pek çok para ve silah dağıttıktan sonra büyük bir orduyla Porsukî'nin karşısına harekete geçmiştir⁴⁶⁵.

Aksungur el-Porsukî'nin bu davranışları ve hareketleri kimun adına yaptığını, hedefinin ne olduğunu bilemiyoruz. Sultan Mahmûd Zamanında aile yurdu Hille'ye dönen Dübeys b. Sadaka'ya karşı, Hille'den sürüp çıkarmak maksadiyle, harekete geçmesi, Bağ-

⁴⁶³ İbnü'l-Esîr: a. g. e., C. X, s. 425; Müneccimbaşı: a. g. e., s. 132; H. Kayhan: a. g. e., s. 37.

⁴⁶⁴ İbnü'l, Kalânîsî: a. g. e., s. 200; İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 425 vd; el-'Azimî: a. g. e., s. 41; es-Süyûti: a. g. e., s. 397 vd; Ahmed b. Mahmîd: a. g. e., c. II, s. 53.

⁴⁶⁵ İbnul-Esîr: a. g. e., c. X, s. 424-428.

dat ve çevresinde tek başına nüfuz ve Hâkimiyet kurmak istediğini gösteriyor. İşte buna karşı Dübey's'in askerî ve mali tedbirler aldığı sırada, yani Mezopotamya'da, Selçuklu hükümdarlarının arzu ve iradesi dışında, Türk hâkimiyetini kurmak isteyen bir kumandanla, arap Hâkimiyetini kurmak isteyen Dübey's arasında mücadele hazırlıkları yapılırken sahnede bir Selçuklu Prensini Mes'ud'u görüyoruz⁴⁶⁶.

2-) Musul Hâkimi Melik Mes'ûd ve Birinci İsyanı

Sultan Mahmûd'un hükümdarlığının ilk senelerinde hüküm süren karışıklık ve başsızlık devresinde, Melik Mes'ud'la atabeyi olan Cüyûş Bey Musul'da bulunuyordu. Melik Mes'ud, Sultan Muhammed Tapar tarafından Musul Şehrini emîr Cüyûş Bey'e iktâ ettirerek, onu da yanına göndermiştir⁴⁶⁷. Melik Mes'ud'un atabeyi Cüyûş Bey Sultan Muhammed Tapar zamanında siyâsî ve askerî bakımından önemli rolleri olmuştur. Sultan Muhammed'in, kendisine karşı isyan eden İlğâzi ile Tuğtekin'i tedip etmeleri, bu iş bittikten sonra da Haçlılara karşı savaşmaları talimatıyla emîr porsukoğlu Porsuk'un kumandası altında gönderdiği ordu ileri gelenleri arasında Cüyûş Bey de vardı. Ayrıca bu orduya katılan Musul halkından oluşan bir askerî toplum da bulunmuştur⁴⁶⁸.

Cüyûş Bey Sultan Muhammed Tapar'ın Türk memlûklerindendi. Adaletli ve güzel ahlaklı bir emîr idi. Musul ve el-Cezîre'ye Vâli olduğu zaman kürtler o bölgede yayılmışlardı ve çok fesat çıkarıyorlardı. Bir çok kaleye Hâkim olmuşlardı. Yanlarındaki adamlar sıkındı içindeydiler. Yolları tehlikeliydi buna rağmen Cüyûş Bey onların üzerine yürüdü ve kalelerini kuşatmıştır. *Hakkâri*, *ez-Zevzân* ve *Beşneviyye* yöresinde bir çok kalelerini fethetmiştir. Kürtler ondan korkmaya başladılar. Bizzat kendisi onlarla uğraşmayı ve üzerlerine yürümeyi tercih etmiştir, bunun üzerine kürtler dağlara, ovalara ve dar geçitlere kaçtılar. Yol emniyeti sağlanmıştır, halk gönül huzuruyla rahat bir şekilde hareket edip dolaşmaya başlamıştır. Kürtler ondan korktukları için silah bile taşıyamıyorlardı⁴⁶⁹.

⁴⁶⁶ M. A. Köymen: Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Ankata, 1954, c. II, s. 30.

⁴⁶⁷ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 409; İbn-Vâsıl: a. g. e., c. I, s. 29; el- Azimî: a. g. e., s. 41; el-Bundârî: a. g. e., s. 161; Ahmed b. Mahmud: a. g. e., c. II, s. 92; Joseph Deguignes: a. g. e., s. 1034; Faruk Sümer: İ.A , Mes'ud mad, c. VIII, s. 135.

⁴⁶⁸ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 405.

⁴⁶⁹ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 477; el-Kıs Süleyman Sâ'îğ el-Musulî: a. g. e., s. 161.

Sultan Mahmûd'un hükümdarlığının bu ilk yılındaki otorite eksikliği ve karışıklık döneminden istifade etmek isteyen kardeşi Melik Mes'ud, atabegi Cüyüş Bey ile birlikte bu durumu değerlendirmek için Sultan Mahmûd'a karşı ayaklandırmaya Musul Şehrinden başlamıştır. Melik Mesûd'un adamları ve yanında toplanan, etraftaki beyler O'nu Bağdat üzerine yürümesini tavsiye ederek kendileri de O'na destek vereceklerini ve bu ülkede onlara karşı bir mani, engel olmadığını bildirmişlerdi. Bunun üzerine Melik Mes'ud ile Cüyüş Bey büyük bir orduyla hareket ettiler⁴⁷⁰.

Melik Mes'ud'un, Musul'dan Bağdat üzerine hareket etmesini ve Selçuklu Hâkimiyetinin tekrar kurulması için girişilmiş bir teşebbüs olarak kabul etmekte, bunun hükümdar tarafından düşünülmemesi, hatta bu hususta kendisine vezir veya kumandanlarından birinin veya bir grubunun bile bir teklifte bulunmamış olmasıdır. Teşebbüs, bu vasıfları haiz olanlardan birinin veya bir grubun teklifi üzerine yapılmış olsaydı, Mes'ud'un Irak (Bağdat) seferini yapmaktan maksadının, yıkılmış olan Selçuklu hâkimiyetini, kendisi veya meşru hükümdar Mahmûd adına yeniden kurmak olduğu manasını kolaylıkla çıkarabilirdik. Halbuki teklif doğrudan doğruya ordudan gelmiştir. Orada mani olabilecek bir kuvvetin yokluğunu, yani Selçuklu hanedanı Hâkimiyetinin inhilal ettiğini, söylemişlerdir. Bu teklifi yaparken, ordunun, meşru Selçuklu Hâkimiyetinin kurulmasından ziyade yağma neticesinde elde edeceği ganimet düşündüğü muhakkaktır⁴⁷¹.

Melik Mes'ûd ile atabegi Cüyüş Bey Bağdat üzerine hareket ederek yanında Trablus hâkimi olan veziri **Fahrü'l-mülk Ebû-Ali b. Ammâr**, daha sonra Musul hâkimi olan **Kâsimü'd-devle Zengî b. Aksungur**, Sincar ve Erbil hâkimi, el-Bevâzic hâkimi Türkmen emîri **Kirbâvi b. Horasan** bulunmaktaydı⁴⁷². Aksungur el-Porsukî, Melik Mes'ûd orduyuyla geldiğini ve Bağdat'a yaklaştığını duyunca bu sıralarda daha önce anlattığımız gibi Dübey b. Sadak karşı harekete geçmiştir, Hille yakınlarındaki karargahını kaldırarak, savunma yapmak için süratle Bağdat'a geri dönmesi üzerine hareket etti. Porsukî Melik Mes'ûd'tan korktu isyan hareketine teşebbüs ettiğini haber almıştır. Bunun üzerine barış

⁴⁷⁰ **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 428; **Müneccimbaşı**: a. g. e., s. 132 vd; **Hasan İbrahim Hasan**: a. g. e., c. V, s. 92.

⁴⁷¹ **M. A. Köymen**: a. g. e., c. II, s. 31.

⁴⁷² **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 428.

anlaşması yaptılar ve birlik oldular, iki taraf ittifak anlaşması imzaladıktan sonra, ittifak anlaşması gereğince Melik Mes'ûd ordusuyla Bağdat'a girmiştir⁴⁷³.

Sultan Mahmûd, Kardeş Melik Mes'ûd'un isyan hareketine teşebbüs ettiğini haber almıştır. Bunun üzerine Porsukî'den hesap sormak ve Melik Mes'ûd'un isyanını bastırmak için harekete geçti. Daha önce Sultan Mahmûd tarafından Porsukî yereni Bağdat şahneliğine tayin edilen emîr **İmâdeddîn Mengüpars**'ı büyük bir orduyla Irak Bağdat'a gönderdi. Porsukî onunla savaşmak ve Bağdat'a girmesine mani olmak için üzerine yürüdü. Tek başına onunla savaşı göze alamayan Mengüpars, Nu'maniyye'den hareketle Dübey's'in yanına giderek, ortak düşmanları Porsukî ve Musul hâkimi Melik Mes'ûd'a karşı onunla ittifak kurdu. Dübey's b. Sadaka ile Mengüpars birleştiğini gören Melik Mes'ûd ve Porsukî onlarla karşılaşmak için süratle Medâin'e gittilerse de, rakiplerinin gücü onları bir savaşı göze almadan geriye çekilmelerine sebep oldu. Bunu yaparken bir yandan da Sarsar nehri ni geçerek, geçitleri kontrol altına aldılar ve akabinde de *Melik nehri*, *Sarsar nehri*, *İsa nehri* ve *Duceyl*'in kıyılarında bulunan yerleşim yerlerinin bir kısmını yağmaladılar. Bunun üzerine, Halife el-Musterşid Billah gönderdiği elçisi vasıtasıyla onları protesto ederek, saldırılara derhal son vermelerini istedi. Bu durum karşısında, yaptıklarını yeterli gören Porsukî, Bağdat'a dönmeye karar verdi. Bu sırada Mengüpars ile Dübey's, 3 bin kişilik bir süvari birliği hazırlayarak, Dübey's'in kardeşi Mansûr ve Mengüpars'ın üvey oğlu, emîr Hüseyin komutasında, Porsukî ve Melik Mes'ûd'un üzerine gönderdiler. Bunlar Porsukî Bağdat'a girmesine mani olmak için harekete geçtiler. Fakat Porsukî bundan haberi olunca hızla harekete geçip Bağdat'a vardı. Bağdat'ta oğlu **İzzeddîn Mes'ûd**'u yanına alarak hemen *Diyâle*'ye hareket etti. Mengüpars'ın askerlerinin nehri geçmelerine mani oldu, onları durdurmak maksadıyla burada iki gün kaldı. Bu sırada oğlu İzzeddîn Mes'ûd'dan bir mektup aldı. Bu mektup Sultan Mahmûd ile Melik Mes'ûd arasında bir anlaşma ve barış yaptıklarını bildirmiş. Porsukî bu mektubu alınca canı sıkıldı, çünkü bu anlaşma onun bilgisi dışında yapılmış, bu nedenle hemen Bağdat'a geri dönmüştür⁴⁷⁴.

Melik Mes'ûd ve atabegi Cüyûş Bey rakiplerinin gücünün büyüklüğü karşısında ve bunların karşısında mücadelenin mümkün olmadığını anlayıp, yaptıkları işi Sultan

⁴⁷³ **İbnü'l-Esir**: a. g. e., c. X, s. 428 vd; **Müneccimbaşı**: a. g. e., s. 132 vd, **H. Kayhan**: a. g. e., s. 37 vd.

⁴⁷⁴ **İbnü'l-Esir**: a. g. e., c. X, s. 429 vd; **H. Kayhan**: a. g. e., s. 38 vd.

Mahmûd'a karşı bir isyan olarak değerlendirmek üzere, sultan Mahmûd kendilerine karşı sefere hazırlanarak Musul'a asker sevk ettiği duyuldu. Bunun üzerine Melik Mes'ûd ve Cüyûş Bey bu durumdan kurtulmak için Emîr Mengüpars'e haber göndererek Sultan ile barış yapmak isteğinde bulundular. Emîr Mengüpars, Melik Mes'ûd'un annesiyle evli olduğu için onun menfaatini ön plana alarak istedikleri için uğraşmıştır. Böylece iki taraf arasında barış ve anlaşma sağlanmıştır. Melik Mes'ûd ve Cüyûş Bey, Sultan Mahmûd'a elçi göndererek itaatlerini arz ediyor. Kendilerini af ve iktalarının arttırmasını istemişlerdi. Sultan Mahmûd kendisine karşı yapılan isyan mahiyetindeki bu olayın çabuk bitmesine sevinmiştir, kardeşini ve onun atabegini affederek, isteklerini kabul edip, iktâlarına ek olarak Azerbaycan'ı da iktâ etmiştir. Bunun üzerine Melik Mes'ûd beraberinde Cüyûş Bey ve Aksungur el-Porsukî olduğu halde Bağdat'tan ayrıldı. Bunun bir sonucu olarak emîr Mengüpars, Bağdat şehnesi görevini almıştır. Fakat kötü davranışları ve uyguladığı siyâset nedeniyle Bağdat halkı ona karşı ayaklanıp ve onun şehirden uzaklaşmasına sebep olmuştur. (H.512/M.1118)⁴⁷⁵.

3-) Melik Mes'ûd'un Sultana Karşı İkinci İsyanı

Sultan Mahmûd tarafından Musul'a hâkim olan Melik Mes'ûd bunlara ilaveten ve ek olarak Azerbaycan'da iktâ olmuştur. Melik Mes'ûd iktâ olan bölgeleri hükmüne devam ederken, Büyük Selçuklu İmparatoru hemen hemen fasılasız devam eden umumi karışıklık ve başsızlık devam etmekte idi, buna sebep olan yeni unsurlar yavaş yavaş hazırlanmıştır.

Sultan Mahmûd zamanında Selçuklu Saltanatı sarsılan bazı yeni güçler ve kuvvetler ortaya çıkmıştır. Bu kuvvetler Sultana karşı isyan hareketine girişmesinde, menfaatini Selçuklu İmparatorluğunun zayıflığından ve anarşi içinde bulunmasından faydalanmıştır. Buna dayanarak Büyük Selçuklu Sultanı, Sultan Mahmûd kardeşi **Melik Tuğrul**'un isyanı ile karşı karşıya gelmiştir (H.513/M.1119)⁴⁷⁶. Fakat Büyük Selçuklu İmparatorluğunu

⁴⁷⁵ **İbnü'l-Esîr**: a. g. e. c. X, s. 430 vd; **Müneccimbaşı**: a. g. e. s. 133; **M. A. Köymen**: a. g. e., c. II, s. 31 vd; **F. Sümer**: a. g. e., s. 135.

⁴⁷⁶ Melik Tuğrul'un İsyanı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 434 vd; **Müneccimbaşı**: a. g. e., s. 133 vd; **H. Kayhan**: a. g. e., s. 39 vd.

sarsıtan ve Sultan Mahmûd karşısına çıkan en büyük isyan amcası **Sancar** tarafından gerçekleştirilmiştir (*H.513/M.1119*)⁴⁷⁷.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu, Sultan Mahmûd'a karşı çıkan amcası **Sancar**, Ortaçağ Türk-İslâm tarihinde büyük bir önemi vardır. Bu isyan hareketi bir sonucu olarak amca yeğen arasında yapılan *Sâve* savaşında (2. *Cemaziyülevvel-H.513/11.Ağustos-M.1119*), Sultan Mahmûd mağlup olmuştur. Buna rağmen, O'nu affederek, kendisine tâbi bir hükümdar olmak şartıyla tahtında bırakılmıştır⁴⁷⁸. Ayrıca Mahmûd'u kendisine bağlı olmak üzere Sultan ünvanı ile Irak'ı vermişti, yani bir Selçuklu devletinin ortaya çıkmasına sebep oldu. Böylece Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nu ikiye bölmüştü. Sancar'ın Sultan olması ile İmparatorluk merkezi Irak'tan, Horasan'a nakledildi. Bunun üzerine Büyük Selçuklu Sultanı Sancar, Irak Selçuklu Devleti Sultanı Mahmûd'a ait olacaktır⁴⁷⁹.

İbnul-Esîr'e göre Sultan Sancar, Mahmûd'u affettikten sonra Rey hariç aldığı yerleri Mahmûd'a geri verdi, yani Mahmûd'a verilen topraklar, Hemedan, İsfahân, Kirman, Fars, Huzistan, Irak, Azerbaycan, Ermeniyeye, Diyarı Bekr, Musul, Cezîre, Diyarı Mudar, Diyarı Rabi'a, Şam ve Anadolu ile buralarda bulunan bütün şehirler. Fakat Mahmûd'un amcası Sancar'ın maiyetinde iken nasıl davranması nelere riâyet etmesi gerektiği için iki taraf arasında bir anlaşma tesbit edilmiştir. Ayrıca iki taraf anlaşırken halife'ye bir elçi gönderip, kendisi ve yeğeni adına hutbe okunmasını istemişti (*H.513/M.1119*)⁴⁸⁰. Bunun üzerine (*Muharrem.H.514/Nisan.M.1120*) tarihinde imparatorluğun her yerinde, ikisi de "*Şahinşah*" unvanı ile hutbelerde okundular⁴⁸¹. Bağdat'ta okunan hutbede Sultan Sancar "*Sultanu'l-A'zam*", Mahmûd ise "*Sultanu'l-Mu'azzam*" zikir edilmiştir⁴⁸².

Bazı kaynaklara göre Sultan Sancar her ne kadar Mahmûd'u affedip ondan aldığı yerleri geri verdiyse de, fakat daha sonra Sultan Sancar Rey'den başka Mazenderân, Tabe-

⁴⁷⁷ Sancar isyanı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 435-439; **el-Bundri**: a. g. e. s. 122-124; **Hasan İbrahim Hasan**: a. g. e., c. V, s. 66 vd; **H. Kayhan**: a. g. e., s. 41-44.

⁴⁷⁸ **İbnü'l-Kalânîsî**: a. g. e., s. 202; **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 437-439; **İbnü'l-İbri**: a. g. e., s. 201; **el-'Azimî**: a. g. e., s. 43; **el-Bundârî**: a. g. e., s. 122 vd; **er-Râvendî**: a. g. e., s. 197 vd; **el-Hüseynî**: a. g. e., s. 67 vd; **M. A. Köymen**: a. g. e., c. II, s. 5.

⁴⁷⁹ Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için baz: **M. A. Köymen**: a. g. e., c. II, s. 5-23; **H. D. Yıldız**: *Doğuştan*, c. VII, s. 172.

⁴⁸⁰ **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 438 vd; **İ. Kafesoğlu**: *Selçuklu Tarihi*, s. 78; **H. Kayhan**: a. g. e., s. 44 vd.

⁴⁸¹ **İbnü'l-Cevzî**: a. g. e., c. X, s. 167.

⁴⁸² **M. A. Köymen**: a. g. e., c. II, s. 22; **H. D. Yıldız**: *Doğuştan*, c. VII, s. 170; **H. Kayhan**: a. g. e., s. 45.

ristan, Kûmis, Damegan ve başka yerleri kendi topraklarına katarken, Mahmûd'un kardeşlerinden Melik Tuğrul ile Selçukşah da bir çok yer ikta edilmiştir. Ayrıca bazı yerlerde özellikle Musul ile Basra bölgelerine kendi emîri olarak hâkim olup, bağımsız bir hale gelmişlerdi. Bunun üzerine Sultan Mahmûd'a ait olan bölgeler parçalanarak bozguna uğramıştı, Hasılât muhafaza edilmedi, varidat azaldı ve bu bölgelerde Sultanın âmilleri de kalmamıştı, tüm memleket bir zayıf duruma gelmiştir⁴⁸³.

Bu olaylar cereyan ederken Selçuklulara bağlı hanedanın bazı prenslerin adları geçtiği halde, Musul hâkimi Melik Mes'ûd'un adı hiç geçmemektedir. Kaynaklar verdiği bilgilere göre, isyan sıralarında özellikle Sancar isyan ettiği sırada Melik Mes'ûd, Musul ve Azerbaycan bölgelerinin "melik" idi ve buraların idâresinde bulunmakta idi⁴⁸⁴.

Sultan Mahmûd'un Irak'taki Hâkimiyeti zayıfladığı için onun saltanatına karşı ilk itiraz Melik Mes'ûd'tan oldu. Bir kaynağa göre Melik Mes'ûd'un kardeşi Mahmûd'a karşı isyan sebebi de, Mahmûd'un büyük emîri olan Mengüpars'ı, Melik Mes'ûd'un annesiyle evlendirmişti. Fakat Mengubars daha sonra Melik Mes'ûd'un annesini öldürmüştü. Bunun üzerine Melik Mes'ûd bu olaya çok kızmıştı. Atabeği Cüyüş Bey'de asker toplamaya ve hazırlığa başlayarak Melik Mes'ûd ile birlikte kardeşi Mahmûd'a karşı isyan hareketine geçmiştir⁴⁸⁵.

Melik Mes'ûd, kardeşi Mahmûd'a karşı yine ve ikinci defa isyan hareketine hazırlanmaya başlamıştır. Mes'ûd'un metbü'u ve kardeşine karşı hareketine girişimden hemen sonra, menfaatını öteden beri Selçuklu İmparatorluğu'nun zayıflığındğa ve anarşi içinde bulunmasında gören Hille hâkimi Seyfû'd-devle Dübeys b. Sadaka'nın teşvikinin hissesi büyük olmuştur. Hille hâkimi Melik Mes'ûd'un atabeyi Cüyüş Bey ile mektuplaşıp onu Meluk Mes'ûd adına Selçuklu tahtını ele geçirmeye teşvik ediyor, kendisine bu konuda yardımcı olacağını söyleyerek vaadlerde bulunmuştu. Dübeys b. Sadaka'nınk maksadı onları birbirleriyle ihtilafa sürüklemek, böylece babasının Sultan Melikşah'ın iki oğlu Sultan Berkyaruk ile Sultan Muhammed Tapar arasında çıkan taht kavgalarından ve anlaş-

⁴⁸³ El-Bundârî: a. g. e., s. 128; el-Hüseynî: a. g. e., s. 62 vd; H. D. Yıldız: Doğuştan, c. VII, s. 172.

⁴⁸⁴ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 439; M. A. Köymen: a. g. e., c. II, s. 28.

⁴⁸⁵ El-Bundârî: a. g. e., s. 161.

mazlıklardan yararlandığı gibi, kendisi de Sultan Mahmûd ile kardeşi Mes'ûd'u birbirlerine düşürerek ortaya çıkacak karışıklıklardan faydalanıp Irak'taki gücünü arttırmaktadır⁴⁸⁶.

Dübeys b. Sadaka'nın adına isyan hareketine girişecek olan kimseye, Melik Mes'ûd'a değil de, onun atabeyine Cüyûş Bey'e baş vurması, isyan hareketinde bu Selçuklu Prensinin o kadar rolü olmadığını göstermesi büyük bir önem taşımaktadır. Nitekim Cüyûş Bey bunun üzerine pek çok asker toplatarak Melik Mes'ûd'un namına Selçuklu Saltanatını ele geçirmek maksadıyla harekete geçmiştir⁴⁸⁷. Ayrıca Melik Mes'ûd veziri olan Trablus Hâkimi Ebû Ali b. Ammâr'ı azlederek yerine Ebû İsmâ'il Hüseyin b. Ali et-Tuğrâ'î'yi atamıştır (H.513/M.1119)⁴⁸⁸. Ebû İsmâ'il Hüseyin b. Ali et-Tuğrâ'î, bilgi ve ilim bakımından Zengin bir kimse idi. Daha önce Sultan Muhammed Tapar'ın inşa ve *Tuğrâ Dîvânında* kâtiplik yapmış, bu nedenle Tuğrâ'î lâkabiyle tanınmıştır. Sultan O'nu İşrafü'l-memâlik'e atadıysa da sonra azledip evinde zorunlu olarak ikamete emîr verildi. Melik Mes'ûd Selçuklu Saltanatını ele geçirmeye teşebbüs ederek, Ebû İsmâ'il et-Tuğrâ'î kendisine sığınmıştır. Melik Mes'ûd'ta onu hürmet ve saygı ile karşılamış, O'nu Tuğrâ kâtipliğinde tayin etmiş ise de daha sonra Melik Mes'ûd onu kendisine vezir yapmıştır⁴⁸⁹. Sultan Mahmûd'a karşı ve Selçuklu Saltanatını ele geçirmek için siyana teşvik ederek, Cüyûş Bey'e, Sultan Mahmûd ile savaş için bütün orduların başına geçerek hazır olmasını emretmiştir⁴⁹⁰.

İbnu'l-Esîr'e göre Dübeys b.Sadaka bu isyan hareketini desteklemek ve teşvik etmek maksadı, fakat gücünü artırmak ve yüksek makam ve mevki elde etmek değildir. Belki O bu hareketi vasıtasıyla bu sırada Melik Mes'ûd tarafından bulunan eski muhalifi Aksungur el-Porsukî'den de kurtulmaktı. Çünkü Dübeys ile Porsukî arasında köklü bir düşmanlık vardı, dolayısıyla Dübeys, Cüyûş Bey ile haberleşerek onlarla beraber olan Bağdat eski sahnılığı Aksungur el-Porsukî'yi tevkif ve tutuklanmasını öneriyor ve onu Sultan Mahmûd'un taraftarı olmakla suçluyordu. Dübeys, Cüyûş Bey'e onu tevkif etmesi için

⁴⁸⁶ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 446; Müneccimbaşı: a. g. e., s. 135; M. A. Köymen: a. g. e., c. II., s. 28 vd; Joseph Deguignes: a. g. e., s.1034 vd; H. Kayhan: a. g. e., s. 71; F. Sümer: a. g. e., s. 135 vd.

⁴⁸⁷ El-Bundârî: a. g. e., s. 126; M. A. Köymen: a. g. e., c. II, s. 29.

⁴⁸⁸ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 446; el-Hüseyinî: a. g. e., s. 68.

⁴⁸⁹ İbnü'l-Adîm: Buğye, s. 102-104.

⁴⁹⁰ İbnü'l-Adîm: Buğye, s. 119; İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 446 vd; Müneccimbaşı: a. g. e., s. 135; A. Sevim, E. Merçil: a. g. e., s. 232.

pek çok mal verdiğini bildiriyordu. Fakat bunu öğrenen Aksungur el-Porsukî, Melik Mes'ûd ile Cüyûş Bey'in yanlarından ayrılıp, Sultan Mahmûd'un yanına gitti. Sultan da onu çok iyi karşıladı, mevkiini yükseltti, onu daha önemli görevler vermiştir.⁴⁹¹

Sultan Mahmûd, Melik Mes'ûd ile Cüyûş Bey'in kendisine karşı isyan ettiklerini duyunca onlara mektup yazıp tehdit etti. Ayrıca onlar "Eğer itaat ve muvafakat üzerine kalırlarsa kendilerine lütuf ve ihsanda bulunacağını vaat etti."⁴⁹² Fakat onlar Sultanın uyarılarına kulak asmadı, buna karşı cevap olarak Melik Mesu'ut ve Cüyûş Bey isyan hareketlerinin neden yaptıklarını açıkça bilirdiler. Dolayısıyla Melik Mes'ûd Sultan olarak adına hutbe akuttular.⁴⁹³ Beş nevbet çaldırdılar. zamanın Hâkimiyet anlayışına göre, isyan etmek anlamına gelen bu davranış üzerine, Sultan Mahmûd'un ordusunda kargaşa çıkarak, askerlerinin bir kısmı dağıldı. Bunu duyan Mes'ûd ve Cüyûş Bey, Sultan Mahmûd'un yanında az sayıda asker kaldığını düşünerek bir an önce onunla karşılaşmak için sür'atle hareket ettiler. Fakat bu yanlış bir hesap olarak onların alayhine çevrildi, çünkü Sultan Mahmûd'un emrinde onlara karşı (15) bin asker toplandı, Sultan da aynı şekilde Mes'ûd ve Cüyûş Bey üzerinde hareket etti.⁴⁹⁴ İki taraf (15.Rebiülevvel-H.514/14. Haziran.M.1120) tarihinde *Esadâbad*'da karşılaşarak savaştılar. Bu savaşta Sultan Mahmûd kardeşi Melik Mes'ûd ve Cüyûş Bey'i yenilgiye uğratmıştır.⁴⁹⁵

Sultan Mahmûd'un ordusunun kumandanı Aksungur el-Porsukî idi. Porsukî savaş sırasında sabahın erken saatlerinden akşama kadar devam eden çarpışmalarda büyük bir kumandan olduğunu, şacaatı ve cesaretini ortaya çıkarmıştır. Akşama doğru Melik Mes'ûd'un askerleri buzuldu, ileri gelenlerinden ve kumandanlarından pek çok kişi esir düştü, Melik Mes'ûd'un veziri olan üstad Ebû İsmâ'il et-Tuğrâ'î de bu esirler arasındaydı. Sultan Muhammed onun öldürülmesini emr etti.⁴⁹⁶ Sultan Muhammed vezir et-Tuğrâ'î'nin

⁴⁹¹ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 135; A. Sevim, E. Merçil: a. g. e., s. 232.

⁴⁹² İbnü'l-Adîm: Buğye, s. 119; İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 447.

⁴⁹³ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 447; İbn-Vâsıl: a. g. e., c. I, s. 29; el-Bundârî: a. g. e., s. 161; Joseph Defuignes: a. g. e., s. 1035.

⁴⁹⁴ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s.447; Müneccimbaş: a. g. e., s. 135; F. Sümer: a. g. e., s. 136; H. Kayhan: a. g. e., s. 71.

⁴⁹⁵ İbnü'l-Cevzî: a. g. e., c. X, s. 168; İbnü'l-Kalânîsî: a. g. e., s. 202; İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s.447; ez-Zehbî: el-'İber, c. II, s. 402; el-Yâfî: a. g. e., c. III, s. 205; el-'Azimî: a. g. e., s. 43; Rizkullah el-Sayrafî: a. g. e., s. 168; M. A. Köymen: a. g. e., c. II, s. 32; H. D. Yıldız: Doğuştan, c. VII, s. 172.

⁴⁹⁶ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 447; İbnü'l-Adîm: Buğye, s. 118; ez-Zehbî, Kitabu Düvel, c. II, s. 41; Ibn Tğri Berdi: a. g. e., c. V, s. 220; A. Sevim, E. Merçil: a. g. e., s. 232; H. Kayhan: a. g. e., s. 71 vd.

öldürme sebebi de, çünkü vezir Mulhid olarak suçlanmış, Nitekim Sultan da “Ben O’nun dînînin ve inancının bozuk olduğuna inanıyorum” demiştir. Et-Tuğrâ’î Vezirliği bir yıl bir ay sürmüştü, yaşı altmış’ı geçmişti. Güzel yazı yazar ve şiir söylerdi.⁴⁹⁷

Melik Mes’ûd ve atabeği olan Cüyûş Bey ise bir kısım adamlarıyla savaş alanından kaçtılar. Melik Mes’ûd kaçarak savaş alanına yakın bir dağa çekilip saklandı. Durumunu ümitsiz görüce, katibi (*Rikabdar*)i olan Osman’ı kardeşi Sultan Mahmûd’un aman istemek üzere göndermiştir. Osman Sultan Mahmûd’un yanına vararak Melik Mes’ûd’un durumunu anlatmış. Osman Sultan Mahmûd’a “Ey Cihanın Sultanı senin mutluluğun kardeşin senden kaçarak hiçbir yer bulamadı. Bunun üzerine yalvararak sizden merhemet ve güven istiyor” dedi, ayrıca onun yerini Sultana bildirdi. Sultan Mahmûd’ta “Benim o’na karşı af etmekten ve iyilik yapmaktan başka fikrim yok” demiştir.⁴⁹⁸ Bunun üzerine Sultan Mahmûd kumandası olan Aksungur el-Porsukî’yi kardeşi yanına getmesi için görevlendirdi. Sultan Aksungur el-Porsukî’ye, Melik Mes’ûd’un yanına gidip gönlünü almasını ve kendisini affettiğini ona bildirmesini ve Mes’ûd’u beraberinde getirmesini istedi. Melik Mes’ûd eman dilemek üzere adam gönderdikten sonra emîrlerinden bir gelip onu Hâkimiyetinde olan Musul’a geri dönmesini teşvik ette. Ayrıca Mes’ûd yine Hille Hâkimi olan emîr Dübeys b. Sadaka ile haberleşip onun da kendisine katılmasını tavsiye etmiştir. Böylece Mes’ûd’un askerleri çoğalacak ve tekrar saltanat davasına kalkışacaktır. Bu tavsiyelere uyan Mes’ûd, Musul’a geri dönmek üzere harekete geçip ve bulunduğu bölgeden ayrılmıştır. Dolayısıyla Aksungur el-Porsukî, Mes’ûd’un bulunduğu yere varınca O’nu bulamadı, gittiğini öğrendi ve izini takip ederek peşinden gitmeğe karar verdi. Nihayet Aksungur (30 *fersah*=180 km.) uzakta Mes’ûd’a yetişerek “Kardeşinin kendisini affettiğini” bildirdi ve bu konuda kefil oldu. Daha sonra Aksungur, Mes’ûd’u sultanın karargahına gönderdi. Sultan Mahmûd askerlerine onu karşılamalarını, saygı göstermelerini emretti, onlar da Mes’ûd’u hizmetle ve gerekli şekilde karşıladılar. Sultan Mahmûd onun annesinin yanına indirilmesini emretti, ayrıca Sultan kardeşi için bir kabul töreni düzenledi. İki

⁴⁹⁷ İbnü’l-Kalânîsî: a. g. e., s. 207; İbnü’l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 447; Müneccimbaşî: a. g. e., s. 135; el-Bundârî: a. g. e., s. 127.

⁴⁹⁸ İbnü’l-Cevzî: a. g. e., c. X, s. 168.

kardeş kucaklaşıp ağlaştılar, Sultan Mahmûd ona acıdı, verdiği sözde durdu, onu bütün işlerinde kendisine ortak yaptırmıştır.⁴⁹⁹

Verdiğimiz bu bilgilere göre Sultan Mahmûd kardeşini savaş sonunda mağlup bir kimse gibi değil, bir hükümdar gibi karşılatmıştır. İleri gelen devlet adamlarına ve askerlerine onu saygı ile karşılamalarını emr etmiş, yanına geldiği zamanda tahtından inerek kucaklamış ve Türk adeti gereğince “İki gözünün arası” ndan öpmüştür. O zamanın hükümdarlık telakkisine göre, cezasız kalmaması icab eden bu isyan hareketinin bu şekilde uzlaşma ile neticelenmesi, bazı kaynaklar tarafından Sultan Mahmûd’un “iyi işleri” arasında zikredilmiştir.⁵⁰⁰

Melik Mes’ûd’un kardeşi Sultan Mahmûd’a karşı isyan hareketine geçmesinden sonra, aralarında savaş olduğunu bazı kaynaklar zikir ederek, iki kardeş birbirlerine kavuşmasını başka bir şekilde zikir etmektedir. Bu kaynaklara göre, iki taraf askerleri saf bağladılar karşı karşıya gelerek savaştılar. Savaş sırasında Melik Mes’ûd kardeşi Sultan Mahmûd’u görünce Onun için inledi ve ona doğru yürüdü, her ne kadar Cüyûş Bey, Mes’ûdu zaptetmeğe uğraştı ise de fakat ona kimse mani olamadı ve Mes’ûd’te, Cüyûş Bey’e iltifat etmedi. Melik Mes’ûd kardeşini “*ici, ici = ağabey*” diyerek bağırды. Bunun üzerine Cüyûş Bey’in yapmış olduğu bütün askerî planlar ve tedbirler at üst oldu, Mes’ûd kardeşine vararak bu sırada Askerleri ve adamları mağlup olup ve yağmaya uğraşmıştır. Sultan Mahmûd kardeşi Mes’ûd’a iyi davrandı, böylece aralarındaki ihtilaf ve anlaşmazlık barışa dönüşmüştür.⁵⁰¹

Bir görüşe göre, iki kardeş arasında cereyan eden olaylar ve anlaşmazlığı özellikle savaşın bu şekilde uzlaşma ile neticelenmesinden dolayı Sultan Mahmûd kardeşinin iktâ statüsünde de herhangi bir değişiklik yapılmadığı, yani Melik Mes’ûd’u tekrar büyük mevkiine ve önceki hükmüne iade ederek, *Musul, el-Cezire ve Azerbaycan* bölgeleri eskisi gibi elinde kaldığını bildirmektedir.⁵⁰²

⁴⁹⁹ İbnü’l-Cevzî: a. g. e., c. X, s. 168; İbnü’l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 447 vd; Müneccimbaşı: a. g. e., s. 136; A. Sevim, E. Merçil: a. g. e., s. 232 vd.

⁵⁰⁰ İbnü’l-Cevzî: a. g. e., c. X, s. 168; İbnü’l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 448; M. A. Köymen: a. g. e., c. II, s. 33.

⁵⁰¹ El-Bundârî: a. g. e., s. 126 vd ; Müneccimbaşı: a. g. e., s. 136; el-Hüseynî: a. g. e., s. 68; A. Sevim, E. Merçil: a. g. e., s. 233.

⁵⁰² El-Bundârî: a. g. e., s. 127; M. A. Köymen: a. g. e., c. II, s. 33.

Mes'ûd'un atabegi Cüyûş Bey'e gelince, O savaş alanından kaçtıktan sonra *Esahabad* civarında bir süre Melik Mes'ûd'u beklemiş, gelmeyince Musul'a hareket edip geri dönmüştür. Şehir dışında konakladı, orada çok sayıda asker toplamıştı. Fakat bu sırada Mes'ûd'un kardeşinin yanına gittiğini ve onunla barış yaptığını öğrenince kendisinin de bu durumda kalamayacağını anladı. O da aman istemek üzere Mahmûd'un yanına gitmeğe karar vermiştir. Sultan Mahmûd, Hemedan'da iken onun huzuruna girmiştir. Sultan Mahmûd onu da affedip ikramda bulunmuştur.⁵⁰³ Cüyûş Bey Sultan Mahmûd tarafından çok değer kazanmıştır. Nitekim (*H.514/M.1120*) yılında kardeşi Melik Tuğrul isyan ettiği haberini olan Sultan Mahmûd, emîr Cüyûş Bey'i bir ordunun başında kardeşi Tuğrul b. Muhammed Tapar ve atabegi Gündoğdu'ya karşı savaşmak üzere göndermiştir. Fakat Tuğrul ve atabegi bu haberi duyunca askerlerin önünden kaçıp aralarında savaş olmamıştır.⁵⁰⁴ Ayrıca Sultan Mahmûd (*H.516/M.1122*) yılında Cüyûş Bey'e Azerbaycan'ı ikta edip oraya gönderdiğinde diğer Emîrlere ona hased edip Mahmûd'un yanında onu çekiştirmeye başladılar ve onu isyana hazırlanmakta suçladılar. Bunun üzerine Sultan Mahmûd emîrlere etkisiyle Cüyûş Bey'i, Tabriz kapısında öldürtmüştür.⁵⁰⁵

4-) Emîr Aksungur el-Porsukî'nin Musul'a İkinci Defa Vali Olarak Tayin Edilmesi.(İkinci İdâresi).

Meli Mes'ûd kardeşi Sultan Mahmûd'a karşı ve Selçuklu saltanatı ele geçirmek maksadıyla (*H.514/M.1120*) tarihinde Musul şehrinden isyan hareketine başlamıştır. Nitekim kardeşinin uyarı ve tehdidine karşı Melik Mes'ûd Sultan olarak adına hutbe okunmuştur. Buna dayanarak Azerbaycan, Musul ve el-Cezîre'de (28) gün boyunca Sultan olarak Mes'ûdun adına hutbe okunmuştur. Bu olaylardan sonra iki kardeş arasında savaş çıkmış ve bu savaşta Melik Mes'ûd mağlup olmuştur. Buna rağmen Sultan Mahmûd kardeşini affetmiştir.⁵⁰⁶ Sultan Mahmûd kardeşini hiçbir şey olmamış gibi davranarak ve onu çok iyi karşılayarak affetmiş ise de ceza olarak Musul'u elinden alıp, emîr Aksungur Porsukî'ye

⁵⁰³ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 448; A. Sevim, E. Merçil: a. g. e., s. 233; H. Kayhan: a. g. e., s. 72.

⁵⁰⁴ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 464; Münecçimbaşı: a. g. e., s. 137; H. Kayhan: a. g. e., s. 49.

⁵⁰⁵ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 472,477; İbnü'l-Verdi: a. g. e., c. II, s. 44; Münecçimbaşı: a. g. e., s. 138; A. Sevim, E. Merçil: a. g. e., s. 136.

⁵⁰⁶ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 446-448.

ikta etti.⁵⁰⁷ Melik Mes'ûd'un elinde yalnızca Azerbaycan kaldı ise de, fakat daha sonra Sultan Mahmûd zikir ettiğimiz gibi burayı da Sultana sığınan ve Melik Mes'ûd'un atabegi olan emîr Cüyûş Bey'e ikta etmiştir (*H.516/M.1122*).⁵⁰⁸

Sultan Mahmûd (*H.515/M.1121-1122*) yılında, Musul ve ona bağlı olan yerlerle: el-Cezîre, Sincar ve bunlara katılan değer yerleri. emîr Aksungur el-Porsukî'ye ikta edip ve bu iktasına getmesini emr etmiştir.⁵⁰⁹ Nitekim emîr Aksungur, Sultan Mahmûd'a Sadık ve onun bütün savaşlarında bulunan bir emîr idi. Savaşlarda onun isabetli görüşleri vardı.⁵¹⁰ Özellikle Sultan Mahmûd ile kardeşi Melik Mes'ûd arasında cereyan eden savaşta Aksungur'un değerli yardımları olmuştur. Melik Mes'ûd'u kardeşi Sultan Mahmûd'un huzuruna getiren de Aksungur idi. Bu başarısı onun Sultan Mahmûd nazarındaki nüfüzü ve itibarını artmıştır. Ayrıca Cüyûş Bey Sultan Mahmûd'un yanına gelmesi ve Musul vilayeti emîrsiz kalması Porsukî'nin oraya Vâli olarak ataması bir neden olmuştur. Sultan Mahmûd değer emirlere de ona itaat arz etmelerini emir etmiştir. Aksungur ise Haçlılarla cihad edip İslâm şehirlerini onların elinden almasını istedi. Aksungur el-Porsukî, Sultan Mahmûd'un isteği ve emri üzerine büyük bir orduyla Musul'a hareket etti. Musul şehrine vardığı zaman oraya hâkim olup, idâresini ele geçirdikten sonra buranın idâresini düzeltmeye ve durumunu islah etmeye uğraşarak başlamıştır.⁵¹¹

5-) Musul Emîri Aksungur ile Hille Emîri Dübeys'in Mücadelesi

Sultan Mahmûd tarafından Aksungur el-Porsukî, Musul'a Vâli olarak tain edilmiştir. Aksungur şehre Hâkim olduğu sırada, Hille emîri Dübeys b. Sadaka, Abbâsî Halifesi el-Musterşid Billah ve Selçuklu Sultanı, Sultan Mahmûd'a karşı yarattığı huzursuzluktan dolayı bir tehlike olarak isyan hareketinde bulunmuştur. Dübeys'in Selçuklu ve Abbâsî Hâkimiyetine karşı yaptığı hareketler ve daha sonra Musul emîri Aksungur el-Porsukî'nin önemli etkileri ve rolları anlamak için bu hareketi kısaca bahs etmek icab etmektedir.

⁵⁰⁷ Müneccimbaşı: a. g. e., s. 137; İbn-Vâsıl: a. g. e., c. I, s. 29; Hasan İbrahim Hasan: a. g. e., c. V. s. 68; H. Kayhan: a. g. e., s. 72.

⁵⁰⁸ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 472; H. Kayhan: a. g. e., s. 72 vd.

⁵⁰⁹ İbnü'l-İbri: a. g. e., s. 202; İbnü'l-Verdi: a. g. e., c. II, s. 39; Rizkullah el-Sayrafi: a. g. e., s. 169; Hasan İbrahim Hasan: a. g. e., c. V. s. 68.

⁵¹⁰ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 465; Müneccimbaşı: a. g. e., s. 137.

⁵¹¹ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X. s. 465.

Dübeys b. Sadaka, Melik Mes'ûd'u kardeşi Sultan Mahmûd'a karşı isyana teşvik ederek onunla ittifak kurup harekete geçmiştir. Melik Mes'ûd isyan'a başladığı sırada, Dübeys b. Sadaka, Sultan Mahmûd'un bu isyanla uğraşmasından yararlanarak, harekete geçip, Selçukluların Bağdat'taki mallarına el koydu ve Bağdat çevresini yağlamalağa başladı. *İsa nehri* ve *Melik nehri* halkı onun korkusundan ve yağmalarından bıkarak evlerini terkedip Bağdata sığındılar. Ayrıca ordu kumandası olan Annan adılı bazı şehirlere (*Medâin, Ba'kûbâ*) saldırıp zorla ele geçirmiştir.⁵¹²

Dübeys b. Sadaka, Selçuklu hükümdarların arasında anlaşmazlık ve ihtilaf çıkmasından hoşlanıyordu. Bu durum onun için çok yararlı olup yüksek makam ve mevki elde etmekten başka gücünü artmasına sebep oluyordu. Fakat Melik Mes'ûd'un yenilmesinden sonra, Sultan Mahmûd'un saldırısından korkan Dübeys, çevresindeki yiyecek ve saman ambarların yaktırdı. Yağma ve tahribatına daha da hız verince, bunları durdurması için kendisini uyanan halifenin elçisini dinlemeyip, bu sefer de Bağdat üzerine yürüdü, şehre vardığında ordusuyla birlikte halifenin sarayının surlarının tam karşısında karargâhını kurmuştur (*Cemadiyülâhir, H.514 / Ağustos, M.1120*).⁵¹³ Bu durum Bağdat halkının korku ve telaşa kapılmasına sebep oldu. Bu kötü durumu barış yoluyla halletmek için harekete geçen Abbâsî halifesi, başarılı olamadı. Bunun üzerine Dübeys'in tehditlerinin karşısına ciddi bir hal olarak, Halife el-Musterşid Billah, Sultan Mahmûd'u Bağdat'a çağırdı. Durumu öğrenen Dübeys, halifeyi tehdit ederek, Sultanı geri göndermesini istedi. Fakat halife Sultanı geri döndürmenin imkansızlığını bildirmiştir. Dolayısıyla Dübeys Bağdat'tan, Hille'ye dönmüştür.⁵¹⁴

Sultan Mahmûd, Abbâsî Halifesi çağrısı üzerine ordusuyla birlikte Bağdat'a girdi. Dübeys'in tahdidlerinden oldukça korkmuş olan halk kendisini kurtarıcı gibi karşılayarak aralarından geçerken üzerine paralar serptiler (*Recep, H.514/Eylül-Ekim, M.1120*).⁵¹⁵ Sultanın Bağdat'a gelmesi Dübeys'i çok korkutmuş, Sultan Mahmûd ile uzlaşma yolu bulmak amacıyla karısı Şeref Hatun'u pek çok para ve değerli hediyelerle birlikte Sultanın gönde-

⁵¹² İbnü'l-Cevzî: a. g. e., c. X, s. 168.

⁵¹³ İbnü'l-Cevzî: a. g. e., c. X, s. 168; İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 448; İbnü'l-Adîm: Buğye, s. 140; H. Kayhan: a. g. e., s. 47.

⁵¹⁴ İbnü'l-Cevzî: a. g. e., c. X, s. 169; İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 448 vd; A. Sevim, E. Merçil: a. g. e., s. 233.

⁵¹⁵ İbnü'l-Cevzî: a. g. e., c. X, s. 169.

rip af diledi. Bu isteği Sultan tarafından şartla kabul edilmesi üzere, Dübeys, sultana ait malları yağmalamıştı. Dolayısıyla Sultan bizzat ordusuyla beraber Dübeys'in üzerine Hille'ye yürüdü. Dübeys, zaman kazanmak ve sultanı şaşırtmak maksadıyla aman talebinde bulundu. Onun isteğini kabul eden Sultan Mahmûd yürüyüşünü durdurunca, bundan yararlanan Dübeys, Hille'yi yağmalayarak kaçıp terk etmişti. Daha sonra Hille'ye giren Sultan kimseyi göremedi, orada bir gece kaldıktan sonra Bağdat'a dönmek zorunda kalmıştır (*Şaban, H.514/M.Ekim-Kâsım, M.1120*).⁵¹⁶

Dübeys b. Sadaka, Hille'yi terk ederek Ca'ber kalesine, daha sonra Mârdîn Hâkimi olan **Artukoğlu İlğazi**'ye sığınarak onun kızıyla evlenmiştir. Fakat buna haber alan Şultan Mahmûd, Artukoğlu İlğazi'ye bir elçi göndererek kendisine sığınmış bulunan damadı Dübeys'i hümayesinden çıkarmasını, bunun için de kızı ile olan nikahını feshettirerek Dübeys'in derhal oradan uzaklaştırılmasını istemiştir. İlğazi, sultanı haklı bulduğu cevabını vererek onu razı etmiştir.⁵¹⁷ Dübeys daha sonra (*H.515/M.1121*) tarihinde Hille'ye dönmüş. Şehri zapt ettikten sonra Sultan ile Halife'ye elçi gönderip yaptıklarından dolayı pişman olup özür diledi ve itaat arz ettiğini bildirdi. Fakat Dübeys'in bu sözüne itibar edilmedi. Nitekim Sultan Mahmûd tarafından komutanlarından **Zekevi**'yi ordu başına getirip Dübeys'e karşı Hille üzerine göndermiş. Zekevi hiçbir direniş göstermeden boşaltılmış olan Hille şehrini geri almış. Daha sonra Dübeys'i ele geçirmek maksadıyla harekete geçen Zakevi onu bulunduğu yerde kuşatmış. Sultana karşı isyanlardan vazgeçmesi ve kardeşi **Mansûr**'u rehin olarak sultanın yanına göndermesi şartıyla hayatının kurtulabileceğini bildirdi. Dübeys bunu kabul ederek ve itaatını arz ettikten sonra anlaşılmaya vardılar. Böylece Sultan'ın askerî Bağdat'a dönüp, Dübeys'in kardeşi olan Mansûr da rahin olarak sultanın yanına götürüldü, sultan onu affederek halifenin yanına göndermesine karar vermiştir (*H.516/M.1122*).⁵¹⁸

⁵¹⁶ **İbnü'l-Cevzî**: a. g. e., c. X, s. 169; **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 449; **İbnü'l-Adîm**: Buğye, s. 140 vd; **A. Sevim, E. Merçil**: a. g. e., s. 238.

⁵¹⁷ **İbnü'l-Kalânîsî**: a. g. e., s. 202 vd; **İbnü'l-Cevzî**: a. g. e., c. X, s. 177; **İbnü'l-Adîm**: Buğye, s. 141, Zübde, c. II, s. 197 vd; **el-'Azîmî**: a. g. e., s. 43; **Ibn Tağrıberdî**: a. g. e., c. V, s. 221; **M. A. Köymen**: a. g. e., c. II, s. 49 vd.

⁵¹⁸ **İbnü'l-Cevzî**: a. g. e., c. X, s. 178; **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 449; **İbnü'l-Adîm**: Buğye, s. 141; **A. Sevim, E. Merçil**: a. g. e., s. 233; **H. Kayhan**: a. g. e., s. 50 vd.

Abbâsî Halifesi el-Müsterşid Billah bu durumdan haberdar olunca, buna razı olmamış ve “Dübeys’in Irak’tan uzaklaştırmasını” istemişti. Bu konudaki görüşmeler devam ederek Sultan Mahmûd, Hemedan’a dönmeye karar verdi. Dübeys’in tehdidînin henüz bitmediği kanaatinde olan halife. Selçuklu Sultanı Mahmûd Bağdat’ı terkederken, ondan hiç olmazsa kumandanlarından ve bu sırada Musul hâkim olan emîr “Aksungur el-Porsukî’yi Musul’dan getirip Bağdat şahneliğine tayin etmesini ve Onu Dübeys’in karşısında dikmesini” istedi.⁵¹⁹ Sultan Mahmûd, şüphesiz Selçuklu Devleti menfaatine de uygun olan bu teklife muvafakat etmiş ve kendisine daha önce Musul merkez olmak üzere el-Cezîre (Yukarı-Mezopotamya) nin ikta edilmiş olduğunu gördüğümüz bu kumandana mektup yazarak kendisini Bağdat’a davet etmiştir. Sultanın muvafakatı üzerine **Sedidü’l-devle Ebû Abdullah b. Enbârî**, bu maksatla gönderilmiştir. Musul Hâkimi Aksungur el-Porsukî Bağdat’a geldiği zaman, kendisini Sultanın veziri karşılamış ve maiyetiyle ikamet edeceği çadırları kurma vazifesi halifelik sarayına ait has hizmetçilere verilmiştir ki, zamanın telakkisine göre, bunu Musul Hâkimi olan Aksungur için büyük bir teveccüh alemeti saymak mümkündür. Ayrıca bunun diğer bir manası da, bundan böyle Aksungur’un bir Selçuklu Devleti mümessili olduğu kadar aynı zamanda bir halifelik mümessili telakki edilmesi icap ettiğidir.⁵²⁰

İbnü’l-Esîr’e göre, Musul Hâkimi Aksungur el-Porsukî Bağdat’a varınca, Sultan Mahmûd O’nu kardeşi Melik Mes’ûd’un annesiyle evlendirip Bağdat Şahneliğine tayin ettikten sonra o’na “Dübeys çevredeki şehirlere saldırarak olursa onunla savaşmasını emretmiş.” Buna dayanarak yukarda bildirdiğimiz gibi Selçuklu Sultanı ne kadar bu konu ile ilgilenmesi ve Aksungur’u bu mesele için görevlendirmesi başka bir kanıt bizim için uymaktadır.⁵²¹

Sultan Mahmûd, bir yıl yedi aydan daha uzun ikametten sonra Bağdat’tan ayırmıştır (*Rebiülevvel, H.516/Mayıs, M.1122*).⁵²² Sultanın Bağdat’tan ayrılmasından hemen sonra Dübeys, Halife el-Müsterşid Billah’ı üzecek bazı davranışlarda bulundu; Bunun üzerine Halife, Dübeys’e karşı savaş ilan etti. Halife, Porsukî’ye Dübeys’in üzerine yürümesini ve

⁵¹⁹ İbnü’l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 473; H. Kayhan: a. g. e., s. 51 vd.

⁵²⁰ İbnü’l-Cevzî: a. g. e., c. X, s. 183; M. A. Köymen: a. g. e., c. II. s. 54 vd.

⁵²¹ İbnü’l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 473; Hasan İbrahim Hasan: a. g. e., c. V, s. 68; A. Sevim, E. Merçil: a. g. e., s. 234.

onu Hille'den çıkmaya zorlamasını emretti. Aksungur el-Porsukî Halifenin isteğini yerine getirmek üzere iktâ olan Musul'a haber göndererek askerlerini getirttikten sonra vakit kaybetmeden Hille'ye hareket etti. Durumu öğrenen Dübeys, o'nu karşılamak için ordu-suyla harekete geçmiştir.⁵²³ İki tarafın ordusu Fırat'ın doğu kıyısında, *Beşîr nehri* yakınında karşılaştılar. Bu savaşta Aksungur el-Porsukî'nin ordusu, Dübeys'in karşısında mağlup olmuştur. (*Rebiülevvel, H.516/Mayıs, M.1122*).⁵²⁴

Bir kaynağa göre bu savaşta yalnız Aksungur'un kumandası altındaki Selçuklu ordusu mensupları değil. Halife, Dübeys'e karşı savaş ilan ederek, halktan da bu savaşa katılmalarını istemiş. Ayrıca halifenin şahsına bağlı olan "hassa kuvvetleri"de katılmış ise, fakat savaşta herhangi bir şekilde rol oynadıkları hakkında bir bilgi vermemiştir.⁵²⁵

Bu çarpışmada, kaynakların ifadesine göre, Aksungur'un askeri 5 bin süvari'den, Dübeys'in ise de (5) bin süvari olarak kayd etmektedir. Fakat Dübeys'in süvarileri silah ve teçhizat bakımından eksik bir halde olduğuna karşı piyade bakımından askerleri çok olduğunu göstermektedir.⁵²⁶ Buna rağmen Aksungur'un mağlubiyet sebebi bir askerî taktik hatası yüzünden olduğunu göstermektedir. Porsukî, savaş başladıktan sonra ordusunun sol kanadında bir bozulma görünce, bunu önlemek ve askerlerine cesaret vermek için çadırını söktürerek, sol kanada taşınmasını emretmiş, çadırı oradan kaldırıp nakledilmeğe çalışıldığı bu sırada, emîrlerinin çadırını yerinde görmeyen, durumdan habersiz askerleri, yenilgiye uğradıklarını ve bu yüzden emîrlerinin çadırını sökerek kaçtığını sanıp, geri çekilmişler ve böylece de yenilgiye uğramışlardı.⁵²⁷ Başka bir rivayete göre ise, Aksungur'a bir pusula verildi, pusulada Bekciyye emîrlerinden *İsmâ'il* adılı bir kumanda bir grup emîrin kendisine saldırıp öldürmek istemişlerdi, Dolayısıyla Aksungur savaş alanından geri çekildi, askerler de onu takip ettiler. Aksungur ordusu bozulduktan sonra Bağdat'a dönmüştür (*2.Rebiülahir, H.516/10.Haziran, M.1122*)⁵²⁸ Dübeys b. Sadaka bu galibiyetten sonra Abbâsî halifesine haber göndererek O'na itaatini bildirdi. Bu hareketi sonucu

⁵²² *İbnü'l-Cevzî*: a. g. e., c. X., s. 473; *H. Kayhan*: a. g. e., s. 52.

⁵²³ *İbnü'l-Esîr*: a. g. e., c. X, s. 473; *H. Kayhan*: a. g. e., s. 52.

⁵²⁴ *İbnü'l-Cevzî*: a. g. e., c. X, s. 184; *İbnü'l-Adîm*: Buğye, s. 141; *el-Yâfî*: a. g. e., c. III, s. 221.

⁵²⁵ *İbnü'l-Cevzî*: a. g. e., c. X, s. 184; *M. A. Köymen*: a. g. e., c. II, s. 57; *A. Sevim, E. Merçil*: a. g. e., s. 234.

⁵²⁶ *İbnü'l-Cevzî*: a. g. e., c. X, s. 184.

⁵²⁷ *İbnü'l-Cevzî*: a. g. e., c. X, s. 184 vd; *İbnü'l-Esîr*: a. g. e., c. X, s. 473.

⁵²⁸ *İbnü'l-Esîr*: a. g. e., c. X, s. 473.

sertleşen ilişkileri yumuşadı, iki taraf arasında bir anlaşma yapıldı. Bu anlaşmanın en önemli şartı, Dübeys'e olan düşmanlığıyla tanınan halifenin veziri **Celale'd-dîn Ebû Ali b. Sadaka**'nın vezirlikten azledilmesi ve tevkif etmesi idi.⁵²⁹

Dübeys, halife ile yapmış olduğu bu anlaşma uyarınca, Irak'taki selçuklu Hâkimiyetini tasfiye hareketine girişti. Nitekim bu arada, Sultan Mahmûd tarafından Bağdat şahneliğine atanan ve Selçuklu Devleti'nin Nâibi olarak emîr Aksungur el-Porsukî tutuklama ve esir alınması tahdidinde bulunuyordu. Ayrıca Irak Selçukluları Devletine halife tarafından verilen bazı arazi ve köylere el koyulmuştu.⁵³⁰

Sultan Mahmûd, Irak'ta cereyan eden olaylardan haber olunca, ilk tepkisi sarayında rehin olarak bulunan Dübeys'in kardeşi **Mansûr**'un gözlerine mil çekterek, O'nu hapse attırması oldu.⁵³¹

Bu sıralarda Dübeys b. Sadaka adamlarından bir kısmına kendi ikta'ı olan Vasıt şehrine gitmelerini emretti, bunlar da yola çıkarak vasıt'a doğru hareket ettiler. Fakat, Vasıt'a buluna Türkler onları şehre sokmadılar. Bunun üzerine Dübeys, Vasıt Türkleri'nin üzerine kumandası **Mühelhil b. Ebû'l-Aske** bir orduyle sevk etti. Vasıt'ta bulunan Türkler, Dübeys'in ordusuna karşı emîr Aksungur el-Porsukî'ye haber göndererek yardım isteğinde bulundular. Aksungur el-Porsukî, Sultan Mahmûd tarafından bu hususta görevlendirerek yanında bulunan bir kısım askerlerin derhal onlara yardıma gönderdi. Aksungur'un askerleri Vasıt Türkleriyle birleşerek Dübeys'in ordusu ile savaştılar. Bu savaşta Mühelhil'in ordusu mağlu olarak onlardan çok kişi öldürülmüştü. Ayrıca Dübeys'in komutanı olan Mühelhil'de esir alınmıştır. (*H.516/M.1122*).⁵³² Bunun üzerine Sultan Mahmûd, Bağdat sahneliği, Musul ve çevresine Hâkim olan Aksungur el-Porsukî, bunlara ilaveten vasıt şehrini o'na ikta etti. Aksungur, Vasıt şehrine yerine Nâib olarak babası eski Haleb Hâkimi İmâdeddîn Zengî b. Aksungur'u görevlendirerek şehri korumasını emretmiştir.⁵³³

⁵²⁹ **İbnü'l-Cevzî**: a. g. e., c. X, s. 185; **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 474; **İbnü'l-Adîm**: Buğye, s. 141; **A. Sevim, E. Merçil**: a. g. e., s. 234; **H. Kayhan**: a. g. e., s. 52 vd.

⁵³⁰ **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 474.

⁵³¹ **İbnü'l-Adîm**: Buğye, s. 141 vd ; **A. Sevim, E. Merçil**: a. g. e., s. 234.

⁵³² **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 478; **İbn-kesîr**: a. g. e., c. XII, s. 190; **İbnü'l-Verdî**: a. g. e., c. II, s. 44.

⁵³³ **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 478; **İbn-kesîr**: a. g. e., c. XII, s. 190; **İbnü'l-Verdî**: a. g. e., c. II, s. 44.

Sultan Mahmûd, Dübeys'in kardeşine yaptığını ve Aksungur el-Porsukî'nin, vasıt'a karşı davranışlarını duyunca çok öfkelenmiş. Buna karşı Bağdat civarındaki yerleri özellikle Halife el-Müsterşid Billah'a ait olan bütün yerleri yağma ve talan etti. Nitekim halife, Dübeys'in yaptıklarına karşı O'nu uyardı. Fakat o, yaptıklarından vaz geçmiyerek, Aksungur'u öldürmek üzere adam göndermiş, ise de başarılı olamadı adamlarıda idam olmuştu. Ayrıca Dübeys halifenin uyarısına kulak asmayarak, halife'ye tahdit'ta bulundu. Buna karşı halife el-Müsterşid, ordusunu ona karşı sefere çıkmasını emretti ve kendisi de bizzat onlarla hareket etmiştir.⁵³⁴ Üstelik Halife, Aksungur el-Porsukî'ye de haber gönderip, Dübeys ile savaşmasını emretmiştir.⁵³⁵

Abbâsî halifesi el-Müsterşid Billah, Dübey ile savaşmak için Bağdat'tan yola çıktı. Nehrü'l-Melik'e yakın el-Hadise'de karargah kurdu. Bu arada Musul emîri Aksungur el-Porsukî'de ona katıldı. Halife Porsukî ile diğer emîrleri yanına çağırarak onlardan savaşa sadakat göstereceklerine dair yemin etmelerini istedi, onlarda buna dair yemin ettiler.⁵³⁶ Öte yandan Dübeys b. Sadaka bundan habar olunca adamlarıyla birlikte, Halife ile birleşmiş olan emîrler özellikle Aksungur'u karşılamaya hazırlanarak yola çıkıp, *Mutayrabad*'in aşağısındaki *Nil* kıyısında karargah kurdu. Halife de çöl tarafından gelerek onun karşısında karargah kurmuştur.⁵³⁷

Halife el-Müsterşid Billah Ordu Komutanlığına Aksungur el-Porsukî'yi atamış. Porsukî, Dübeys ile savaşmak için askerlerini mevzilere Safuf halinde dizdi yerleştirdi, Halife ise kendi yakın adamlarıyla askerlerin gerisinde durdu. Dübeys de buna karşı askerlerini sağ cenah (*meymene*), sol cenah (*meysere*) ve merkez (*kalb*) şeklinde tek bir saf halinde dizdi. Piyadeleri siahlarıyla süvarilerin önüne yerleştirdi. Askerlerine Bağdat'ı yağmalayıp, kadınları esir alacağına söz vermişti.⁵³⁸ Ayrıca Porsukî'nin ordusu önünde de duacı ve kur'an okuyucuları yer almışlardı. Dübeys'in ordusu önünde ise köle kadınlar, eğilip bükülerek def ve öteki müzik aletleri, çalan erkekler bulunuyorlardı.⁵³⁹ İki taraf bir-

⁵³⁴ İbnü'l-Cevzî: a. g. e., c. X, s.188 vd; İbnü'l- Kalânisi: a. g. e., s. 208; İbn-kesîr: a. g. e., c. XII, s. 190; Hasan İbrahim Hasan: a. g. e., c. V, s. 68.

⁵³⁵ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 480.

⁵³⁶ İbnü'l-Cevzî: a. g. e., c. X, s. 195; İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 481.

⁵³⁷ İbnü'l-Adîm: Buğye, s. 148.

⁵³⁸ İbnü'l-Cevzî: a. g. e., c. X, s. 195 ; İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 481 ; Joseph Deguignes: a. g. e., s. 1037.

⁵³⁹ İbnü'l-Cevzî: a. g. e., c. X, s. 195 ; İbnü'l-Adîm: Buğye, s. 142 ; İbn-kesîr: a. g. e., c. XII, s. 190.

birlerinin karşısına geçip savaştılar. Bu savaşta Dübeys b. Sadaka mağlup olmuştu. (*I. Muharrem, H. 517/1. Mart, M. 1123*).⁵⁴⁰

Dübeys'in ordusu on bin süvari ve on iki bin piyadeden ibaretetti. Posuki'nin askerleri ise sekiz bin süvari ve beş bin piyadeden ibaret olduğuna rağmen, bu savaşta Dübeys mağlup oldu. Musul emîri olan Aksungurel-Porsukî bu savaşta askerî bakımından ordusunda bulunan emîrleri uygun bir plan içinde hareket etmeleri tavsiye etmiş ise, kendisi de bir tepe üzerinde durup savaş başlayınca Dübeys'in askerleri üzerine saldırıp, Hap-sı bozulurarak geriye çekildiler ve kaçtılar. Dübeys'in askerleri kaçarak kendilerini Nil suyuna atıp çoğu boğularak, büyük bir kısımda Aksungur'un karşısında dayanamayarak öldürüldü. Nitekim Halife de savaşın kızıştığını görünce savaşa katılmıştır.⁵⁴¹

Dübeys b. Sadaka, Ordusu mağlup olduğunu görünce savaş alanından kaçıp kurtulmuştu. Daha sonra Necid Araplarından Guzeyyelilerin yanına giderek, kendine destek aramış, fakat onlar halifeden ve sultandan çekindikleri için buna olumsuz cevap vermişlerdi. Bunun üzerine oradan ayrılarak, nesepçe kendisine daha yakın olan Muntefik kabilesine gidip yardım aldıktan sonra, emrindeki güçlerle Basra üzerine yürümüş. Talha ve Zübeyr'in mezarlarını yağmaladıktan sonra şehri ele geçirerek, halkın malını yağma ve talan edip çok sayıda onlardan öldürmüştür, kalan halktan da çoğunu şehrin dışına sürdürmüştü. (*Rebiülevvel, H. 517/Mayıs, M. 1123*)⁵⁴².

Dübeys'in yaptıklarını öğrenen halife, Porsukî'ye haber gönderip bu işte ihmali olduğundan dolayı O'nu azarlamıştı. Bunun üzerine Porsukî, Basra'da bulunan Dübeys'in üzerine yürümeye hazırlanmış, ancak bunu haber alan Dübeys, Basra'dan ayrılarak çöl yoluyla Suriye'ye Ca'ber kalesine kaçmış ve buranın hâkimi Mâlik b. Sâlim'e sığınmıştır. Daha sonra Dübeys b. Sadaka, Haçlı komutanları Baudouin ve Joscelin ile dostluk ve ittifak kurup, birlikte Haleb'ı kuşatmışlar⁵⁴³.

⁵⁴⁰ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 480-482 ; İbnü'l-Adîm: Buğye, s. 148 ; İbnü'l-Verdî: a. g. e. c. II, s. 44 ; ez-Zehebî: el-'İber, c. II, s. 408 ; Rızkullah el-Sayrafi: a. g. e., s. 169.

⁵⁴¹ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 481 vd ; Joskeph Deguignes: a. g. e., s. 1037 vd.

⁵⁴² İbnü'l-Cevzî: a. g. e., c. X, s. 198 ; İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 482 ; H. Kayhan: a. g. e., s. 73.

⁵⁴³ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 482.

6-) Emîr Aksungur el-Porsukî'nin Bağdat Şahneliğinden Azledilmesi ve Musul Şehrine Dönmesi

Emîr Aksungur el-Porsukî, Musul şehrine hâkim olmasına ilâveten Bağdat, Irak Şahneliği ve Vasıt Şehri de ona ikta olunduğu sırada bu görevlerde devam etmekte idi. Fakat Dübeys b. Sadaka Basra şehrini ele geçirmesi ve orada yaptıklarından dolayı, Halife el-Müsterşid Billah, Aksungur bu meseleyi ihmal ettiği için ondan nefret etmeğe başlamıştı. Bunun üzerine Halife, Sultan Mahmûd'a haber göndererek Porsukî'yi Irak (Bağdat) şahneliğinden azletmesini ve İktâ'ı olan Musul şehrine döndürmesini istemiştir. Sultan Mahmûd'ta halifenin bu isteği üzerine Porsukî'ye Musul'a dönmesini emrederek O'nu yeni bir görev için harekete geçmesini istemiş oda Porsukî'nin Haçlılarla cihad etmesidir. Aksungur el-Porsukî Bağdat şahneliğinden azledilerek yerine **Barankuş Zekevi**'yi tayin etmiştir (*H.518/M.1124*)⁵⁴⁴.

Bir görüşe göre Aksungur el-Porsukî, Abbâsî Halifesi el-Müsterşid Billah'a bu kadar hizmet ettiğine rağmen O'nu Bağdat şahneliğinden azletmesi sebebi de, Aksungur el-Porsukî galiba kendisinin yeni hüviyetini iktisaba çalışırken, kuvvetli şahsiyeti ile Selçuklu hâkimiyetini yıkarak kendi hâkimiyetini kurmaktan ibaret bu planına Halife tarafından engel olunmuştur⁵⁴⁵.

Aksungur el-Porsukî, Sultan Mahmûd'un isteği üzerine ikta'ı olan Musul hükmüne ve idâresine dönmesine karar vermişti. Nitekim Sultan küçük oğlu Alp Aslan'ı da annesiyle beraber Porsukî'nin yanına gönderip onunla beraber kalmasını istedi, yani Porsukî'yi oğluna atabeg olarak tayin etmişti⁵⁴⁶. Bu şehzade, Irak'a geldiği zaman devlet ilergelenleri ve askerler onu karşıladılar; bu arada şehzadeye hediyeler verildi. Daha sonra Aksungur el-Porsukî bu şehzade ve annesiyle beraber Musul'a hareket etmiştir. Nitekim Aksungur Bağdat Şahneliğini bırakarak daha önce Sultan Mahmûd tarafından ita olan Vâsıt şehrini **İmâdeddîn Zengî**'ye bırakmış⁵⁴⁷. Ayrıca Aksungur, Dübeys üzerine yürüme-

⁵⁴⁴ İbnü'l-Cevzî: a. g. e., c. X, s. 203 ; İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 491 ; İbnü'l-Adîm: Buğye, s. 126 vd ; Müneccimbaşı: a. g. e., s. 140 ; A. Sevim, E. Merçil: a. g. e., s. 237.

⁵⁴⁵ M. A. Köymen: a. g. e., s. 74 vd.

⁵⁴⁶ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 491 vd; Müneccimbaşı: a. g. e., s. 140; A. Sevim, E. Merçil: a. g. e., s. 237.

⁵⁴⁷ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 478; İbnü'l-Verdî: a. g. e., c. II, s. 44.

si ve O'nun Basra Şehrinden çıkararak, burayı da muhafaza etmek üzere Zengî göndermiştir⁵⁴⁸.

7-) Emîr Aksungur el-Porsukî'nin Haçlılarla Mücadeesi

Yukarıda zikrettiğimiz gibi, Sultan Mahmûd, Halife'nin ricası üzerine Aksungur el-Porsukî'ye, Musul'a geri dönmesini emretmişti. Aksungurda Sultanın emrine uyarak Musul'a döndü. Sultan daha önce Aksungur'u Musul Vâliliğine tayin ederek, Haçlılarla Savaşması için görevlendirdi ve bütün emîrlerin bu mücadelede O'na itaat arz etmelerini ve gereken yardımı yapmalarını emretmişti (H.515/M.1122)⁵⁴⁹. Fakat emîr Aksungur el-Porsukî, Musul'a hâkim olduktan az sonra O, Sultan tarafından Bağdat Şahneliği görevine atanmıştı (H.516/M.1122)⁵⁵⁰. Aynı zamanda Ona Vasıt şehrinde ikta etmişti⁵⁵¹.

Aksungur el-Porsukî bu görevlerde bir müddet devam ederek, bu süre içerisinde Musul'dan uzak kalmış ve Haçlılarla mücadele işi için fırsat bulamamıştı. Nitekim (H.518/M.1124) tarihinde yine İktâ'ı olan Musul'a döner dönmez hemen harekete geçip, Haçlılarla Mücadele için hazırlıklarına başlamıştı. Bunun üzerine ilk iş olarak ordu ve asker toplamak için kendisine müttefik aramış. Aksungur kendisi tarafından Basra'ya göndermiş olan İmâdeddîn Zengî'ye haber gönderip O'na katılmasını istedi. **İmâdeddîn Zengî**, Basra şehrinde idâre ve himayesi bakımından öyle başarı göstermişki, halk hayretler içinde kalmıştı. Fakat İmâdeddîn Zengî, Aksungur'un isteği üzerine adamlarına "Musul'a her gün yeni biri tayin ediliyor, biz de onun hizmetinde olmak istiyoruz. Ben Sultan'ın yanına gidip onunla beraber olmayı daha doğru buluyorum" dedi. Onlar da aynı şeyi tavsiye ettiler. Bundan anlaşılıyor ki İmâdeddîn Zengî, Aksungur'a isteğine karşı olumsuz bir cevap vererek. O, daha sonra Sultan Mahmûd'un yanına gitmişti. Sultan O'nu iyi karşıladı ve Basra'yı ikta edip kendisini tekrar Basra'ya göndermiştir⁵⁵².

Haçlılar bu sırada İslâm şehitlerini istila arzuları kuvvetlenmiş, özellikle Suriye bölgesinde. Buna dayanarak Haçlılar Sür Şehrine karşı harekete geçip ve muhasara etmek

⁵⁴⁸ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 491 vd; İbn-Vâsıl: a. g. e., c. I, s. 30.

⁵⁴⁹ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 465.

⁵⁵⁰ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 473.

⁵⁵¹ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 478.

⁵⁵² İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 491 vd; İbn-Vâsıl: a. g. e., c. I, s. 30; Hasan İbrahim Hasan: a. g. e., c. V, s. 93; A. Sevim, E. Merçil: a. g. e., s. 237.

için gerekli hazırlıklara başladılar. Daha sonra şehri kuşatmışlardı. Her ne kadar şehrin Atabegi olan **Zehirü'd-dîn b. Tuğtekin** onları şehirden uzaklaştırmak için, Mısır'dan yardım istediğin bulundu ise de, fakat Haçlılar yerlerinden kıpırdamayıp ve Mısır'da bulunan Fâtımîler'den yardım gelmeyince, şehir bu duruma dayanmayarak Haçlılar tarafından ele geçirilmiştir (23. Cemadiyülevvel, H.518/8. Temmuz, M.1124)⁵⁵³.

Haçlılar Sür şehrini zapt edince cesaretleri arttı. Suriye şehirlerini istila edebileceklerine kesin olarak inanıp çok sayıda asker topladılar. daha sonra Haleb şehrini ele geçirmek için hareket geçmişlerdi. Haleb şehri **Belek b. Behram b. Artuk**'un hükümü altında idi. Belek, Menbiç'te öldürülmesi üzerine, amca-oğlu **Temürtaş b. İlgazi b. Artuk**, Haleb'e hâkim olmuştu (*Rebiülâhir, H.518/Mayıs-Haziran, M.1124*)⁵⁵⁴. Belek tarafından esir edilmiş olan Kudüs Kralı **II. Baudouin** ile diğer Haçlı şefleri, Temürtaş ile barış antlaşması yaparak bir miktar kurtuluş akçesi karşılığında onları serbest bırakmıştı. Fakat Mârdîn Hâkimi, Temürtaş'ın kardeşi olan **Şemsü'd-devle Süleyman b. İlgazi**'nin ölümü üzerine, Temürtaş oraya giderek Mârdîn ile kardeşinin sahip olduğu öteki memleketlerin yönetimini eline aldı. Baudouin bunu haber alınca, Temürtaş'la yaptığı anlaşmayı bozmuştu⁵⁵⁵.

Abbâsî Halifesi el-Musteşid Billah ile Aksungr el-Porsukî önünden kaçan eski Hille hâkimi Dübeyş b. Sadaka, Haçlılarla ilişki kurup Kral **Baudouin** ie **Joscelin**'e katılarak onları teşvik etti. Özellikle Haleb'i ele geçirmelerini tavsiye ederek "Haleb halkı şiidir. Mezhepleri dolayısıyla bana mütemayildirler, beni görür görmez şehri bana teslim ederler" dedi. Onlara pek çok yardımda bulunmayı vaat etmişti⁵⁵⁶. Ayrıca Dübeyş, Haleb hâkimi olan Temürtaş Mârdîn'e gitmesi dolayısıyla, Haleb'de bulunmamasından faydalananarak, Haçlılar şehri ele geçirmeyi şiddetle arzu ediyordu⁵⁵⁷. Üstelik bu sırada Suriye Selçukluları Devleti'nin son hükümdarı olan **Sultanşah (İbrahim b.el-Melik Rıdvan b.Tutuş)**,

⁵⁵³ İbnü'l-Kalânîsî: a. g. e., s. 211; İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 490 vd; İbnü'l-İbri: a. g. e., s. 202; İbnü'l-Verdî: a. g. e., c. II, s. 46; İbn Tağri Berdi: a. g. e., c. V, s. 228; ez-Zehebî: el-İber, c. II, s. 410; el-'Azimî: a. g. e., s. 47; Urfahî Mateos: a. g. e., s. 280; H. D. Yıldız: Doğuştan, c. VII, s. 485.

⁵⁵⁴ İbnü'l-Adîm: Buğye, s. 127, Zübde, c. II, s. 220; İbnü'l-İbri: a. g. e., s. 202; İbn-kesîr: a. g. e., c. XII, s. 194; ez-Zehebî: el-İber, c. II, s. 410; İbnü'l-Verdî: a. g. e., c. II, s. 45 vd; el-'Azimî: a. g. e., s. 47 vd; Rızküllah el-Sadafî: a. g. e., s. 169; H. Kayhan: a. g. e., s. 102.

⁵⁵⁵ İbnü'l-Adîm: Buğye, s. 127, 142 vd; el-'Azimî: a. g. e., s. 48; S. Runciman: a. g. e., c. II, s. 141.

⁵⁵⁶ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 492.

⁵⁵⁷ İbnü'l-Adîm: Buğye, s. 142, Zübde, c. II, s. 223 vd.

Haleb'e yeniden hâkim olmak için, Dübeys ve Kral Baudouin ile bir anlaşma yapıp onlara katılmıştı⁵⁵⁸. Urfalı Mateos'e göre **Kılıç Arslan**'ın oğlu olan Malatya hâkimi Haçlılar ile birleşmiştir⁵⁵⁹.

Böylece Haleb şehri ve buradaki Müslümanlar büyük bir tehlike teşkil eden Haçlılar ve onlarla müttefik olan Dübeys ile Sultanşah karşı karşıya kalmıştı. Buradaki muhafızlarla çok çetin bir savaşa tutuştular. Fakat müttefik Ordu Haleb'i zapt etmeden oradan ayrılmamaya kararlaştılar. Uzun süre orada beklemeye kendilerini alıştırdılar, yazık ve kışlık evler yaptılar⁵⁶⁰. Ayrıca müttefik güçleri, Baudouin batı yönünde, Josceln A'zâz yolu üzeriyle, bu yolun sağ ve sol taraflarındaki arazide Dübeys ile Sultanşah ise Joscelin'in tuttuğu bölgenin doğu yönünden başlayan yerlerde, kendilerine sonradan katılan Bâlis hâkimi **Yağısıyan b. Abdü'l-Cebbâr b. Artuk** da Dübeys'in bulunduğu yörelerden başlayarak doğu yönündeki arazi üzerinde mevzi aldılar. Haleb'in etrafında müttefik kuvvetlerden Müslümanların 100, Hristiyanların ise 200 çadır kurulmuştu⁵⁶¹. Böylece her taraftan kuşatmak suretile, çevreden erzak yardımı yapılmasını önleyip devamlı saldırılarla halkı bunalttılar, teslim olmamak için direnen şehirde yiyecekler tükenmeye başlamış, "şehir halkı, ölüleri ve leşleri yiyecek kadar güç ve ciddi bir duruma düşmüş, aralarında hastalık da baş göstermişti"⁵⁶².

Haleb şehri çok sıkı bir kutaşma altına alınması sebebiyle, şehrin avamı yardım için Haleb kadısı olan **Ebû-Genim**'e ile **Şerif Zühre** ve **İbnü'l-Cillî**'yi Mârdîn'e, Temürtaş'a göndermeyi kararlaştırdılar. Bunun üzerine bunları bir gece şehirden çıkardılar. Temürtaş'ın yanına gelerek Haleb durumunu anlattılar, O da Haleb'e gelip Haçlıları oradan uzaklaştıracakını vaadetti. Temürtaş Haçlıları Haleb'ten uzaklaştırmak için Musul hâkimi olan Aksungur el-Porsukî ile haberleşerek aralarında elçi gidip gelere, Haçlılara karış hareket etmek üzere ittifak oldu ise de, Temürtaş bunu gerçekleştirmek için her gün, bir başka güne atıyordu. Dolayısıyla onlar yardım için doğruca Musul'a gitmeye karar

⁵⁵⁸ **İbnü'l-Adîm**: Buğye, s. 127; el-'Azimî: a. g. e., s. 48; Urfalı Mateos: a. g. e., s. 281; **H. Kayhan**: a. g. e., s. 103.

⁵⁵⁹ Urfalı Mateos: a. g. e., s. 281.

⁵⁶⁰ **İbnü'l-Kalânîsî**: a. g. e. s. 212; **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 492.

⁵⁶¹ **İbnü'l-Adîm**: Zübde, c. II, s. 224.

⁵⁶² **İbnü'l-Adîm**: Buğye, s. 127.

vererek, Temürtaş'tan ayrılmaya başka birisine gitmeye mani omamak için Mârdîn'den kaçıp Musul'a, Aksungur el-Porsukî'nin yanına gitmek üzere yola çıkmışlardı⁵⁶³.

Temürtaş Haleb'i savunmaya çalışmadı. Kardeşi Meyyâfârikîn emîri **Süleyman b. İlğazi** ölümü sebebiyle, onun mirasını sağlamak ve sağlama bağlamak arzusundaydı. Kendisi Mârdîn'de kaldı ve Haleb'i , eşrafının ellerinden geldiği kadar savunmaya, yani kendi haline bıraktı. Haleb eşrafı, gönderdikleri elçi artık rahat bırakılmasını isteyen Temürtaş tarafından fen bir şekilde davranması ile karşılanırken, bu elçi Temürtaş tarafından yüz bulmayanca, Musul'a gitmeğe karar verdiler⁵⁶⁴.

Bazı kaynaklara göre Haleb şehri sıkı bir şekilde kuşatma altına alınınca, halk çok kötü bir duruma düşüp, yanlarındaki erzak da azalmış, ayrıca Haleb Hâkimi Temürtaş'ın kendilerine yardımdan aciz olduğunu anlıyarak, bu durumdan kurtaracak bir yol aramaya başladılar. Bunun üzerine Musul Hâkimi Porsukî'den başka kendelirini kurtaracak kimse olmadığına karar verdiler. Hemen ona haber gönderip yardım talep ettiler ve şehri teslim almak üzere gelmesini istemişlerdir⁵⁶⁵.

Mârdîn'den yola çıkan Haleb heyet üyeleri Musul'a varınca, bu sırada Musul hâkimi olan Aksungur el-Porsukî'yi yatağından hasta bir durumda bulunuyordu. Bu durumdan haber alan Haleb'i kuşatan müttefik ordu özellikle Dübeyş b. Sadaka çok sevinmişti. Öte yandan Haleb halk çok üzülmüştü⁵⁶⁶. Fakat buna rağmen Aksungur, Haleb'ten gelen heyet eşraf üyeleri ile görüşerek, Onlar kendisine şikayette bulunup Müslümanlara yardım etmesini talep ettikten sonra, Haleb halkının kuşatma nedeniyle sıkıntı ile yiyecek azlığına sebep olup felaket bir durumda olduğunu O'na anlattılar. Aksungur bu durumda olduğu halde onlara "Ben gördüğünüz gibi, nasıl olur da bu işe girişebilirim?" dedi. Onlar da "Tanrı bu hastalıktan kurtardığı takdirde, efendemiz Müslümanlara yardım edeceğine azim ve niyet etmelidir" cevabını vermişlerdi. Aksungur bu isteklerini kabul ederek başını Göke kaldırıp "Ey Tanrım, sana şehadet ederim ki, eğer bu hastalıktan kurtulacak olursam, onlara mutlaka yardım edeceğim" söylemiştir. Kısa sürede iyileşen Porsukî hemen Haçlı-

⁵⁶³ İbnü'l-Adîm: Buğye, s. 128 vd, Zübde, c. II, s. 225-227.

⁵⁶⁴ İbnü'l-Adîm: Zübde, c. II, s. 225-227; S. Runciman: a. g. e., c. II, s. 142.

⁵⁶⁵ İbnü'l-Kalânîsî: a. g. e., s. 211 vd; İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 492 vd; İbnü'l-Verdî: a. g. e., c. II, s. 46; Urfalı Mateos: a. g. e., s. 281.

⁵⁶⁶ İbnü'l-Adîm: Zübde, c. II, s. 228.

lara karşı hareket geçmek üzere askerlere cihad için çağrıda bulundu. Bunun üzerine askerleri hazırlanıp harekete geçtiler. Porsukî de onlarla birlikte Haleb'e hareket etmiştir⁵⁶⁷.

Aksungur el-Porsukî, Musul'dan, Haleb'e doğru hareket ederek, Rehba'ya vardı. Burada Haçlılara karşı kendisine müttetik aramış. Bunun üzerine Dımaşk emîri **Tuğtekin** ile Hımıs emîri **Sammâmaddîn Hayzatar.b.Kraca**'ya haber göndererek kendisine katılmalarını ve yardım istemiş. Bu iki zat derhal Porsukî'ye katılmak üzere birlikler göndermişlerdi⁵⁶⁸. Ayrıca Porsukî yoldayken şehir halkına haber gönderip "Haçlılar sizi kuşatırken benim sizin yanınıza ulaşabilmem mümkün değil, fakat siz kaleyi Nâiblerine teslim edebilirsiniz, böylece adamlarım şehre girmiş olur." Halebiler, Porsukî'nin fikrini kabul edip, kaleyi Porsukî tarafından Nâib olarak gönderilen Subaylara teslim ettiler. Böylece Porsukî'nin adamları kaleye yerleşmişlerdi⁵⁶⁹. Adamlarını önden yollayarak, onların kendisi adına şehre hâkim olmalarını temiz etti. Aksungur el-Porsukî, Haleb önlerine vardığı zaman, savaşı göze alamayan müttetik güçleri kuşatmayı kaldırarak geri çekilmek zorunda kaldılar. Onları takip etmeyen Porsukî şehre girmek üzereyken, Haleb halkı dışarı çıkıp O'nu karşıladılar ve gelmesine sevindiler. Haleb şehri son derece kötü bir vaziyette bulunuyordu. Bunun üzerine Porsukî bu durumu düzeltmek için uğraşıp ve vaziyetin düzeltilmesine çalışmıştır. (*Zilhicce,H.518/Ocak-Şubat,M.1125*)⁵⁷⁰.

Aksungur el-Porsukî, Haleb şehrini Haçlılar tehlikesinden kurtararak, bu şehre Hâkim olduktan sonra, kendisini Haçlılar ile karşı karşıya bulup, onlarla mücadele için yeni hazırlıklar yapmış. Haçlılarda Aksunguru tehlikeli bulup, O, Musul ve Haleb hâkimi olarak ve Selçuklu Sultanı Mahmûd'un otoritesine dayanmak suretiyle, Kuzey Suriye Müslümanlarını hâkimiyeti altında sıkıca birleştirebilecek durumdaydı. Dımaşk hâkimi Tüğtekin ile Hımıs emîri Sammâmaddîn onun yüksek hâkimiyetini tanımışlardı⁵⁷¹.

Aksungur el-Porsukî, Haçlılarla yine mücadeleye girmek üzere harekete geçerek Haleb şehrinden çıkıp *Tell-Sultan*'a gitti. Burada Haçlılara karşı yeni bir ittifak için başladı, Hımıs emîri burada ona katılmıştı, daha sonra Hımat'a gidip burada da, Dımaşk emîri

⁵⁶⁷ **İbnü'l-Adîm**: Buğye, s. 130.

⁵⁶⁸ **İbnü'l-Adîm**: Buğye, s. 131, Zübde, c. II, s. 228; **S. Runciman**, a. g. e., c. II, s. 142.

⁵⁶⁹ **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 493.

⁵⁷⁰ **İbnü'l-Kalânîsî**: a. g. e., s. 212; **İbnü'l-Adîm**: Buğye, s.130 vd, Zübde, c. II, s. 228-230; **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 493; **el-'Azîmî**: a. g. e., s. 48; **H. Kayhan**: a. g. e., s. 104 vd.

⁵⁷¹ **S. Runciman**: a. g. e., c. II, s. 142 vd.

Tuğtekin O'na katılarak büyük bir ordu toplamıştı⁵⁷². Urfalı Mateos'e göre bu ordu 40 bin kişilikten ibaret olduğunu kaydetmektedir⁵⁷³. Aksungurbu ordu başına geçip Haçlılara bağlı olan kefertâb üzerine yürüdü, bu şehri kuşattıktan sonra Haçlılardan teslim almıştır. (3. *Reiülahir*, H.519/9. Mayıs, M.1125)⁵⁷⁴. Aksungur, Haçlılara karşı cihad hareketine devam ederek, bu kez Haleb şehrin kuzeyinde bulunan, Joscelin'in elindeki A'zâz kalesini kuşattı⁵⁷⁵. Aksungur kaleyi zaptetmek ve Haçlıların kuvvetini ayakaltına almak için bütün gayretini ortaya koydu. O, kaleye karşı on iki mancınık kurdu, ayrıca lağımlar açtırıp, şehrin iki burcunu yıktı, böylece şehri iyice sıkıştırmaya başladı⁵⁷⁶.

Aksungur'un faaliyetlerini takip eden Haçlı Kudüs Kralı Baudouin, Aksungur ve onunla müttefik olanı durdurmak için harekete geçmişti. Baudouin Antakya, Trablus ve Urfa'dan kuvvet toplayarak A'zaz'a doğru hareket etti⁵⁷⁷. İki ordu karşılaştınca, hemen Aksungur'a bağlı olan kuvvetler, Haçlı ordusuna kuşatıp, üç gün boyunca sıkıştırdılar ve aç kalınca, haçlıların hiçbir ümitleri kalmamış olup bu vaziyet içinde yalnız ölümü bekliyorlardı. Bu durumun bir çözümünü bulan Baudouin, ordusu ile geri çekilmeye başladı. Aksungur ve müttefik ordusu Baudouin takip ederken, savaş düzenleri bozuldu. Bunu gören Baudouin, aniden geri dönüp, peşindeki dağınık kuvvetleri püskürttükten sonra ana kuvvetlerle şiddetli bir savaşa başladı⁵⁷⁸. İki taraf çok çetin bir şekilde savaştılar. Her iki tarafta sabırla savaşı sürdürdü, sonunda müslümanlar ve Aksungur'un ordusu mağlup oldu ve her iki taraf büyük zayıatlar vererek, sonuç almadan geri çekildiler (16. *Rebûülahir*, H.519/ 21. Mayıs, M.1125)⁵⁷⁹.

⁵⁷² İbnü'l-Adîm: Zübde, c. II, s. 230 vd; H. D. Yıldız: Doğuştan, c. VII, s. 485.

⁵⁷³ Urfalı Mateos: a. g. e., s. 282.

⁵⁷⁴ İbnü'l-Esir: a. g. e., c. X, s. 497; İbnü'l-Adîm: Zübde, c. II, s. 231; İbnü'l-Verdi: a. g. e., c. II, s. 46; el-'Azimî: a. g. e., s. 49; S. Runciman: a. g. e., c. II, s. 143; H. D. Yıldız: Doğuştan, c. VII, s. 485; H. Kayhan: a. g. e., s. 105.

⁵⁷⁵ İbnü'l-Esir: a. g. e., c. X, s. 497; İbnü'l-Verdi: a. g. e., c. II, s. 46; el-'Azimî: a. g. e., s. 49. İbnü'l-Kalânîsî: (a. g. e., s. 210) bu olayı (H.517/M.1123) tarihinde zikir etmektedir zikar. İbnü'l-Adîm'de bu olayı (H.518/M.1124) tarihinde zikir ederek. O yine bu olayı (H.519/M.1125) yılında zikir etmektedir. Bkz: (Zübde, C. II, s. 216, 231).

⁵⁷⁶ Urfalı Mateos: a. g. e., s. 281.

⁵⁷⁷ Urfalı Mateos (a. g. e., s. 282) bu konuda mubalağa olarak Bauduin'nin topladığı kuvvet 1300 Haçlı ve 500 Ermeni, yani O'na göre Bauduin'in kuvveti 1800 süvari ve 4 bin piyadeden ibaret olduğunu kaydetmektedir. Fakat, S. Runciman (a. g. e., c. II, s.143) Bauduin'nin kuvveti 100 süvari ve 2 bin piyade olarak zikretmektedir.

⁵⁷⁸ Urfalı Mateos: a. g. e., s. 283; H. D. Yıldız: Doğuştan, c. VII, s. 486; H. Kayhan: a. g. e., s. 105.

⁵⁷⁹ İbnü'l-Esir: a. g. e., c. X, s. 497; İbnü'l-Adîm: Zübde, c. II, s. 231; S. Runciman: a. g. e., c.II, s. 143. Urfalı Mateos (a. g. e., s. 284) vermiş olduğu Müslümanların zayıat bakımından mubalağa etmişe benze-

Aksungun el-Porsukî mağlup olduktan sonra Haleb Şehrine döndü. Yoldayken onunla müttefik olan emîrlar ve askerler dağılıp kendi memleketlerine dönmüşlerdi. Haleb'e geri dönen Porsukî, Haçlılar ile ateşkes anlaşması yapmıştı. Porsukî daha sonra, Haleb'te yerine Vâli ve Nâib olarak emîr **Şarımüddîn Babık b. Tılmsan**'ı bırakarak, kendi vilayet olan Musul'a dönmüştü⁵⁸⁰.

Aksungur ile Haçlılar arasında ateşkes anlaşması onsekiz aydan sonra Haçlılar tarafından bozularak, Kudüs Kralı Baudouin, Dımaşk'a bağlı olan yerleri üzerine saldırıp sıkıştırdı. Bunun üzerine Dımaşk hâkimi emîr Tuğtekin onlara karşı savaşp, Haçlıları bölgeden uzaklaştırmaya başarılı olmuştur (*H.520/M.1126*)⁵⁸¹. Fakat Haçlılar Suriye bölgesinde Müslüman şehirleri karşı yine hareket geçip, bu kez Refeniye Kalesi üzerine yürüdüler. Refeniye Vâlisi Şemsülhevas yardım için, Dımaşk emîri Tuğtekin ve Musul emîri Aksungur el-Porsukî'ye başvurarak, bu sırada Haçlılar Müslümanlar yardımına erişmeden, süratli bir yürüyüşle Kale'ye saldırdıktan sonra burayı teslim almışlardı⁵⁸².

Haçlılar daha sonra Hımıs üzerine hareket ettiler. Bu sırada Musul hâkimi Aksungur el-Porsukî, Haçlılar ile yine cihad hareketi için asker ve ordu toplayarak, Suriye bölgesine hareket etmişti. Aksungur, Suriye bölgesinde *el-Nakra*'da karargah kurduktan sonra, Haçlıları Müslüman Şehir ve kalelerinden uzaklaştırmak için askerlerini göndermişti. Nitekim oğlu **İzzeddîn Mes'ûd**'u, Hımıs'a gönderip Haçlıları oradan uzaklaştırmaya muvaffak olmuştur. Daha sonra İzzeddîn Mas'ûd, Haleb'a babası Aksungur'un yanına dönmüştü (*Rebiülâhir, H.520/Haziran-Temmuz, M.1126*)⁵⁸³.

Aksungur el-Porsukî, Haçlıların elinde bulunan *Esârib* kalesini kuşattı. Fakat Haçlıların bu kale için yardıma gelmeleri üzerine, onlarla savaşmayarak geri çekildi ve yine Haleb'e döndü⁵⁸⁴. İbnü'l-Adîm'e göre Aksungur Esârib'i kuşattığı sırada Kudüs Kralı **Baudouin, Joscelin** ile birleşerek Aksungur'a karşı harekete geçmişlerdi. Aksungur'a elçi

mektedir. Nitekim O, Müslümanlardan 5 bin asker öldüğünü, bunlardoan 15 Emîr'de içine almaktadır. Fakat İbnü'l-Esîr (a. g. e., c. X, s. 497) bu konu hakkında Müslümanlar zayıatı binden fazla olduğunu zikrederek. İbnü'l-Adîm (Zübde, c. II, s. 231) de ikisinden farklı olarak hiçbir emîr veya ileri gelenlerden öldüğünü bahsetmemiş. O, Müslümanlardan bir grup şehit olduğunu zikir ederek yeterli buluyor.

⁵⁸⁰ İbnü'l-Adîm: Zübde, c. II, s. 231 vd; el-'Azimî: a. g. e., s. 49; S. Runciman: a. g. e., c. II, s. 143.

⁵⁸¹ İbnü'l-Kalânî: a. g. e., s. 212-214; S. Runciman: a. g. e., c. II, s. 143.

⁵⁸² İbnü'l-Adîm: Zübde, c. II, s. 232; el-'Azimî: a. g. e., s. 49; S. Runcimen: a. g. e., c. II, s. 144; H. D. Yıldız: Doğuştan, c. VII, s. 486.

⁵⁸³ İbnü'l-Adîm: Zübde, c. II, s. 232 vd.

göndererek, Daha önce Haçlılar tarafından zapt edilmiş *Refeniye* kalesini O'na ve Müslümanlara geri vermek, ayrıca aralarında yine eskisi gibi bir ateşkes anlaşması yapılması üzere, kaleden geri çekilmesini istediler. Aksungur bunun üzerine kale kuşatmasını bırakıp geri çekilmişti. Haçlılar verdikleri sözler üzerin durmayarak, Aksungur ile araları yine açılmıştı. Aksungur ,Dımaşk emîri Tuğtekin ile birleşerek haçlılar karşısına harekete geçip onlara bağlı yerleri sıkı bir taarruz etmiş ise de, fakat Tuğtekin'in bu sırada hastalanması faaliyetlerine mani olup, Haleb'e dönmüştü. (*Ceadiyülâhir,H.520/Ağustos,M.1120*)⁵⁸⁵.

8-) Emîr Aksungur el-Porsukî'nin Ölümü ve Musul'a Oğlu İzzeddîn Mes'ûd'un Atanması

Aksungur el Porsukî, Haleb ve yönetimini oğlu İzzeddîn Mes'ûd'a teslim etti. İzzeddîn Mes'ûd, Haleb halkına karşı iyi davranışlarda bulunup hayır işleri yapmakla uğraşmıştır. Porsukî ise oğlu Mes'ûd'u yerine vekil alarak Haleb'te bıraktıktan sonra Musul'a dönmüştü. (*Zülkade,H.520/Kâsım,M.1125*)⁵⁸⁶.

Aksungur el-Porsukî Musul'a dönünce, Cuma günü Musul'daki bir camide,⁵⁸⁷ Bâtnîler tarafından öldürülmüştü⁵⁸⁸. Aksungur halkla beraber Cuma namazı kılıyordu. O gece rüyasında birkaç köpeğin kendisine saldırdığını ve bunların birini öldürdüğünü, fakat geri kalan köpeklerin de kendisinden intikam aldığını gördü. Rüyasını adamlarına anlatınca onlar kendisine bir kaçgün evinde kalıp dışarı çıkmamasını tavsiye ettiler. Fakat O "Ben hiçbir şey için cumayı terk edemem" demiştir. Her zamanki gibi camiye gitti. Ön safta namaz kılıyordu. Aniden on küsur kişi üzerine saldırıp hançerlerle yaraladılar. Aksungur da onlardan üçünü yaraladı ise de, fakat kendisi yaralar nedeniyle ölmüştür (8 *Zülkade,H.529/25 Kâsım,M.1125*)⁵⁸⁹.

⁵⁸⁴ El-'Azimî: a. g. e., s. 50; H. Kayhan: a. g. e., s. 106.

⁵⁸⁵ İbnü'l-Adîm: Zübde, c. II, s. 233 vd.

⁵⁸⁶ İbnü'l-Adîm: Buğye, s. 134; el-'Azimî: a. g. e., s. 50.

⁵⁸⁷ İbnü'l-Adîm: Buğye, s. 133, göre bu Cami (el-'Atik) adıyla tanınmaktadır.

⁵⁸⁸ İbnü'l-Cevzî: a. g. e., c. X, s. 209; İbnü'l-'İbri: a. g. e., s. 202; ez-Zehebî: el-'İber, c. II, s. 413; İbn-Vâsıl: a. g. e., c. I, s. 31; Rızkullah el-Sayrafi: a. g. e., s. 169 vd; el-'Azimî: a. g. e., s. 202.

⁵⁸⁹ İbnü'l-Esir: a. g. e., c. X, s. 501; el-Bundârî: a. g. e., s. 137 vd.

İbnü'l-Adîm (Buğye, s. 133 vd, Zübde, c. II, s. 234 vd) bu olayı zikir ederek aynı bilgileri varmaktadır. Fakat O, Aksungur el-Porsukî'nin ölüm tarihini (9. Zilkada,H. 520/26. Kâsım, M. 1125) belirtmektedir.

İbnü'l-Kalânîsî bu olayı bahis ederek, Aksungur namaz sırasında, derviş kıyafetli kişiler onun yanında minbere yakın namaz kılıyorlardı. Aksungur bunlara dikkat etmeye- rek onların hançerle saldırısına uğradı, birkaç darbe vurarak onun girdiği dEmîr elbisesi nedeniyle etkili olmamıştı. Aksungur kılıcını çıkararak onlardan birisini öldürdü ise de, fakat onlardan biri arkadaşlarına bağırarak başına vurmasını istedi. Her ne kadar Aksungur'un arkadaşları ve koruyucuları O'na yetişti ise, fakat bu sırada Bâtnî tarafından vurularak hayatını kaybetmiştir⁵⁹⁰.

Aksungur el-Porsukî Türk asıllı bir Memlûk idi. Hayır sever bir emîr idi, ilim a- damlarını ve salih kişileri severdi. Adaletle hükümeder ve uygulardı. Beş vakit namazı vaktinde kılan emîrlerden idi. Geceleri de teheccüd namâzı kılardı. Halk onun ölümüne çok üzölmüşü⁵⁹¹. Aksungur, Irak'ı yıllarca yönetip büyük bir başarı elde etmişti. Daha sonra da Diyarü- Mudar'ı yönetti. Yönetimi altındaki memleketlerin başkenti Musul şehri olmuştu. Daha sonra O, Haleb ile birçok Suriye kentlerini yönetip, Haçlılara karşı cihad yapmıştı⁵⁹².

Aksungur el-Porsukî öldüröldüğünde oğlu İzzeddîn Mes'ûd babası tarafından Haleb şehrine tayin olmuştur. Haçlılar tarafından, Antakya hâkimi, İzzeddîn'e haber gön- dererek babasının öldüröldüğünü bildirmiştir. Buna dayanarak Haçlılar Müslümanlar'ın durumlarıyla ne kadar ilgilendikleri ve onlar hakkında bilgi toplamak için büyük çaba gös- terdikleri için babasının durumunu oğlundan daha önce duymasını açıklamaktadır⁵⁹³. İzzeddîn Mes'ûd bu haberi duyunca babasının veziri **el-Müeyyed Ebû- Ğallîb b.Abdü'l- hâlik b.Abdü'r-rezzâk**'ı Haleb'te vezir olarak atadı⁵⁹⁴. Ayrıca emîr Tuman'ı Haleb kale- sine Vâli olarak tayin etmiştir⁵⁹⁵.

İzzeddîn Mes'ûd, Haleb şehrinin işlerini yola koyunca Musul'a doğru hareket etti. (1. Zülhicce, H.520/18. Aralık, M.1126) tarihinde, Musul şehrine gerdi. Babasının oradaki adamlarına iyi davrandı. Emîrler ve askerler de kendisine itaat ettiler. İzzeddîn Mes'ûd,

⁵⁹⁰ İbnü'l-Kalânîsî: a. g. e., s. 214; İbn Tağri Berdi: a. g. e., c. V, s. 230.

⁵⁹¹ İbnü'l-Kalânîsî: a. g. e., s. 214; İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 501; İbnü'l-Adîm: Buğye, s. 132 vd;

İbnü'l-Verdî: a. g. e., c. II, s. 46; İbn-kesîr: a. g. e., c. XII, s. 195.

⁵⁹² İbnü'l-Adîm: Buğye, s. 134.

⁵⁹³ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 502; İbnü'l-'İbri: a. g. e., s. 202 vd; el-Kıs Süleyman Sâ'îğ el-Musulî; a. g. e., s. 162.

⁵⁹⁴ İbnü'l-Adîm, Zübde, c. II, s. 236.

⁵⁹⁵ İbnü'l-Adîm: Buğye, s. 135.

Musul'da işleri yoluna koyduktan sonra, Sultan Mahmûd'a haber gönderip babasının idâre ettiği Musul ve çevresinin Vâliliğine kendisini tayin etmesini istedi, Sultan Mahmûd'ta bu isteği kabul ederek, işlerin idâresini ona tevdi edip, Musul ve çevresini O'na verdi. Bunun üzerine askerlerinin sayısı çoğaldı ve babasının ülkesinde kimse O'na muhalefet etmemiştir⁵⁹⁶.

İzzeddîn Mes'ûd b.Aksungur Musul şehrine hâkim olarak babası Porsukî'nin siyâseti üzerine davranmış, cesur ve kahraman olduğu için babasının adamları vezir, katipler ve halk tarafından iyi karşılanarak büyük bir mevkiye sahip olup, Sultan tarafından atılan yerlere de uygun bir sistem içinde Hâkim olmuştur⁵⁹⁷. Fakat O, bu siyâset üzerine devam etmemiştir. Çünkü O'nun ilk işi olarak babasının öcünü almak için harekete geçip, Bâtînîlerin durumları araştırılmaya başladı. Bâtînîler üzerine bilgi toplamak için bir ayak-kabıcıyı çağırarak ona eğer itirafta bulunursan size ihsanda bulunmaya söz veririm demişti. Bunu kabul etmeyen ayakkabıcı ölüm tehdidiyle karşı gelmiş, fakat O, her ne kadar Bâtînîlerin Aksungur'u öldürmeye kalktığını itiraf ettiyse de, daha sonra işkence ile öldürülmüştü⁵⁹⁸.

İzzeddîn Mes'ûd, Bâtînîlerden babasının öcünü almak için onları takip etmeye başlamıştı. Nitekim Bâtînîler Suriye, özellikle Haleb bölgesinde faaliyetleri arttırmış. Üstelik Dımaşk'ta da etkisini ortaya koymuştu, buna dayanarak, Dımaşk hâkimi Tuğtekin ile veziri Ebû-Ali Tahir b. Saad el-Mudekani tarafından destekleyen Bâtînîler artık Dımaşk'a bağlı Banyas'a yerleşip ve Hâkim olmuşlardı (*Zülkade, H.520/Kâsım, M.1125*)⁵⁹⁹.

İzzeddîn Mes'ûd, Bâtînîler'in, Suriye ve Dımaşk'ta olduğunu haber alınca hemen harekete geçti. Askerlerini toplayıp Suriye'ye ve Dımaşk'ı ele geçirmek üzere hareket etti. İşe Rahb'e şehri ile başladı, Rahb'eye varıp karargah kurdu ve kaleyi kuşattı⁶⁰⁰. O, babası Aksungur'u öldüren Bâtînîler Hımat halkından olduğunu sanarak, Suriye halkından nefret ve intikâm almaya başlamıştı. Bunun üzerine daha önce babası gibi hayırsever, adil ve

⁵⁹⁶ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 508; el-Bundârî: a. g. e., s. 138; İbn-kesîr: a. g. e., c. XII, s. 195; El-Kıss Süleyman Sâ'îğ el-Musulî: a. g. e., s. 162.

⁵⁹⁷ İbnü'l-Kalânîsî: a. g. e., s. 214.

⁵⁹⁸ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 502; el-Bundârî: a. g. e., s. 138.

⁵⁹⁹ Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: İbnü'l-Kalânîsî: a. g. e., s. 215.

⁶⁰⁰ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 508.

yumuşak bir emîr olduğunu, ayrıca babası gibi Haçlılara karşı cihad etmek üzere, bunlardan vazgeçip başka bir yönetim kullanmak üzere değişmiştir⁶⁰¹.

İzzeddîn Mes'ûd Rahb'e şehrini kuşattığı sırada, Dımaşk Hâkimi Tıġtekin bunu haber alıp, ayrıca İzzeddîn Mes'ûd'un, Dımaşk üzerine yürümesini duyunca, hemen İzzeddîn'e karşı harekete geçmiştir. Öte yandan İzzeddîn hâkimiyeti altında olan Haleb Şehrini korumak ve savunmak için bir askerî kuvvet Haleb'e göndermişti. Fakat İzzeddîn tarafından tayin edilen Haleb Emîri Tuman, Onların şehre girmelerine mani oldu. Bunun üzerine, Haleb reisi **Fezâil b. Bedır**, Tuman'a karşı çıkarak, İzzeddîn'in gönderdiği kuvveti şehre aldı. Dolayısıyla Haleb halkı ve reisi ile Vâli arasında anlaşmazlık çıkmıştı. Bunun üzerine Haleb'e yeni Vâli olarak (*Kutluġ Aba=Hutluġ Aba*), İzzeddîn Mes'ûd'un bir tevkii ile gönderilmişti. Hutluġ Aba, Haleb'e geldiği zaman şehri kendisine teslim etmesi üzere tevkii, Tuman'a verdi. Fakat Tuman bunu kabul etmeyerek, İzzeddîn ile kendisi arasında belirlenen âlâmeti kapsamaması ve sadece yazı olmasını ileri sürdü, Hutuluġ Aba İzzeddîn'in yanına geri dönmek zorunda kalmıştır⁶⁰².

Bu sırada İzzeddîn Mes'ûd, Rahbe şehrini kuşatıyordu. Birkaç gün kuşatmadan sonra, şehir Hâkimi Hüseyin Karakuş, Mes'ûd'a haber göndererek aman istedi ve şehri O'na teslim etmek kararını bildirmişti. İzzeddîn Mes'ûd şehri teslim aldığı sırada ağır bir hastalığa yakalanarak vefat etti. Bunu öğrenen Rahbe hâkimi şehri teslim ettiği için çok pişman olmuştur. İzzeddîn Mes'ûd ölünce bir örtü üzerinde atılmış vaziyette bir süre kalıp defnedilmedi. Çünkü askerleri dağılarak birbirlerini yağma etmekle meşgul oldukları için O'nunla hiç ilgilenmediler, daha sonra defnedilmiştir (*Cemdiyülâhir, H.521/Aġustos, M.1127*)⁶⁰³.

İzzeddîn Mes'ûd, Musul hükmünü babası Aksungur el-Porsukî'den sonra almıştır. O'nun zamanında Müslümanlar karışık ir duruma düşmüşlerdi. Bunun sebebi de İzzeddîn Mes'ûd'un hükümlüğü yerleşerek, çok güçlü bir duruma geldiği zaman, babası gibi Haçlı tehlikesine karşı cihad hareketini devam ettirmedi. Fakat O, Müslüman ülkelerini, özellikle Suriye şehirlerini ele geçirmek için harekete geçmiştir. Bu yanlış siyâseti O'nun aleyhine

⁶⁰¹ İbnü'l-Kalânî: a. g. e., s. 216 vd; İbnü'l-Adîm: Zübde, c. II, s. 296.

⁶⁰² İbnü'l-Adîm: Buġye, s. 135 vd; Zübde, c. II, s. 236 vd; el-'Azîmî: a. g. e., s. 51.

⁶⁰³ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 508; İbnü'l-Adîm: Buġye, s. 136; Zübde, c. II, s. 236 vd; el-Kıs Süleyman Sâ'îġ el-Musulî: a. g. e., s. 162.

ve kendisi için çok zararlı olmuştur. Nitekim Rahbe'yi kuşattığı ve teslim aldığı sırada vefat etmiştir, bu arada en yakın dostları ondan vazgeçip bırakmışlardı, ayrıca askerleri çoğu dağılarak Dımaşk hâkimi Tuğtekin'e sığınmışlardı. Tuğtekin'de askerleri iy ikarşılayarak onlara ikramda bulunmuştu⁶⁰⁴.

Bu habere göre İzzeddîn Mes'ûd'un yakın dostları ve askerleri O'na karşı ne kadar sadık olduğunu göstermektedir.buna dayanarak bir görüşe göre İzzettin Rahbe'yi kuşatırken zehirlenmek suretiyle öldürülmüştür⁶⁰⁵. Ayrıca Haleb'te kendisi tarafından tayin eidlen emîr Tuman, Sultan Mahmûd'un, Hutluğ Aba adındaki memlûkü, İzzeddîn Mes'ûd'un bir tekviî ile Haleb'e yeni Vâli olarak geldiği zaman, Tuman O'nu bir bahane ile İzzeddîn Mes'ûd'a geri çevirmişti. Tuman O'na "İzzeddîn Mes'ûd ile kendisi arasında belirlenen bir parola (*alâmet*) var. Onu görmeden şehri teslim etmem" demişti. Fakat daha sonra yani İzzeddîn Mes'ûd vefat ederek, Tuman şehri yeni Vâli Hutluğu Aba'ya teslim etmiştir. Öyle anlaşıyor ki İzzeddîn Mes'ûd'un artık ne kadar sözü geçerli olduğu, öte yandan da emîr ve askerleri ondan çekilmeye ve nefret etmeye başlamışlardı⁶⁰⁶.

9-) İzzeddîn Mes'ûd b. el-Porsukî'den Sonra Musul'un Durumu

İzzeddîn Mes'ûd öldükten sonra yerine küçük kardeşi geçti. Fakat O, küçük yaşta olduğu için, bu sırada Musul'a, Aksungur'un memlûkü Cavlı hâkim olup ve bu çocuğun işlerini yönetmiştir⁶⁰⁷. Nitekim Aksungur el-Porsukî'nin yerine tayin edilen oğlu İzzeddîn Mes'ûd'da küçüktü ve işleri sevk ve idâre eden Cavlı idi. Şimdi de odur. Biraz aşağıda göreceğimiz gibi, bu ülkelerin, idâresine Selçuklu Hanedanına büyük bir sadakatle hizmet etmiş olan Aksungur'un yerine çocuklarının tayin edilmemesi için tek bahane onların sahip oldukları ülelerin Cavlı'nın nüfuzu altına düşmüş bulunmasıdır. Öyle anlaşıyor ki Selçuklu Devleti'ne karşı doğrudan doğruya sorumlu durumda olmayan bir ikinci şahsın nüfuz kazanmasından Selçuklu Hükümdarı Sultan Mahmûd endişe duymuştur⁶⁰⁸.

⁶⁰⁴ İbnü'l-Kalânîsî: a. g. e., s. 216 vd.

⁶⁰⁵ İbnü'l-Adîm: Zübde, c. II, s. 237; S. Runciman: a. g. e., c. II, s. 144.

⁶⁰⁶ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 513; İbnü'l-Adîm: Buğye, s. 136; el-'Azîmî: a. g. e., s. 51.

⁶⁰⁷ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 508; İbnü'l-Verdî: a. g. e., c. II, s. 47; İbn-Vâsıl: a. g. e., c. I, s. 31; el-Kıs Süleyman Sâ'îğ el-Musulî: a. g. e., s. 162 vd.

⁶⁰⁸ M. A. Köymen: a. g. e., c. II, s. 133.

Cavlı, Musul'un idâresine Hâkim olduktan sonra, Sultan Mahmûd'a elçi gönderip "Ülkenin yönetiminin Aksungur'un bu çocuğuna verilmesini istedi ve buna karşılık da sultana pek çok mal vermeyi vaad etmişti". Cavlı'nın bu amaçla Sultanın huzuruna gönderdiği elçiler **Kadı Bahaü'd-dîn Ebü-Hasan Ali b. eş-Şehrizûrî** ve Porsukî'nin emîr-i Hâcibi **Salahaddîn** ile emîr İmâdeddîn Zengî'nin Musul'daki nâibi olan **Nasîru'd-dîn Çakır** bir araya gelerek, Salahaddîn ne amaçla Sultanın huzuruna geldiklerini anlatıp sırlarını açıkladı. Nasîru'd-dîn Çakır, Cavlı'nın elçisinin fikirlerini değiştirmek için, onlara çok vilayet ve iktalar verilmesini tekeffül ederek, Musul Vâliliğinin İmâdeddîn Zengî'ye verilmesi üzeri onları ikna etti. Cavlı'nın elçisi bu öneriyi kabul ettikten sonra, Nasîrüddîn ile Salâhaddîn doğruca Sultan Mahmûd'un veziri **Şerefü'd-dîn Enüşîrvan b. Hâlid**'in sarayına giderek ona "sen de, Sultan da çok iyi bilirsiniz ki, Haçlılar el-Cezîre ve Suriye'de güçlendiler. Oradaki kuvvet ve şevketleri arttı. Bu bölgelerin büyük bir kısmını işgal ettiler. Aksungur el-Porsukî öldürüldükten sonra Haçlıların İslâm beldelerini ele geçirme hırsları daha da arttı. Bu oğlu ise henüz küçüktür. Kahraman, cesur ve yetenekli, ileri görüşlü ve tecrübeli bir kişi, Vâli tayin edilmeli ki, ülkeyi Haçlılara karşı savunsun, sınırları çevreyi himaye edebilsin" demişlerdi⁶⁰⁹.

Görünüyor ki Sultan Mahmûd, Musul ve çevresine Hâkim olan kişi küçük yaşta olduğu için endişe etmiştir. Çünkü O, Mezopotamya ve Suriye'de işleri Selçuklu Delveti namına sevk ve idâre edecek kuvvetli bir şahsiyeti bulmak meselesi ile karşı karşıya olup, bu bölgelerin siyâsî anarşiyi gidermeye, Haçlı devletlerinin bu sırada arzettiği tehlikeyi önlemeye, Selçuklu Devleti'nin mümesili olarak, Aksungur'un bu küçük oğlunun kâfi gelebileceği düşüncesi, bu bölgelerde Selçuklu hanedanına sadık kudretli bir şahsı tayin etmek istemiştir⁶¹⁰.

Bunun üzerine Nasîrü'd-dîn ile Salâhaddîn fikirlerini Sultanın veziri Enüşîrvan'a anlattıktan sonra, O da sözlerini Sultan Mahmûd'a arz etmişti. Sultan onların fikrini ve görüşlerini yerinde buldu, onları çağırıp Musul Vâliliğine kimin atanması uygun olduğunu danışarak, onlar aralarında imâdeddîn Zengî'nin de bulunduğu birkaç kişiden söz ettiler. Ayrıca onun adına sultanın hazinesine pek çok para vermeyi vaat ettiler. Sultan Mahmûd

⁶⁰⁹ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 509; İbn-Vâsıl: a. g. e., c. I, s. 31 vd; A. Sevim, E. Mergil: a. g. e., s. 239.

⁶¹⁰ M. A. Köymen: a. g. e., c. II, s. 132-134.

bu konuda onlarla aynı görüşte bulunmuştur⁶¹¹. Bunun üzerine Sultan Mahmûd, Musul Vâililiğine emîr İmâdeddîn Zengî'yi atamasına karar verip ve O'nu Musul hâkimi olarak tayin etmiştir⁶¹².

Sultan Mahmûd, İmâdeddîn Zengî'nin kabiliyetli bir emîr olduğun biliyordu. Bunun üzerine onu çağırıp Musul ve çevresinde bulunan bütün bölgeye Vâli olarak tayin etti ve buna ilgili mensur yazıldı. İmâdeddîn Zengî Vâililik menşuru ile birlikte Musul'a doğru yola çıktı. Zengî, Cavlı'nın kendisine muhalefet edeceğini hesaplayarak önce el-Bevâzici ele geçirip sonra Musul'a ilerledi. Cavlı onun yaklaştığını duyunca bütün askerlerini yanına alıp onu karşılamaya çıktı. Cavlı İmâdeddîn'i görünce itaatini arzetti. Böylece İmâdeddîn Musul'a girip ve oraya Hâkim olmuştur (*Ramazan,H.521/Eylül-Ekim,M.1127*)⁶¹³.

⁶¹¹ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 508 vd; A. Sevim, E. Merçil: a. g. e., s. 239; H. Kayhan: a. g. e., s. 107.

⁶¹² İbnü'l-Adîm: Buğye, s. 142; İbnü'l-İbri: a. g. e., s. 203; İbnü'l-Verdî: a. g. e., c. I, s. 47; Rızkülla el-Sadafî: a. g. e., s. 170; el-'Azimî: a. g. e., s. 51; A. Sevim, E. Merçil: a. g. e., s. 239.

⁶¹³ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 509 vd; İbnü'l-Verdî: a. g. e., c. II, s. 47; H. Kayhan: a. g. e., s. 108.

V. BÖLÜM

SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE MUSUL'DA MEDENİ VE KÜLTÜREL FAALİYETLER

Bilgilere göre Musul şehri Selçuklular döneminde medeniyet bakımından ileri adımlar atamamış, Selçuklular bu bakımdan faaliyetlerini bir tür yansıtamamışlardır. Bunun sebebi de bu dönemde bölgede siyâsî bakımdan karışık bir durum yaşanılmış, özellikle Selçuklulara bağlı olan Musul'un hükümdarları arasında açık bir şekilde anlaşmazlıklar yaşanmış ve savaşlar tüm bölgeyi etkilemiştir. Ayrıca Selçuklu Sultanları arasında çıkan anlaşmazlıklar Musul şehrinde etkilemiştir. Zira bu bölge coğrafi bakımdan stratejik öneme sahiptir. Buraya Hâkim olan Selçuklu emîrleri, Haçlılara karşı cihad hareketine geçerek büyük ve etkili bir rol oynamışlardır. Bu sebeplerden dolayı medeniyet faaliyetleri için yeterli bir şekilde fırsat bulunamamıştır.⁶¹⁴

Bunarağmen Musul şehrinde, Selçuklular döneminde medeniyet faaliyetlerini bazı kaynaklara dayanarak açıklayabiliriz. Nitekim bu şehirde medeniyet faaliyetleri Selçuklulardan önce mevcut olup, selçuklular döneminde de devam ettirilmıştır.

A. İDARİ YAPI VE ÖZELLİKLERİ

Musul Şehri Selçuklu döneminde önemli bir merkez olup, idârî bakımdan Selçuklu Sultanları tarafından büyük bir önem verilmiştir. Musul'da idârî teşkilâtın en yetkili görevlileri, *Nâib veya Vâli* adıyla zikir olmuştur. Nâib veya Vâli şehrin Hâkimi olarak sulta-

⁶¹⁴ El-Kıs Süleyman Sâ'îğ el-Musulî: a. g. e., s. 163-165; 'Amır Süleyman: a. g. e., s. 67 vd.

nın yetkisine sahip idi. İdârî ve askerî bakımdan sözleri geçerli olup, Amil, vezir, kadı ve diğer idârî görevliler de bunlar tarafından tayin etmekteydi.⁶¹⁵

Musul Hâkimi olan Nâib veya Vâli genel olarak , askerî veya büyük ve güçlü kabile (aile)nin başında bulunup bu göreve sahip olarak hükümdar olabiliyorlardı. Nitekim Musul Şehri Selçuklular döneminde Ukaylî kabilesi tarafından yönetiyordu. Zira bu Kabile'ye bağlı olan Musul hâkimi Kureyş b.Bedrân Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'e itaat etmiş ve tabi olmuştur. Kureyş b.Bedrân, Sultan Tuğrul Bey'in bir Nâibi veya Vâlisi olarak Musul ve Sahip olduğu diğer yerlerde onun adına hutbe okutmuştur. (H.446/M.1054).⁶¹⁶ Hutbe hükümlerlik âlâmeti olarak, Cuma namazı kılınan camilerde hatip tarafından okunurdu. Selçuklu hükümdarın adları hâkim oldukları veya ona bağlı olan bölgelerde, daima halifenin adından sonra hutbelerde zikir etmektedir.⁶¹⁷

Sultan Tuğrul Bey zamanında, her ne kadar, Musul şehrine bir Vâli veya Nâib olarak kardeşi İbrahim yınal atanmış ise de, daha sonra Musul idâresi Ukaylîler de kalarak yine Kureyş b.Bedrân bu görev için seçilmiştir (H.449-450/M.1057-1058).⁶¹⁸ Nitekim Sultan Alp Arslan zamanında da Musul'a hâkim olan Müslim b. Kureyş b.Bedrân el-Ukaylî, Abbâsî halifesine bağlı olup, Selçuklu sultanın bir Nâibi olarak Musul Şehrini yönetmiştir. Bunun üzerine Selçuklu Sultanı Alp Arslan, Musul ve sahip olduğu yerleri Müslim'e ikta etmişti. Ayrıca halife tarafından da kendisine hi'at verilmiştir.⁶¹⁹ Zira Ukaylîler Selçuklu Sultanın bir Nâibi olarak, Sultan Melikşah zamanında da Musul idâresinde bulunmakta idiler .⁶²⁰ Sultan Berkyatuk zamanında bir süre Musul İdâresi Ukaylîler'e bırakılmış, fakat daha sonra sultan tarafından butanın idâresine ve Selçukluların bir Nâibi olarak Emîr Kürboğa atanmıştır. Kürboğa Musul şehrine hâkim olmuş ve bu şehrin idâresini ele geçirmiştir. (H.489/M.1096).⁶²¹

Musul İdaresi, Selçuklu emîrleri tarafından Selçuklu sultanların bir Nâibi olarak y-

⁶¹⁵ El-Kalkaşandî: a. g. e., c. IV, s. 17.

⁶¹⁶ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. IX, s. 455.

⁶¹⁷ H. D. Yıldız: Doğuştan, c. VII , s. 186.

⁶¹⁸ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. IX, s. 477 vd, 484-492.

⁶¹⁹ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. IX, s. 60.

⁶²⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzî: a. g. e., s. 234, 238-240.

⁶²¹ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 214-217.

önetiliyordu. Emîr Kôrboğa'nın vefatından sonra Musul idâresi emîr Çökürmüş tarafından ele geçilmiştir (*H.495/M.1062*).⁶²² Emîr Çökürmüş Sultan Berkayaruk'a itaat ederek onun adına hutbe okutmuş, daha sonrada Sultan Muhammed Tapar'a itaat arz etmiştir. Onun bir Nâibi olarak Musul idâresini yönetmiştir. (*H.498/M.1065*).⁶²³

Sultan Muhammed Tapar Saltanatının ilk günlerinde Musul, Diyarbakır ve el-Cezîre'yi, emîrlerinden Çökürmüş'e ikata etmiş, Çökürmüş Sultana itaat, hizmetine hazır olmayı ve para göndermeyi vaat etmiştir. Fakat Çökürmüş Musul ve diğer yerlerin idâresine devam ederken, Sultana verdiği sözlerin hiç birini tutamamıştır. Sultana karşı hizmette ve para gönderme konusunda ağır davranmıştır. Bunun üzerine Sultan ona ait olan bütün yerleri, özellikle Musul'u elinden alıp, yerine Çavlı'yı atamıştır (*H.500/M.1067*).⁶²⁴ Çökürmüş bu karara razı olmadığı için bu iki emîr arasında Musul'un hâkimiyeti ve idâresi üzerine, mücadele ve savaş vukubulmuştur. Bunun bir sonucu olarak Musul İdâresi Türkiye Selçukluları Sultan I.Kılıç Arslan eline geçmiştir. Dolayısıyla Musul'da Sultan Muhammed Tapar adına okunan hutbe, Abbâsî halifesinden sonra I.Kılıç Arslan adına okunmuştur. Böylece Musul Şehrinin İdâresi Büyük Selçuklu yönetiminden çıkıp, Türkiye Selçuklu hâkimiyetine geçmiştir.⁶²⁵ Fakat bu durum çok fazla devam etmemiştir. Çünkü Sultan Muhammed Tapar tarafından Musul'a bir Nâib olarak tayin edilen Çavlı, daha sonra şehri ve idâresini ele geçirmiştir. Böylece Musul şehri ve idâresi yine büyük Selçukluların hâkimiyetine dönerek, hutbe yeniden Sultan Muhammed Tapar adına okutulmuştur. (*H.500/M.1067*).⁶²⁶

Emîr Çavlı, Selçuklu Sultanın bir Nâibi olarak Musul idâresini ele aldı ise de Sultan'a karşı itaat konusunda bazı davranışlarda bulundu. Sultan'a karşı itaat konusunda bazı yanlışlıklarda bulundu. Sultan'a ve hazinesine hiç para göndermemişti. Ayrıca Sultan, ondan Sadaka b.Dübeys'e karşı kendisi ve askerleriyle beraber gelmesini istemiştir. Fakat Çavlı Sultanın emrini yerine getirmemiş. Bunun üzerine Sultan, Musul ve elindeki belde-

⁶²² İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 279 vd.

⁶²³ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 310 vd; Müneccimbaşı: a. g. e., s. 98.

⁶²⁴ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 336; A. Özaydın: a. g. e., s. 51.

⁶²⁵ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 342 vd; A. Sevim, E. Merçil: a. g. e., s. 179.

⁶²⁶ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 344 vd; O. Turan: Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 149; A. Özaydın: a. g. e., s. 63.

leri Çavlı'dan geri alıp, yerine Musul'a yeni vli ve Nâib olarak Emîr Mevdûd'u atamıştır. (H.502/M.1108).⁶²⁷ Söz konusu Sultan Muhammed Tapar zamanında Musul'a Vâli ve Nâib olarak tayin edilen emîrler, Musul şehrinin idâresinden başka onlara önemli bir görev daha verilmiştir. Oda Haçlılara karşı cihad etmektir. Selçukluların Nâibi olan emîr Mevdûd, Haçlılara karşı cihad ederken Dımaşk'ta öldürülmüştür (H.507/M.1113).⁶²⁸ Sultan Muhammed Tapar Haçlılar ile cihad davasından ve onlara karşı mücadele etmekten vaz geçmiyerek, emîr Mevdûd'tan sonra Musul'a Selçukluların yeni Vâlisi olarak Aksungur el-porsukî'yi atarak. Onu Haçlılara karşı cihad hareketine memur etmiştir. (H.508/M.1114).⁶²⁹ Daha sonra aynı şekilde emîr Cüyûş Bey'i Musul'a Nâib olarak ve haçlılara karşı cihad için görevlendirmiştir. (H.509/M.1115).⁶³⁰

Sultan Muhammed Tapar zamanında Musul idârî teşkilâtına bağlı olarak yeni bir sistem uygulanmıştır o da *atabey* sistemi olup, bu sistem Sultan Mahmûd zamanında da devam etmiştir. Bu sisteme göre, Yani Musul şehrine Selçuklu sultanı tarafından Vâli veya bir Nâib tayin edildikten sonra yanına bir Selçuklu hanedan mensubu gönderilmişlerdir.

Atabeg kelimesi "*Emîr-baba*" manasına gelir, ilk defa bu unvan Sultan Melikşah b.Alp Arslan'ın veziri Nizâmü'l-Mülk tarafından kullanmıştır. Melikşah (H.465/M.1072) yılında, Ülkenin idâresini veziri Nizâmü'l-Mülk'e bıraktığını açıklarken, ona "atabeg" başta olmak üzere bazı ünvanlar vermiştir. Bu Kelime "yaşlı Emîr" ve "Emîr ata" manalarına gelir. Yani yaşça en büyük emîrin karşılığıdır. Bu kişi adet olarak saltanat Nâibinden sonra, emîrlerin en yaşlısı olmalıdır.⁶³¹ Ayrıca bu unvan Türkçe bir kelime olan Ata-beg "*Emîrin mürebbsi*" manasındadır. Çünkü "Ata" mürebbi, "beg" ise Emîr karşılığıdır.⁶³²

Atabeg unvanı, daha sonra sultan çocuklarının terbiyesi ile uğraşan ve gönderildikleri eyaletleri onların adına idâre eden kişilere verilmiştir. Atabagler, genellikle sultan-

⁶²⁷ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 366 vd; Müneccimbaş: a. g. e., s. 105.

⁶²⁸ İbnü'l-Kalânîsî: a. g. e., s. 187; İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 396.

⁶²⁹ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 399.

⁶³⁰ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 409.

⁶³¹ El-kalkaşandî: a. g. e., c. IV, s. 18; Tâmarâ Rays: a. g. e., s. 100; Hasan İbrahim Hasan: a. g. e., c. V, s. 84.

⁶³² İbn-Hallikân: a. g. e., c. I, s. 365; el-Kalkaşandî: a. g. e., c. IV, s. 18.

ların memlukları arasından titizlikle seçilmiş, itimada lâıyk askerî ve idârî kabiliyeti haiz olan seçkin kişilerdir. Bu kişinin görevi, idârede genç şehzadeye yardımcı olmak ve onu devlet işlerinde eğitmektir. Her atabeg, yanındaki selçuklu hanedan mensubunu olarak, fırsat bulduğu zamanlarda O'nun sultanlığını ilân edebilmek için uğraşmıştır.⁶³³

Bu sebeplerden dolayı Selçuklu Sultanları, çocuklarının terbiyesi ve onları idârî ve askerî bakımından yetiştirmek üzere Musul'a tayin edilen Vâli veya Nâibler bu maksat için görevlendirmişlerdir.

Yukarda anlattığımız üzere Selçuklular döneminde özellikle Sultan Muhammed Tapar zamanında, Musul'a tayin edilen emîrlerden ilk olarak Mevdûd atabeg olmuştur. Sultan, emîr Mevdûd'u Haçlılara karşı cihad için görevlendirdiği sırada, oğlu Mes'ûd'u da onunla beraber Musul'a göndermişti. Yani Sultan emîr Mevdûd'u oğluna atabeg olarak tayin etmişti. (H.505/M.1111).⁶³⁴ Emîr Mevdûd Haçlılara karşı mücadele ederek, Dimaşk'ta öldürülmüştür. Sultan Muhammed Tapar, emîr Mevdûd'un ölümünü haber alınca, emîr Aksungur el-Porsukî'yi, Musul ve civarına Vâli tayin edip, onu Haçlılara karşı cihad için görevlendirmiştir. Ayrıca Sultan Oğlu Melik Mes'ûd'u da Aksungur ile beraber Musul'a göndermiştir. (H.508/M.1114).⁶³⁵ Daha sonra Sultan, Aksungur el-Porsukî'yi, Musul ve elindeki diğer yerlerin idâresinden azil ederek yerine emîr Cüyûş Bey'i atamıştır. Aynı şekilde emîr Cüyûş Bey'i oğlu Melik Mes'ûd'a atabeg tayin etmiştir. (H.509/M.1115).⁶³⁶

Sultan Muhammed Tapar vefat edince oğlu Mahmûd büyük Selçuklu idâresine geçmişti (H.512/M.1118).⁶³⁷ Bu sırada Sultan Mahmûd'un kardeşi olan Melik Mes'ûd, atabegi olan Ay-aba Cüyûş Bey ile beraber Musul'un yönetiminde bulunuyordu. Atabeg Cüyûş Bey, Melik Mes'ûd'u kardeşi Sultan Mahmûd'a karşı ve Selçuk saltanatını ele geçirmek için harekete teşvik etmişti. Bunun üzerine Melik Mes'ûd ve atabegi Cüyûş Bey harekete geçerek Musul'dan çıkıp Bağdat'a yöneldiler. Fakat bu harekette başarılı olama-

⁶³³ H. D. Yıldız: Doğuştan, c. VII, s. 199; Hasan İbrahim Hasan: a. g. e., c. V, s. 83 vd.

⁶³⁴ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 387; İbn-Hallikân: a. g. e., c. V, s. 200; es-Sefedî: a. g. e., c. XXV, s. 514.

⁶³⁵ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 395-399; İbn-Hallikân: a. g. e., c. V, s. 200; İbn-Vâsıl: a. g. e., c. I, s. 29; es-Sefedî: a. g. e., c. XXV, s. 514.

⁶³⁶ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 409; İbn-Hallikân: a. g. e., c. V, s. 200; İbn-Vâsıl: a. g. e., c. I, s. 29; es-Sefedî: a. g. e., c. XXV, s. 514.

dılar. Çünkü Sultan Mahmûd ile kardeşi arasında barış yapıldı. Bu barışın bir sonucu olarak Sultan Mahmûd Kardeşi Melik Mes'ûd ve atabegi Cüyûş Bey'i af edip, ikisin ikta olan Musul şehrine ilaveten Azerbaycan'ı da eklemiştir (*H.512/M.1118*).⁶³⁸

Her ne kadar Melik Mes'un ve atabegi olan Cüyûş Bey Selçuklu Saltanatını ele geçirmek maksadıyla yine harekete geçmiş ise de bu kez iki kardeş arasında Savaş vuku bulmuş, ve savaşta Melik Mes'ûd ile atabegi mağlup olmuştu. Bunarağmen Sultan Mahmûd kardeşini yine affederek, Musul ve elindeki yerleri onun hâkimiyetinde bırakmıştır. (*H.514/M.1120*).⁶³⁹

Sultan Mahmûd Kardeşi Melik Mes'ûd ve atabegi Cüyûş Bey'i Musul ve Azarbeycan idâresinde bıraktı ise de daha sonra kardeşinin ona karşı bir yeni isyan hareketinde bulunmamasına mani olmak için, Melik Mes'ûd'u, Musul ve elindeki yerlerden azl edip, yerine emîr Aksungur el-Porsukî'yi tayin etmiştir (*H.515/M.1121*).⁶⁴⁰ Sultan, Aksungur'u Musul'a tayin ettiği sırada küçük oğlu Alp Arslan'ı, annesiyle beraber yanına göndermiş, Aksungur ikisini alıp Musul'a gelmişti. Yani Sultan, Emîr Aksungur'u oğluna atabeg olarak tayin etmiştir (*H.518/M.1124*).⁶⁴¹

Görülüyor ki Musul Emîri olan Aksungur el-Porsukî, oğlu İzzeddîn Mes'ûd'a memluku olan Çavlı'yı tayin etmiştir. Emîr Aksungur öldükten sonra oğlu İzzeddîn Mes'ûd Musul hâkimi olmuştur. Fakat idâre, atabegi olan Çavlı tarafından yönetiliyordu. İzzeddîn Mes'ûd vefat edince, yerine küçük kardeşi geçmiştir. Bu sırada Çavlı aynı şekilde onun küçük olduğu için idâresini yönetmekte idi. Fakat Sultana bir elçi göndererek, küçük yaştaki bu emîrin Musul'a resmi Vâli olarak tayin edilmesini istediysede Sultan tarafından bu isteği kabul edilmemiştir.⁶⁴²

Selçuklularda, Musul şehrinde *Vâli* veya *Nâib* idâresinin başında , en yüksek yere sahip olmuşa da onun yanında Musul İdâre teşkîlâtı ve işleriyle ilgilenen bazı görevlerde

⁶³⁷ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 424.

⁶³⁸ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 428-430.

⁶³⁹ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 446-448; el-Bundârî: a. g. e., s. 126 vd; es-Sefedî : a. g. e., c. XXV, s. 514 vd.

⁶⁴⁰ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 465; H. Kayhan: a. g. e., s. 72.

⁶⁴¹ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 491 vd; A. Sevim, E. Merçil: a. g. e., s. 237.

⁶⁴² İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 508; İbn-Vâsıl: a. g. e., c. I, s. 31; M. A. Köymen: a. g. e., c. II, s. 133.

mevcut olmuştur. İbnü'l-Esîr'in rivayetine göre Musul'un idârî teşkilâtına bağlı olan Vâ-liden sonra şehrin reisi (*şeyh*) vardır. Emîr Kureyş b.Bedrân el-Ukaylî zamanında Musul şehrin reisi olan Şeyh, **Ebû'l-Akarib** adı ile zikir etmektedir (*H. 483/M.1090*).⁶⁴³

I. Kılıç Arslan Musul şehrini zapt ettiği sırada şehrin idâresini düzeltmek için bir takım işler yaptırmıştır. Şehrin reisliğine önem vererek **Ebû'l-Berekât Muhammed b. Muhammed b. Hamisi**'yi tayin etmiştir (*H.500/M.1106*).⁶⁴⁴

Musul şehrin idârî teşkilâtında dikkata çeken bir diğer önemli görev olarak şüphesiz vezirlik makamıdır. *Vezir*, devletin askerî ve idârî işlerini yürütmektedir, yani devletin bütün işlerinden sorumludur. Ayrıca bu göreve atanan kişinin çok yetenekli ve bir ilim adamı olması gerekmektedir.⁶⁴⁵

Vezirlik görevine Musul'a Hâkim olan Ukaylîler zamanından beri idârî bakımdan önem verilmişti. Nitekim Ukaylî emîri Kırvaş b.Mukallîd el-Ukaylî zamanında bu görevde, **Ebû'l-Kâsım el-Hüseyn b.Ali b.el-Hüseyn el-Mağrib**'i (*öl.H.418/M.1027*) bulunmakta idi.⁶⁴⁶

Selçuklular döneminde de Musul'a Hâkim olan Emîrlere tarafından, vezirlik görevine önem verilmiştir. İbnü'l-Adîm'in rivayetine göre Sultan Melikşah zamanında, Musul ve el-Cezîre'nin ,Nazırı yani veziri olan **Huzeyl b.Muhammed** bu görevde bulunuyordu.⁶⁴⁷ Ayrıca bu dönemde vezir mali işlerine de bakmakta idi, devlete vergi ve haraç toplamaya görevlendirilmişti.⁶⁴⁸ Nitekim Musul Hâkimi Şerefü'd-devle Müslim b. Kureyş el-Ukaylî, Haleb şehrini zapt etmişti, daha sonra kardeşi **Ali b. Kureyş**'i buraya Nâib olarak bıraktıktan sonra Musul'a dönmüştür. Bu sırada veziri olan **Ebû'l-'Iz b. Sadaka el-Bağdadî**'i Haleb'e gelip, buradan vergi ve para toplamaya başlamıştı. Üstelik bu şehrin vergi ve haracını da arttırmıştır. (*H.474/M.1081*).⁶⁴⁹ Buna rağmen Müslim b. Kureyş'in

⁶⁴³ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 162.

⁶⁴⁴ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c X, s. 343; O. Turan: Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 108-109.

⁶⁴⁵ İbn-Haldûn: el-Mukaddime, Beyrut, 1992, s. 249; el-Kalkaşandî: a. g. e., c.IV, s. 28 vd; H. D. Yıldız: Doğuştan, c.VII, s. 198.

⁶⁴⁶ El-Fârkî: a. g. e., s. 128 vd; İbn-Hallikân :a. g. e. , c. II, s.172-177; es-Sefedî : a. g. e., c.XII, s. 442; ez-Zirikli: el-A'lâm, Beyrut, 154, c. II, s. 266.

⁶⁴⁷ İbnü'l-Adîm: Buğye, s. 103.

⁶⁴⁸ İbn-Haldûn: a. g. e., s. 258; el-Kalkaşandî: a. g. e., c. IV, s. 29.

⁶⁴⁹ İbnü'l-Adîm: Zübde, c. II , s. 75.

veziri olan Ebû'l-'İz, Haleb şehrinde mali bakımdan çok ağır bir siyâset uygulamıştı. Bu sebeple Şerefü'd-devle onu görevinden azıl edip, yerine İbn'l-Halzun'u atamıştır (H.478/M.1085).⁶⁵⁰

Melik Mes'ûd b. Sultan Muhammed Tapar, atabegi Ay-aba Cüyûş Bey Musul'un idâresini yönetiyorlardı. Melik Mes'ûd kendisine idârede yardımcı olarak **Fahrü'l-mülk Ebû-Ali b.'Ammâr**'ı vezir olarak tayin etmiştir.⁶⁵¹

Musul şehri idâresinde büyü bir rolü alan Vezir, *Tuğrâ* İşlerinin de bakmakta idi. *Tuğrâ* veya İnşa Dîvânı hükümdarların kendi ülkelerindeki eyaletler ve dış devletlerle olan haberleşmeyi sağlar, berat, nişan, menşur ve tayinlere ait vesikaları verirdi. Dîvânın reisine Sahibi *Tuğrâ* ve inşa veya Sadece *Tuğrâ*'î denilirdi.⁶⁵² Melik Mes'ûd (H.513/M.1119) tarihinde veziri olan Trablus Hâkimi Ebû-Ali b. Ammâr'ı azıl etmiş. Onun yerine **Ebu'l-Müeyyed Muhammed b.İsmâ'il**'i atamıştır.⁶⁵³ Ebû'l-Müeyyed Muhammed b.İsmâ'il, Melik Mes'ûd'un, *Tuğrâ*sını çekmekle görevliydi. Güzel yazı yazar ve şiir söylerdi Ayrıca Melik Mes'ûd ile kardeşi Sultan Mahmûd arasında çıkan Saltanat mücadelesinde büyük rolü olmuştur. İki kardeş arasında çıkan savaşta Melik Mes'ûd mağlup olmuştur. Bu savaşta Ebû'l-Müeyyed esir alınmış, daha sonra da Sultan Mahmûd onun öldürmesini emretmiştir (H.514/M.1120).⁶⁵⁴

Tuğrâ hükümdar alameti kabul edilir *Tevki*'ye bağlıdır. *Tevki* Arapça kökenli bir kelimedir ve bir şeyi vaki ettirme, tesir ve icra etme gibi manalara gelmektedir. İslâm devletlerinde hükümdarın kararı, bunun yazılı sureti, tayin beratı, hükümdarlara mahsus alamet *Tuğrâ*, ferman manalarında ve nihayet mühür müteradifi (karışık) olarak da kullanılmıştır.⁶⁵⁵ Musul'a Hâkim olan İzzeddîn Mes'ûd b. Aksungur el-Porsukî'nin özel bir *Tevki*'yi vardır. İzzeddîn Mes'ûd'un *tevki* alameti *geyik-Ceylan (gazal)* resmi olmuştur. Çün-

⁶⁵⁰ İbnü'l-Adîm: Zübde, c. II, s. 90.

⁶⁵¹ İbnü'l-Esir: a. g. e., c. X, s. 428.

⁶⁵² İbn-Haldûn: a. g. e., s. 278 vd; H. D. Yıldız: Doğuştan: c. VII, s. 197.

⁶⁵³ İbnü'l-Esir: a. g. e., c. X, s. 446; İbnü'l-Adîm: Buğye, s. 102.

⁶⁵⁴ İbnü'l-Adîm: Buğye, s. 102; İbn-Hallikân: a. g. e., c. II, s. 189 vd; es-Sefedî : a. g. e., c. XII, s. 431 vd; ez-Zehbî: el-'İber, c. II, s. 403.

⁶⁵⁵ İbn-Haldûn: a. g. e., s. 279; Tâmarâ Rays: a. g. e., s. 155 vd; H. D. Yıldız: Doğuştan, c.VII, s. 189.

kü İzzeddîn Mes'ûd büyük zekası yanında, nakış ve resim yapanların en iyilerinden biri idi.⁶⁵⁶

Musul şehrinde, idârî teşkilâta bağlı olan ve dikketi çeken vezirden sonra *kadı* görevi bulunmaktaydı. Kadı İslâmın şeri'at hükümlerini ve kur'an-ı kerim'deki genel hususları uygulamaktaydı. Ayrıca halkın anlaşmazlıklarını gidermek ve çözmek, Kadıların önemli görevleri kabul edilmiş ve Kadılık dînî görevliler arasında en yüksek ve değerli görev olmuştur.⁶⁵⁷

Musul şehrinde bu göreve, Selçuklular döneminde çok önem verilmiştir. Nitekim bu göreve atanan kişiler İlmî özellikle İslâm şeri'atında bilgi sahibi olmuşlardır. Bunlara örnek verilebilir, Ebû-Ahmed el-Kâsım b.el-Muzaffer b.Ali b.el-Kâsım eş-Şehrizûrî (öl,H.489/M.1096).⁶⁵⁸ Kadı Muhammed b.Ali b.Ved'ân, Ebû-Nâsır el-Musul'î (öl,H.494/M.1101).⁶⁵⁹

Kadıların görevi dînî ve idârî bakımından Musul şehrinde çok rolü olmuştur. Zira bazı kadıların Musul'un siyâsî kaderinde de rolleri olmuştur . Sultan Muhammed Tapar Musul idâresini emîr Çökürmüş'ten alarak, onun yerine emîr Çavlı'yı atamış. Fakat Çökürmüş buna razı almayarak Çavlı ile savaş tutuşmuştur. Bu savaş'ta Çökürmüş mağlup olup, esir alınmış ve daha sonra vefat etmiştir. Bu sırada Musul şehri Çavlı'ya karşı durup ona teslim olmaz. Çavlı, şehri kuşattığı sırada, Musul kadısı olan **Ebû'l-Kâsım b. Ved'ân** ona haber gönderip bir anlaşma yapar. Bu anlaşmaya göre Musul Şehri Çavlı'ya teslim edilecektir. Buna karşı kadı Ebû'l-Kâsım b. Ved'ân'ın düşmanı olarak ve bu sırada Çavlı yanında bulunan **Ebû-Talib b. Küseyrat**'ın öldürülmesine karar verilir. Fakat Musul şehrinde bulunan Türkler bunu haber alınca, isyan edip kadı Ebû'l-Kâsım b. Ved'an'ı öldürmüşlerdir.(H.500/M.1106).⁶⁶⁰

Şüphesiz, Musul'a kadılık görevine atanan kişiler, bu şehrin Hâkimi tarafından tayin edilirdi. Nitekim I. Kılıç Arsan, Musul şehrine Hâkim olduğu sırada idârî bakımdan

⁶⁵⁶ İbnü'l-Esri: a. g. e., c. X, s. 513; İbnü'l-Adîm: Buğye, s. 136.

⁶⁵⁷ El-Kalkaşandî: a. g. e., c. IV, s. 35.

⁶⁵⁸ İbn-Hallikân: a. g. e., c. IV, s. 68 vd; es-Sefedî : a. g. e., c. XXIV, s. 169.

⁶⁵⁹ İbnü'l-Esir: a. g. e., c. X, s.268; ez-Zirikli: a. g. e., c. VII. s. 163.

⁶⁶⁰ İbnü'l-Esir: a. g. e., c. X, s. 268; ez-Zirikli: a. g. e., c. VII, s. 169.

kadılık görevine Ebû-Muhammed Abdullah b.el- Kâsım b. eş-Şehrizûrî'yi tayin etmiştir (H.500/M.1106).⁶⁶¹ İbn-Hallikân, Kadı Ebû-Muhammed Abdullah b. el-Kâsım eş-Şehrizûrî'den bahsederken, O'nun Bağdat'ta İlmî tahsilini aldıktan sonra Musul'a dönüp, kadılık görevine atandığını bildirmektedir.Eş-Şehrizûrî daha sonra Musul'da vefat etmiştir (H.511/M.1117).⁶⁶² Her ne kadar I. Kılıç Arslan tarafından Ebû-Muhammed Abdullah b. el-Kâsım eş-Şehrizûrî Musul Kadılığına atanmış ise de görünüyor ki bir yıl sonra Musul'a Hâkim olan emîr Çavlı onu azledip yerine kadı Sedid Ebû-Bekir Muhammed b.el-Hasan b.Ebû-Hâlid'ı atamıştır (H.501/M.1107).⁶⁶³

Musul şehrin idârî teşkilâtına ve kadılık görevine bağlı olarak, *Mezâlim mahkemesidir*. Bu mahkemenin kuruluşunun asıl amacı, makam ve nüfuz sâhiplerinin zulüm ve adaletsizliklerini durdurmaktır. Bu nedenle, Mezâlim mahkemesi kadılığı, son derece muttaki, üstün karakterli kişilere tevdi edilirdi. Bu şahıs “Kadı'l-mezâlim” ünvanıyla bilmüyordu.Melâzim mahkemesine ait “*Divânû'l-mezâlim*” adını taşıyan özel bir Dîvân kurulmuştur. Bu Dîvânın başkanına “*Sahibu'l-mezâlim*” ünvanı verilirdi ki, onun otorite ve yetkisi, normal kadının otorite ve yetkisinden çok daha geniştir. Ayrıca mezâlim mahkemesi genel olarak Camide akdedilirdi.⁶⁶⁴

Şüphesiz bu görev Musul'da Selçuklulardan önce de bulunuyordu. Bu görev Selçuklular döneminde de devam etmiştir. Selçuklular döneminde Musul'a Hâkim olan Aksungur el-Porsukî, dîndar ve adil bir Emîridi. Musul idâresine adalet bakımından çok önem vermiş, Özellikle Kadılık görevine ve İbnü'l-Adîm'in rivayet ettiğine göre mezâlim mahkemesinde önem vererek, bu sırada Musul'da kadılık ve mezâlim mahkemesinin başında bulunan, kadı Murtaza b. eş-Şehrizûrî'ye bazı tavsiyelerde bulunmuştur. Bu mahkemede kadının, insanlara eşit bir şekilde davranması ve yüksek seviyeli insanların, rütbe, derece ve makam sahiplerinin kadı tarafından hürmet ve saygı görmemelerini istemiştir. Aksungur el-Porsukî, bu tavsiyelerin kendisi üzerinde uygulanmasında belirtmiştir.⁶⁶⁵

⁶⁶¹ İbnü'l-Esir: a. g. e., c. X, s. 324-343; O. Turan: a. g. e., s. 108.

⁶⁶² İbn-Hallikân: a. g. e., c. III, s. 49-52.

⁶⁶³ El-'Azimî: a. g. e., s. 36.

⁶⁶⁴ Hasan İbrahim Hasan: a. g. e., c.VI, s. 43.

⁶⁶⁵ İbnü'l-Adîm: Buğye, s. 132 vd; es-Sefedî : a. g. e., c. IX, s. 310.

Ayrıca Musul şehrinin idârî teşkilâtına bağlı olan başka görevlerde bulunuyordu. Hükümet işlerini yürüten ve *sahib-i Berîd* yani post Dîvânına bağlı olan ve ülkenin vilayetlerinde bulunan sahib-i Haber diye adlandırılan memurlar da vardır. Nitekim Sultan Melikşah zamanında Musul'a Hâkim olan Şerefü'd-devle Müslim b. Kureyş, el-Ukaylî, el-Cezîre yöresindeki *Diyar-Rabia ve Diyar-Mudar*, Musul ve Haleb bölgelerini yönetiyordu. Her yerde istihbarat işleriyle uğraşan görevli bir memur'u vardı ve bu memur Sahib-i Haber adı ile tanınmakta idi.⁶⁶⁶

Ayrıca dikkati çeken bir başka idârî görev olarak *Hâcib*'i görüyoruz. Hâcib, hükümdarla Devlet İşleri ve hükümet adamları arasında vasıta olan kişidir. Büyük Selçuklularda, hâciblerin reisine çeşitli adlar verilmiştir. Bunlara, Emîr Hâcib veya Hâcib-i Kebîr denilirdi. Hâcibler Hükümdarın güvenini kazanmış itimat edilir kişilerdi.⁶⁶⁷

Musul Hâkimi Aksungur el-Porsukî zamanında bu göreve yani *Emîr-i Hâcib* olarak Salahaddîn Muhammed atanmıştır. Nitekim oğlu İzzeddîn Mes'ûd b. Aksungur el-Porsukî zamanında da bu görev devam etmiştir. Daha sonra İzzeddîn Mes'ûd vefat edince kardeşi küçük olmasına rağmen Musul Hâkim olmuştur. Ülkey'i Aksungur'un Çavlı adındaki memlûkü idâre ediyordu. Çavlı, Sultan tarafından bu küçük emîri Musul'a Hâkim yapmak istemiştir. Bunun üzerine Sultan elçiler gönderir ve bu elçiler içinde Emîr-i Hâcib Salahaddîn Muhammed'de yer alıyordu. Her ne kadar bu iş için Sultanın huzuruna gitmiş ise de daha sonra İmâdeddîn Zengî'nin Musul'a Hâkim olmasında rolü olmuştur.⁶⁶⁸

Musul'un idârî kurumlarına bağlı olan istifa görevi de bulunmakta idi. *İstifa* görevi, bir Dîvâna bağlıdır ve devletin mali bakımdan büyük idârî görevlerden birisidir. Bu görevli devletin bütün mali işlerini gözleyerek, devlet hazinesine gelen malların kaynağı ve bu malları nasıl harcamasın gerektiğinden sorumludur.⁶⁶⁹ Bu göreve bağlı olan *Dîvânu'l-Mansıbı'l-Müstevfi* veya *sahib-i Dîvân-ı istifa* denilirdi. Amid adı verilen ve

⁶⁶⁶ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 130; se-Sefedi : a. g. e., c. XXV, s. 575.

⁶⁶⁷ H. D. Yıldız: a. g. e., c. VII, s. 194.

⁶⁶⁸ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 508 vd; İbn-Hallikân : a. g. e., c. I, s. 418.

⁶⁶⁹ El-Kalkaşandî: a. g. e., c. IV, s. 29 vd.

ülkenin çeşitli yerlerinde vergi toplayan tahsildarlar bulundu ve bunlar Müstevfi yani Dîvâna bağlı idiler.⁶⁷⁰

Musul şehri ve çevresinde Müstevfi ve ona bağlı olan *Amid* görevi bulunuyordu. İbn-Havkal'ın rivayet ettiğine göre, Musul'da istifa görevini görmekteyiz. Ayrıca Musul'a bağlı olan bölgelerde vergi toplayan tahsildarlar vardır.⁶⁷¹ Bu vergiler Dîvân-ı istifa tarafından tespit edildikten sonra, toplanan mal devlet hazinesine yollanacaktır. Devletin tüm malı bu hazinede toplanarak, bir hazinedar tarafından işleri yürütülüyordu. Hazinedar görevi Hâkim tarafından ta'yin edilirdi ve galiba kadılar bu görevin başında gelmekte idi.⁶⁷² İbnü'l-Esîr'in rivayet ettiğine göre Musul şehrinde hazinedar görevi bulunmakta idi.⁶⁷³

Musul şehri daha önce idârî bakımdan Abbâsî devletine bağlı olduğu için her yıl toplanan vergi ve tahsilat Bağdat hazinesine gönderiliyordu.⁶⁷⁴ Fakat daha sonra, yani Selçuklular döneminde bu tahsilat Selçuklu Saltanatı hazinesine bağlı olmuştur.⁶⁷⁵

Selçuklular döneminde Musul'a Hâkim olan emîrler İstifa görevine çok önem vermişlerdi. Tuğrul Bey zamanında, Musul'a kardeşi İbrahim Yınal, Vâli olarak atanmıştı (H.448/M.1056).⁶⁷⁶ İbrahim Yınal, dürüst ve insafî bir emîr idi. Musul'un idâresini ele alırken, bir gün Musul yerlilerinden bir tahsildar, huzuruna çıkarak şikayette bulunmuştu. Bunun sebebi de çarşıda alış veriş ile meşgul olanlardan her gün 100 altın toplayıp getireceğidir . Bunun üzerine İbrahim Yınal, Musul'daki adamlarını toplayarak sordu: “bu tahsildarın sözlerini muvafık görüyor musunuz”, onlar da şu cevabı verdiler” işlerimize karışan İran'lılardan ve mufrit taleplerde bulunan Uğuz zabitlerinden biz kurtarırsanız bu tahsildarın düşüncemize uygun olan sözlerini muvafık buluruz”. İbrahim Yınal bunları duyunca büyüklük göstererek şu sözleri söyledi: “Biz sizi bunlardan koruyacağız ve toprağınızın mahsulüne ve meyvesine karşı sizden mutedil vergiler isteyeceğiz”. Daha sonra İb-

⁶⁷⁰ H. D. Yıldız: a. g. e., c. VII , s. 197.

⁶⁷¹ İbn-Havkal: a. g. e., s. 319.

⁶⁷² El-Kalkaşandî: a. g. e., c. IV, s. 31.

⁶⁷³ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. IX, s. 484.

⁶⁷⁴ Ebû'l-Farac: a. g. e., c. I, s. 260.

⁶⁷⁵ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 366.

⁶⁷⁶ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. IX, s. 477 vd.

rahim Yınal münadiler çıkardı ve çarşıda alış veriş edenlerin vergilerden affedildiğini bildirdi. Buna karşı bütün halk sevinip onun için dua etmişlerdir.⁶⁷⁷

Musul şehrinin, şehir halkını temsil eden ve resmi devlet teşkilâtına bağlı olmayan veya orada bir temsilcisi ile kendisini gösteren bir teşkilâtından söz etmek gerekir. Şehrin ileri gelenleri anlamında, *A'yân-ı şehir* de denilen bu zümre, kaynaklarda özellikle İbnü'l-Esîr verdiği bilgiler içinde sık sık geçer. Bu zümre bazen şehrin Hâkim üzerine veya onun siyâsî kararlarında etkili bir rol oynamıştır.⁶⁷⁸

B- MİMARÎ FAALİYETLER

1-) SAVUNMA TE'SİSLERİ

Musul şehri için asıl önemli olan koruma düzenidir. Bu koruma tesisleri ve yapıları, bir taraftan şehri koruyor, diğer bir taraftan da şehrin gelişmesinde katkıda bulunuyorlardı. Musul şehri her önemli büyük şehir gibi güçlü ve dayanıklı savunma tesislerine sahipti. Bu tesisleri incelemek, savunma bakımından katkısını ve rolünü, ayrıca yapı bakımından özelliklerini belirtmek zorundayız.

a-) MUSUL'UN SURLARI.

Musul şehri Müslümanlar tarafından fetih edildiği sırada savunma bakımından, özellikle surunun olmadığını bazı kaynaklarda belirtilmektedir.⁶⁷⁹

Emevîler zamanında Musul şehrinin askerî ve stratejik bakımdan çok önemli bir yere sahip olduğunu fark edilmiş, bu sebepten dolayı Musul şehri Emevî halifeleri tarafından çok ilgi görmüştür. Nitekim buraya Emevî ailesinden ve seçkin emîrlar Vâli olarak tayin edilmiştir.⁶⁸⁰ Emevî halifesi **Abdülmelik b. Mervân** (H.65-89/M.684-708). Zamanında Musul'a Vâli olarak oğlu **Sa'îd b. Abdülmelik** ta'yin ettirmişti. Sa'îd b.

⁶⁷⁷ Ebû'l-Farac: a. g. e., c. I, s. 310.

⁶⁷⁸ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 130, 279, 340, 342, 367.

⁶⁷⁹ El-Belâzurî: a. g. e., s. 476; Yâsîn el-'Umari: a. g. e., s. 33

⁶⁸⁰ Sa'îd ed-Divecî: a. g. e., s 10.

Abdûlmelik Musul'a Vâli olduğu sırada, bu şehrin surunu yaptırmıştır. Dolayısıyla Sa'id ilk kez olarak Musul surunu inşa etmiştir.⁶⁸¹

Halife Abdûlmelik b. Mervân, daha sonra Musul'a kardeşi **Muhammed b. Mervân**'ı Vâli olarak atamıştır. Muhammed Musul'da bulunduğu sırada buraya daha önce Sa'id'in şehir için yaptırdığı suru şehrin geniş olduğu yöne uzatmış ve yaptırmıştır (H.80/M.699).⁶⁸² Ayrıca Yâkût el-Hamavî'nin rivayetine göre Musul Suru, Son Emevî halifesi olan Mervân b. Muhammed tarafından inşa edilmiştir. Fakat daha önce zikrettiğimiz üzere, bu Sur Sa'id tarafından inşa edildiği için, şüphesiz Mervân'da şehrin eski surunu onarmış, şehrin geniş olduğu yerlerde bu suru uzatmış ve yaptırmıştır.⁶⁸³

Emevîler zamanından beri yapılmış olan Musul Suru, Abbâsîler zamanındada Musul'un Savunma sisteminde önemli olmuştur. Nitekim Abbâsî halifesi **Hârûn er-Reşîd** zamanında, Musul bölgesinde Hariciler halifeye karşı harekete geçip ayaklanmışlardı. Hariciler kendilerini kormak için Musul'un içine kapanmışlardır. Bunun üzerine Harici isyanını bastırmak için halife Hârûn er-Reşîd harekete geçmiştir. Musul bölgesine varınca buradaki isyanı bastırıp ve bölgeyi kontrolü altına almıştı. Daha sonra halifenin emri ile Musul Suru yıkılmıştır (H.180/M.796)⁶⁸⁴.

Selçuklular döneminde, Musul'a hâkim olan Ukaylî emîri **Müslim b. Kureys, el-Ukaylî**, bu şehrin savunma sistemine önem vererek, şehrin surunun yeniden yaptırmasına karar vermiştir. Altı ay bir süre içinde Musul suru tamamlanmıştır.⁶⁸⁵ Müslim b. Kureys, Musul şehrin surunu yeniden yapılması için pek çok para harcamıştır. Üstelik kendi özel haznesinden ve parasından bu maksatla vermiştir. Musul suru inşa edildiği sırada askerî bakımdan önem taşıyan, sur için çok sayıda burç (*kule*) yapılmıştır. Sıbt İbnü'l-Cevzî bu bilgiyi vererek, Musul Surunun yaklaşık "360" burçu olduğunu zikir etmektedir (H.474/M.1081).⁶⁸⁶

⁶⁸¹ El-Belâzurî: a. g. e., s. 477; Sa'id ed-Divecî: a. g. e., s. 10; Mustafa Abbâs el-Müsevî: a. g. e., s. 101.

⁶⁸² El-Ezedî: a. g. e., s. 25.

⁶⁸³ Yâkût el-Hamavî: a. g. e., c. VII, s. 197; Yâsîn el-'Umari : a. g. e., s. 33.

⁶⁸⁴ Et-Tabarî: a. g. e., c. VIII, s. 266; el-Belâzurî: a. g. e., s. 477 vd; İbnü'l-Esîr : a. g. e., c. VI, s. 128,139.

⁶⁸⁵ İbn-Hallikân: a. g. e., c. V, s. 268; es-Sefedî : a. g. e., c. XXV, s. 576; el-Kıs Süleyman Sa'ig el-Musulî: a. g. e., s. 152.

⁶⁸⁶ Sıbt İbnü'l-Cevzî: a. g. e., s. 210.

İbn-Cübeyr, Musul şehrinin surunu zikir ederek, bu surun burçları olduğunu ve bu burçların çok düzgün ve birbirine yakın , savunma ve askerî bakımdan çok önem taşıdığını belirtmiştir.⁶⁸⁷ Ayrıca İbnü'l-Esîr'de şehir surundan ve burçlarından zikir ederek, her burcun bir kapısı olduğu, zira her birinde bir askerî topluluk bulunduğunu açıklamaktadır.⁶⁸⁸

Yukarıda anlattığımız üzere, Musul şehrinde Selçuklular döneminde savunma sistemine çok önem verilmiştir. Nitekim Selçuklu Sultanları tarafından buraya tayin edilen Vâliler, bu şehrin koruma ve savunma sistemini daha fazla güçlendirmişlerdir.

Musul şehrinin savunmasının, sadece şehrin çevresindeki sur ve burçları ile sağlandığını görmüyoruz. Selçuklular döneminde şehrin korumasına iştirak eden hendeki da olmuştur. Sultan **Berkyaruk** ile Sultan **Muhammed Tapar** arasında cereyan eden saltanat mücadelesi sebebiyle aralarında birkaç defa savaş çıktıktan sonra, Barış andlaşması yapılmıştır. Bu andlaşmaya göre Musul şehri Sultan Muhammed Tapar'ın Hâkimiyeti altına girecek ve ona ait olacaktır (*H.497/M.1103*).⁶⁸⁹ Bunun üzerine Sultan Muhammed Tapar, Musul şehrini Hâkimiyeti altına almak, orada adına hutbe okunması sağlamak üzere harekete geçmiştir. Bu sırada Musul'a Hâkim olan emîr **Çökürmüş**, Sultan Berkyaruk'a bağlı ve Musul şehrinde de onun adına hutbe okumakta idi. Çökürmüş, Sultan Muhammed'in üzerine geldiğini duyunca, ona karşı şehri savunmaya ve ondan korumaya hazırlandı. Nitekim emîr Çökürmüş şehrin surunu yeniledi ve tamir gerektiği yerleri de onarmıştı. Sultan Muhammed Musul'a varınca şehri kuşattı. Her ne kadar iki taraf arasında Musul suru önünde çarpışmalar devam etmiş ise de bu sırada emîr Çökürmüş, Sultan Berkyaruk'un vefat haberini alarak, Sultan Muhammed Tapar ile haberleşip ona itaatını arz etmiştir. Sultan da onu Musul'a Vâli olarak bırakmıştır (*H.498/M.1104*).⁶⁹⁰

Yukarıda anlattığımız üzere Musul'a Hâkim olan emîr Çökürmüş'ün bu şehrin Savunma sistemine ne kadar önem verdiğini görmekteyiz. Nitekim emîr Çökürmüş, daha sonra şehrin surlarını yükseltmiş ve sağlam bir hale getirmişti. Üzerine bir duvar çekmiş,

⁶⁸⁷ İbn-Cübeyr: Seyahatnama, Beyrut, s. 167.

⁶⁸⁸ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s.344, 367.

⁶⁸⁹ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 300 vd.

⁶⁹⁰ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s 310 vd; el-'Umari: a. g. e., s. 104; el-Kıs Süleyman Sâ'îğ el-Musulî: a. g. e., s. 156.

etrafına da hendek kazdırmış ve böylece zapt edilemeyecek kadar müstahkem yapmıştı (H.500/M.1166).⁶⁹¹

Selçuklular döneminde, Sultan Muhammed Tapar tarafından Musul'a Vâli olarak ta'yin edilen emîr **Çavlı**, Musul'un Savunma sistemine önem vermiştir. Emîr Çavlı, Musul'a Hâkim olduktan sonra, Sultanın bazı konularda emîrlere uymamıştır. Sultan onu azıl etmeğe karar vererek, yerine emîr Mevdûd'u ta'yin etmiştir. Emîr **Mevdûd** Musul'a Hâkim olmak gayesiyle hareket geçip, Çavlı'nın üzerine yürüdü. Bu sırada Çavlı Sultanın kararını ve emîr Mevdûd'un üzerine gelmesini haber alınca, ona karşı koyma kararı alır. Musul şehrin içine kapararak, bu şehri savunmak ve korumak üzere hazırlamaya başlamıştır. Musul şehrin savunma sistemini sağlayarak, şehrin surlarını yükseltip sağlamlaştırmış, Çökürmüş'ün yaptığı yerleri de muhkem hale sokmuştur (H.502/M.1108).⁶⁹²

Yukarıda anlattığımız üzere, Musul şehrinin askerî ve savunma bakımından çok dayanıklı ve etkili olduğunu görmekteyiz. Şüphesiz bu şehrin dayanıklılığı Selçuklular döneminde buraya Vâli olan emîrlerin Savunma sistemine önem vermelerinden kaynaklanıyordu. Ayrıca şehrin surunun yapılmasında da bir askerî özellik olduğunu görüyoruz. İbn-Battûta Musul şehrin surunu zikir ederken, sağlam ve burçları birbirine yakın olduğunu, surun dahilinde çepeçevre duvarda yekdiğer üzerine bina edilmiş odalar mevcut olduğunu belirtmektedir. Bu odalar, surlar geniş olduğu için inşa edilebilmiştir.⁶⁹³ Sur üçgen ve düzensiz bir şekilde olarak çok dayanıklı, çevresi yaklaşık 10 km'dir . Surun şehri çeviren bir hendeği olduğunu yukarıda anlatmıştık, bu hendek tehlike anında Dicle Nehrinden su ile doldurulmuştur.⁶⁹⁴

İbnü'l-Esîr'in rivayet ettiğine göre Musul şehri surunun kapıları vardır, yani bu surun bir kapıdan daha fazlası olmuştur.⁶⁹⁵ Ayrıca bu kapıların bazılarının küçük olduğu zikredilmektedir . Bu da askerî ve savunma bakımdan bir özellik olmuştur. Savaş sırasında düşmana karşı bu küçük kapılar açılıp, özel piyade birlikleri buralardan dışarı çıkarak sal-

⁶⁹¹ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 341; Müneccimbaşı: a. g. e., s. 102.

⁶⁹² İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 366 vd; el-Kıs Süleyman Sâ'îğ el-Musulî: a. g. e., s. 159.

⁶⁹³ İbn-Battûta: a. g. e., s. 160.

⁶⁹⁴ Abdülrezzâk el-Hasanî: a. g. e., s. 247; T. Bakır, F. Sefer: a.g.e., s. 16 vd.

⁶⁹⁵ İbnü'l-Esîr: a. g. e. c. X, s. 126, 345, 367.

dırıya geçmelerini sağlamıştır.⁶⁹⁶ Bu kapıların her biri özel ad taşımakta idi. Bunlardan (*'Ammâdi, Cessâsîn, Meydân, Kinde, Sır, Irak, Lkış, Kassâbîn, Muşri'â, Cısır, Kale*), şüphesiz bu adlarda kapıların açıldığı yöne göre verilmişlerdir.⁶⁹⁷ Söz konusu bu kapılar şu anda tamamen yıkılmıştır, şehir surunun sadece “Baş Tâbiyye” denilen kısmı ayakta kalabilmiştir.⁶⁹⁸

b-) Musul'un Kalesi

Kale, Türkçe bir kelime olarak *kıla=kütle* ve *kalav=kargir* manasındadır. Düşmandan korunmak ve onun tecavüzüne mani olmak için kalın ve metin duvarlarla yapılmış olup düşmana ok ve mermi atmağa mahsus siper ve mazgalları bulunan inşaattır. Kale tabiri, askerî ve müdafilerin sığınmasına mahsus olan münferid ve dışından tecrid olunmuş müdafaalı inşaat hakkında kullanılır. İçinde iskan edilen binaları olan kalelere ve müdafaalı hükümdar ve kumandan binalarına hisar tabir olunmuştur.⁶⁹⁹

Musul şehrinin savunma ve koruma için önem taşıyan kalesi de vardır. Bu kale şehrin kuzeyinde bulunuyordu. Kaynaklar, Musul kalesinin İslâm fethi sırasında mevcut olduğunu belirtiyor. Halife **Ömer b. Hattab** zamanında müslüman ordusu başkumandanı da **'Utba b. Farkad** lideriyle Musul bölgesinin fethi için yönelmişlerdi. Müslümanlar Nineva'yı fetih ve zapt ettikten sonra Dicre Nehrinin (garp) batı tarafında bulunan kale'yi, yani Musul kale'sini zapt etmek üzere harekete geçmişlerdir. Burayı da Cizyeyi kabul ederek teslim almıştır.⁷⁰⁰ Buna dayanarak fetih sırasında Musul bölgesi, Nineva Dicle nehrin doğusunda, Musul kalesi ise batısında bulunarak şehrin iki kale'ye sahip olduğunu görmekteyiz.⁷⁰¹

Musul kalesinin eski olduğu belirtilmektedir. Asurlular Nineva'yı başkent seçmişler ve burada askerî bakımdan bir çok kaleler yaptırmışlardı. Bu kalelerden biri de Dicle

⁶⁹⁶ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X.

⁶⁹⁷ El-Kıs Süleyman Sâ'îğ el-Musulî: a. g. e., s. 247; Abdülcebbâr Muhammed Cercîs: a. g. e., s. 33.

⁶⁹⁸ T. Bakır, F. Sefer : a. g. e., s. 17; Abdülrezzâk el-Hasanî :a. g. e., s. 247.

⁶⁹⁹ Celal Es'ad Arseven: Sanat Ansiklopedisi, c. II, İstanbul, 1947, s. 908.

⁷⁰⁰ El-Belâzurî: a. g. e., s. 476; İbn Fekih el-Hamadani: a. g. e., s. 128; Feysal es-Sâmîr: a. g. e., c. I, s. 159.

⁷⁰¹ İbnü'l-Esîr : a. g. e., c. II, s. 479; Mehmed Zeki Cânân: a. g. e., s. 519.

nehir batı tarafında Nineva'nın karşısında bulunan Musul kalesidir. Bu kale daha önce (*Hısın-ı Abrâniya* veya "*Hısın-ı Aburî*") adı ile tanınmıştır. O zamanda bu isim batı kale anlamına gelmekte idi.⁷⁰²

Selçuklular döneminde Musul şehrinin kalesi siyâsî ve askerî bakımdan önemli olmuştur. Sultan Tuğrul Bey zamanında Musul'a Hâkim olan kardeşi **İbrahim yınal** isyan hareketinde bulunup, Musuldan ayrılmıştır. Bunu fırsat bilen **Arslan el-Besâsirî** ile eski Musul Hâkimi **kureyş b. Bedrân el-Ukaylî**, Musul'u ele geçirmek üzere harekete geçmişler ve şehri kuşattıktan sonra zapt etmişlerdir. Yalnızca şehrin içindeki kale kalır. Burayı dört ay boyunca kuşattıktan sonra sulh yoluyla teslim almışlardır. Arslan el-Besâsirî bu olaydan sonra kale'yi yıkıp, izlerini bile yok etmiştir (*H.450/M.1058*).⁷⁰³

Yukarıda anlattığımız üzere Musul kalesi Arslan el-Besâsirî tarafından yıkılmıştır. Fakat görülüyor ki bu kale, Musul'a Hâkim olan Selçuklu emîrleri tarafından yeniden yaptırılmıştır. İbnü'l-Esîr rivayet ettiğine göre, Musul'a Hâkim olan emîr Çökürmüş zamanında Musul şehrinin bir kalesi olduğu zikr olunmaktadır. Galiba bu kale yeniden emîr Çökürmüş tarafından yaptırılmıştır.⁷⁰⁴

Selçuklu döneminde Musul'a Hâkim olan Selçuklu Emîrleri, bu şehrin Savunma ve koruma tesislerine önem vererek kaleyi de ihmal etmemişlerdi. Ayrıca Selçuklular döneminde bu kale askerî bakımdan bazı özelliklere sahip olmuştur. Nitekim suru olan bir şehir içinde bulunan kale çok önemlidir. Hâkim ve şehrin kumandanı genel olarak burada veya yakında oturacak, düşmanın surları geçmesi halinde veya şehirde bir isyan çıkınca, Hâkim savunmak için buraya çekilmek zorunda kalacaktır.⁷⁰⁵

Musul kalesinin en önemli özelliklerinden bir diğeri de, bu kalenin bir mustahfızının olmasıdır. Yani kalenin bir Vâlisi olmuş, görevi de kalenin kapılarını kont-

⁷⁰² El-Kıs Süleyman Sa'îğ el-Musulî: a. g. e., s. 55; Abdülrezzâk el-Hasanî: a. g. e., s. 250; T. Bakır, F. Sefer: a. g. e., s. 18; 'Amr Süleyman: a. g. e., s. 58.

⁷⁰³ İbnü'l-Esîr : a. g. e., c. IX, s. 484.

⁷⁰⁴ İbnü'l-Esîr : a. g. e., c. X, s. 310,340.

⁷⁰⁵ Celal Es'ad Arseven a. g. e., c. II, s. 909.

rol etmek ve kaleyi korumak savunmak, savaş sırasında kapıları açıp, kapatarak asker çıkışına ve girişini de izin vermektir.⁷⁰⁶

Musul Hâkimi emîr Çökürmüş zamanında kale'nin mustahfızı olan **Guzoğlu** adındaki bir memlûkü idi. Guzoğlu bu görevi layıkıyla yapmıştır. Emîr Çökürmüş, Musul şehrini yeni Vâli olarak Çavlı'ya teslim etmiyerek onunla savaşa girmiştir. Fakat bu savaşta Çökürmüş mağlup olup, esir alınmıştır. Bu sırada Guzoğlu savunmaya geçip, şehri çavlı'ya teslim etmemiş, ayrıca Çökürmüş'ün topladığı paraları atları ve diğer şeyleri orduya dağıttı. **Seyfü'd-devle Sadak**'ya, **I. Kılıç Arslan**'a ve Bağdat şahnası **el-Porsukî**'ye haber gönderip sür'atle Musul'a gelmelerini ve Çavlı'yı oradan uzaklaştırmalarını istedi. Guzoğlu bunların her birine şehri kendilerine teslim edeceğini vaat etmiştir. Guzoğlu bu hareketinde başarılı olup, şehir daha sonra **I. Kılıç Arslan**'a teslim etmiştir (*H.500/M.1106*).⁷⁰⁷

Bunun üzerine Musul kalesi mustahfızının siyâsî ve askerî bakımından ne kadar önemli olduğunu göstermekteyiz. **I. Kılıç Arslan** Musul'a Hâkim olduğu sırada, Musul kalesine önem vererek burayı Çökürmüş'ün memlûkü olan Guzoğlu'ndan alıp, yerine yeni bir dizdar (*korucu*) ta'yin etmiştir (*H.500/M.1106*).⁷⁰⁸ Ebû'l-Farac'ın rivayet ettiğine göre, **I. Kılıç Arslan**, Musul kalesine (**Bozmuş**) adlı ile tanınan bir kişiyi ta'yin etmiştir.⁷⁰⁹

Musul kalesinin savunma sistemi bakımından bir diğer özelliği de, bu kalenin çok sayıda askerî birliklerin yerleşim merkezi olarak çok dayanıklı olmasıdır. Musul Hâkimi Çavlı, Sultan Muhammed Tapar tarafından azıledilip, yerine emîr Mevdûd'u ta'yin edilmiştir. Emîr Mevdûd Musul'a Hâkim olmak üzere Musul'a doğru harekete geçmiştir. Bu sırada Çavlı, Musul kalesinde karısını, 1500 Türk süvarisiyle yerleştirdikten sonra, Musul'u terk etmiştir. Ayrıca Çavlı bunların yanında bazı piyade kuvvetlerini de kalede görevlendirmişti. Dolayısıyla emîr Mevdûd şehri ele geçirdi ise de kaleyi ele geçirmez. Kale "8" gün sonra aman ile teslim alınmıştır (*H.502/M.1108*).⁷¹⁰

⁷⁰⁶ El-Kalkaşandî: a. g. e., c. IV, s. 24.

⁷⁰⁷ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 340-342.

⁷⁰⁸ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 343; O. Turan: a. g. e., s. 108.

⁷⁰⁹ Ebû'l-Farac: a. g. e., s. 346.

⁷¹⁰ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 366 vd.

Coğrâfî ve Seyahat kaynakları Musul ve kalesini zikrederek, bu şehrin kalesinin diğer özelliklerini de açıklıyorlardı. İbn Battuta, Musul şehri kalesini vasıf ederek diyor ki “*kalesi Hadbâ=kanbur*” adıyla bilinmekte olup sağlamlığı ile meşhurdur. Bu kalenin metin ve burçları ile yüksek bir suru vardır.”⁷¹¹

El-Makdisî’de kale’yle ilgili şu sözleri söylemiştir “çok iyi bir suratta inşa edilmiş olan şehrin planı bir yarım daire (*kare*) şeklinde idi, *Al-Murabba’* (*dörtgen*) ismi verilen iç kale nahru-Zubayda kanalının Dicle’ye döküldüğü yerde bulunuyordu.”⁷¹²

Ayrıca İbn-Cübeyr, Musul kalesini zikir ederek, bu kalenin suru ve burçları olduğunu, kalenin burçlarının Dicle nehrini kadar uzandığını belirtiyor.⁷¹³

Yukarıda anlattığımız üzere Musul kalesi Dicle nehrin civarında bulunup sur ile çevrilmiştir. Nitekim bu sur Musul şehrinin surundan ayrıdır, yani Musul şehrini iki suru vardır. İbnü’l-Esir’de Musul’un bir suru olmadığını açıklarken, Musul’un surlarını zikretmektedir.⁷¹⁴ Ayrıca İbn-Battût’a da buna deyinmiştir.⁷¹⁵

Musul kalesinin iki kapısı bulunuyordu. Birisi önünde bulunan meydan çıkarak “*kale kapısı*” adı ile tanınmıştır. Diğer kapı Dicle nehrine çıkarak (*sır kapısı*) adı ile adlandırılmıştır.⁷¹⁶ Musul kalesi şu anda yıkılmış bir durumda olarak kanıtları şimdiye kadar kalmış ve *Tell el-Kuveytecek* adı ile tanınmaktadır.⁷¹⁷

Kalenin kapıları halkın ve yolcuların çıkış ve girmesini sağlamaktadır. Ayrıca askerî bakımdan da çok önemi olmuştur. Tehlike sırasında bu kapılar kapanıp, askerin dışarıya saldırı yapması için açılacaktır. Zira yukarıda zikrettiğimiz üzere kale kapısı meydana çıkıyordu. Kale meydanı askerî Mimarîsinde kalenin ortasında yer alıyordu. Bu meydanda askerin toplanması ve talimat verilmesine mahsustur.⁷¹⁸

⁷¹¹ İbn-Battûta: a. g. e., s. 160.

⁷¹² El-Makdisî: Ahsanu’l-Takâsim fi Ma’rifetül-Ekâlîm, Leiden , 1906, s. 138.

⁷¹³ İbn-Cübeyr: a. g. e., s. 167 vd.

⁷¹⁴ İbrü’l-Esir: a. g. e., c. X, s. 341, 367.

⁷¹⁵ İbn-Battûta a. g. e., s. 160.

⁷¹⁶ Abdülcebbâr Muhammed Cercîs : a. g. e. , s.37.

⁷¹⁷ Mustafa Abbâs el-Mûsevî: a. g. e., s. 97.

⁷¹⁸ Celal Es’ad Arseven: a. g. e., s. 909.

2- CAMİ VE MEDRESE

a) Camiler (Mescit)

Cami ve Medresenin, Musul şehrinde Mimarî bakımdan ve medeniyet faaliyetinde önemli bir rolü olmuştur. Ayrıca bu tür müesseseler dînî ve İlmî faaliyetlerde de etkisi vardır. Her ne kadar bu müesseselerin bazıları özellikle, cami İslâm dünyasında ülkelerin fatih edildiği sırada inşa edilmiş ise de bu müesseseler Selçuklular döneminde de yaptırılmaya ve hizmetine devam edilmiştir. Musul şehrinde bulunan bu müesseler, özellikle bazı Camiler Selçuklular döneminden önce inşa edilmiştir. Bu müesseler Selçuklu'lar döneminde de hizmetine devam etmesi ile ilgili bazı açılımlar bu bölümde zikredeceğiz.

Selçuklular ve onlara bağlı olan ülkelerin medeniyet tarihinde en büyük hizmetleri, şüphesiz Sultan **Tuğrul Bey**'den itibaren başlamıştı. İslâm dünyasının her tarafını dînî ve İlmî müesseseler yaptırmasında etkisi vardır. Bu müesseseler için büyük vakıflar sağlamıştır.⁷¹⁹ Nitekim Sultan Tuğrul Bey alimlere ve din adamlarına karşı tevazular ve saygılar göstererek, dînî müesseselerinde yaptırılmasına destek oluyordu. Tuğrul Bey bu konu ile ilgili şöyle diyor :“kendime bir köşk yapıp da yanında bir cami inşa etmezsem Allah'tan utanırım.”⁷²⁰

Cami ve mesci, kelimesi arapçada, dik durmak, eğilmek baş eğmek, alnını yere koymak gibi manalara gelen “*secd*” kökünden bir mekan ismi olup, İslâmiyette, ibadet yeri, mescid, cami manasını almıştır.⁷²¹

Cami, ibadet yeri ve Hâkimin halka imamlık yaptığı mekan olmanın ötesinde, aynı zamanda devlet işlerinin yürütüldüğü idârî merkezdi. Yani Hâkim devleti buradan idâre ediyor ve yabancı devlet heyetlerini yine burada karşılıyordu. Cami aynı zamanda bir ilim merkezi olara, kur'an-ı kerim, Hadis, Fıkıh, Lügat ve diğer ilimleri vermekteydi . Kadılar mahkeme duruşmalarını burada yaptırıyorlardı. Hatta camiler, müslüman askerlerin barındığı ve düşmanlara karşı hazırlandığı mekanlar haline gelmiştir. Her ne kadar cami daha

⁷¹⁹ O. Turan: Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, s. 331.

⁷²⁰ İbn-Hallikân: a. g. e., c. V, s. 66; es-Sefedî : a. g. e., c. V, s. 103; O. Turan: a. g. e., s. 327 vd.

⁷²¹ Mescit ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Johns Pedersen: İ.A., Mescid Maddesi , c. VIII, İstanbul, 1960, s. 1.

sonra bu özellikleri kaybederek, sadece ibadet yeri olup beş vakit namazın kılındığı ve hutbede halifenin adının okunduğu mekan durumuna geldi ise de, fakat bazı camiler özellikle İlmî faaliyetine devam etmiştir.⁷²²

Cami İslâm'ın ilk yıllarından beri okul olarak kullanılmıştır. Hadisler de ilk halka sahibinin Peygamber (a.s) olduğunu ifade edilmiştir.⁷²³ Ayrıca Cami önemli bir eğitim merkeziydi ve burada verilen eğitim ileri seviyedeki eğitimi de kapsardı. Hoca camide bir direğin dibine veya bir köşeye oturur, öğrencileri de hocanın çevresinde bir daire oluştururdu. Bu şekilde oluşan bir sınıf halka diye adlandırılırdı.⁷²⁴

1) Mescitü'l-Cami (El-Enevî, El-'Atık)

Müslüman fatihler, sonradan yeni elde ettikleri şehirlerde daima ilk olarak bir merkez camii yapmakta idiler.⁷²⁵

Musul şehrinin en eski camilerinden olan Mescitu'l-Camii, Halife **Ömer b. Hattab** zamanında, Musul şehri fetih olduktan sonra buraya Vâli olan **'Utbe b. Fırkat el-Süllemlî** tarafından inşa edilmiştir (*H.16/M.637*).⁷²⁶ Fakat bir kaynağa göre bu Cami **'Utbe**'den sonra Musul'a Vâli olan **Harsama b. Afraca el-Barki** tarafından inşa edilmiştir.⁷²⁷ Bu cami Enevîler zamanında, özellikle **Mervân b. Muhammed** tarafından yeniden onarılmıştır. Bunun üzerine adı Cami el-Enevî ile zikrolunup, tanınmıştır.⁷²⁸ Ayrıca bu Cami Abbâsîler döneminde de halifeler önem görmüştür. Nitekim halife el-Mahdi zamanında (*H.167/M.783*) tarihinde bu Cami yeniden onarılmıştır.⁷²⁹

⁷²² Hasan İbrahim Hasan: a. g. e., c. VI, s. 92.

⁷²³ Johns. Pedersen: a. g. e., s. 1-5.

⁷²⁴ Aydın Sayılı: Ortaçağ İslâm Dünyasında Yüksek Öğretim Medrese, çev: Recep Duran, Ankara, 1959, s. 7.

⁷²⁵ Johns Pedersen: a. g. e., s. 6.

⁷²⁶ El-'Umari: a. g. e., s. 53; T. Bakır, F. Sefer: a. g. e., s. 19; Abdülcebbâr Muhammed Cercîs: a. g. e., s. 49.

⁷²⁷ El-Belâzurî: a. g. e., s. 477; İbn Fekih el-Hamadani: a. g. e., s. 129; Abdülrezzâk el-Hasanî: a. g. e., s. 252.

⁷²⁸ Yâkût el-Hamavî: a. g. e., s. 197; Yâsîn el-'Umari: a. g. e., s. 35 vd; el-'Umari: a. g. e., s. 53 vd.

⁷²⁹ T. Bakır, F. Seher: a. g. e., s. 19.

Emevîler ve Abbâsîler zamanında, Musul'da bundan başka Cami yapılması üzere bu Cami el-Atik yani eski adıyla tanınmıştır. Selçuklular döneminde Musul'a Hâkim olan emîr **Aksungur el-Porsukî**, her Cuma günü halkla beraber bu Camide namazını kılıyordu. Fakat bir Cuma da, Bâtnîler tarafından bu Camide öldürülmüştür (*H.520/M.1127*).⁷³⁰

Camiu'l-'Atik daha sonra **Atabeyler** tarafından yenilenmiş ve bu Cami için yeni bir minare yaptırılmıştır. Bu minare şuanda ayakta duruyor ve **el-küvazin** adı ile tanınmaktadır.⁷³¹ İbn-Battûta bu cami'yi zikir ederek, onu şöyle vasıf etmiştir. "Dicle kenarında bir cami olup etrafı çepeçevre Demîr ağaç ile çevrilidir. Son derece güzel ve sağlam olan ve Dicle'ye nazır bulunan oturma yerleri Camie bitişiktir."⁷³²

2) Mescit'ül-Hazrac

Halife **Ömer b. Hattab** zamanında Musul'a Vâli olarak ta'yin edilen **Harsama b. Arfaca el-Barki**, Musul şehrine bir çok hizmetlerde bulunmuştur. Nitekim o, şehrin hududunu çizip ve burasını önemli bir şehir haline getirmiştir. Harsama'nın diğer bir önemli işide, Musul'a Arap kabilelerini getirmek bu şehre yerleştirmesidir.⁷³³ Buraya yerleşen Arap kabilelerinden *Hazrac* adı ile tanınan bir kabile olmuştu. Hazrac kabilesi, Musul şehrine yerleştikten sonra kendilerine ait bir Mescit yaptırmışlardır. Bu Mescit ihtimalle *el-'Atik Cami'*nden daha sonra, halife **Osman b. Affan** zamanında inşa edilmiştir.⁷³⁴

3) Mescit el-Katiran

Bu Mescit Emevîler zamanında inşa edilmiştir. Emevî halifesi **Mervân b. Muhammed** tarafından Musul'a Vâli olarak **El-Katiran b. Ekme eş-Şibânî** atanmıştır. El-

⁷³⁰ İbnü'l-Esir: a. g. e., c. X, s. 501; İbnü'l-Adîm: Buğye, s. 133.

⁷³¹ T. Bakır, F. Sefer: a. g. e., s. 19; Abdülcebbâr Muhammed Cercîs: a. g. e., s. 49.

⁷³² İbn-Battûta: a. g. e., s. 161.

⁷³³ El-Belâzurî: a. g. e., s. 477.

⁷³⁴ El-'Umari: a. g. e., s. 57; T. Bakır, F. Sefer: a. g. e., s. 17; Abdülrezzâk el-Hasanî: a. g. e., s. 252.

Katiran Musul şehrinde bir Mescit yaptırmış, bu Mescit Bin Ekme el-Katiran adı ile tanınmıştır (*H.127/M.745*).⁷³⁵

4) Mescit Ebi-Hâzır

Bu Mescit Abbâsîler Zamanında inşa edilmiştir. Abbâsî halifesi **Ebû-C'afer el-Mensûr** zamanında, Musul'a Vâli olarak **İsma'îl b. Ali** atamış ve İsmâ'îl, Musul şehrin idârî sistemine önem verip düzeltmiştir. Ayrıca Musul'da bir Mescit yaptırmış, bu Mescit Müezzini **Ebi-Hâzır** adı ile tanınmıştır (*H.137/M.754*).⁷³⁶

5) Mescit Nebi Cercîs

Bu cami eski camilerden birisi olmalıdır. İlk olarak küçük bir kabirden ibaret olup ibadet için kullanılmıştır. Fakat daha sonra kabirin yanında ek olarak bir mescit yaptırılmıştır. Kabir, Mescid'e girince, sağ tarafında bulunuyordu. Yani ikisi birbirine bitişik olup, *Nebi Cercîs* adı ile tanınmaktadır.⁷³⁷ Yâkût el-Hamavî bu mescit'i zikir ederek, Musul şehrin ortasında bulunduğunu belirtmiştir.⁷³⁸

6) Nebi Yunus Mescidi

Mescit *Nebi Yunus*, daha önce Musul şehrinin karşısında bulunan Nineva Kalesi üzerinde bulunuyordu ve Tell-i Yunus (*Yunus Tepesi*) adı ile tanınmıştır. Bu mekan bir Ribât halinde olup, büyük bir bina ile bir çok odalar, gusul ve abdest almak için özel çeşmeler bulunuyordu. Ribât'ın ortasında ipekten perde ile örtülü ve kapısı kıymetli taşlarla süslenmiş bir oda vardır. Bu oda da Yunus Peygamber (a.s) mevkîfesi denir. Söz edilen

⁷³⁵ El-Ezedî: a. g. e., s. 68.

⁷³⁶ El-Ezedî: a. g. e., s. 166 vd; Yâsîn el-'Umari: a. g. e., s. 39; Feysal es-Sâmır: a. g. e., c. I, s. 163.

⁷³⁷ İbn-Battûta: a. g. e., s. 161; İbn-Cübeyr: a. g. e., s. 168; Abdülcebbâr Muhammed Cercîs: a. g. e., s. 58.

⁷³⁸ Yâkût el-Hamavî: a. g. e., c. VII, s. 196.

Ribâta bulunan mescit mihrabının adı geçen peygamberin ibadet yeri olduğu söylenir. Musul halkı her Cuma gecesi bu Ribâta çıkıp ibadet ederlerdi.⁷³⁹

Abbâsîler zamanında Musul'a Hâkim olan **Nâsırü'd-devle Ebû-Muhammed el-Hasan b. Hamdân**. Musul'da Hamdânî, Devletin kurucusu olmuştur (317-356.H/929-967.M).⁷⁴⁰ Nâsırü'd-devle zamanında bu Ribât, kızı (**Cemile**) tarafından bir mescit haline döndürülmüştür. Bu mescit *et-Tövbe* adı ile tanınmıştır.⁷⁴¹ Ayrıca bu mescit Nebi Yunus adı ile de zikir edilmiştir.⁷⁴²

Yâkût el-Hamavî'nin rivayet ettiğine göre Tövbe tepesinde bulunan Yunus Peygamber adı ile bilinen Ribât ve Mescit'in yanında bir makam yapılmıştır. Bu mekâm Selçuklular döneminde Musul'a Hâkim olan emîr **Aksungur el-Porsukî**'den önce yapılmıştır.⁷⁴³

7) Mescit El-Fırğân

Abbâsîler zamanında, özellikle Selçuklular döneminde Musul şehri, medeniyet bakımından çok ün kazanmıştır. İbn-Hallikân'ın rivayetine göre **Ebû-Ahmed el-Kâsım b. Muzaffer b. Ali b.el-Kâsım eş-Şehrizûrî**'i, Musul'un ünlü ve büyük ailelerinden olmuştur. **Eş-Şehrizûrî** ailesi Musul'da İlmî ve idârî bakımdan çok ün kazanmıştır. Ebû-Ahmed Musul'da vefat etmiştir (H.489/M.1096). Ebû-Ahmed'in toprağa verildiği yer, burada dedesine bağlı **Ebi'l-Hasan b. Fırğân Mescit**'i yanındadır. Bu aile Musul şehrine yerleşerek kendilerine bağlı bir Mescit yaptırmışlardır.⁷⁴⁴

8) Mescit Kazib Elbân

Abbâsîler zamanında ve Selçuklular döneminde Musul şehrinde başka mescitler de

⁷³⁹ İbn-Battûta: a. g. e., s. 161; İbn-Cübeyr: a. g. e., s. 168 vd.

⁷⁴⁰ İbn-Hallikân: a. g. e., c. II, s. 114-116; Stanley Lane-Pool: a. g. e., s. 153.

⁷⁴¹ El-Makdisî: a. g. e., s. 146; el-'Umari: a. g. e., s. 89.

⁷⁴² El-Mes'udi: Mürûc, c. I, s. 123; Yâsîn el-'Umari: a. g. e., s. 92 vd; T. Bakır, F. Sefer: a. g. e., s. 27.

⁷⁴³ Yâkût el-Hamavî: a. g. e., c. II, s.404.

⁷⁴⁴ İbn-Hallikân: a. g. e., c IV, s. 68 vd.

yapılmıştır. Bu da şehrin bu dönemde geniş olduğunu belirtiyor. Nitekim söz ettiğimiz mescit Musul şehrin suru dışında yaklaşık 500m uzaklıkta inşa edilmiştir. Mescit **Ebû Abdullah el-Hüseyin b. İsa b.Yhya b. Ali el-Musul'li**, *Kazib Elbân* adı ile tanınmıştı. Bu zat Musul şehrinde (H.471/M.1078) tarihinde doğmuştur, galiba bir mutasavvuf olarak tanınmış, nitekim mescit içinde bir odada kabiri bulunuyordu.⁷⁴⁵

b) Medreseler.⁷⁴⁶

Hirci dördüncü (miladi onuncu) asra gelinceye kadar, öğrencilerin dînî ilimler okumak için programlı bir şekilde devam ettikleri, sadece eğitim ve öğretime hizmet veren medreseler yoktu. Öğrenciler bu dönemde eğitim ve öğretim için cami ve mescitlere gidiyorlardı. Daha önce geçtiği gibi cami, bir eğitim müessesesi hüviyetini taşıyordu.⁷⁴⁷

Medrese inşası başladığı sırada özellikle Nizamiyye Medresesi eğitim ve öğretim için en önemli müessese olmuştur. Medreselerde İslâmî ilimler yanında riyaziyyat (matematik), hey'et, tıp ve felsefe gibi akli ilimlerin okutulması mahalli kültür durumuna ve ilim adamlarının ihtisas ve mevudiyetine bağlı bulunuyordu. Büyük merkezlerde ve nizamiyyelerde umumiyetle müsbet ilimler de programlarda yer alıyordu.⁷⁴⁸

Anlaşıldığına göre medresedeki eğitim, camideki eğitime nazaran daha düzenli, daha sistemli ve daha standart idi. Medrese daha ihtisaslaşmış bir öğretim kurumu idi. Camilerdeki eğitim, temel eğitim ve yüksek eğitim olarak ayrılmamıştır. Oysa medrese sadece ileri seviyede eğitim veriyordu.⁷⁴⁹

İbn-Hallikân'ın rivayet ettiğine göre, **Nizâmü'l-Mülk** ilk olarak medrese yaptırmıştır.⁷⁵⁰ Fakat görünüyorki *Nisapur*'da Nizâmü'l-Mülk'ten daha önce *Beyhakiyye* ve Sa'diyye medreseleri bulunuyordu, burada Vâli olan **Sebüg-tekin**'in oğlu ve Gazneli Sul-

⁷⁴⁵ T. Bakır, F. Sefer: a. g. e., s. 21.

⁷⁴⁶ Medrese ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Johns Pedersen: a. g. e., s. 56.

⁷⁴⁷ Hasan İbrahim Hasan: a. g. e., c. VI, s. 314.

⁷⁴⁸ O. Turan: Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, s. 333.

⁷⁴⁹ Aydın Sayılı: a. g. e., s. 9.

⁷⁵⁰ İbn-Hallikân: a. g. e., c. II, s. 129; es-Sefedî : a. g. e., c. XII, s. 124.

tan **Mahmûd**'un kardeşi emîr **Nesir**, bu medreseleri yaptırmıştır Ayrıca Nisapurda başkalarının da medrese inşa ettikleri ileri sürülmektedir.⁷⁵¹

1) Nizâmiyye Medresesi

Nizamiyye medresesi, Selçuklu sultanlarının veziri olan **Ebû-Ali el-Hasan b. Ali b. İshâk b.el-Abbâs et-Tûsi** yani Nizâmü'l-Mülk tarafından yaptırılmıştır. Nitekim onun arafından çoğu ülkelerde medreseler yaptırılmıştır, dolayısıyla bu medreseler onun adına tanınmıştır.

Nizâmü'l-Mülk (*H.408/M.1017*) tarihinde Tus şehrinde, *Nakan*'da doğmuştur. Babası bir çiftçi olarak Tus şehri civarında bulunan tarlalarda çalışmakta idi. Babası oğluna, (**Nizâmü'l-Mülk**) küçüklüğünden beri eğitim almak için çaba göstermiştir. Bunun üzerine Nizâmü'l-Mülk dînî tahsilini alarak özellikle (Kur'an, Hadis, fihih) İlmînde çok başarılı olup ün kazanmıştır. Dolayısıyla önce bazı görevlerde bulunup, daha sonra Selçuklularla irtibat kurarak hizmette bulunmuştur. **Alp Arslan** Selçuklu Saltanatına geçerek (*H.455-463/M.1063-1071*), Nizâmü'l-Mülk'ü kendisine vezir yapmıştır.⁷⁵²

Es-Sübkî'ye göre Nizâmü'l-Mülk Sultan Alp Arslan zamanından beri imparatorluğun her tarafında medrese, mescit, Ribât ve diğer Mimarî inşaatlara girişmiştir. Fakat bu konu ile ilgili fazla bilgi verilmemiştir.⁷⁵³ Nizâmü'l-Mülk Sultan Alp Arslan zamanında, Bağdat'ta (*H.457/M.1065*) tarihinde Nizamiye medresesinin inşasına karar verip, yaptırılmasına başlanmıştır. Görülüyorki bu medrese (*H.459/M.1067*) yılında tamamlanmıştır. Böylece Nizâmü'l-Mülk, ilk medresesi olarak Bağdat'ta, Selçuklu Sultanı Alp Arslan zamanında inşa olunmuştur.⁷⁵⁴

Sultan Alp Arslan vefat edince, oğlu **Melikşah** Selçuklu Saltanat tahtına geçmiştir (*H.463-486/M.1071-1093*). Sultan Melikşah zamanında da Nizâmü'l-Mülk idârî bakımdan

⁷⁵¹ Es-Sübkî: Tabakatü'l-Şafi'yyeti'l-Kubra, Mısır, c. III, s. 137; O. Turan: a. g. e., s. 332; Aydın Sayılı: a. g. e., s. 23-25.

⁷⁵² İbn-Hallikân: a. g. e., c. II, s. 128-130; es-Sübkî: a. g. e., c. III, s. 136; es-Sefedî : a. g. e., c. XII, s. 123-127.

⁷⁵³ Es-Sübkî: a. g. e., c. III, s. 136.

⁷⁵⁴ İbn-Hallikân: a. g. e., c. II, s. 129.

başarılarından dolayı vezirlik görevine devam etmiştir. Nitekim Nizâmü'l-Mülk daha fazla kımet ve irfan sahibi olmuştur. Sultan ile beraber Bağdat ziyaretinde bulunmuş, Abbâsî halifesi tarafından da saygıyla karşılanmıştır.⁷⁵⁵

Nizâmü'l-Mülk, Bağdat'tan sonra büyük merkezlerde de aynı şekilde medrese inşa ve yaptırmaya karar vermiştir. Nitekim daha sonra (*Belh, Nisapur, Herat, İsfahan, Basra, Rey,...*) şehirlerine de medrese yaptırmıştır. Bunlardan en önemlisi Musul şehrindeki medresedir, şüphesiz bu medrese de **Nizâmü'l-Mülk** adı ile adlandırılmıştır.⁷⁵⁶ *Nizâmiyye* medresesi Musul'da Sultan Melikşah zamanında (*H.463-486/M.1071-1092*) tarihleri arasında inşa olunmuştur. Nizâmü'l-Mülk Sultan Melikşah'tan bir ay önce öldürülmüştü. Sultan Melikşah (*H.486/M.1092-1093*) tarihinde vefat etmiştir.⁷⁵⁷

Musul şehrinde ilk medrese Nizamiyye olmak üzere Selçuklular döneminde Sultan Melikşah Zamanında inşa edilmiştir. Selçuklular döneminde medrese vasıtasıyla İlmîn himayesi ve yayılması, tahsilin meccani ve kolay yapılması sebepleri de bizzat bu devrin yaratıcılarından Melikşah ve veziri Nizâmü'l-Mülk tarafından gösterilmiştir⁷⁵⁸ Dolayısıyla İslâm ülkeleri özellikle Musul şehrinde Emîr, Vezir, hayır sevenler bu faaliyeti takip ederek büyük bir önem kazanmıştır. Nitekim daha sonra Musul şehrinde Nizâmiyye Medresesinden başka medreselerde yaptırılmıştır.

2) Kamaleddîn Medresesi

Daha önce anlattığımız gibi, Musul şehrinde ilk medrese, selçuklular döneminde (Nizâiyye medresesi) inşa edilmiştir. Selçuklular ile başlayan bu büyük İlmî ve Mimarî hareket tüm İslâm Ülkelerinde özellikle Musul şehrinde büyük ilgi görmüştür.

Musul şehrinde Selçuklular döneminde bazı hayır seven ve bu şehrin İlmî faaliyetine destek veren kişiler ortaya çıkmış, bu şehirde medreseler yaptırmışlardır. Bunlardan **Muhammed b.Abdullah b.el-Kâsım b.Muzaffer b.Ali Ebû'l-Fazıl b. Ebi Muhammed**

⁷⁵⁵ Es-Sübkî: a. g. e., c. III, s. 137.

⁷⁵⁶ Es-Sübkî: a. g. e., c. III, s. 137; Johns Pedersen: a. g. e., s.5.

⁷⁵⁷ İbn-Hallikân: a. g. e., c. II, s. 130 vd.

⁷⁵⁸ O. Turan: a. g. e., s. 332.

eş-Şehrizûrî el-Musul'li, *Kamaleddîn* Labıyla tanınmıştır. *Kamaleddîn* (H.492/M.1098) tarihinde Musul şehrinde doğmuştur. Daha sonra ilim tahsili için Bağdat şehrine gider. Bağdat'ta büyük alimlerden Hadis ve Fıkıh İlmi ile ilgili tahsilini aldıktan sonra Musul'a dönmüştür. *Kamaleddîn* Musul'da kadılık görevine atanmıştır. Musul'da en büyük ve önemli işlerinden ilim tahsili ve eğitimi için bir medrese yaptırmıştır. *Kamaleddîn* daha sonra Musul'u terk ederek Şam'a gitmiş ve orada kadılık görevini yapmıştı *Kamaleddîn* Dimaşk'ta bulunurken orada vefat etmiştir (H.572/M.1176).⁷⁵⁹ Fakat Musul'da yaptırmış olduğu Medresesi İlmi faaliyetine devam etmiştir. Nitekim daha sonra oğlu Muhammed b. Muhammed b. Abdullah b. el-Kâsım b. Muzaffer b. Ali, Muhyeddîn Ebi-Hâmîd eş-Şehrizûrî. Bağdat'ta ilim tahsilini özellikle Hadis ve Fıkıh, aldıktan sonra Musul şehrine dönmüştür. Ebi-Hâmîd, Musul şehrinde babasının inşa ettiği medrese ile Nizâmiyye medresesinde bir ilim hocası olarak eğitim vermeye başlamış, alimler yetiştirmiştir. Ebi Hâmîd daha sonra Musul şehrinde ilme hizmet ederken vefat etmiştir (H.586/M.1190).⁷⁶⁰

3) İbn 'Alvân Medresesi

Musul şehrinde Selçuklular döneminde **İbn-'Alvân** adı ile tanınmış bir medresenin inşa edildiğini görmekteyiz. Sübkî'nin rivayet ettiğine göre, Muhammed b. 'Alvân b. Muhacir b. Ali b. Muhacir, el-İmam Şerefü'd-dîn Ebû'l-Muzaffer el-Musul'li (H.502/M.1108) tarihinde Musul şehrinde doğmuştur. Ebû'l-Muzaffer, Musul ve Bağdat'ta ilim tahsilini yaparak, hadis ve Fıkıh'ta çok başarılı olmuştur. Ebû'l-Muzaffer daha sonra Musul'da ilim eğitimine başlamıştır. Nitekim o, babası İbn-'Alvân'nın yaptırdığı medresede ve Musul'da bulunduğu diğer medreselerde eğitim vermeye başlamıştır. Ebû'l-Muzaffer daha sonra Musul'da vefat etmiştir (H.615/M.1218).⁷⁶¹

⁷⁵⁹ **İbn-Hallikân** : a. g. e., c. IV, s. 241-245; **es-Sübkî**: a. g. e., c. IV, s. 74-76; **ez-Zirikli**: a. g. e., c. VII, s. 107; **'Amîr Süleyman**: a. g. e., s. 69.

⁷⁶⁰ **Es-Sübkî**: a. g. e., c. IV, s. 99 vd.

⁷⁶¹ **Es-Sübkî**: a. g. e., c. V, s. 32 vd.

3-) MUSUL'DAKİ DİĞER MİMARÎ ESERLER.

a-) Dârü'l-İmâre-Emîrlik Sarayı

Musul şehri Selçuklular döneminde idârî ve asker bakımdan önemli merkezlerinden biri olmuştur. Nitekim bu dönemde Selçuklu sultanları tarafından buraya Vâli ve Selçukluların Nâibi olarak emîrle ta'yin edilmiştir. Emîrler Musul ve civarında bulunan bölgeleri Selçuklu Sultanı adına idâre etmişlerdir. Ayrıca Musul'da bulunan Emîrler Haçlılarla mücadele ve cihad etmekte görevlendirilmişlerdi. Dolayısıyla Musul şehrini idâre eden emîrlerin bir ikamet yeri veya hükümdar karargahı bulunması gerekiyordu. Şüphesiz bu karargahta şehrin idârî kısımları da ihtiva etmekte idi.

Musul şehri fetholduktan sonra Halife Ömer b. Hattab zamanında buraya 'Utbe b. Farkat es-Süllemlî Vâli olarak atanmıştır. 'Utbe Musul'a ta'yin olduktan sonra şehrin idâresi için burada Dârü'l-İmâre (*Emîrlik saray*) yaptırmıştır (*H.17/M.638*).⁷⁶²

Emevîler zamanında da Halife Hişam b. Abdülmelik tarafından Musul'a Vâli olarak El-Hür b.Yusuf b.Yahya b.Hakem b.Ebi'l-'Asb Ümeyye'yi atmıştır. El-Hür, Musul şehrinde bir ev yaptırmıştır. Bu ev el-Mankûşe yani nakış olunmuş ev adı ile tanınmıştır. Çünkü bu ev Sac ağacından, ruham taşından, renkli yüzük taşı yapımında kullanılan değerli taşlardan yapıldığı için menkûşe (*nakışlı*) denmiştir. Ayrıca çeşitli renklerden süslenip, mozaik ile nakışlandırılmıştı. Bu ev aynı sırada Dârü'l-İmâre veya Emîrlik sarayı ile tanınmıştır. Dolayısıyla bu saray bir idârî karargahı yerine dönmüştü. Ayrıca bu saray Dicle Nehrine (nazır) bakmakta idi (*H.106/M.724*).⁷⁶³

Abbâsîler zamanında Musul'a ta'yin edilen Vâliler bu saray'da ikamet edip, buradan Musul şehrini idâre etmişlerdir.⁷⁶⁴ Nitekim Abbâsî halifesine bağlı olan ve Musul'a Hâkim olan Hamdâni'ler (*H.293-367/M.905-977*) bu sarayı Dârü'l-İmâre olarak hüküm ve idâre için kullanmışlardı. Fakat daha sonra Hamdâni Hâkimi olan Ebû-Tağlib b.Nâsır el-Hamdâni (*H.358-367/M.968-977*), bu sarayı yıktırarak, yerine yeni ve ondan daha büyük bir saray yaptırmıştır. Nitekim bu yeni saray eskisinin yerini alarak aynı şekilde Dicle

⁷⁶² Abdülcebbâr Muhammed Cercîs: a. g. e., s. 18.

⁷⁶³ El-Ezedî: a. g. e., s. 27 ; İbnü'l-Esîr : a. g. e., c. V, s. 112; Feysal es- Sâmir: a. g. e., c. I, s. 162.

⁷⁶⁴ El-Ezedî: a. g. e., s. 145 vd, 106.

Nehrine bakmaktaydı. Ayrıca bu sarayın, mimarı bakımdan yapısı çok güzel olup, etrafı bahçe ile çevrilmiş. içinde de fiskıya ve Havuzlar vardır.⁷⁶⁵

Hamdânilerden sonra Musul şehrine Hâkim olan Ukaylîler (*H.367-489/M.977-1096*), Hamdânilerin yaptırdıkları sarayı aynı zamanda bir hükümet karargahı olarak hüküm ve idâre için kullanmışlardır. Ayrıca bu saray, Hâkim tarafından şehre hükmetmenin dışında ailesinin ikameti içinde kullanılıyordu. İbnü'l-Esîr'in rivayet ettiğine göre, Ukaylîlerin Hâkimi olan **Karvaş b. Mukallid b. Museyeb el-Ukaylî** zamanında Oğuzlar Musul şehrini ele geçirmek için harekete geçmişlerdi. Musul'a yaklaşıncı, Karvaş ve askerleriyle bütün şehir halkı Oğuzlara karşı çıkıp savaşmışlardır. Fakat Oğuzlara karşı mağlup olurlar. Bu sırada karvaş evinden bir gemiye binerek kaçmıştır (*H.420/M.1029*).⁷⁶⁶

Bundan anlaşılıyor ki Karvaş'ın evi Dicle nehrin kıyısında olup, onun kaçmasına kolaylık sağlamıştır. Dolayısıyla bu ev aynı Dârü'l-İmâre'nın yerinde bulunmakta idi. Nitekim Dicle nehrine bakmakta bulunuyordu. Ayrıca Ebû'l-Farac bu olayı şu şekilde zikretmektedir: "oğuzlar Musul'a geldiler ve Musul Vâlisinden şehri bırakıp gitmek için 50.000 dînar istediler. Vâli, istediklerini vermeyince şehre Hâkim oldular. Bu sırada şehrin Vâlisi yani Karvaş, Dicle nehri kenarında yer altında olan bir kapıdan kaçmıştır".⁷⁶⁷

Ayrıca **Karvaş b. Mukallid** ile kardeşi **Ebû-Kâmil Berekat b. Mukallid** arasında anlaşmazlık çıkmıştır. Bunun sebebi de; Ebû-Kâmil ülkeye tahakküm edince kardeşinin yetkisi hükümde ve idârede kalmamasıdır. Karvaş bu durumdan çok rahatsız olarak Musul'dan ayrılıp, Bağdat'a gitmeye karar vermiştir. Fakat Misul şehrinin ileri gelenlerinden bir grup toplanıp, iki kardeş arasındaki anlaşmazlığı ve ihtilafı çözmeye karar verirler. Bunun üzerine Karvaş'ın yararına giderek onu dönmeye ve kardeşi Ebû-Kâmil ile şehrin hükmünü birlik içinde hareket etmeği tavsiye ve teşvik etmişlerdir. İki kardeş buna razı olunca, Karvaş Musul'daki hükümet konağında (**Dârü'l-İmâre**), Emîrlik sarayında oturması şartıyla kararından vaz geçip geri dönmüştür (*H.442/M.1050*).⁷⁶⁸

⁷⁶⁵ Sa'îd ed-Divecî: a. g. e., s. 118.

⁷⁶⁶ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. IX, s. 299; Sa'îd ed-Divecî: a. g. e., s. 119.

⁷⁶⁷ Ebû'l-Farac: a. g. e., c. I, s. 300.

⁷⁶⁸ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. IX, s. 428 vd; el-Kıs Süleyman Sâ'îğ el-Musulî: a. g. e., s. 143.

Yukarıda zikrettiğimiz üzere, Musul şehrinde Selçuklular döneminden önce Dârü'l-İmâre yani Emîrlik sarayı bulunuyordu. Nitekim bu saray Mimarî bakımdan bazı önemli özelliklere sahip olmuştur. Musul'daki Dârü'l-İmâre Dicle nehri kıyısında ve nehre bakmakta idi, El-Makdisî bu konuda şunları söylemektedir: “Dicle nehrinin doğu sahilinde olup Ninevra'ya Hâkim bulunuyordu.”⁷⁶⁹ Ayrıca bu saray şehrin kalesine bitişik olup, saray ve şehir arasında yukarıdan aşağı doğru geniş ve uzun bir yıl vardır.⁷⁷⁰

Bu bilgilere göre Musul sarayı sadece şehri idâre bakımdan önemli değildir. Siyâsî ve askerî bakımdan da önemli bir yer tutmaktadır. Saray kaleye bitişik olduğu sırada, sarayı kalenin savunma sistemi koruyordu. Ayrıca saray ve şehir arasında bulunan uzun ve geniş bir yol, ihtimalle askerî resmi geçit merasimleri, denetlenmesi, tehlikeli durumlarda askerlerin toplanması ve ta'limat alması için bulunuyorlardı. Üstelik daha önce anlattığımız, Ebû'l-Farac'ın verdiği bilgiye göre, bu sarayın yer altında bir gizli kapısı olduğu belirtilmektedir.

Dolayısıyla Musul'un Dârü'l-İmâre, Emîrlik Sarayı, sahip olduğu özelliklere göre Mimarî yapısı ve planlanması (*İdârî, Siyâsî, askerî*) bakımdan çok önemli bir yere sahiptir. Bu nedenlerden dolayı bu saray Selçuklular döneminde de bir hükümet karargahı olarak kullanmakta idi.

Selçuklular döneminde, Sultan Tuğrul Bey zamanında Musul şehri Ukaylî emîri olan Kureyş b. Bedrân ile sultanın amcazadesi kutalmış tarafından yönetmekteydi. Fakat bu sırada Selçuklulara muhalefet eden ve onlara karşı çıkan **Arslan el-Besasirî**, Musul üzerine yürüyüp, şehri ele geçirmiştir (*H.448/M.1056*).⁷⁷¹ Bunun üzerine Sultan Musul şehrini geri almak için hareket geçmiş ve şehri yeniden Selçuklu hükmü altına almıştır. Sultan Tuğrul Bey Musul şehrine Hâkim olunca, buradaki emîrlik sarayına inilip bir süre konaklanmıştı. Nitekim o, buradayken Abbâsî halifesine haber gönderip, Musul'a varmasını ve şehri ile geçirmesini bildirmiştir (*H.448/M.1056*).⁷⁷² Her ne kadar az bir süre sonra **Arslan el-Besâsirî** bir daha Musul'u ele geçirerek, bu kez Emîrlik sarayına inip, orada da

⁷⁶⁹ El-Makdisî: a. g. e., s. 138; B. Darkot: a. g. e., s. 740.

⁷⁷⁰ İbn-Battûta: a. g. e., s. 160; İbn-Cübeyr: a. g. e., s. 168.

⁷⁷¹ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. IX, s. 474.

⁷⁷² Ebû'l-Farac: a. g. e., c. I, s. 309; Sibt İbnü'l-Cevzî: a. g. e., s. 16.

bir süre ikamet ettiyse de Sultanın yine üzerine gelmesi onun şehirden kaçıp, çıkmasına neden olmuştur (*H.450/M.1058*).⁷⁷³

Sultan Muhammed Tapar zamanında, Sultan tarafından Musul'a ta'yin edilen emîr Çökürmüş, sultana karşı verdiği sözlerin hiç birine uymamış ve sultan onu azil etmeye karar vermiştir. Nitekim Sultan Çökürmüş'ün yerine yeni Vâli olarak Emîr Çavlı'yı atamıştır. Fakat buna razı olmayan Çökürmüş, emîr Çavlı'ya karşı çıkarak ikisinin arasında savaş başlar. Bu savaşta Çökürmüş mağlup olup, esir alınarak daha sonra öldürülmüştür. Emîr Çavlı Musul şehrini kuşatmaya başlamıştı. Çünkü Şehir ona teslim almayarak, Çökürmüş'ün adamları I. Kılıç Arslan ve diğer bazı Emîrlere şehri teslim etmek üzere çağırıda bulunmuşlardı. Bunun üzerine Anadolu Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan şehre girip Hâkim olmuştur. I. Kılıç Arslan şehrin idâresini düzelttikten sonra, Musul için bir tehlike yaratan Çavlı Sakavu ile savaşmak üzere harekete geçmiştir. I. Kılıç Arslan bu maksatla, Musul'dan çıkmak olduğu sırada on bir yaşındaki oğlu Melikşah'ı kendisine Nâib olarak Musul'da bırakmaya karar vermiştir. Melikşah'ı Musul'da hükümet konağında (Dârü'l-İmâre)'de görevlendirerek onun yanında bir askerî birlikte işlerini idâre ederek bir Emîr bırakmıştır.⁷⁷⁴

Musul'da bulunan *Dârü'l-İmâre=Emîrlik Saray'ı*, Mescidü'l-Cami'ye yani mescidü'l-'Atik'a bitişik olarak yaptırılmıştır.⁷⁷⁵ İbnü'l-Esîr, Selçuklular döneminde Musul'a Hâkim olan Emîr Aksungur el-Porsukî'nin bir hizmetçinden nakl ederek şöyle demiştir: "Aksungur'un oda hizmetçisiydim, her gece çok namaz kılardı. Bizzat abdest alır ve hiç kimseden yardım istemezdi. Onu bir kış günü Musul'da yatağından kalkmış gördüm; üzerinde kıldan yapılmış küçük bir cübbe, elinde de bir ibrik vardı. Su almak için Dicle'ye doğru gitti. Ben soğuktan yatağımdan kalkamadım. Sonra ondan korktum ve kalkarak ibriği elinden almak için gidip huzurunda durdum; fakat o ibriği bana vermedi ve "Ey miskin! Yerine dön; çünkü hava soğuk" dedi. Ben ibriği almaya çalıştıysam da vermedi! Beni yerime gönderdi ve abdest alıp namaza durdu". Bundan anlaşılıyor ki Emîr Aksungurun makam yeri Dicle nehrine yakın, Bu da bir taraftan Emîr Aksungur'un ma-

⁷⁷³ Sıbt İbnü'l-Cevzî: a. g. e., s. 30 vd.

⁷⁷⁴ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c X, s. 339-344; el-Kıs Süleyman Sâ'îğ el-Musulî: a. g. e., s. 158.

⁷⁷⁵ El-Ezedî: a. g. e., s. 145.

kam ve oturma yerinin Dârü'l-İmâre'da olduğunu göstermektedir. Diğer bir taraftan da bu makam Mescidü'l-'Atik'a yakın idi.⁷⁷⁶

b-) Sâğlık Tesisleri

Musul şehri en önemli tesislerinden biri de Sâğlık işleriyle ilgili olandır. Nitekim bu tesisler insanın hayatı ve hastalığına bağlı oluyordu. Bu Sâğlık tesislerinin bazıları, Musul şehrinde Selçuklular döneminden önce bulunup, halka hizmet ederek, Selçuklu döneminde de hizmetine devam etmekte idi. Selçuklular zamanında Sâğlık bakımdan dikkati çeken, bu şehirde hastahane'nin yaptırılmasıdır. Burada biz Musul'da bulunan Sâğlık tesislerini şöyle açıklayabilir.

Hastane veya "*Bimaristan*" Farsça bir terim olarak iki kelimeden ibarettir. "Bimar" yani hasta ve "sıtan" yani yer veya ev anlamına gelerek, bu şekilde "*Bimaristan*"nın anlamı Hastanın evi veya yeri anlamına gelmektedir. Hastane daha ilk günlerinden itibaren genel bir şekilde hastaları ilaçlar kullanarak tedavi etmekteydi . Ayrıca hastane iki çeşit olarak bulunuyordu. Birisi yerleşmiş yani bina olarak bir yerde yaptırılmıştı, bu da şehir merkezlerinde bulunmaktaydı. Diğerisi ise taşıyıcı hastane diye biliniyor ve bu hastane önceki gibi tıbbi bakımdan çeşitli malzemelerle techiz olup, galiba şehir dışında veya herhangi bir yerde tıbbi bakıma ihtiyaç olursa orada bulunuyordu.⁷⁷⁷

Müslümanlar hastane kurma düşüncesini, Abbâsîlerin birinci döneminde, tıp mesleğinde çok ilerlemiş olan Süryanilerden iktibas etmişlerdir. Halifeler, sultanlar ve Vâli-lerden bazıları, camilerde ilaç ve meşrubat bulundurulmuş ecza depoları yaptırmışlar, namaz kılanlardan hasta olanları tedavi ettirmek maksadıyla buralarda doktorlar görevlendirmişlerdir. Hastalar için hastane yaptıran müslüman idâreciler, dîn ve mezhep farkı gözetmeksizin herkesin hastanelerde tedavi edilmesine izin vermişlerdir. Hastaneye getirilen hastalara; parasız ilaç ve yemek temin etmişlerdir.⁷⁷⁸

⁷⁷⁶ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 501; İbn-Hallikân: a. g. e., c. I, s. 418; Sa'îd ed-Divecî: a. g. e., s. 127.

⁷⁷⁷ Ahmed İsa Bek: Tarihül-Bimaristanat fi'l-İslâm, Dımaşk, 1939, s. 4-12.

⁷⁷⁸ Hasan İbrahim Hasan: a. g. e., c. VI, s. 98.

Hastane sadece hastalara ilaç vermek ve tedavi etmekle uğraşmıyordu. Fakat hastane diğer müesseseler gibi ilmî, özellikle tıp tahsilinde de bulunuyordu.⁷⁷⁹ Nitekim Selçuklular döneminde tıp tahsili medreselerden ziyade devrin büyük hastane (*Bimaristan*, *Dârüş-Şifa*)lerinde yapılıyordu. Bununla beraber hususi mahiyette de tıp tahsili yapılabilirdi.⁷⁸⁰

Musul şehrinde, Selçuklu döneminde daha önce zikrettiğimiz gibi, hastane yapılmıştır. Muhtemelen bu şehirde daha öncede hastane bulunuyordu. Fakat kaynakların bu konu hakkında bilgi vermemeleri dikkate etmemizi gerektirmektedir. El-'Azimî'nin rivayet ettiğine göre, Selçuklular zamamında Musul şehrinde (*H.509/M.1115*) tarihinde "Cısır" köprü hastanesi (*Bimaristanü'l-Cısır*) inşa edilmiştir.⁷⁸¹

Bu bilgiye göre hastane, *Cısır=Köprü* yakınında inşa edilmiştir. Nitekim Musul şehrinin köprüsü, Emevîler zamanında Mervân b.Muhammed b Mervân b.el-Hakem, tarafından Dicle nehri üzerinde yaptırılmıştır.⁷⁸² İbn-Battûta'da Musul'da bulunan hastaneyi zikrederek: "Dicle nehri civarında Musul şehrinin eski camisine bitişik olduğunu belirtmektedir."⁷⁸³ Dolayısıyla bu hastanenin Musul'un doğru tarafından, Mineva karşısında bulmakta muhtemeldir.

Şüphesiz bu hastane şehir için çok önemli olmuştur. Ayrıca Musul'da bazı hastalıkların tedavisi için doğal ilaçlar yöntemi kullanılmaktaydı. Nitekim Musul Hâkimi **Aksungur el-Porsukî**, hasta olduğu bir sırada ilaç için dövülmüş piliç suyu ile kurtulmuştur (*H.519/M.1125*).⁷⁸⁴

Musul şehrinde Sâğlık tesislerine bağlı olan eskiden beri bazı doğal madeni sular, yani pınar veya suyun kaynadığı yer bulunup Aynı adı ile zikrolunmuştur. Şüphesiz bu sular halkın bazı hastalıklardan kurtulmasını sağlamıştır. Musul'a bağlı olan Mineva, Yu-

⁷⁷⁹ Ahmed İsa Bek: a. g. e., s. 19.

⁷⁸⁰ O. Turan: a. g. e., s. 335.

⁷⁸¹ El-'Azimî: a. g. e., s. 40.

⁷⁸² Yâkût el-Hamavî: a. g. e., s. 196,

⁷⁸³ İbn-Battûta: a. g. e., s. 161.

⁷⁸⁴ İbnü'l-Adîm: Buğye, s. 130.

nus Peyğamberin Tall-et-Tövbe'de, hastalar için, '*Ayn Yunus* adı ile tanınmış bir kaynak bulunmaktadı. ⁷⁸⁵

Ayrıca Musul'un civarında da bu çeşit tesisler bulunmakta olup, cild ve Romatizma hastalarının tedavisi ve ilaçları kullanmakta idi, bunlardan (*'Ayn-kibrit*), (*'Ayn ed-Dir*), (*'Ayn el-Alil*) ve (*'Ayn es-Sefra*). ⁷⁸⁶ İbn-Hallikân rivayetinde , Musul'a yakın olan el-Cehine köyünü zikrederek, buraya yakın olan '*Ayn el-Kiyara*'nın çok meşhur ve önemli olduğunu zikretmektedir. ⁷⁸⁷

Musul şehrinde Sağlık te'sislerine bağlı olarak hamamlarda bulunmakta idi. Musul'da bulunan hamamların bazı özellikleri vardır. Bu hamamlar Mescit, ikamet semtleri, çarşı ve esnafın bulunduğu bölgelerde mevcut bulunuyordu. Bazı kaynaklar Musul'da hamamların mevcut olduğunu zikretmeyi ihmal etmemişlerdir. ⁷⁸⁸

c-) Kilise ve Manastırlar.

Musul, büyük bir şehir olduğu için burada birçok dîn ve milletten insan olması tabiidir. Üstelik bu şehir Müslümanlar tarafından fetih olunduğu sırada burada Hristiyan nüfuzu ve diğer milletlerde bulunuyordu. Nitekim Musul şehri bir kale olarak, Hristiyanlar tarafından buraya yerleştirilmiştir. Buna dayanarak, Musul'da II. Asrın başından beri, Hristiyanlığın nüfuz etmiş olduğu görünüyor. Bar-küsta İekabı ile anılan Rabban işayabh (570 M.S) tarihinde, Dicle nehrinin garp sahilinde ve Nineva'nın karşısında (*Mar-İšo*) adı ile tanınan bir manastır inşa etmiştir. Yani Hısn Ebhraya olarak zikir edilen Musul Kalesi üzerinde bu manastırı yaptırmıştır. ⁷⁸⁹

Bundan anlaşılıyor ki müslümanların şehri fetih sırasında Hristiyanlara ait olan Kilise ve Manastırlar bulunuyordu. ⁷⁹⁰ Nitekim Halife Omar b. Hattab zamanında 'Utbe b. Farkad es-Süllemi, Musul'u fetih için hareket ettiği sırada buradaki Hristiyanlar ve Yahu-

⁷⁸⁵ El-Makdisî: a. g. e., s. 146

⁷⁸⁶ Ş. Sâmî: a. g. e., c.VI, s. 4482.

⁷⁸⁷ İbn-Hallikân: a. g. e., c. II, s. 139 vd.

⁷⁸⁸ İbn-Havkal: a. g. e., s. 315; İbn-Battûta: a. g. e., s. 161.

⁷⁸⁹ B. Darkat: a. g. e., s. 739.

⁷⁹⁰ Ebû'l-Farac :a. g. e., c. I, s. 54-64.

diler cizye ödemek şartıyla, 'Utbe ile anlaşarak teslim olmuşlardır. Bu sırada Musul şehri daha önce zikrettiğimiz gibi bir kale'den ibaret bulunmaktaydı. Fakat daha sonra müslümanlar tarafından halife Ömer b. Hattat zamanında buraya Vâli olara ta'yin edilen Harseme b. Arfece el-Bârîki, Musul şehrin sınırını çizip, buraya Arapları yerleştirerek bir Müslüman şehri haline getirmiştir.⁷⁹¹

Yukarıda anlattığımız üzere Musul şehrinde Hristiyan ve Yahudiler bulunmuştur. Dolayısıyla bunların şehirde oturmaları gereken bir mahalle veya semtin bulunmalıdır. Bu mahalle veya semt şehrin suları içinde veya dışında yer alması, buralarda dînî ibadetleri için yerleri de olmalıdır.

Bunun üzerine Musul şehri içerisinde ve dışında, yani civarında Hristiyanlara bağlı dînî tesisler olarak Kilise ve Manastırlar bulunuyordu. Şüphesiz bu tesisler Selçuklular döneminde de dînî, içtimai ve İlmî görevlerine devam etmişlerdir.

Musul'da eskiden beri (*Şam'ûn es-Safâ*), (*et-Tâhira*), (*Mar-Ehudma*), (*Mar-Bsyân*), (*El-Beyâ'a*) ve (*Mar-Işâ'ya*) kiliseleri bulunuyordu.⁷⁹² Ayrıca Musul ve civarında (*Michel*)⁷⁹³, (*el-kelb*)⁷⁹⁴, (*'Â'la*), (*Se'ûd*), (*Mihâîl*) ve (*Mar-Gorgis*) manastırları bulunmaktaydı.⁷⁹⁵

C-) İLMÎ FAALİYETLER.

Musul şehrinin Selçuklular döneminde siyâsî bakımdan belirsizlik ve dengesizlik içinde bulunması , bilimsel ve İlmî yönünü de etkilemiştir. Fakat buna rağmen kaynaklara dayanarak, bu şehirde bulunan dînî ve ilmî mü'sseselerin görevine devam edip, ilmî faaliyetini de ihmal etmediklerini söyleyebiliriz. Ayrıca Selçuklular döneminde sultanlar ve buraya Hâkim olan emîrlar her ne kadar siyâsî ve askerî faaliyette bulunmuşlar ise de bu ş-

⁷⁹¹ El-Belâzurî: a. g. e., s. 476-477; İbnü'l-Fakih el-Hamadâni: a. g. e., s. 128 vd.

⁷⁹² T. Bakır, F. Sefer: a. g. e., s. 23.

⁷⁹³ Ebû'l-Farac: a. g. e., c. I, s. 268.

⁷⁹⁴ El-Makdisî: a. g. e., s. 146; Yâkût el-Hamevî : a. g. e., c. IV, s. 166.

⁷⁹⁵ Yâkût el-Hamevî : a. g. e., c. IV, s. 123,147,169; T. Bakır, F. Sefer: a. g. e., s. 23.

ehrin İlmî faaliyetine mani olmamışlardı. Üstelik bu Sultanlar, emîrlar ve devlet adamları ilme destek olmuşlardır.

Musul şehri Ukaylîler hükmü altında olduğu sırada, emîr **Kureyş b. Bedrân** zamanında, Selçukluların Hâkimiyeti altına girerek, Selçuklu sultanı Tuğrul Bey adına Musul ve Hâkim olduğu yerlerde hutbe okutulmuştur (*H.446/M.1054*).⁷⁹⁶

Musul şehri Selçuklu Sultanlarına bağlı olduğu için bu şehir Selçuklu sultanları tarafından çeşitli meydanlardan özellikle İlmî bakımdan ilgi görmüştür. Selçuklu Sultanları, melikleri, beyleri ve hatunlarının, din adamlarına, şair ve sanatkarlara gösterdikleri saygı ve ihsan, ilim ile medeniyete büyük hizmet ettiklerini göstermektedir.⁷⁹⁷ Nitekim Sultan Tuğrul Bey alimlere ve din adamlarına karşı tevazular ve saygılar göstermekte idi, kendisi Sünni ve hanefi mezpe üzerine olup, adil ve hayır sever bir sultan olarak, ilim ve alimlere çok hizmetler göstermiştir.⁷⁹⁸ Ayrıca Sultan Melikşah ilmî ve dînî müesseselerine büyük hizmetler yapmıştır. Zira Sultan Medrese ve Ribat adamlarına her sene 300 bin dinar ikramda bulunmuştur.⁷⁹⁹

Selçuklular genel olarak İslâmiyetin Sünni akidesinin tatbikine ve İslâm geleneklerinin uyulmasına, gene ahlakın verdiği imkan nisbetinde çaba göstermişlerdir. İslâm aleminde sünnilik'in muzaffer olmasına, devletlerinin menfaati kadar, inanç icabı olarak da sünniligi İslâm dünyasına Hâkim kılmışlardı. İslâm medeniyetini ilmî ve medeni müesseleriyle ve sünnilik esasları üzerine sürdürerek kendi Hâkimiyetlerinin temellerini de sağlamışlardır.⁸⁰⁰

Selçuklular döneminde Musul şehrine Hâkim olan bazı emîrlar ilmî faaliyetlere destek verip, hizmet etmişlerdi. Musul'a Hâkim olan emîr **Aksungur el-Porsukî**, siyâsî ve idârî bakımdan çok başarılı olmuştu. Ayrıca ilim faaliyetine de büyük destek ve önem

⁷⁹⁶ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. IX, s. 455.

⁷⁹⁷ O. Taran: a. g. e., s. 327-329.

⁷⁹⁸ Es-Sübkî: a. g. e., c. III, s. 269.

⁷⁹⁹ İbn-Hallikân: a. g. e., c. V, s. 287.

⁸⁰⁰ O. Turan: Selçuklular ve İslâmiyet, İstanbul, 1998, s. 17 vd.

veriyordu. Nitekim o, "Türk asıllı bir memlûk idi. Hayır sever bir emîr idi. İlim adamlarını ve salih kişileri severdi."⁸⁰¹

Ayrıca Selçuklular döneminde bazı devlet adamlarının ilmî faaliyetini genişletmek için katkıda bulunmalarına şüphe yoktur. Devlette Vâli veya Hâkimden sonra en büyük yetkili vezir olmak üzere Musul şehri idâresinde bulunan bazı vezirler çok yetenekli ve ilim bakımından ünlü bir yere ve esere sahip bulunmaktaydı. Buna dayanarak **Melik Mes'ûd** Musul'a Hâkim olduğu sırada, **Ebû-İsmâ'il el-Hüseyn b.Ali el-İsfahani et-Tuğrâ'î**, onun veziri olup, bu görevi yönetiyordu. Et-Tuğrâ'î bir ilim adamı olarak güzel yazı yazıp, şiir söylerdi. Et-Tuğrâ'î, Melik Mes'ûd ve kardeşi sultan Mahmûd arasında çıkan savaşta esir alınıp, daha sonra öldürülmüştür (*H.514/M.1120*).⁸⁰² Et-Tuğrâ'î'nin ilim bakımından çok eserleri vardır. Edebiyatla özellikle şiirle ilgili (*Lamiyetü'l-'Acem*) adlı bir Dîvânı vardır.⁸⁰³ Ayrıca kimya ilmi ile ilgili (*Er-Red 'Ala İbni-Sina*),⁸⁰⁴ (*Mefâtih er-Rahmân ve Masâbih el-Hikme*) adlı eserleri vardır.⁸⁰⁵

1-) Hadis ve Fıkıh

Yukarıda anlattığımız üzere Musul şehri Selçuklu döneminde ilmî bakımdan diğer İslâm Ülkeleri gibi faaliyetine devam etmiştir. Nitekim Musul'a ilk olarak Hadis⁸⁰⁶, Fıkıh⁸⁰⁷, ilimleri ilgi ve önem görmüştür. Şüphesiz bunun sebebidir hadis ve fıkıh ilimleri-

⁸⁰¹ **İbnü'l-Esîr**: a. g. e., c. X, s. 501; **İbn-Hallikân**: a. g. e., c. I, s. 418.

⁸⁰² **İbn-Hallikân**: a. g. e., c. II, s. 185; **İbnü'l-İmâd el-Habefî**: a. g. e., c. VI, s. 68 vd; **ez-Zırıklî**: a. g. e., c. II, s. 267.

⁸⁰³ **İbn-Hallikân**: a. g. e., c. II, s. 185; **Hacı Halife**: Keşf el- Zunûn 'An Esâmî el-kutup ve'l-Fnûn, c. II, İstanbul, 1943, s. 1537.

⁸⁰⁴ **Hacı Halife**: a. g. e., c. I, İstanbul, 1941, s. 838.

⁸⁰⁵ **Hacı Halife**: a. g. e., c. II, s. 1755.

⁸⁰⁶ **Hadis**: İslâm teşri'in, Kur'an-ı Kerim den sonra ikinci kaynağı olarak, Peygamber efendimizin (a.s), Söz, fiil ve tahrir (görmüş olduğu bir şeyi olduğu gibi bırakma) leridir. Başka bir açıdan Peygamber efendimizin (Hadisleri) Sözlerini araştırmak, kaynağı, anlamı, hedefi yani Maksat-Muradı ve onun yaptıklarını yapmak, uzak olduğu şeylerden de uzaklaşmaktır.

- **İbn-Haldûn**: el-Mukaddime, s. 470- 473; **Hacı Halife**: a. g. e., c. I, s. 635; **Hasan İbrahim Hasan**: a. g. e., c. III, s. 155.

⁸⁰⁷ **Fıkıh**: Kur'an-ı kerim ve Hadisle ilgili araştırmaları ele almak. Bunların sözlerini incelemek ve anlamaktır. Bu kaynakları İslâm toplumunda bir teşri olarak kanun veya destur gibi uygulamaktır. Ayrıca toplumda çıkan yeni olaylar bu iki kaynağa göre çözmektir. Dolayısıyla Fıkıh İlmî ictihat, İcma ve Kiyyas işlerini de yapmaktadır.

- **İbn-Haldûn**: a. g. e., s. 467; **Hacı Halife**: a. g. e., c. II s. 1280.

nin kur'an-ı kerim ve İslâm teşri'ine bağlı olmasıdır. Bu konu ile ilgili araştırmalar yapıp halkın ve toplumun ihtiyaçlarını karşılamışlardır. Ayrıca bu ilimleri tahsil ve sahip olmak her alimin lûgat, özellikle Arapça dilinde çok iyi bir bilgiye sahip olması gerekiyordu. Ayrıca Nahiv ve edeb ilmînede ihtiyacı vardır.⁸⁰⁸

Bunun üzerine genel ve doğal olarak Hadis ve Fıkıh ilmînede tahsili alan, bu iki ilimde başarılı olan ve ün kazanan alimler edeb dalında da bilgi sahibiydiler, Nitekim çoğu alimler, edebe bağlı olarak şiir dalında da bilgi sahibidirler. Ayrıca her alim Hadis ilminde bilgi sahibi olduğu için çoğu zaman fıkıh ilminde de başarılı ve bilgi sahibiydi. Yani ikisinde de tahsilini birlikte alıyordu. Bunun üzerine Musul şehrinde Hadis ve Fıkıh dalında alimleri görmekteyiz. Bunlardan:

Ebû-Nâsır Ahmed b. Abdalbaki b.el-Hasan el-Musul'linin, Hadis ve Fıkıh ilminde bilgisi vardır. Ebû-Nâsır (H.459/M.1067) tarihinde Musul şehrinde vefat etmiştir.⁸⁰⁹

Muhammed b. Ahmed b. Ahmed b. Abdalbâkî b.el-Hasan b. Muhammed b. Tvük, Ebû'l-Fzâil el-Rb'î el-Musul'li, Ebû'l-Fzâil, Musul şehrinde çıkıp Hadis ve Fıkıh İlmîn-de bilgisini genişletmek için Bağdat'ta gitmiştir. Bağdat'ta büyük alimlerden tahsilini aldıktan sonra orada eğitim vererek çalışmıştır. Ebû'l-Fzâil (H.494/M.1101) tarihinde Bağdat'ta vefat etmiştir.⁸¹⁰

Muhammed b. Ali b.Ubeyddülla b. Ahmed b. Salih b. Süleyman b. Ved'ân, Ebû-Nsır el-Musul'li. Hadis ve Fıkıh ilmînede çok bilgi sahibi olup şöhret kazanmıştır. İlmîni genişletmek ve yaymak üzere bir süre Bağdat'ta kalıp, daha sonra Musul şehrine dönmüştü. Ebû-Nsır (H.494/M.1101) tarihinde Musul'da vefat etmiştir.⁸¹¹ Ebû-Nsır'ın, Hadis ve Fıkıh ilmîyle ilgili (*el-Erba'in el-Ved'âniyye*) adlı bir eseri vardır.⁸¹²

Ali b. Abdurrahman b. Muhammed b. Muhammed b. Babaveyh el-Hadisi, Ebû'l-Hasan es-Semıncani, Musul'a bağlı el-Hadise⁸¹³ de doğmuştu. Daha sonra Hadis ve Fıkıh

⁸⁰⁸ İbn-Haldûn: a. g. e., s. 633.

⁸⁰⁹ Ez-Zehbî: el-'İber, c. II, s. 309; İbnü'l-İmâd el-Hanbelî: a. g. e., c. V, s. 253.

⁸¹⁰ İbnül-Cevzî: a. g. e., c. X, s. 57; es-Sübkî: a. g. e., c. III, s. 41 vd; es-Sefedî: a. g. e., c. II, s. 105 vd.

⁸¹¹ İbnü'l-Cevzî: a. g. e., c. X, s. 58; es-Sefedî: a. g. e., c. IV, s. 141.

⁸¹² İbnü'l-Esir: a. g. e., c. X, s. 268; Hacı Halife: a. g. e., c. I, s. 60; ez-Zirikli: a. g. e., c. VII, s. 163.

⁸¹³ El Hadise: Musul şehrine bağlı olan Hadise kasabasına nisbeten , Dicle nehrinin doğusunda bulunmaktadır. bkz: İbn-Hallikân: a. g. e., c. III, s. 56.

tahsili için Buhara ve İsfahan'a gitmiştir. Şöhret ve ün kazanıp, çok sayıda ilim seven insan ondan eğitim olarak faydalanmıştır. Ebû'l-Hasan (H.502/M.1108) tarihinde İsfahan'da vefat etmiştir.⁸¹⁴

Abdullah b.el-Kâsım b. Muzaffer b. Ali eş-Şehrîzûrî⁸¹⁵, Ebû-Muhammed el-Merisi, Musul'da (H.464/M.1072) tarihinde doğmuştu. Hadis ve Fıkıh ilmînde bilgisi vardır. El-Merisi Musul şehrinde vefat etmiştir (H.511/M.1117).⁸¹⁶

Ebû Muhammed Abdullah b.el-Kâsım b.el-Muzaffer b. Ali b.el-Kâsım eş-Şehrîzûrî, Murtaza lakabıyla tanınmıştır. Murtaza dindar ve hayır sever bir insan idi. Bağdat'ta, Hadis ve fıkıh ilmi ile uğraşmıştır. Daha sonra Musul'a dönmüştü. Musul'da bir süre kadı görevinde çalışmış, bunun yanında bir öğretmen olarak da Hadis ilmîni öğretmişti. Ayrıca Murtaza'nın edebiyat özelliklerde şiirde bilgisi vardır. Murtaza (H.465/M.1072) doğmuş, (H.511/M.1117) tarihinde Musul'da vefat etmiştir.⁸¹⁷

Ebû'l-Kâsım Nâsır b. Muhammed b. Ahmed b. Sefvân. Hadis ve Fıkıh ilminde bir şeyh olarak tanınmıştı. Ebû'l-Kâsım (H.515/M.1121) tarihinde Musul'da vefat etmiştir.⁸¹⁸

Ebû'l-Hasan b. Ferra' el-Musul'li, Ali b.el-Hüseyin b. Ömer Hadis ve Fıkıh ilminde bilgi sahibi olarak şöhret kazanmıştı. Ebû'l-Hasan (H.519/M.1125) tarihinde vefat etmiştir.⁸¹⁹

Ali b. Se'âde, Ebû'l-Hasan el-Cehni el-Musul'li es-Serrâc, Fıkıh iminde Bağdat ve el-Cezîre de tahsilini aldıktan sonra Musul şehrine dönmüştü. Fıkıh'ta çok şöhret sahibi olarak, Musul'un büyük alimlerinden birisi olmuştur. Ondan çok sayıda ilim seven öğren-

⁸¹⁴ Es-Sübkî : a. g. e., c. IV, s. 278 vd.

⁸¹⁵ Eş-Şehrîzûrî: (Yâkût el-Hamevî: a. g. e., c. V, s. 312), Bu şehir Erbil ve Hemedan arasında bir küçük belde veya kasaba olarak bulunuyordu. Şehir, kelimesi Farsça bir kelime olarak şehir anlamına gelir. Zûr kelimesi ise buda Şehrin Zûr b. Zahhak tarafından yaptırılmasından dolayı bu adı ile tanınmaktadır.

İbn-Hallikân: (a. g. e., c. IV, s. 68-70), Rivayet ettiğine göre bu şehirden önemli kişiler ortaya çıkmıştır, özellikle ilmî bakımdan. Nitekim bu şehirden ilim ve bilgi sahibi olarak büyük aileler çıkarak Musul, Erbil ve diğer bazı ülkelerde yerleşmişlerdir. Bu şehirlerde büyük görevler özellikle Kadı görevine atanmışlardır.

⁸¹⁶ Es-Sübkî: a. g. e., c. IV, s. 235.

⁸¹⁷ İbn-Hallikân: a. g. e., c. III, s. 49-53; es-Sefedî : a. g. e., c. XVII, s. 403-405.

⁸¹⁸ El-'Azimî: a. g. e., s. 44.

⁸¹⁹ Ez-Zehbî: el-'İber, c. II, s. 411; İbnü'l-İmâd el-Hanbelî: a. g. e., c. VI, s. 97.

ciler eğitimini ve tahsilini alıp faydalanmıştır. Ebû'l-Hasan (H.529/M.1135) tarihinde Musul'a vefat etmiştir.⁸²⁰

El-Hasan b. Ali b.el-Hasan b. Ali b.el-Hasan b. 'Ammâr el-Musul'li, eş-Şeyh Ebû'l-Berakât. Musul şehrinde (H.477/M.1084) tarihinde doğmuştur. Fıkıh tahsili için Bağdat'a gitmiş, Bağdat'ta büyük alimlerden tahsilini aldıktan sonra Musul'a dönmüştür. Ebû'l-Berakât (H.529/M.1135) tarihinde Musul'da vefat etmiştir.⁸²¹

Ali b.el-Kâsım b.el-Muzaffer b. Ali b. eş-Şehrizûrî'nin, Fıkıh ve Mezhep'te çok şöhreti vardır. Bağdat'ta tahsilini aldıktan sonra bir süre Vasıt'ta kadı görevini yapmıştır. Daha sonra Musul'a dönüp burada kadılık görevine devam etmiştir. Nitekim O, el-Cezîre ve Şam'da da bir süre kadı görevinde bulunmuştur. Ali b.el-Kâsım (H.532/M.1137) tarihinde vefat etmiştir.⁸²²

El-Kâsım b. Abdullah b.el-Kâsım b.el-Muzaffer b. Ali eş-Şehrizûrî, Ebû-Ahmed b. Ebi-Muhammed b. Ebi-Ahmed, Musul şehrinde doğmuştur. Bu şehrin ünlü bir ailesinden olarak, ilim özellikle Fıkıh dalında şöhrat sahibi olmuş. Ebû-Ahmed (H.533/M.1139) tarihinde Musul şehrinde vefat etmiştir.⁸²³

El-Hüseyin b. Nesr b. Muhammed b.el-Hüseyin b.el-Kâsım b.el-Hemis b.'Âmır, İbn-Hemîs el-ke'bî el-Musul'li el-Ceheni, Tacû'l-İslâm lakabıyla tanınmıştır. İbn-Hemis, Musul'da (H.466/M.1073) tarihinde doğmuştur. Hadis ve Fıkıh tahsili Bağdat'ta büyük alimlerden almıştır. Fıkıh ilminde çok bilgi ve ün kazanıp bir süre Rahbe şehrinde kadı görevinde bulunmuştur. Daha sonra Musul'a dönüp buraya yerleşmiştir. Hadis ve Fıkıh ilmiyle ilgili eserlerini yazmıştır. Bu eserler: (*Menakibü'l-Ebrâr*), (*Menasikü'l-Hac*), (*Ahbaru'l-Menamât*), (*Menhecü'l-Tevhîd*), (*Menhecü'l-Mürîd*), (*Tahrimü'l-Ğaybe ve Fereh*). İbn-Hemîs (H.552/M.1157) tarihinde Musul'da vefat etmiştir.⁸²⁴

El-Hüseyin b. Ali b.el-Kâsım b.el-Muzaffer b. Ali b. Eş-Şehrizûrî, Ebi Abdullah,

⁸²⁰ Es-Sübkî: a. g. e., c. IV, s. 278

⁸²¹ Es-Sübkî: a. g. e., c. IV, s. 211.

⁸²² Es-Sübkî: a. g. e., c. IV, s. 280 vd.

⁸²³ Es-Sübkî: a. g. e., c. IV, s. 295.

⁸²⁴ İbn-Hallikân: a. g. e., c. II, s. 139 vd; es-Sübkî: a. g. e., c. IV, s. 217 vd; es-Sefedî : a. g. e., c. XIII, s. 78 vd.

Musul şehrinde doğmuştur. Hadis ve Fıkıh tahsili için Bağdat'a gitmiştir. Şöhret kazanırken bir üser Abbâsî halifesi **el-Mustencit Billah** (H.555-566/M.1160-1170) tarafından Dârü'l-Hilafe de kadılık görevine atanmıştır. Bunun yanında Hadis ilmiyle uğramıştır. Ebi-Abdullah (H.557/M.1162) tarihinde vefat etmiştir.⁸²⁵

Sâlim b. Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Musul'li, Ebû'l-Merca Lakabiyle tanınmıştır. Ebû'l-Merca, Musul şehrinde doğmuştur. Daha sonra Hadis ve Fıkıh ilmi tahsilini Bağdat'ta almıştır. Ebû'l-Merca (H.560/M.1165) tarihinde vefat etmiştir.⁸²⁶

El-Hasan b. Ali b.el-Kâsım eş-Şehrîzûrî, Kadı Ebû-Ali Lakabiyle tanınmıştır. Ebû-Ali (H.497/M.1104) tarihinde Musul'da doğmuştur. Musul'da Hadis ve Fıkıh ilminin eğitim ve tahsilini aldıktan sonra bu şehrin ilmî müesseselerinde bir hoca olarak eğitim görevini yapmıştır. Ebû-Ali (H.564/M.1169) tarihinde Musul'da vefat etmiştir.⁸²⁷

Abdurrahman b. Haddâş b. Abdulssamad, Kadı el-Haddâş Lakabiyle tanınmıştır. İbnü'l-Haddâş, Musul şehrinde doğmuştur. Burada Fıkıh ilmi eğitimini almıştır. Daha sonra Musul'da (H.571/M.1175) tarihinde vefat etmiştir.⁸²⁸

Muhammed b. Abdulbâki b. Hibetüllah el-Mecme'î el-Musul'li, Ebû'l-Mahâsın lakabiyle tanınmıştır. Ebû'l-Mahâsın, Musul şehrinde doğmuştur. Fıkıh ve edeb tahsilini Bağdat'da almış ve öğrenmiştir. Edeb, Tarih ve Fıkıh'ta büyük şöhret kazanmıştır. Bu dallarda, özellikle Fıkıh'ta eserleri vardır. bunlar (*Tabakat'ül-Fukaha Min Eshâb el-imam Ahmed*) ve (*Şerih Gribül-Elfâz el-Hereki*). Ebûl-Mahâsın (H.571/M.1175) tarihinde Musul'da vefat etmiştir.⁸²⁹

Muhammed b. Abdullah b.el-Kâsım b.el-Muzaffer b. Ali, Ebû'l-Fezâil b. Ebi-Muhammed eş-Şehrîzûrî el-Musul'li kadı kudat kemaleddîn lakebiyle tanınmıştır. Kemaleddîn, Musul şehrinde (H.492/M.1098) yılında doğmuştur. Daha sonra Bağdat'ta gidip, burada Hadis ve Fıkıh ilimlerinin tahsilini almıştır. Kemaleddîn çok yetenekli olup Fıkıh ve edebiyat özellikle şiir dalında şöhret sahibi olmuştur. Bağdat'tan Musul'a döne-

⁸²⁵ Es-Sübkî: a. g. e., c. IV, s. 214.

⁸²⁶ Es-Sübkî: a. g. e., c. IV, s. 220.

⁸²⁷ Es-Sübkî: a. g. e., c. IV, s. 211.

⁸²⁸ Es-Sübkî: a. g. e., c. IV, s. 244.

⁸²⁹ Ez-Zirikli: a. g. e., c. VII, s. 54.

rek, burada kadı görevine atanmıştır. Ayrıca o, Musul'da ilim ve ilim adamlarına destek ve hizmetlerde bulunmuştur. Nitekim o, Musul'da bir medrese yaptırmıştır. Kemaleddin İslâm aleminde de şöhret sahibi olup çok yerleri ziyaret etmiştir. Son olarak Şam'a giderek burada Dımaşk kadılık görevine atanmıştır. Daha sonra (H.572/M.1176) tarihinde Dımaşk'ta vefat etmiştir.⁸³⁰

Abdullah b.el-Hıdır b.el-Hüseyin, Ebû'l-Berekât b. eş-Şirecî el-Musul'li, Hadis ve Fıkıh ilminde bir iman olarak tanınmıştır. Ondan bir çok ilim adamı eğitim ve tahsilini alıp, faydalanmıştır. Ebû'l-Berekât (H.574/M.1178) tarihinde vefat etmiştir.⁸³¹

Abdullah b.el-Kâsım b. Abdullah b.el-Kâsım eş-Şehrîzûrî Musul şehrinde Fıkıh dalına büyük alimlerden birisi olmuştur. Ebû'l-Kâsım (H.575/M.1179) tarihinde Musul'da vefat etmiştir.⁸³²

Abdullah b. Muhammed b. Hitbetullah b. Ali b.el-Mutahir b. Ebi-Asrûn b. Ebi'l-Sırrî et-Temimî el-Hadisi el-Musul'li. Şerefü'd-dîn Lakabıyla tanınmıştır. İbn-Asrûn (H.493/M.1101) yılında Musul şehrinde doğmuştur. Musul'da Hadis ve Fıkıh ilmiyle ilgili eğitim ve tahsilini alıp, çok yetenekli ve çalışkan olduğu için bu dalda başarılı olarak ün ve şöhret kazanmıştır. Ayrıca o, bununla yetinmiyerek Bağdat'ta da eğitim almıştır. Daha sonra Musul'a dönmüştür. Burada bir Hadis ve Fıkıh hocası olarak eğitim vererek çalışmıştır. İbn-Asrûn, İslâm Ülkelerini ziyaret etmek üzere Musul'dan çıkıp, Vasıt, Sincar, Haleb ve Dımaşk'ı gezerek, burada yeteneğini yayınlamış ve şöhretini daha da artmıştır. O, Dımaşk'ta bir süre kadı görevini yapmış ve buradaki ilim müesseselerinde bir ilim hocası olarak çalışmıştır. Dolayısıyla bir çok ilim adamıda ondan eğitim ve tahsilini alıp faydalanmıştır. İbn-Asrun son günlerinde kör olmasına rağmen ilminden kopmamıştır. Fakat (H.585/M.1198) tarihinde vefat edince İlmî çalışmasına da son verilmiştir. Dımaşk'ta vefat edip, buradaki yaptırdığı Medresesinde toprağa verilmiştir. İbn-Asrûn hayatı boyunca Hadis ve Fıkıh özellikle mezheple ilgili bir çok eserler yazmıştır, bunlardan bazıları (*Sefevâtü'l-Mezhab min Nihayetü'l-Metlab*), (*el-Murşid*), (*el-Zari'a fî Ma'rifet eş-Şeri'a*),

⁸³⁰ İbn-Hallikân : a. g. e., c. IV, s. 241-245; es-Sübkî: a. g. e., c. IV, s. 74-76; ez-Zirikli: a. g. e., c. VII, s. 107.

⁸³¹ Es-Sübkî: a. g. e., c. IV, s. 234; es-Sefedî :a. g. e., c. XVII, s.159.

⁸³² Es-Sübkî: a. g. e., c. IV, s. 235.

(*et-Teysîr*)⁸³³, Ayrıca eserlerinden (*el-İntisâr Li-Mazhab eş-Şâfi'î*)⁸³⁴, (*kitab Meahiz el-Nazar*).⁸³⁵

Muhammed b. Muhammed b. Abdullah b.el-Kâsım b.el-Muzaffer b. Ali Muhyeddîn Ebi-Hâmid b. Kadı'l-kudat kemaleddîn b. Ebi-Fazıl b. eş-Şehrîzûrî el-Musul'li. Muhyeddîn (H.510/M.1116) yılında Musul'da doğmuştur. Burada Hadis ve Fıkıh ilminde tahsilini yaptıktan sonra Bağdat'ta gitmiş ve orada ilmî tahsilini tamamlamıştır. Bir süre Şam diyarında, Haleb şehrinde kadı görevinde bulunmuştur. Fakat daha sonra Musul'a dönüp, burada kadılık görevine atanmıştır. Musul'da kadılık görevinin yanında Nizâmiyye medresesinde bir ilim hocası olarak da çalışmıştır. Muhyeddîn (H.586/M.1190) tarihinde Musul'da vefat etmiştir.⁸³⁶

Abdumelik b. Zeyd b. Yâsîn b. Zeyd b. Fayid b. Hamıl es-Sa'labî, Ebû'l-Kâsım ed-Devla'î. Musul şehrine bağlı olan ed-Devla'îyye köyünde (H.507-M.1113) yılında doğmuştur. Hadis ve Fıkıh tahsilini almak üzere Bağdat'ta gitmiştir. Daha sonra Şam'a gidip Dımaşk'ta bir ilim hocası olarak ilmî mü'esseselerde çalışmıştır. Ed-Devla'î, Dımaşk'ta (H.598/M.1202) tarihinde vefat etmiştir.⁸³⁷

Muhammed b. 'Alvân b. Muhâcırın b. Ali b. Muhâcır, Şerefü'd-dîn Ebû'l-Muzaffer el-Musul'li Şerefü'd-dîn (H.502/M.1108) yılında Musul şehrinde doğmuştur. Hadis ve Fıkıh, eğitimini Musul'da aldıktan sonra, ilmî tahsilini tamamlamak için Bağdat'a gitmiştir. Daha sonra Fıkıh ilminde özellikle Mezhepte çok ün ve şöhret sahibi olmuştur. Şerefüddın, Musul şehrine dönerek, burada bir ilim hocası olup, ilmî müesseselerde çalışarak ilim öğrencileri ondan eğitim alarak faydalanmışlardır. Şerefü'd-dîn (H.615/M.1218) tarihinde Musul'da vefa etmiştir.⁸³⁸

Yukarıdaki anlattığımız üzere Musul'da Hadis ve Fıkıh ilimleri Selçuklular döne-

⁸³³ İbn-Hallikân: a. g. e., c. III, s. 53-55; es-Sübkî: a. g. e., c. IV, s. 237-240; es-Sefedî : a. g. e., c. XVII, s.571-573; ez-Zirikli: a. g. e., c. IV, s. 268.

⁸³⁴ İbn-Hallikân: a. g. e., c. III, s. 54; Hacı Halife: a. g. e., c. I, s. 174.

⁸³⁵ Es-Sübkî: a. g. e., c. IV, s. 238; Hacı Halife: a. g. e., c. II, s. 1455, 1573.

⁸³⁶ İbn-Hallikân: a. g. e., c. IV, s. 246-248; es-Sübkî: a. g. e., c. IV, s. 99 vd; ez- Zirikli: a. g. e., c. VII, s. 252.

⁸³⁷ Es-Sübkî: a. g. e., c. IV, s. 261 vd; es-Sefedî : a. g. e., c. XIX, s. 163 vd; ez-Zirikli: a. g. e., c. IV, s. 304.

⁸³⁸ Es-Sübkî: a. g. e., c. V, s. 32 vd.

minde çok ilgili görmüştür. Nitekim bu dalda diğer ilimlere göre çok sayıda alimler ortaya çıkmıştır. Fakat ilgimizi çeken bu şehrin alimlerinin genel olarak ilim tahsili için Musul'un dışına çıkmalarıdır. Şüphesiz kendilerini ilmî bakımdan genişletmek için bu yola başvurmuşlardır. Ayrıca Musul'da yetişen alimler İslâm Ülkelerini ziyaret ederken kendi yeteneklerini yaymak ve yeni bilgiler almak amacını gütmüşlerdir. Dolayısıyla bir çoğu ün ve şöhret kazanıp önemli görevlerin başında bulunmuşlardır. Tüm bunlar, Musul şehrinin Selçuklular döneminde siyâsî bakımdan bir dengesizlik yaşanmasına rağmen dönemde ilmî faaliyetlerin devam etmiş olduğunu göstermektedir. Zira Selçuklu sultanları ve onlara bağlı olan Musul emîrleri bu tür faaliyetlere engel olmamışlardır. Bu dönemde Musul şehri Irak ve diğer İslâm ülkeleriyle bir ilmî ilişki içinde bulunmuştur. Nitekim bu dönemde Musul'u ziyaret eden bazı alimler, burada eğitim almak veya ilmini yaymak üzere gelmişlerdir. Üstelik ziyaret eden bazı alimler buraya yerleşmişlerdir. Bunlardan Hadis ve Fıkıh dalında bazı alimleri örnek olarak zikretmek mümkündür, bunlardan:

Ubeydullah b. Muhammed b. El-Huseyin el-Ferrâ', Ebû'l-Kâsım b.el-Kadı Ebi-Ya'li, Hadis ve Fıkıh ilimlerinde çok başarılı bir ilim adamı olarak ün ve şöhret sahibi idi. ilim tahsili için çok yerleri gezip dolaşmıştır. Nitekim o, Musul'da ziyaret etmiştir. Ebi-Ye'li (H.469/M.1076) tarihinde Mekke'de vefat etmiştir.⁸³⁹

Hafız Hibbetü'llah b. Abdü'l-Vâris b. Ali b. Ahmed, Ebû'l-Kâsım eş-Şirazî, Hadis ve Fıkıh ilimlerini tahsil gayesiyle İslâm ülkelerini gezip dolaşmıştır. Bu sırada Musul şehrini de ziyaret etmiştir. Ebû'l-Kâsım (H.486/M.109) tarihinde vefat etmiştir.⁸⁴⁰

Muhammed b. Ali b.el-Hasan b. Ahmed b. Ali b. eş-Şehrizûrî, Ebû'l-Muzaffer adı ile tanınmıştır. Ebû'l-Muzaffer (H.479/M.1086) yılında Bağdat'ta doğmuştur. Burada ilmî tahsilini aldıktan sonra bir çok ülkeleri ziyarette bulunmuştur. Nitekim oda, Musul şehrini ziyaret etmişti. Ebû'l-Muzaffer çeşitli ilimlerde bilgi ve şöhreti sahibidir. Bunlar Hadis, Fıkıh ve Matematiktir. Ebû'l-Muzaffer (H.555/M.1160) tarihinde vefat etmiştir.⁸⁴¹

⁸³⁹ **İbn-Receb:** Kitabu Zeyl 'Ala Tabakati'l- Hanâbile, yay: Hınri Lauust, Sâmî ed- Dahhân, c. I, Dımaşk, 1952, s. 16 vd.

⁸⁴⁰ **İbnü'l-Esîr:** a. g. e., c. X, s. 187.

⁸⁴¹ **Es-Sübkî:** a. g. e., c. IV, s. 87.

2-) Nahiv

Nahiv, Arapça dilinin kanunu ve değerlendirme terazisidir. Ayrıca İrab yollarını ve Lügat ilminin esasını oluşturmaktadır. Nahiv, Arap dili Edebiyatında öğrenilmesi gereken ilk ilimdir.⁸⁴² Nitekim Nahiv, insanın dil öğrenmesinde büyük önem arz eder.⁸⁴³

İslâm dininin yayılması ve Müslümanların başkasıyla temasa geçmesi sonucu, kur'an-ı kerim ve hadisin bozulması ve değiştirilmesi korkusu doğrultusunda, Nahiv ilminin önemi ve gereği ortaya çıkmıştır. Nahiv, dilin grameri, Lefiz hareketleri ve sağlam nutuku belirleyen ve düzenleyen bir ilimdir.⁸⁴⁴

Musul şehride Nahiv ilmine çok önem vermiştir. Bu şehrin mü'esseselerinde bu ilim okunuyordu. Musul'da Selçuklu döneminden öncede bu şehrin camilerinde bazı alimler tarafından Mahiv ilmi öğretilmekteydi.⁸⁴⁵ Şüphesiz bu ilim Musul şehrinde Selçuklular döneminde de ilgi görmüştür. Üstelik bazı ilim adamları Nahiv ilminde büyük şöret kazanmışlardır. Bunlardan:

'Ali b.Osman b. Cenî, Ebû Se'îd el-Musul'î, Nahiv ilmînde şöret sahibidi, güzel yazıda bilgisi vardır. Musul şehrinde küçüklüğünden beri ilmî tahsilini almıştır. Daha sonra Şam'a (Sür) sehrine gitmiştir, orada yerleşerek vefat etmiştir (H.458/M.1066).⁸⁴⁶ İbrahim b. Ukayl b. Habeş el-Huraşî, Ebû-İshâk, Nahiv ilminde bilgi sahibi olup, ün ve şöret kazanmıştır. Ebû-İshâk (H.474/M.1081) tarihinde Musul'da vefat etmiştir.⁸⁴⁷ Ali b.Halife b.Ebû'l-Hasan İbnü'l-Menki el-Musul'î el-Nahâvi, Edeb dalında şöret sahibidi, Nahiv ilminde de bilgisi vardır. Musul şehrinin Mescit Nebi Yunus'ta bir ilim hocası olarak Nahiv eğitimini vermiştir. Ayrıca Nahiv ilmiyle ilgili (*el-Me'ûne*) adlı bir eser yazmıştır. İbnü'l-Menki (H.593/M.1197) tarihinde vefat etmiştir.⁸⁴⁸ Ayrıca Musul şehrini bazı ünlü Nahiv ailemleri ziyaret edip buraya yerleşmişlerdir. Nitekim, Ebû-Muhammed Sa'îd b.el-

⁸⁴² El-Kalkaşandî: a. g. e., c.I, s. 204.

⁸⁴³ C. Zeydan: a. g. e., c. I, s. 221.

⁸⁴⁴ İbn-Haldûn: a. g. e., s. 633-635; C. Zeydan: a. g. e., c. II, s. 12.

⁸⁴⁵ Es-Süyûtî: Buğyetü'l -Vi'at Fi Tabakati'l-Lügaviyyin ve'n-Nuhât, yay: Muhammed Ebû'l-Fezl İbrahim, 1964, c. II, s. 132.

⁸⁴⁶ Es-Sefedî: a. g. e., c. XVI, s. 574.

⁸⁴⁷ İbnü'l-Esîr: a. g. e., c. X, s. 117.

⁸⁴⁸ Es-Sefedî: a. g. e., c. XXI, s. 80 vd.

Mubârak b. Ali b. Abdullah, İbnü'l-Dahhân lakabıyla tanınmıştır. İbnü'l-Dahhân (H.494/M.1101) yılında Bağdat'ta doğmuştur. İlmî tahsilini Bağdat'ta alıp, Nahiv ilminde büyük şöhret sahibi olmuştur. İbnü'l-Dahhân ilmini yaymak üzere Bağdat'tan çıkıp Musul'a gelmiştir. Burada çok sayıda ilim adamlar ondan faydalanarak tahsillerini almışlardır. Fakat O, son günlerinde kör olmuş, daha sonra (H.569/M.1173) yılında Musul'da vefat etmiştir.⁸⁴⁹ İbnü'l-Dahhân Nahiv dalında bir çok eseri vardır. Bunlar (*İzâletü'l-Mura' fi'l-Ğeyyin ver-Râ'*)⁸⁵⁰, (*Fısüllü'l-kubra*), (*Fısüllü'l-Suğra*), (*el-Ğeniyye fi'l-Zât ve'z-zâ'*)⁸⁵¹ (*Muhtasar fi'l-kavâfi*).⁸⁵²

Muhammed b.el-Hüseyn b. Ali el-Cefni el-Bağdadî, İbnü'l-Debbâğ ,Ebû'l-Farac adı ile tanınmıştır. İbnü'l-Debbâğ'ın, Edebiyatta da çok bilgisi vardır. Ayrıca Nehiv ve Lügat ilimlerinde de ün ve şöhret sahibi olup eserler yazmıştır. İbnü'l-Debbâğ bir Nehiv alimi olarak Musul'u ziyaret etmiştir. Daha sonra (H.584/M.1188) tarihinde Bağdat'ta vefat etmiştir.⁸⁵³

El-Hasan Ali b.el-Hasan b. 'Antar b. Sabıt el-Hılli, Ebû'l-Hasan ve Şemim el-Hılli adı ile tanınmıştır, Hille şehrinde doğmuştur. Bağdat'ta ilim tahsilini alıp, Edebiyat ve şiir'de çok başarılı olmuş, Nehiv ilminde ün kazanmıştır. Ebû'l-Hasan Musul şehrini ziyaret'te bulunmuştur. Nitekim o, Musul'da yerleşmiş, doksan yaşında (H.601/M.1024) tarihinde Musul'da vefat etmiştir. Ebû'l Hasan'ın edeb ve Nehiv dalında bir çok eseri vardı. Bunlar: (*el-Hamâsa*), (*Şerih el-Makamât el-Harîrî*), (*Serih el-Lem'î*).⁸⁵⁴ Ayrıca eserlerinden (*Enisü'l-Celis fi't-Tecnîs*).⁸⁵⁵

⁸⁴⁹ İbn-Hallikân: a. g. e., c. II, s. 382-385; es-Sefedî : a. g. e., c. XV, s. 250 vd; es Süyüti: a. g. e., c. I, s. 587.

⁸⁵⁰ Es-Sefedî : a. g. e., c. XV, s. 251; es-Süyüti: a. g. e., c. I, s. 587; Hacı Halife: a. g. e., c. I, s. 72.

⁸⁵¹ İbn-Hallikân: a. g. e., c. II, s. 382; Hacı Halife: a. g. e., c. II, s. 1212-1265.

⁸⁵² Es-Süyüti: a. g. e., c. I, s. 587; Hacı Halife: a. g. e., c. II, s. 1630.

⁸⁵³ Es-Süyüti: a. g. e., c. I, s. 92 vd.

⁸⁵⁴ İbn-Hallikân : a. g. e., c. III, s. 339 vd; es-Süyüti: a. g. e., c. II, s. 156-157; ez-Zirikli: a. g. e., c. V, s. 83.

⁸⁵⁵ Es-Süyüti: a. g. e., c. II, s. 156; Hacı Halife: a. g. e., c. I, s. 197.

3-) Edeb ve Şiir

Edeb özellikle şiir Musul şehrinde diğer ilimler gibi ilgi görmüştür. Nitekim Selçuklular döneminde burada birkaç ünlü edip ve şair ortaya çıkmıştır, bunlardan

Ebû'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Vefa Sa'îd b. Ebi'l-Hasan b. Ali b. Abdü'lvâhit b. Abdü'lkâdir b. Ahmed b. Musehîr el-Musul'î, Muhezzebü'd-dîn lakabı ile tanınmıştır. Edeb, özellikle şiir ilminde çok başarılı ve şöhret sahibi olmuştur. Musul şehrini ve çevresini gezerek adeta bir tutkunu olumuş, şiirlerinde Abbâsî halifesi ve emîrleri övmüştür. Şiir ile ilgili bir eseri olarak Dîvânını söyleyebiliriz. Muhezzebü'd-dîn (H.543/M.1148) tarihinde Musul'da vefat etmiştir.⁸⁵⁶

Ebû'l-Farac Abdullah b. Sa'îd b. Ali b. İsa, İbnü'l-Dehhân ve el-Humsi Lakabı ile tanınmıştır. Hadis ve Fıkıh ilimlerinde bilgi sahibi olmuştur. Edeb özellikle şiirde de ün ve şöhret kazanmıştır. Görülüyorki O, Musul şehrinden çıkıp ilim tahsili ve bilgilerini yaymak için İslâm ülkelerini gezmiştir. Mısır ve daha sonra Şam'a gitmiştir. Şam'da, Humus şehrinde yerleşerek bir ilim hocası olarak burada çalışmıştır. Dolayısıyla el-Humsi adı ile tanınmıştır. İbnü'l-Dehhân daha sonra (H.581-582/M.1185-1186) tarihinde Humus'ta vefat etmiştir.⁸⁵⁷ İbuü'l-Dehhân'ın şiir dalında da bir eseri vardır. Bu da bir küçük Dîvânı olup, *İbuü'l-Dehhân Dîvânı* adı ile tanınmıştır.⁸⁵⁸

Ç-) İKTİSÂDÎ FAALİYETLER.

Musul şehri iktisâdî bakımdan çok büyük önem taşır. Selçuklular döneminden önce bu şehrin iktisâdî faaliyetleri başlayarak, Selçuklular döneminde de devam etmiştir. Bu faaliyetler şüphesiz Musul'un medeniyetine de büyük katkı ve hizmetler sağlamıştır.

Musul şehrinin havası güzel, toprağı ve ovaları çok verimli olması, ayrıca Dicle nehrinin suyundan faydalanarak, ziraat için önemli koşullar bulunmasına rağmen burada

⁸⁵⁶ İbn-Hallikân: a. g. e., c. III, s. 391-395; es-Sefedî : a. g. e., c. XXI, s. 129 vd.

⁸⁵⁷ İbn-Hallikân: a. g. e., c. III, s. 57-60; es-Sefedî : a. g. e., c. XVII, s. 67 vd.

⁸⁵⁸ İbn-Hallikân: a. g. e., c. III, s. 57; Hacı Halife: a. g. e., c. I, s. 766.

Ziraat'a çok önem verilmemiştir. Fakat daha sonra Musul'a Hâkim olan Hamdâniler (H.293-367/M.906-977) zamanında ziraata önem verilmiştir.⁸⁵⁹ Ayrıca Musul bölgesinden geçen *Dicle*, *Huser Gazer* ve *Zab* nehri gibi akarsular bölgede ve özellikle Musul şehrinin iktisâdî hayatı üzerinde olumlu etkilerde bulunmuştur. Nitekim halk bu koşullardan faydalanarak ziraat ve tarım ile hayvancılığa önem vermiştir.⁸⁶⁰ Nitekim Musul Ziraat ürünleriyle ün kazanmış özellikle hububat (*Buğday*, *Arpa*, *Pirinç*, *Mercimek*, *Nohut* vs) gibi ürünler üretmiştir. Bu şehir meyva ihtiyaçlarını da çevresindeki yakın bölgelerden karşılıyordu.⁸⁶¹

Ayrıca Musul'a bağlı olan kasaba ve köyler Hayvan beslemesiyle uğraşmışlardır. Nitekim *koyun*, *keçi*, *at* ve *deve* gibi hayvanları beslemişler. Bunun üzerine hayvan ürünleriyle ün kazanmıştır. Bunun yanında kümes hayvanlarını da beslemişlerdi. Bölgede büyük ölçüde *Arı* kovanları da bulunmaktadır.⁸⁶² Hayvan beslemek Musul bölgesinde büyük ilgi görmüştür, El-Makdisî bu konuda Musul'un hayvan et ürünlerinin güzel ve iyi olduğunu vurgulamıştır.⁸⁶³

Ziraat ve hayvan ürünlerinin Musul'un Sanayisine da katkısı olmuştur. Yapağı deri ve dokuma (*ince bir dokumaya verilen Muslin isminin, bu şehrin adından geldiği bilinmektedir*), bu sanayi alanlarında, Musul bölgenin en önde gelen şehirler arasında yer alıyordu. Ayrıca hayli gerilemiş bulunmakta beraber, burada *perdeler* ve *yastık örtüleri*, *çarşaf*lar, *hamam takımları*, *kilim* ve *çadır bezi* imal olunmakta idi. *Kuyumculuk* ve *Çanakçılık* da mahalli sanatlar arasında yer alıyordu.⁸⁶⁴

El-Makdisî'nin zikir ettiğine göre Musul şehrinde *bıçak*, *zincir* ve *ok* gibi sanayiler bulunmakta idi.⁸⁶⁵ Nakkaşlık sanatı bazı köşk ve sarayların yapısında kullanılıp, *Nakiş* iş-

⁸⁵⁹ İbn-Havkal: a. g. e., s. 214; el-Makdisî: a. g. e., s. 138; Muhammed Ferid Vecdî: Dairatü Me'ârif el-Kırrn er-Rabi'Aşar el-'İşrin, c. IX, Kahire, 1967, s. 596 vd.

⁸⁶⁰ Ş. Sâmi: a. g. e., c. VI, s. 4481; İsmet DEMİR: a. g. e., s. 5.

⁸⁶¹ İbn-Havkal: a. g. e., s. 217-220; Ş. Sâmi: a. g. e., c. VI, s. 4481; Abdülrezzâk el-Hasanî: a. g. e., s. 246.

⁸⁶² Ş. Sâmi: a. g. e., c. VI, s. 4482.

⁸⁶³ El-Makdisî: a. g. e., s. 138.

⁸⁶⁴ Besim Darkot: a. g. e., s. 743.

⁸⁶⁵ El-Makdisî: a. g. e., s. 145.

emlerride *MozaiK* ve süslenmiş el-işleri yapıyordu.⁸⁶⁶

Şüphesiz ve sanayi ürünlerinin üretilmesi için bir yerleri olmalıdır. Bunun için Musul'da özel yerler bulunuyordu. Nitekim Musul'da dokuma sanatına bağlı (**Dârü'l-Hiyâka**) yani dokuma evi bulunmaktaydı.⁸⁶⁷ Ayrıca Musul'da (**Derbü'l-Debbâğın**) tabağhane, *Dericilere* ait olan ve hayvan derisinin serpienmesi işleriyle uğraşan özel bir sokak bulunuyordu.⁸⁶⁸

Musul şehrinde Sanayi bakımından çok önemli sanatlar bulunuyordu. Bu sanatlardan "Tiraz" ile uğraşan bazı dükkanlar bulunuyordu. Tiraz, Farsça bir kelimedir ve süslemek, nakışlamak anlamına gelir. Daha sonraları ise özel nakışlı elbiseler için kullanılmaya başlanmıştır. Bu tip elbiseyi, sadece halifeler, hükümdarlar, Emîrlere, Vâlilere ve yüksek devlet ricali giyerdi. Başkalarının bu tip elbise giymesine kesinlikle izin verilmezdi. Bu kelime, önceleri nakış olarak işlenen yazılar için kullanılırken, sonraları üzerine bu ibarelerin nakşedildiği kumaş parçası veya kelimelerin yazıldığı nakışlı dokuma, yahut üzerine işleme yapılmış kumaş parçası yanında; ister taştan, ister mermerden, cam veya topraktan ya da ağaç oyma olsun enli şerit şeklindeki süsleme ve nakışların tamamı için kullanılmıştır.⁸⁶⁹

İbn-Hallikân'nın rivayet ettiğine göre, **Ebû'l-Hasan es-Sirri b. Ahmed b. Sirri el-kindî, Er-Rfâ'î el-Musul'î**, Musul'un bir edip ve şair olarak, küçüklüğünde Musul'da bir dükkanda *Tiraz* işlerini yaparak bu meslekle uğraşmakta idi.⁸⁷⁰

Yukarıda anlattığımız üzere Musul şehrinde iktisâdî bakımdan ileri adımlar atılmıştır. Nitekim bu şehrin ihtiyaçlarını karşılayan bu faaliyetlere ilgilenen çeşitli teşkilât, özellikle esnaf teşkilâtları bulunuyordu. Bu esnafın çalışmak için bir iş alanı yani **Çarşı** veya **Pazar** bulunduğu görmekteyiz.

Musul çarşısı büyük şehirler gibi geniş bir şekilde dükkanlardan ibaret olmuştur. Bu dükkanlarda çeşitli ürünler sergileniyordu. İbn-Battûta bu çarşayı şöyle betlemiştir

⁸⁶⁶ El-Ezedî: a. g. e., s. 24-25.

⁸⁶⁷ El-Ezedî: a. g. e., s. 135.

⁸⁶⁸ El-Makdisî: a. g. e., s. 138.

⁸⁶⁹ İbn-Haldûn: a. g. e., s. 280-282; Hasan İbrahim Hasan; a. g. e., c. VI, s. 56.

⁸⁷⁰ İbn-Hallikân: a. g. e., c. II, s. 359.

“Musul çarşısı güzeldir. Dükkanları birbiri üzerine bina edilmiş olup, kapılar dEmîrdendir.”⁸⁷¹ El-Makdisî, Musul’un çarşısının sokakları olduğunu belirtiyor. Bu sokakların üstü kapalı olarak önem ve şöhet kazandığı ürünleriyle adlandırılmasında ihmal edilmemiştir. Bunlardan (**Deribü’l ed-Debbâğîn**) yani *tabbağhana* Sokağı ve (**Deribü’l ec-Cassâsin**) yani *kireç* işleriyle uğraşanların sokağı.⁸⁷²

Bunun üzerine Musul çarşılarında bulunan dükkanlar ürünlerin veya malların cinsine, esnafın uğraştığı işine göre her grubun bir özel sokağı olup, bu sokaklarda bulunan dükkanlar bir özel çarşı olarak biltmektrydi. Nitekim şehirde her cins veya ürün için 2-4 arasında çarşı bulunarak, bu çarşılarında yaklaşık 100 civarında *hanut* veya *dükkan* vardır.⁸⁷³

Musul da bulunan çarşılarından biri **kattâbîn** çarşısıdır Arapçada katib sözcüğü devinin senemi üzerine konulan şeye denir, bu da *Eyere* benzeyen bir şeydir. Nitekim şehirde (**Sükü’l-Serrâcîn**) yani Eyer yapanlar Çarşısı da vardır. Ayrıca (**Haşîş Çarşısı**) bu da hayvanların ihtiyacı olan *kuru ot* satışına mahsus olmuştur. (**Sükü’l-Bezzâzîn**) yani *kumaş* satanlar çarşısı da bulunmakta idi.⁸⁷⁴

Musul’da bazı çarşılar haftanın belirli günlerinde açılıp çalışıyorlardı, bunlardan zikredilen **Sükü’l-Erbiâ’** yani *Çarşamba Pazarı*, muhtemelen bu çarşıda haftada bir gün olduğu için, çeşitli ürünler burada satış için sergileniyordu.⁸⁷⁵

Musul şehrinde bulunan bu çarşılar, sadece Musul halkı için değil, civarda bulunan kalabalık göçebe ve köylü kitlelere de mal satmak durumunda idi. Bu bakımdan esnaf, bunların isteklerine uygun üretimin gereklerini yapmaya çalışırken alış veriş faaliyetine hız verip civardan veya diğer şehirlerden Musul çarşılarına gelen satıcı veya alıcı bunlardan tacir veya diğer esnaf ve halk için burada bazen kaldıkları için **Otel** veya **Han** bulunmakta idi.⁸⁷⁶ Bu otel veya hanlar, onlarla, kendi evlerinde ikamet eden Musul’lu esnaf ve

⁸⁷¹ İbn-Battûta: a. g. e., s. 161.

⁸⁷² El-Makdisî: a. g. e., s. 138.

⁸⁷³ İbn-Havkal: a. g. e., s. 315; Muhammed Ferid Vecdî: a. g. e., c. IX, s. 597.

⁸⁷⁴ El-Ezedî: a. g. e., s. 24; Feysal es-Sâmır: a. g. e., c. I, s. 162 vd.

⁸⁷⁵ El-Makdisî: a. g. e., s. 138; Besim Darkot: a. g. e., s. 740.

⁸⁷⁶ İbn-Havkal: a. g. e., s. 315; el-Makdisî: a. g. e., s. 138.

tüccarın buluşmasına, birbirleriyle tanışmalarına ve aralarında yakınlık doğmasını sağlamaktaydı.⁸⁷⁷

Musul'da bu nevi hanlar eskiden beri vardır. El-Ezedî'nin zikrettiğine göre, Musul'da bulunan hanların genellikle, çarşının yani sükün bir parçası gibidir. Zira bu hanlar hangi Sük veya çarşıda bulunursa genellikle o çarşının ismi ile anılıyordu. Bunlardan (Dârü'l-Havvâkîn) yani *dokuma evi* veya otelli, (Sükü'l-Haşiş) ot çarşısı yanında yer alıyordu.⁸⁷⁸ Ayrıca Musul'da İbrahim b. Yahya hanı mevcüt olup, Bu han Abdurrahman b. Mûsa b. Hamdân adı ile tanınmıştır. Zira bu handa Musul'da bulunan ot çarşısında bulunuyordu.⁸⁷⁹

Musul, İktisâdî faaliyetler ve sanayi işletme imtiyazına sahip olduğu için, bu şehrin ticaretine de etkisi olmuş ve genişletmiştir. Nitekim bu şehirde bulunan iktisâdî koşullar ve hizmetlerden dolayı Otel, Çarşı, Hamam ve ürünlerin ucuzluğu, Tacirlerin civar ve uzak bölgelerden ve şehirlerden, Musul'a gelerek bu şehrin ticârî bakımdan istihsal ve ihraçatına katkıda bulunmuştur.⁸⁸⁰

Yukarıda belirttiğimiz üzere, Musul şehri bir taraftan iktisâdî yönden geliştiği ve ileri bir seviyeye ulaştığı için, diğer taraftan da Coğrafi bakımından stratejik bir yere sahip olmasından dolayı önemli ticârî faaliyetlerde bulunmuştur. Musul şehri ihraç edilen ürünleri; **dokuma** sanayine bağlı olan *Muslini* adı ile ün kazanan elbiseler, Ayrıca **hububat, hayvan, yün, deri, sabun, mermer ve yağ özellikle zeytin yağı** gibi ürünleridir. Buna karşı ithal edilen ürünleri; **pamuk, ipek, şeker, çay, ağaç, yakıt**, İran'dan üretilen halılar. Hint'ten **kumaşlar** gibi ürünlerdir. Musul Şehri Dicle nehrinin yolu ile ticârî irtibatlarda bulunulmuş bu alanda çok ileri bir seviyeye gelmiştir.⁸⁸¹

⁸⁷⁷ Hasan İbrahim Hasan: a. g. e., c. VI, s. 82.

⁸⁷⁸ El-Ezedî: a. g. e., s. 157.

⁸⁷⁹ El-Ezedî: a. g. e., s. 229.

⁸⁸⁰ İbn-Havkal: a. g. e., s. 315.

⁸⁸¹ Ş. Sâmi: a. g. e., c. VI, s. 4483.

SONUÇ

Musul, eski çağlardan beri çeşitli toplulukların, inançların ve kültürlerin bir arada yaşadığı önemli yerleşim merkezlerinden biridir. Musul, Arapça kökenli bir kelime olup, “**buluşma ve kavuşma yeri**” gibi anlamlara gelmektedir. Aşağı ve Yukarı *Mezopotamya*’yı, Dicle ve Fırat nehirlerini birbirine bağlar. Dolayısıyla, çevresinde bulunan doğu-batı, kuzey-güney bölgeleri arasındaki kültürlerle ve ticarete bir irtibat görevi yapar.

Musul, askerî açıdan da stratejik bir yerdir. Burada ilk defa Asurlar tarafından bir kale inşa edilmiştir. Bu kale daha sonra “**Hısn Ebrâya**” adıyla anılmıştır. “Hısn Ebrâya” kalesi Müslümanlar tarafından fethedilince, bu kalenin etrafında bir şehir oluşturmuştur. Bundan böyle bu şehrin adı, “**Mavsil**” şeklinde söylenmeye başlanmıştır. “Mavsil” söylenişi de daha sonra “**Musul**” şekline dönüşmüştür. Bugün “Mavsil” değil, Musul şeklinde söylenmektedir.

Musul, stratejik öneminden dolayı, hem Asurlular hem Persler zamanında bir askerî üs olarak kullanılmıştır. Musul’un Müslümanların eline geçmesinden sonra da stratejik önemi devam etmiştir. Çünkü, Müslümanlar da, Musul’u kendilerine askerî üs yapmışlardır. **Özellikle, Anadolu’ya ve Kafkaslara yaptıkları bütün seferleri buradan başlatmışlardır.**

Özellikle **Emevîler** zamanında Musul’un stratejik ve ticari önemi bir hayli artmıştır. Bu öneminden dolayı Emevî halifeleri Musul’a ünlü Arap ailelerinden vâliler tayin etmişlerdir.

Abbâsîler zamanında Musul, zaman zaman **Haricî** hareketlerine sahne olmuştur. Haricîlerin çıkardıkları isyanlar karşısında buradaki vâliler, zaman zaman

yetersiz kalmışlardır. Bu yüzden, Abbâsî halifeleri devamlı Musul üzerine ordu sevk edip, isyanları bastırmışlar ve idârede yetersiz kalan vâlileri değiştirmişlerdir.

Ünlü Arap kabilelerinden **Hahdanîler**'in Musul'a hâkim olmalarıyla, şehir ve bölgede huzur ve istikrar sağlanmıştır. Fakat, Fars kökenli bir aile olan **Büveyhîler**'in Abbâsî halifelerini tahakkümleri altına almalarıyla Musul ve çevresindeki huzur ve emniyet bozulmuştur. Bölgede, bir türlü önü alınamayan birçok karışıklıklar meydana gelmiştir. Bu karışıklıklar, şehrin ve bölgenin Hamdanîlerden, yine ünlü bir Arap ailesi olan **Ukayfîlere** geçmesinden sonra da devam etmiştir.

Kendi devletlerini kurmak için mücadele veren **Selçuklu** liderleri **Tuğrul** ve **Çağrı** Beylerin emri altına girmek istemeyen bir grup **Türkmen** kütlesi, 1034 yılında Horasan'dan ayrılıp, önce Azerbaycan'a gitmişler ve oradan da **Kuzey Irak**'a inerek, **Diyarbakır** ve **Musul** çevresinde geliş yerleşmişlerdir. Daha sonra "**Irak Türkmenleri**" adıyla anılan bu külte, Kuzey Irak'taki türk yerleşmesinin ilk temelini atmıştır.

Selçukluların Horasan'da yeni bir Türk devleti kurmaları ve İslâm ülkelerine birer birer hâkim olmaya başlamaları, Musul ve çevresini de etkilemiştir. Musul hâkimi **Kureyş b. Bedrân**, Büveyhîlere karşı durumunu kuvvetlendirmek için hemen **Tuğrul Bey** ile temas kurarak, Selçuklu himayesi altına girmiştir. Fakat, Tuğrul Bey'in Bağdat'a girip, Büveyhî hâkimiyetine son vermesiyle Kuzey Irak'taki durum tekrar karışmıştır. Çünkü, Büveyhîlerin adamı olan Türk kökenli **Arslan el-Besâsirî**, kaçıp bu bölgeye gelmiştir. Selçuklu hâkimiyetine karşı çıkan Besâsirî, bir taraftan Fâtımîlerin desteğini kazanırken, diğer taraftan Kureyş b. Bedrân'ı da yanına çekmiştir. Bunun üzerine Tuğrul Bey, Kuzey Irak'a bir sefer düzenleyerek, bölgeyi tamamen Selçuklu hâkimiyeti altına almıştır. Musul'un idâresini de üvey kardeşi **İbrahim Yınal**'a vermiştir. İbrahim Yınal, Musul'un idâresinde son derece başarılı olmuştur. Özellikle, miras vergisi dışında bütün vergileri kaldırarak, halkı rahatlatmıştır.

Fakat, İbrahim Yınal'ın Selçuklu tahtını ele geçirmek için harekete geçip, bölgeden ayrılmasıyla Musul'un istikrarı tekrar bozulmuştur. İbrahim Yınal'ın isyanını bastıran Tuğrul Bey, bu arada Irak'ın büyük kısmını ele geçiren Arslan el-Besâsirî'yi

yakalayarak, bertaraf etmiştir. Kureyş b. Bedrân'ı affedip, Musul'un idâresini tekrar ona vermiştir. Böylece, Musul ve çevresinde tekrar istikrar sağlanmıştır.

Bundan sonra, Musul'u uzun süre **Ukaylîler** idâre etmişlerdir. Bu arada, birçok Türkmen boyu gelip, Musul ve çevresine yerleşerek, bölgedeki Türk nüfusunu kuvvetlendirmiştir.

Musul'un **stratejik önemi Selçuklu** devrinde de devam etmiştir. Meselâ, el Fâkrî'ye göre, **Sultan Alp Arslan** Malazgirt savaşına burandan çıkmıştır.

Sultan **Melikşah**, 1086 yılında, Türkiye Selçuklu hükümdarı **Süleyman-şah** ile Büyük Selçuklu Devletinin vassaları arasındaki olaylar sebebiyle Kuzey Suriye'ye gelip, bölgeyi yeniden düzenlerken, Musul'un idâresini Ukaylîlerden alıp, komutanlardan **Çökürmüş**'e vermiştir. Bundan sonra Musul'u genellikle Türk kökenli vâlîler idâre etmişlerdir.

Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra (1092) Selçuklu hanedan üyeleri arasında iktidar mücadelesi başlamıştır. Bu mücadeleyi, **Nizâmü'l-Mülk**'ün adamlarının desteklediği **Berkyaruk** kazanmıştır. Berkyaruk, daha sonra iktidar için harekete geçen amcası **Tutuş** ve kardeşi **Muhammed Tapar**'a karşı da mücadele ederek, tahtını korumuştur. Selçuklu hanedan üyeleri arasındaki mücadeleye, bütün Selçuklu emîrleri gibi Musul valisi de katılmış ve rol oynamıştır.

1096 yılında, Batı-Doğu mücadelesinin en önemli olayı olan Haçlı seferleri başlamıştır. Selçuklu Sultanı **Berkyaruk**, başta Musul emîri **Kürboğa** olmak üzere bölgenin emîrlerini Haçlılara mücadele için görevlendirmiştir. Kürboğa, hazırlığını Musul'da yapmış ve sefere de buradan çıkmıştır. Çünkü, bu sırada, Haçlıların üzerine gönderilebilecek en büyük askerî kuvvet Musul'da bulunmaktaydı. Üstelik, Filistin ve Suriye'ye en yakın askerî üs Musul idi.

Stratejik öneminden dolayı Selçuklu emîrleri daima Musul'u ellerinde tutmak istemişlerdir. Meselâ, **Berkyaruk** ile kardeşi **Muhammed Tapar** arasında Selçuklu ülkesi bölüşüldüğü zaman, Musul ve çevresi Tapar'a verilmiştir. fakat, Musul valisi **Çökürmüş**, şehri ve bölgeyi **Muhammed Tapar**'a bırakmak istememiştir. Hatta bu yüzden Tapar ile Çökürmüş arasında sert çarpışmalar bile meydana gelmiştir. Sonunda taraflar anlaşmaya varmışlardır. Bu anlaşmaya göre, Musul Tapar'a bağlı olarak Çökürmüş'ün elinde kalmıştır.

Musul hâkimiyeti için sadece hanedan üyesi ile Musul valisi arasında değil, emîrler arasında da mücadeleler olmuştur. Meselâ, Muhammed Tapar, kendi saltanat döneminde Musul vâililiğini Çökürmüş'ten alıp emîr **Çavlı**'ya vermişti. Çökürmüş, tıpkı Tapar'a olduğu gibi Çavlı'ya da direnmiştir. Çökürmüş, Çavlı ile mücadele ederken, **Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan** gelip, Büyük Selçuklu Devletinin önemli kilit noktalarından biri olan bu şehri teslim almıştır. Kılıç Arslan'ın bundan amacı, Musul'u bir atlama tahtası gibi kullanıp, Selçuklu tahtını ele geçirmektir. Fakat, Kılıç Arslan'ın bölgedeki Selçuklu beylerine yenilmesi ve hayatını kaybetmesiyle bu mümkün olmamıştır.

Kılıç Arslan'ın ölümünden sonra Musul'a emîr **Çavlı** hâkim olmuştur. Çavlı ve onu takip eden **Mevdûd**, **Aksungur el-Porsukî** gibi Musul vâilileri, Haçlılarla mücadeleyi sürdürmüşlerdir. Muhammed Tapar, Aksungur'dan sonra Musul'un idâresini emîr **Cüyûş**'a vermiştir. Ayrıca, emîr Cüyûş'u oğlu **Mes'ûd**'a atabey tayin edip, oğlunu onunla birlikte Musul'a göndermiştir. Böylece Musul, Selçuklu şehzadelerinin eğitim merkezlerinden biri olmuştur.

Melik Mes'ûd, emîr **Cüyûş**'un desteği ile daha sonra kardeşi **Sultan Mahmûd**'a karşı iki defa saltanat mücadelesine giriştiyse de, her ikisinde de başarısızlığa uğramıştır. Bunun üzerine Sultan Mahmûd, kardeşi **Mes'ûd**'u ve emîr **Cüyûş**'u azletmiştir. Yerine de **Aksungur el-Porsukî**'yi ikinci defa Musul vâlisi olarak tayin etmiştir. Daha önceki Musul vâilileri gibi Haçlılara karşı başarılı mücadele veren Aksungur, ne yazık ki, **Bâtınîler** tarafından öldürülmüştür. Yerini alan oğlu **İzzeddîn Mes'ûd** ise, babasının intikamını almak için Bâtınîlere karşı mücadele etmiştir. **İzzeddîn Mes'ûd**'un ölümünden sonra Musul'un idâresi "**İmâdeddîn Zengî**"ye verilmiştir. böylece, Musul'da, Büyük Selçuklu hâkimiyeti son bulmuş, Selçukluların devamı olarak Zengîlerin hâkimiyeti başlamıştır.

Selçukluların Musul'a Hâkim olmalarıyla şehirde huzur, emniyet, asâyiş ve istikrar sağlanmıştır. Bu da, şehirde medeni, kültürel ve ticârî faaliyetlerin gelişmesine uygun bir zemin hazırlamıştır.

Musul'a tayin edilen Selçuklu vâilileri, burada düzenli ve iyi işleyen bir idârî teşkilât kurmuşlardır. Emirlerinde de devamlı bir askerî kuvvet bulundurmışlardır. Özellikle şehirde, tıpkı merkezi idârede olduğu gibi, vâliye bağlı "**reis, vezir, kadı**,

sahib-i berid (posta), hâcib ve müstevfi” (*mali işlerden sorumlu görevli*) gibi çeşitli görevliler vardı. Ayrıca, Selçuklu Sultanının başkanlık ettiği “**Mezâlim Divânı**”nın bir örneği, Musul şehrinde de bulunmaktaydı. Şehrin vâlisi, bizzat bu divanda haksızlığa uğrayanları dinleyip, yargıda bulunabilmekteydi. Öte yandan, şehrin ileri gelenleri de idâre üzerinde söz hakkına sahipti.

Selçuklu emîrleri arasında Musul hâkimiyeti için zaman zaman mücadeleler olduysa da, bu durum şehirdeki medeni, kültürel ve ticârî faaliyetleri pek etkilememiştir. Özellikle, **Sultan Melikşah** zamanında **Nizâmiyye** medreselerinin bir şubesi de Musul’da kurulmuştur. Bu medresede, “*hadis, fıkâh, nahiv, şiir*” gibi bilim dallarında birçok bilim adamı ve edip yetişmiştir.

Musul, Selçuklu devrinde *kalesi, surları, kalabalık nüfusu, evleri, caddeleri, meydanları, çarşıları, dükkanları, esnaf teşkilâtları* ile hem bir askerî üs hem de ticâret merkezi durumundaydı. Musul ve çevresinde sulama yoluyla tarım yapılmakta ve bol miktarda *arpa, buğday, pirinç, mercimek, nohut* gibi tarım ürünü yetiştirilmekteydi. Bu ürünlerin fazlası dışarıya satılmaktaydı. Ayrıca, Musul’da, çok miktarda *koyun, keçi, at, deve* gibi hayvanlar yetiştirilmekteydi. Burası, âdeta ürünlerinin bol miktarda üretilip pazarlandığı bir merkez idi. Musul, bu özelliğini bugün de korumaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

Ağa, Abdullah Emin; **Beled “Eski Musul” Târihuha ve Âsâruha**, Musul, 1974.

Ahmed b. Mahmûd; **Selçuknâme**, yay: Erdoğan Merçil, İstanbul, 1977.

Aksarayî, Kerimüddîn Mahmûd; **Müsâmeretü’l-Ahbâr, Selçukî Devletleri Tarihi**, Farça’dan Türkçe’ye çvr: M. Nuri Gençosman, yay: F.N. Uzluk, Ankara, 1943.

Altundağ, Şinasi; **İ.A, Tolunlular mad**, XII, İstanbul, 1974.

Arseven, Celâl Es’ad; **Sanat Ansiklopedisi**, II, istanbul, 1947.

Bakır, Taha. Fu’ad Sefer; **el-Murşid ila Mevâtın el-Asâr Ve’l-Hızâre**, er-Rihle es-Sâdise “Bağdad-Musul”, Bağdad, 1966.

Bayathî, Nilüfer; **XVI. Yüzyılda Musul Eyâleti**, Ankara, 1999.

Brockelmann, Carl; **Tarihü’l-Edebi’l-Arabî**, Arapça’ya çvr: Mahmûd Fehmî Hicâzi, Kahire, 1995.

Cânan, Mehmet Zeki; **İslâm Tarihi I**, Câhiliyye Devri, Siyer-i Nebi, Halifeler Devri, İstanbul, 1977.

Cercîs, Abdulcebbâr Muhammed; **Delilü’l-Musul’ul-‘Âm**, Musul, 1975.

Darkot, Besim; **İ.A, Musul mad**, VIII, İstanbul, 1960.

Deguignes, Joseph; **Büyük Türk Tarihi**, İstanbul, 1976.

Demir, İsmet ve Diğerleri; **Musul-Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri**, Ankara, 1993.

Demirkent, Işın; **Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan**, Ankara, 1996.

Demirkent, Işın; **Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi**, (1098-1118), I. cilt, İstanbul, 1974.

Demirkent, Işın; **Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi** (1118-1146), II.cilt, Ankara, 1987.

Ebû'l-Farac; **Tarih**, Türkçe'ye. çvr: Ö.R. Doğrul, II. cilt, Ankara, 1945-50.

Ed-Diveçî, Sa'îd; **Bahs fi Turâs el-Musul**, Musul, 1982.

Ed-Dineverî; Ahmed b. Dâvûd (öl.H.282/M.895); **el-Ahbaru't-Tuvâl**, yay: 'Abdülm'min'Âmır, Cemâleddîn eş-Şeyyâl, Kahire, 1960.

El-'Azimî; **Târihu'l-'Azimî**, Azimî Tarihi(Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler,"H.430-538/M.1038-39,1143-44), yay ve Türkçe'ye çvr: Ali Sevim, Ankara, 1988.

El-Belâzurî; Ebû'l-Abbâs Ahmed b.Yahya b.Câbır (öl.H.279/M.892);

Fütuhu'l-Büldân, Türkçe'ye çvr: Mustafa Fayda, Ankara, 1987.

El-Bundârî; **Zubdetü'n-Nusra ve Nuhbetu'l-'Usra**, Türkçe'ye çvr: Kivameddin Burslan, "Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, İstanbul, 1943.

El-Ezedî; **Târihü'l-Musul**, yay: A. Habibe, Kahire, 1967.

El-Fârkî; **Târihu'l-Fârkî "Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid"**, yay: B. A. 'Âuz, Kahire, 1959.

El-Hasanî, Abdulrezzâk; **Tarihü'l-Irâk Kadimen ve Hadisen**, Bağdad, 1982.

El-Hatib el-Bağdadî, Ebi-Bekir Ahmed b. Ali (öl.H.463/M.1071);

Tarihu Bağdad ev Medinetü's-Selâm, yay: Muhammed Emin el-Hâncî, IX. cilt, Kahire, 1931.

El-Hüseynî, Sadreddîn Ebû'l-Hasan Ali İbn-Nâsır b. Ali (öl.H.622/M.1225);

Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye, Türkçe'ye çvr: N. Lûgal, Ankara, 1943.

El-İstahrî, Ebû-İshâk İbrahim b. Muhammed el-Fârsî (öl.H.346/M.957);

Kitabu Mesâlikü'l-Memâlik, Leiden, 1927.

El-Kâlkaşandî, Ahmed b. Ali (öl.H.821/M.1418);

Subhu'l-'A'sâ fi Snâ'ti'l-İnşa, yay: Muhammed Hüseyin Şemseddîn, Kahire, 1987.

El-Makdisî; **Ahsanu'l-Takâsîm fi Me'rifeti'l-Akâlfîm**, Leiden. 1906.

El-Mekrizî; Takîyyüddin Ebû'l-Abbâs Ahmed (öl.H.845/M.1442);

İttiâz el-Hunefa bi-Ahbar E-İmmeti'l-Fâtîmîyyîn el-Hulefa, yay: Cemâleddîn eş-Şeyyâl, Kahire, 1948.

El-Mes'ûdî, Ebi'l-Hasan Ali b. el-Hüseyn (öl.H.346/M. 956);

Et-Tenbîh ve'l-İşrâf, yay: Abdullah İsmâ'il es-Selâvî, Kahire, 1938.

El-Mes'ûdî; **Mürûcu'z-Zeheb ve M'âdini'l-Cevher**, yay: Muhammed Muhyeddîn Abdü'lhemîd, Kahire, 1964-65.

El-Musevî, Mustafa Abbâs; **el-Âvâmilu'l-Tarihiyye Lineşet ve Tatavvuru'l-Mudunu'l-Arabiyetu'l-İslâmiyye**, Bağdad, 1982.

El-Musulî, El- kîs Süleyman Sa'îğ; **Tarihu'l-Musul**, I. cilt, Mısır, 1923.

El-'Umarî, Muhammed Amin b. Hayru'llah el-Hatib (öl.H.1203/M.1788); **Manhalu'l-Evliyâ ve Maşrabu'l-Asfiya Min Sâdâti'l-Musul'ul-Hadba'**, yay: Sa'id ed-Dîveçî, Musul, 1967.

El-Ya'kûbî, Ahmed b. Ebi-Ya'kûb b. Ce'fer b. Vehb (öl.H.292/M.905);

Târihü'l-Ya'kûbî, Necef, 1358.

El-Yâf'î, Ebû- Muhammed Abdullah b. Es'ad b. Ali b. Süleyman.(öl.H.768/M.1366);

Mir'âtü'l-Cinân ve 'İbretü'l-Yakzân fi M'rifeti Ma yu'taber Min Havâdisu'z-Zaman, Kahire, 1993.

Er-Râvendî; **Râhatu's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr**, yay: M. İkbâl, II. cilt, London, 1921.

Türkçe'ye çvr: A. Ateş, "Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)", II. cilt, Ankara, 1957-60.

Es-Sâmır, Feysel; **ed-Devle el-Hamdâniyye fi'l Musul ve Haleb I**, Bağdad, 1970.

Es-Sayrafî, Rızkullah Mnkaryus; **Tarihu Düveli'l-İslâm**, Mısır, 1907.

Es-Sefedî; **Kitabu'l-Vâfi bi'l- Vafiyyât**, yay: Hamilton Riter ve Diğerleri, 29 cilt, Beyrut, 1962-1999.

Es-Sübkî; **Tabakatü's-Şâfi'yyeti'l-Kubra**, Mısır, (tarihsiz).

Es-Süyüti; **Buğyetü'l-Vi'at fi Tabakati'l-Lüğeviyin Ve'n-Nuhât**, yay: Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Beyrut, 1964.

Es-Süyüti; **Tarihu'l-Hulefâ'**, Beyrut, 1974.

Et-Tabarî, Ebi-Ce'fer Muhammed b. Cerîr (öl.H.310/M.922);

Tarihu'l-Tabarî "Tarihu'l-'Umem ve'l-Mulûk", yay: Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Beyrut, 1967.

Ez-Zehebî; **El-'İber fi Haber Min Ğaber**, yay: Ebu-Hacer Muhammed es-Se'îd b. Besyûnî Zeğlul, II cilt, Beyrut, 1985.

Ez-Zehebî; **Kitâbu Düvel İslâm**, yay: F. M. Şilton, M. M. İbrahim, II cilt, Mısır, 1974.

Günaltay, M. Şemseddin; **İslâm Tarihinin Kaynakları, Tarih ve Müverrihler**, yay: Yüksel Kanar, İstanbul, 1991.

Gürün, Kâmuran; **Türkler ve Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul, 1984.

Haci Halife, Mustafa b. Abdullah el-Kâtip Çelebî (öl.H.1067/M.1656);

Keşfüz-Zunûn 'An Esâmî el-Kutup Ve'l-Fnûn, İstanbul, 1941.

Hasan İbrahim Hasan; **İslâm Tarihi "Siyâsî-Dînî-Kültürel-Sosyal)**, Türkçe'ye çevr: İsmâîl Yiğit ve Diğerleri, İstanbul, 1987-91.

İbn-Battûta; **Sayahatnam (Tuhfetü'n-Nuzzâr fi Ğrâibi'l-Emsâr)**, Türkçe'ye çevr: Mü'min Çevik, II cilt, İstanbul, 1983.

İbn-Cübeyr; **Sayahatname**, Beyrut, (tarihsiz).

İbn-Haldûn; **Kitâbü'l-'İber ve Dîvânü'l-Mübtedâ ve'l Haber**, Beyrut, 1992.

İbn-Haldûn; **el-Mukaddime**, Beyrut, 1992.

İbn-Hallikân; **Vefâyâtü'l-'A'yân ve Enbâ'ü Ebnâ'iz-Zamân**, yay: İhsan Abbâs, VIII. cilt, Beyrut, 1978.

İbn-Havkal; **Kitabu Suretu'l-Arz**, Leiden, 1938.

İbn-Hurdadbeh. Ebû'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah (öl.H.280/M.912);

Kitabu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik, Leiden, 1889.

İbn-Kesîr; **el-Bidâye ve'n-Nihâye fi't-Tarih**, XII. cilt, Mısır, 1932.

İbn Tağribirdî; **en-Nücûmu'z-Zâhire fi Mulûk Mısır ve'l-Kahire**, Kahire, 1935.

İbn-Vâsıl; Cemâleddîn Muhammed b. Sâlim (öl.H.697/M.1297);

Muferricu'l-kurûb fi Ahbâri Beni Eyyûb, yay: Cemaleddîn eş-Şeyyâl, Kahire, 1953.

İsa Bek, Ahmed; **Tarih'ül-Bimaristanât fi'l-İslâm**, Dımaşk, 1939.

İbnü'l-Adîm; **Buğyetü't-Taleb fi Tarihi Haleb**; Türkçe'ye çvr: Ali Sevim, Biyografilerle Selçuklular Tarihi, İbnü'l-Adîm, "Buğyetü't-Taleb fi Târihi'l Haleb" (Seçmeler), Ankara, 1982.

İbnü'l-Adîm; **Zubdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb**, yay: Samî ed-Dahhan, III. cilt, Dımaşk, 1951-71.

İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam fi Tevarihi'l-Mulûk ve'l-Umem**, yay: Suheyl Zekkâr, Beyrut, 1995.

İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Tarih**, yay: C.J. Tornberg, XIII. cilt, Beyrut, 1979, Türkçe'ye çvr: A. Özaydın, İslâm tarihi, İbnü'l-Esîr, "el-Kâmil fi't-Tarih" Tercümesi, XII. cilt, İstanbul, 1987.

İbnü'l-Fekih el-Hamadânî, Ebi-Bekir Ahmed b. Muhammed (öl.H.300/M.913).

Muhtasar Kitâbu'l-Büldân, Leiden, 1885.

İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, Şhabeddîn Ebi'l-Felâh Abdulhey b. Ahmed b. Muhammed el-'Ikri (öl.H.1089/M.1678); **Şezeratü'z-Zeheb fi Ahbâr min Zeheb**, yay: Abdulkâdir Erne'üti, Beyrut, 1991.

İbnü'l-'İbri; Ebû'l-Farac Ğırîğûryûs Ehrûn el-Multî (öl.H.685/M.1286);

Tarihu Muhtasarü'd-Düvel, yay: İ. S. Yasû'î, Beyrut, 1958.

İbnü'l-Kalânîsî; **Zeyli Târihu Dımaşk**, yay: H. F. Amedruz, Beyrut, 1908.

İbnü'l-'Umrânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed (öl.H.580/M.1184).

El-Enba' fi Târihü'l-Hülafe', yay: Kâsım es-Samerâi, Leiden, 1973.

İbnü'l-Verdî; **Târihu İbnü'l-Verdî "Tetimetu'l-Muhtasar fi Ahbar el-Beşer"**, Necef, 1969.

Kafesoğlu, İbrahim; **İ.A, Kürboğa mad**, VI, İstanbul, 1955.

Kafesoğlu, İbrahim; **Selçuklu Tarihi**, İstanbul, 1972.

Kafesoğlu, İbrahim; **Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, İstanbul, 1953.

Kahâla, Umer Rıza; **Mu'cemu Kabâilu'l-Arap el-Kadime ve'l-Hadise**, I. cilt, Beyrut, 1997.

Kayhan, Hüseyin; **Irak Selçukluları (H.514-590/M.1120-1194)**, Konya, 2001.

Kesik, Muharret, **Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi** "Sultan I. Mes'ûd Dönemi, 1116-1155", Ankara, 2003.

Koca, Salim; **Dandanakandan Malazgirt**, Giresun, 1997.

Koca, Salim; **Türkiye Selçuklular Tarihi, Malazgirt'ten Miryakefalon'a (1071-1176)**, II cilt, Çorum, 2003.

Köymen, Mehmet Altay; **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi II. İkinci İmparatorluk Devri**, Ankara, 1954.

Köymen, Mehmet Altay; **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III. Alp Arslan ve Zamanı**, Ankara, 1992.

Köymen, Mehmet Altay; **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, Ankara, 1993.

Köymen, Mehmet Altay; **Tuğrul Bey ve Zamanı**, İstanbul, 1976.

Mevdûdî; **Selçuklular Tarihi. I**, Türkçe'ye çevr: Ali Genceli, Ankara, 1971.

Mevlût Sarı; **el-Mevarid "Arapça Türkçe Lügat"**, İstanbul, tarihsiz.

Mitz, Âdem; **el-Hazâratü'l-İslâmiyye fi'l-Kırın er-Râbi'l-Hicri**, Beyrut, 1967.

Müneccimbaşı, Ahbed b. Lütfullah; **Câmiu'd-Düvel, Selçuklular Tarihi. I**, yay: A. Öngül, İzmir, 2000.

Özaydın, Abdülkerim; **Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (H.498-511/M.1105-1118)**, Ankara, 1990.

Pamukçu, Ekrem; **Bağdat'ta İlk Türkler**, Ankara, 1994.

Pedersen, Johs; **İ.A, Mescid mad**, VIII. İstanbul, 1960.

- Pool, Stanley Lane; **Düvel-i İslâmiyye**, çevr: Halil Edhem, İstanbul, 1927.
- Rays, Tâmarâ Tâlbût; **es-Selâcika Tarihehum ve Hazâretehum**, çevr: Lütî el-Hûrî ve İbrahim Dâkûkî, Bağdad, 1968.
- Runciman, S., A. History of the Crusades, Cambridge, 1962, Türkçe'ye çevr: F. Işıltan, **Haçlı Seferleri Tarihi**, II. cilt, Ankara, 1987-89.
- Sâmî, Şemseddin; **Kâmûsu'l-Â'lâm**, I. cilt, İstanbul, 1888, III. cilt, İstanbul, 1890, VI. cilt, İstanbul, 1898.
- Sayılı, Aydın; **Ortaçağ İslâm Dünyasında Yüksek Öğretim Medrese**, Türkçe'ye çevr: Recep Duran, Ankara, 1959.
- Sevim, Ali; **Anadolu Fatihî Kutalmışoğlu Süleymanşah**, Ankara, 1990.
- Sevim, Ali; **Anadolu'nun Fatihî Selçuklular Dönemi "Başlangıçtan 1086'ya kadar"**, Ankara, 1988.
- Sevim, Ali; **Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi**, Ankara, 1983.
- Sevim, Ali; **Tutuşu'n Büyük Selçuklu Saltanatını Elegeçirme Teşebbüsü**, Belleten, XXVII, Ankara, 1963.
- Sevim, Ali. Merçil, Erdoğan; **Selçuklu Devletleri Tarihi "Siyaset, teşkilât ve Kültür"**, Ankara, 1995.
- Sevim, Ali. Yücel, Yaşar; **Türkiye Tarihi, I. (Fetihten Osmanlılara Kadar "1018-1300")**, Ankara, 1995.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî; **Mir'atu'z-Zaman fi Tarihi'l-A'yân**, Selçuklular Tarihi ile ilgili (1056-1086) kısmı, yay: Ali Sevim, Ankara, 1968.
- Sobernheim, M; **İ.A, Hamdâniler mad**, V. İstanbul, 1950.
- Süleyman, 'Amır ve Diğerleri; **Muhâfezet Ninova Beyne'l-Mâzî ve'l-Hâzır**, Musul, 1986.
- Sümer, Faruk; **İ.A, Mes'ûd mad**, VIII. İstanbul, 1960.
- Sümer, Faruk; **Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları**, Ankara, 1972.
- Turan, Osman; **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, İstanbul, 1999.

Turan, Osman; **Selçuklular ve İslâmiyet**, İstanbul, 1998.

Turan, Osman; **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul, 1971.

Uluçay, M. Çağatay; **İlk Müslüman Türk Devletleri**, İstanbul, 1977.

Urfalı Mateos; **Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)**, Türkçe'ye çevr: H. D. Andreasyân, Ankara, 1962.

Uzluk, Feridun Nâfiz; **Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi III**, Ankara, 1952.

Vecdî, Muhammed Ferid; **Da'retü me'ârif el-Kırını'r-Râbi-'Aşar el-'İşrin**, IX. cilt, Kahire, 1967.

Wellhausen, Julius; **Arap Devleti ve Sukutu**, Türkçe'ye çevr: Fikret Işıltan, Ankara, 1963.

Yâkût el-Hamevî; **Kitabu Mu'cemu'l-Büldan**, c.VII, Mısır, 1906.

Yâsîn el-'Umari, Yâsîn b. Hayru'llah el-Hatib. (öl.H.1232/M.1886)

Müniyetü'l-Udebâ' fi Tarihi'l-Musul el-Hadba', yay: Sa'id ed-Dîveçî, Musul, 1955.

Yazıcı, Nesim; **İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi**, Ankara, 1992.

Yıldız, Hakki Dursun; **İslâmiyet ve Türkler**, İstanbul, 1980.

Yıldız, Hakki Dursun; **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, İstanbul, 1986.

Yıldız, Hakki Dursun; **İslâmiyet ve Türkler**, İstanbul, 1980.

Yinanç, Mükrimin Halil; **Türkiye Tarihi Selçuklular Devri**, İstanbul, 1944.

Zetterskteen, K.V; **İ.A, Büveyhiler mad**, II, İstanbul, 1944.

Zettersteen, K.V; **İ.A, Ukayliler mad**, XIII. İstanbul, 1986.

Zeydan, Corci; **Tarihu Adab el-Luğa el-Arabiyye**, yay: Şevki Zeyf, Kahire, 1979.

Zırıklı, Heyraddin; **el-'A'lâm "Kâmûsi'l-Terâcüm"**, I-VI cilt, Beyrut, 1954-59.

Ö Z E T

Tez konumuz Musul şehrinin Selçuklu hâkimiyetindeki 1057-1127 yılları arasındaki sürecini kapsamaktadır. Çalışmamız bir giriş ve beş bölümden oluşmaktadır.

Musul şehri, Ortadoğu'daki konumu ve öneminden dolayı bir çok medeniyete ev sahipliği yapmış ve belki de insanlık tarihinin varlığı ilk olarak bu coğrafyada cereyan etmiştir.

Tezimizin *giriş* bölümünde; Musul şehrinin **adı, coğrafi ve fiziki yapısı**, ayrıca bu şehrin siyâsî tarihi, **İslâm öncesi** ve **İslâmî dönemini** kapsayacak şekilde, **Selçuklular** dönemine kadar olan süreç, özet bir şekilde açıklanmaya çalışılmıştır.

Birinci bölümde, “**Selçukluların Gelişme ve Yükselme Döneminde Musul**” başlığı altında, Selçuklu Sultanları **Tuğrul Bey, Alp Arslan ve Melikşah** zamanında Musul şehrinin siyâsî durumu incelenmiştir. Ayrıca, bu sırada Musul’a hâkim olan emirlerin siyâsî ve idârî faaliyetleri ve adı zikredilen bu üç sultanın Musul’a karşı siyâsetleri ele alınmıştır.

İkinci bölümde, “**Büyük Selçuklu Sultanı Berkyaruk Zamanında Musul**” incelenmiştir. Sultan Berkyaruk tarafından tayin edilen vâlilerin şehri nasıl idâre ettiği ve bu süreçte yaşanan siyâsî gelişmelerden bahsedilmiştir. Şehre hâkim olan Selçuklu emîrlerinin, Selçuklu Saltanat mücadelesindeki rolleri, Haçlılara karşı yaptıkları mücadeleler ayrıca, Musul idâresi için birbirleriyle olan rekabetleri açıklanmaya çalışılmıştır.

Üçüncü bölümde ise, “**Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar Zamanında Musul**” başlığı altında, Musul şehrinin siyâsî ve idârî durumundan bahsedilmiştir. Musul’un Türkiye Selçukluları Sultanı **I. Kılıç Arslan** tarafından teslim alınıp, adına hutbe okutulması ve daha sonra şehrin tekrar Büyük Selçuklu hâkimiyetine dahil

olması zikredilmektedir. Ayrıca bu dönemde de Musul'a tayin edilen Selçuklu emîrlerinin haçlılara karşı devam eden mücadeleleri anlatılmıştır.

Tezimizin dördüncü bölümünde, “Irak Selçukluları Döneminde Musul” konusu incelenirken **Sultan Mahmûd** döneminden bahsedilmiştir. Bu dönemde özellikle **Melik Mes'ûd** ve **atabeyi Cüyûş Bey**'in saltanat için Sultan Mahmûd'a karşı verdikleri mücadeleler ve iki defa gerçekleşmiş olan başarısız isyanlarından bahsedilmektedir. Ayrıca buraya tayin edilen emîrlerin özellikle de **Aksungur el-Porsukî**'nin idârî ve siyâsî rolleri anlatılmaya çalışılmıştır.

Çalışmamızın son bölümü olan, “Selçuklular Döneminde Musul'da Medeni Faaliyetler” başlığı altında ise Musul'un **siyâsî, idârî, mimârî, ilmî ve iktisâdî** özelliklerinden bahsedilmektedir. Musul şehri coğrafi stratejik öneminden dolayı birçok avantaja sahip olmuştur. Bu özellikleri ticârî ve zirâ'î faaliyetlerine büyük katkılar sağlamıştır.

SUMMARY

The subject of our thesis covers the years between 1057-1127 of Selçuk era in Mousul City. Our study is composed of an introduction and five parts.

Because of its importance and its position in the middle east Mousul has hosted a number of civilizations and possibly the existence of human history had first emerged in this land. In the introduction part; The name of Mousul city, geographic and physical structure, political history, the pre Islamic and the period of Islam and up to the period of the Selcuks have been covered and explained.

In the first part under the title of **“The period of development and arising of the Selcuks”** the political state of Mousul city is examined during the times of Tuğrul Bey, Alp Arslan and Meliksha the rulers of the Selcuk period. Also the political and administrative activities of the princes who ruled Mousul have been examined towards Mousul, including the three sultans mentioned previously.

In the second part, **(Mousul at the time of the Big Selcuklu Sultan Berkyaruk)** has been studied. The way Mousul was governed by the governors assigned by Sultan Berkyaruk and the political progresses have been mentioned. The roles of Selcuk princes who ruled Mousul in the struggle of Selcuk Sovereignty, their struggles against the Crusaders also the rivalry among themselves to rule Mousul.

In the third part, **“Mousul at the time of Muhammed Tapar”** under this title political and the administrative state of Mousul city are mentioned. Mousul city was taken by the Sultan I. Kılıç Arslan, the Sultan of Turkish Selcuks. After reading Friday speech in his name the city again was included in the sovereignty of *Great Selcuk*. It is also mentioned, then the struggle of Selcuk Princes who were employed in Mousul against the Crusaders is examined.

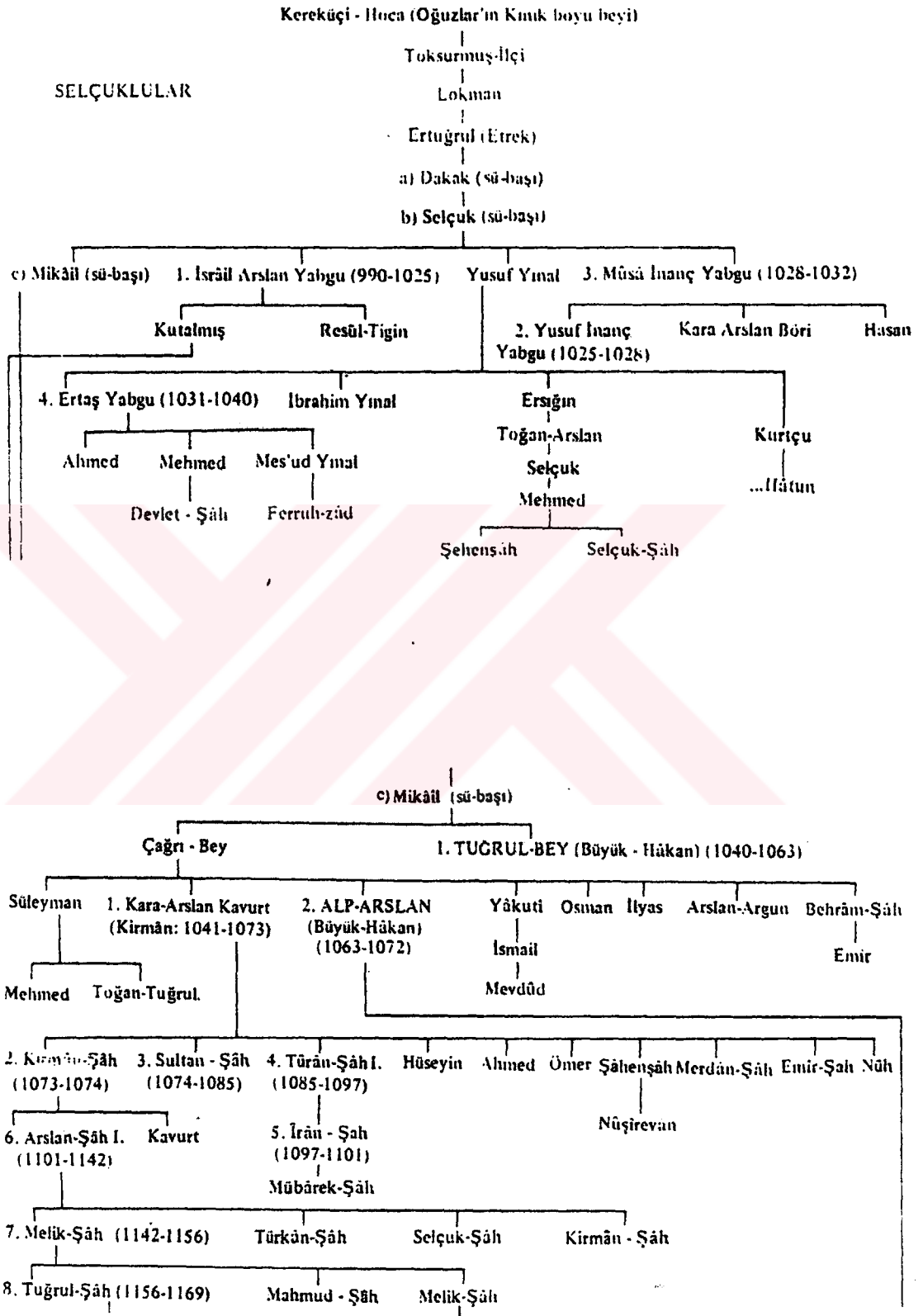
In the fourth part of our thesis, **“Mousul at the time of Iraqi Selcuks”** we have talked about Sultan Mahmuds period. In this period we have specially given space to talk about *Melik Mes'ûd* and *Atabey Cüyûş Bey* who struggled for the sovereignty of Mousul against Mahmuds and the two uprisings that the two planned and which were both ended with failure, Also the princes who were employed especially *Aksungur el-Porsukî* and his political and administrative role are mentioned.

In the last part of our study under the title of **“Civil activities in Mousul in the Selcuk period”** we have talked about the political, administrative scientific architectural and economic characteristics. Mousul has earned many advantages because of its geographical and strategic importance.

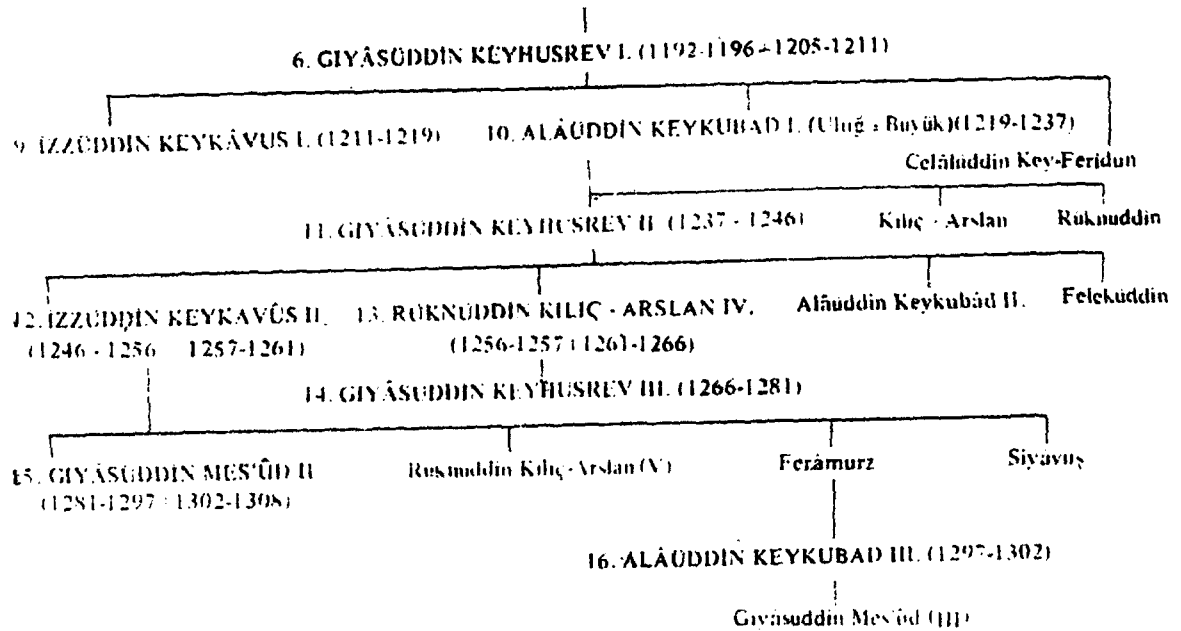
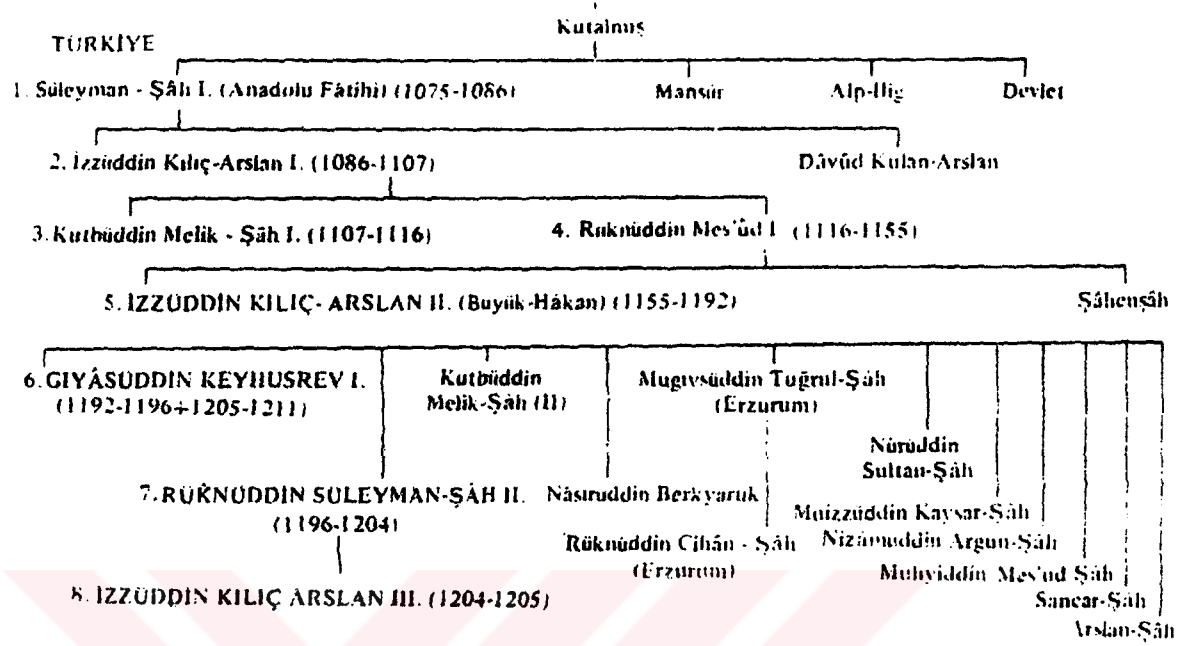
These specifications have given a great help to the city's commercial and agricultural activities.

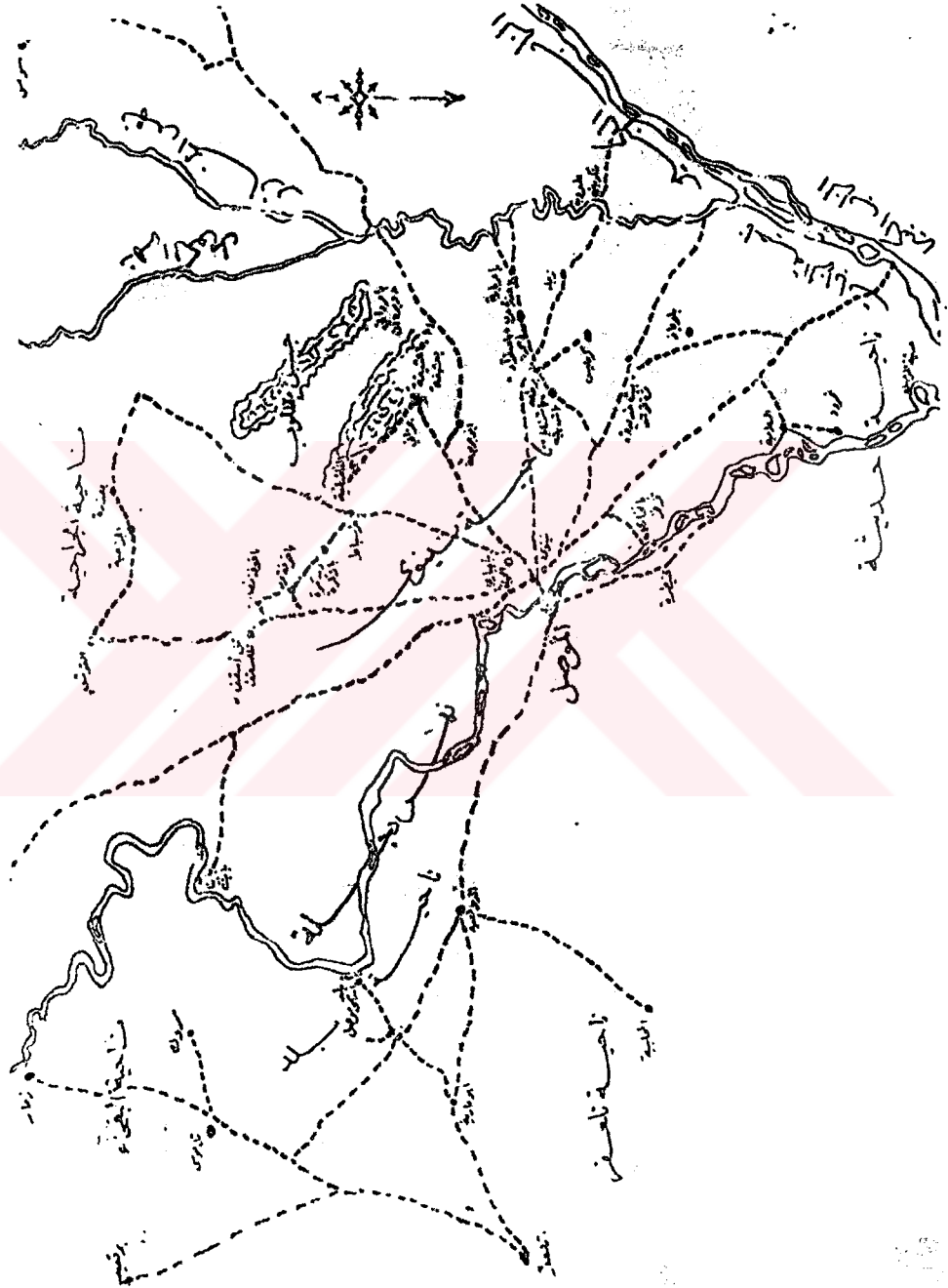

SELÇUKLULAR

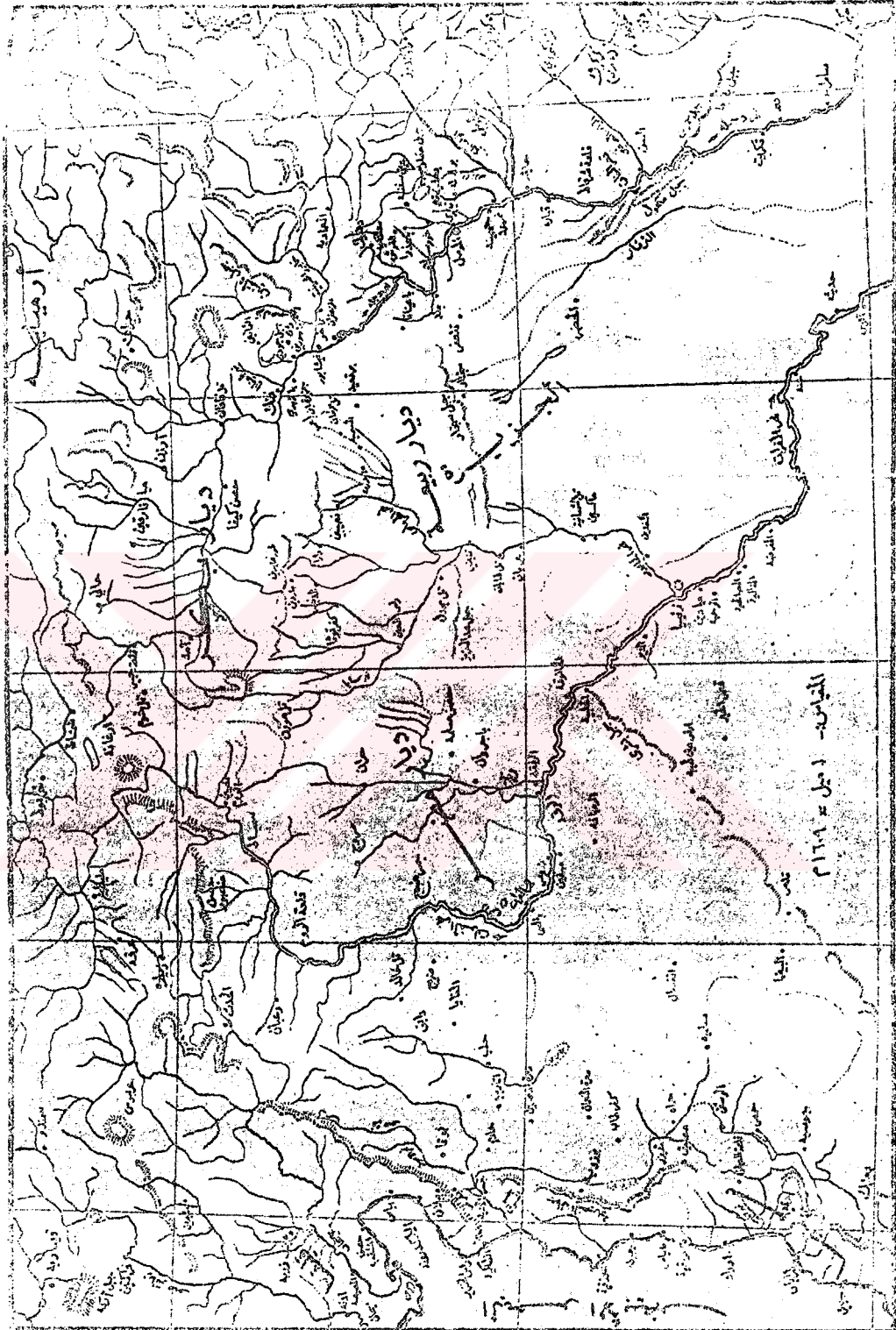

SELÇUKLULAR

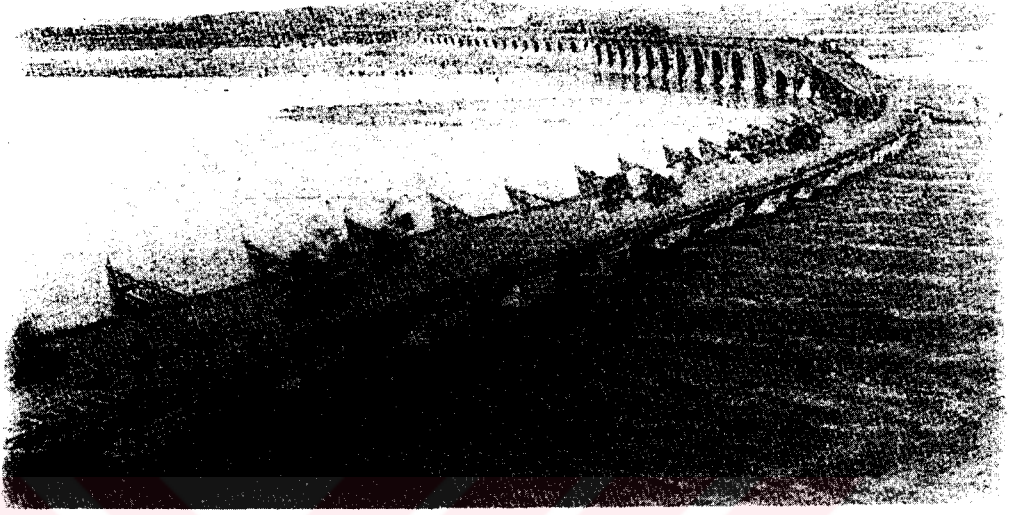
Musul Civardaki Köy ve Kasabalar

Diyar Er-Rabia ve Diyar Mudur Haritası

Musul'un Dicle Kıyısından Görüntüleri

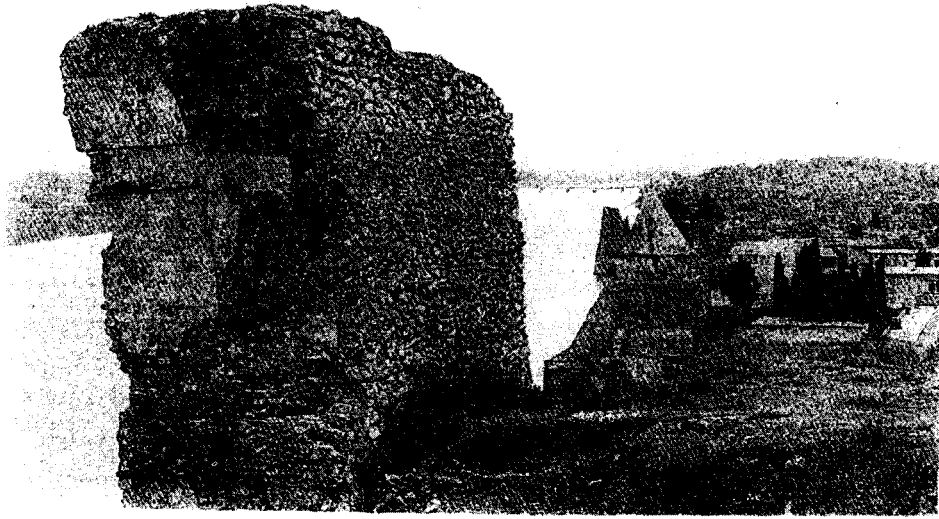
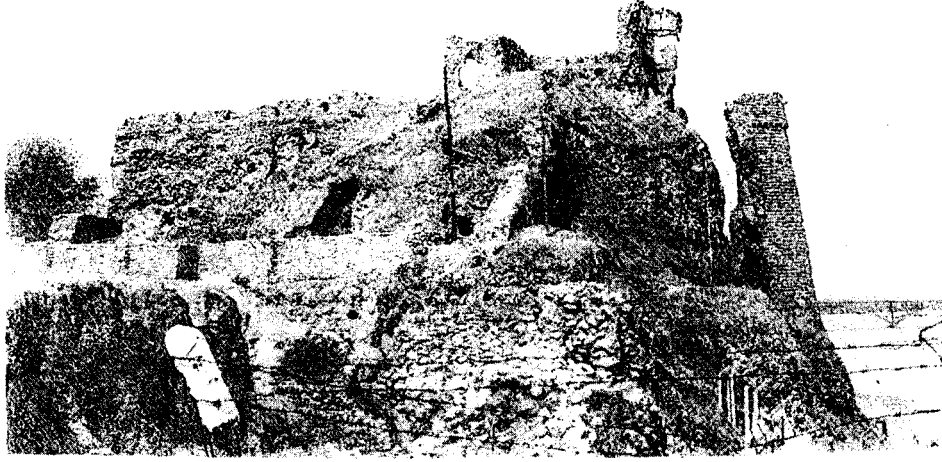
Eski Musul Köprüsünün Görüntüleri

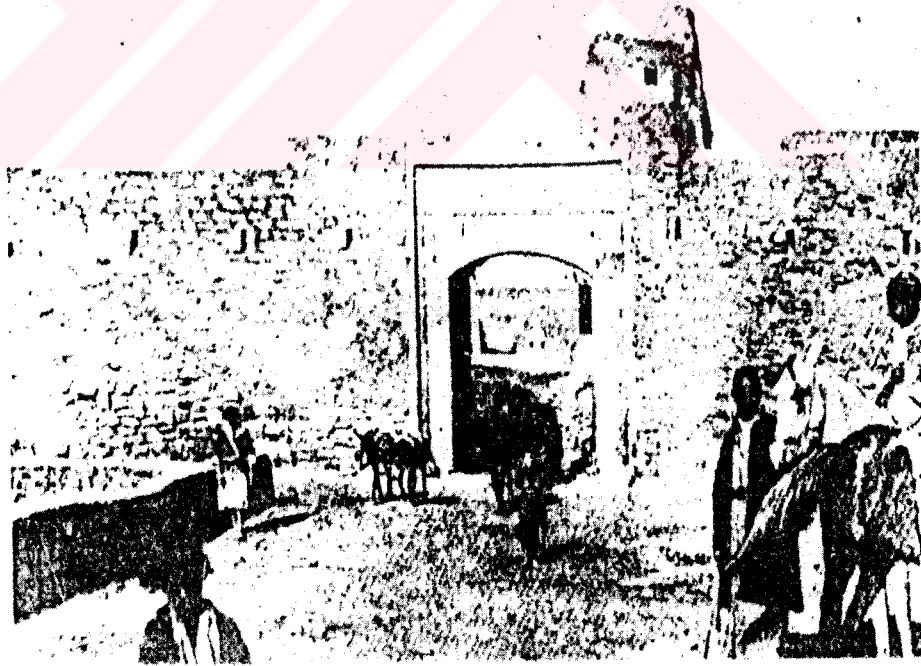
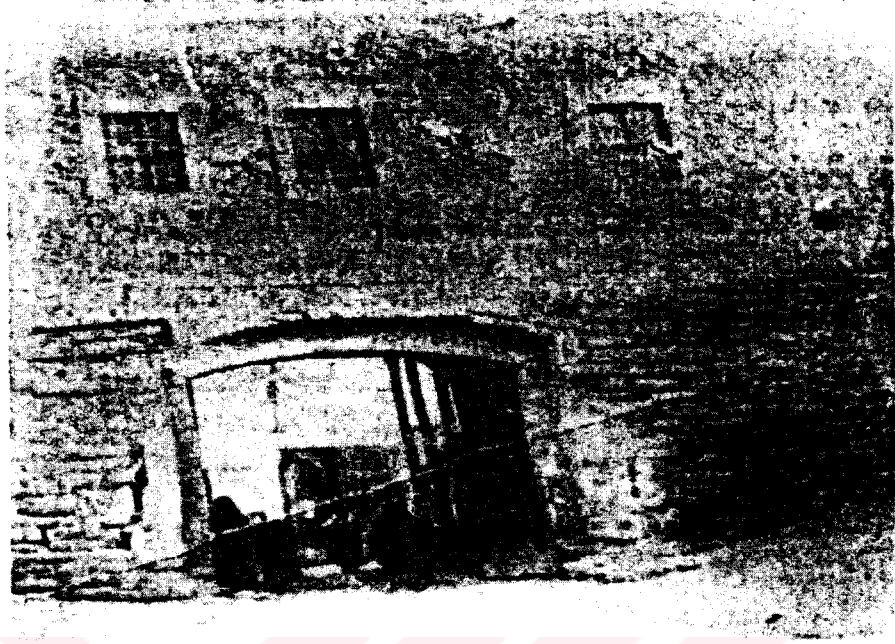
Eski Musul Surunun Dicle Kıyısından Görüntüsü

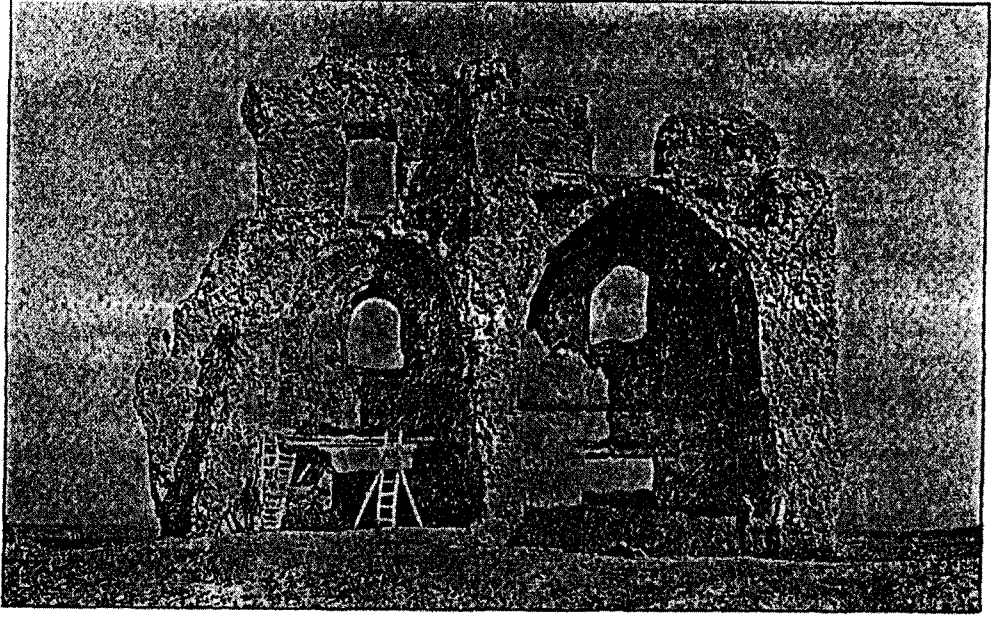
Musul Suruna ait olan “Baş Tabiyye” denilen kalıntıları

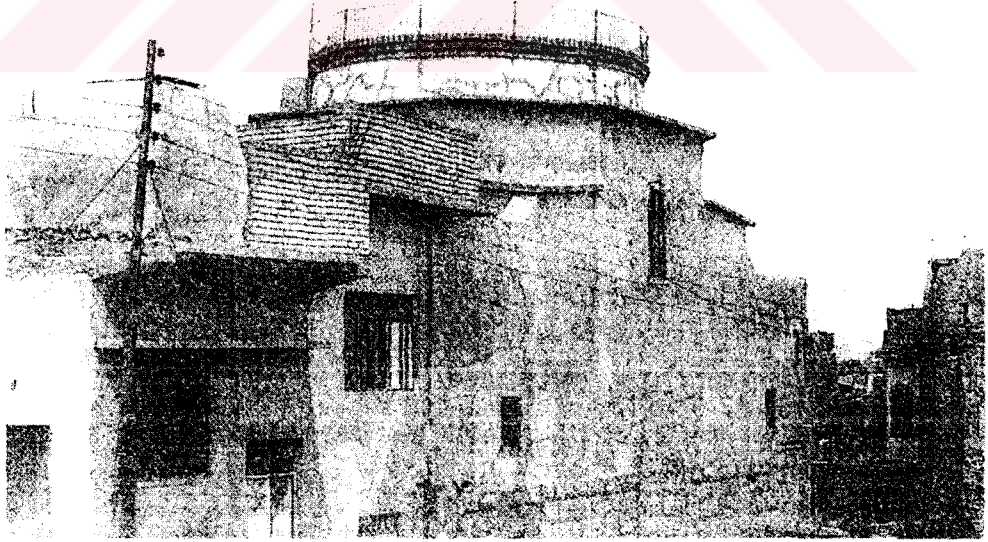
Musul Suruna ait olan “Baş Tabiyye” denilen külelerin kalıntıları

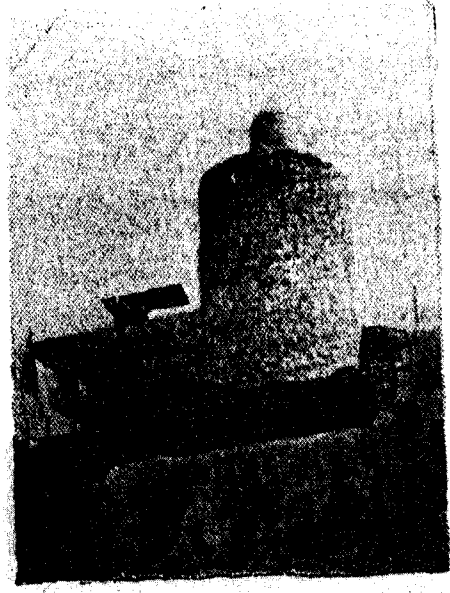
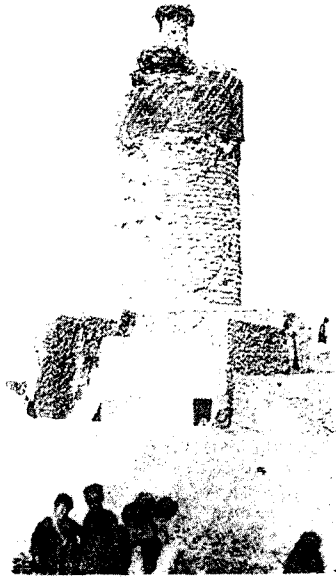
Eski Musul Surunun kapıları

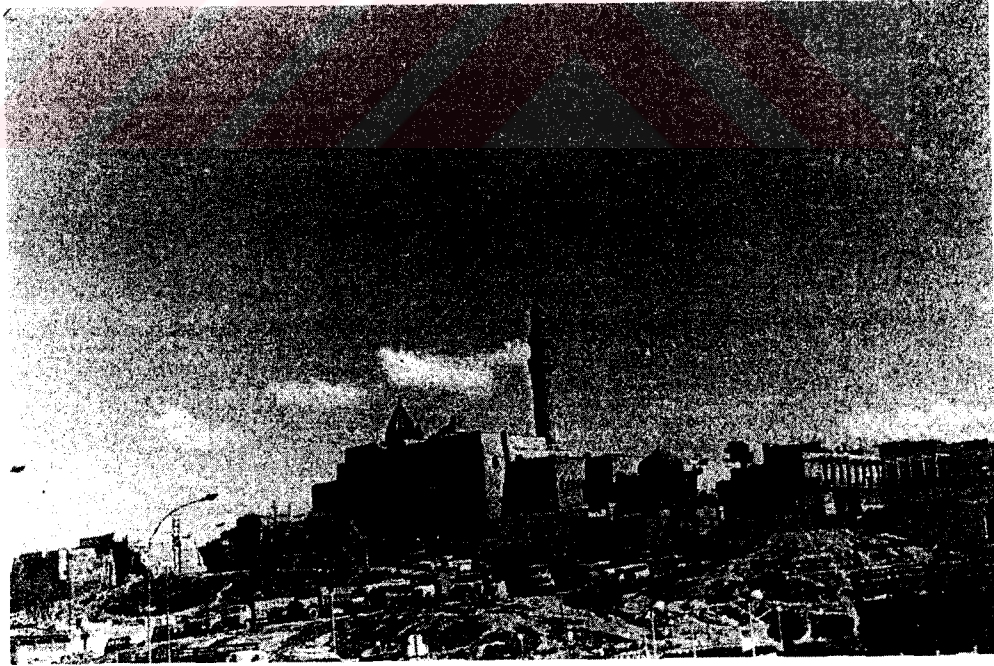
Eski Musul sarayının “Darü'l-İmâra” kalıntısı

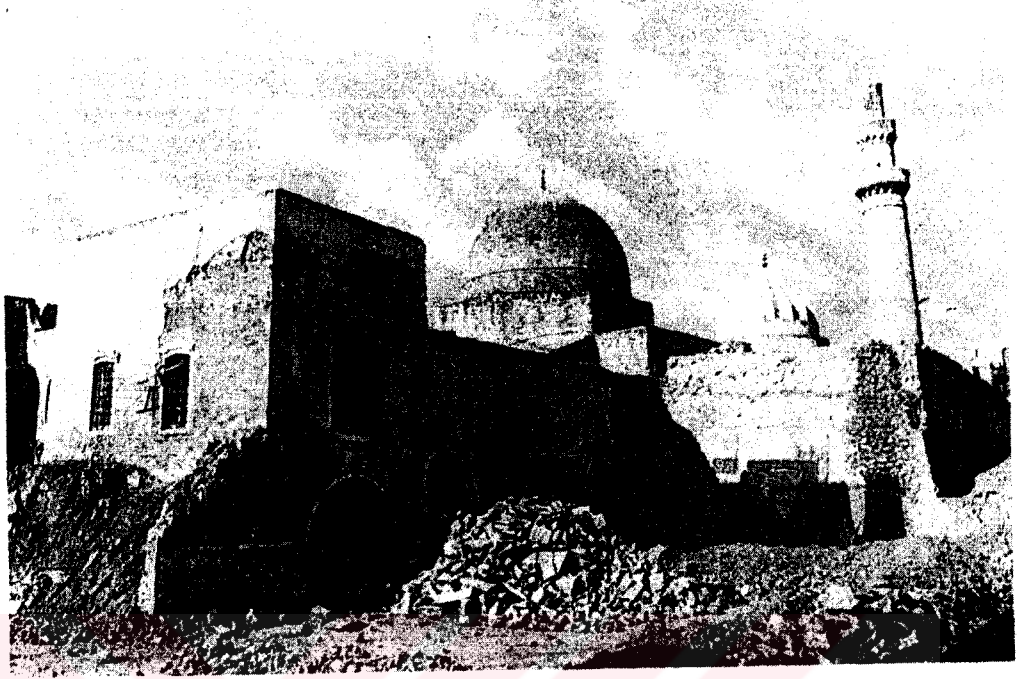
Musul'daki Emevîye “El-‘Atik” camii

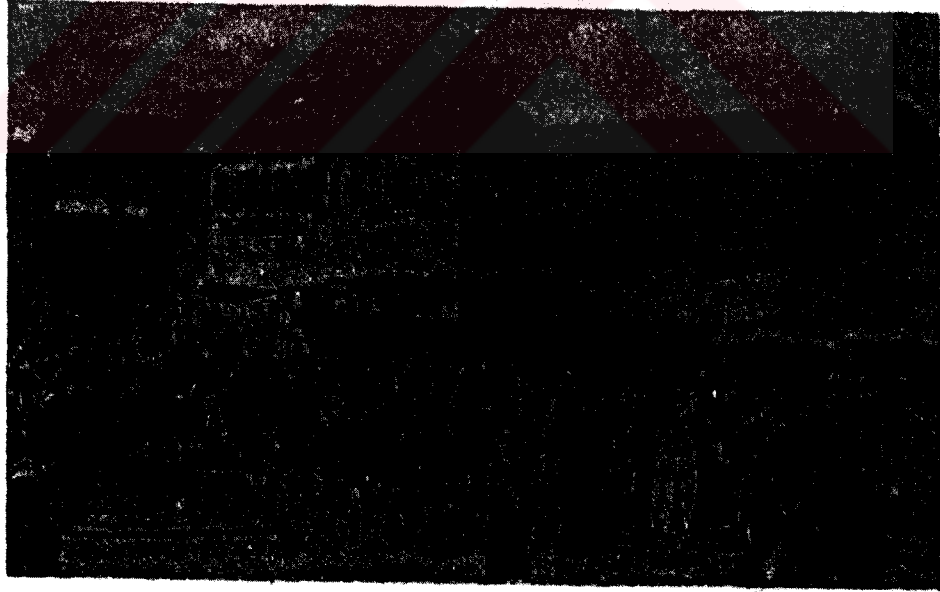
Musul'daki Emevîye "El-'Atik" camisinin minarası

Nebi Yûnus Caminin Görüntüsü

Nebi Cercîs Caminin kalıntıları

Eski Musul Çarşısının görüntüleri